

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO

1996

1-2

.....

ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
949.172"18/19" (05)
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

---

dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica),
mag. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), mag. Boris Mlakar,
dr. Janko Prunk

Prevajalci: Andrej Turk (angleščina), AMIDAS d.o.o. (nemščina),
Daniela Milotti-Bertoni (italijanščina)

Lektorici: Marija Sivec, Maja Košmrlj-Levačič

Oprema: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Izdaja

Inštitut za novejšo zgodovino
SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija.

Založil

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Ministrstva za znanost
in tehnologijo Republike Slovenije

Tisk

Birografika BORI, Linhartova 1, 1000 Ljubljana

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, Republika Slovenija

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Redakcija zaključena 1. novembra 1996

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415 - 142/92 mb. z dne 2.3. 1992 štejejo
Prispevki za novejšo zgodovino za proizvod, od katerega se plačuje 5 % davek na promet proizvo-
dov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

Kazalo

CONTENTS - TABLE DES MATIÈRES - INHALT

RAZPRAVE - ARTICLES - ÉTUDES - ABHANDLUNGEN

- Jurij Perovšek, Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923 7
UDK 329.15(=863):323.1(497.16)"1923"
- Anka Vidovič-Miklavčič, Socialna demokracija (socialisti) na Slovenskem v prvem letu diktature 1929 21
UDK 329.14(497.4)"1929"
- Dušan Biber, OSS o Jugoslaviji - vojna do iztrebljenja 41
UDK 940.548.5(73):940.54(497.1)
- Jože Prinčič, Iz gospodarske obnove v načrtno izgradnjo (1945-1946) 57
UDK 330.342.15(497.4)"1945/1946"
- Nevenka Troha, Oris položaja v koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947 67
UDK 355.6(453.3 conaB)"1945/1947"
- Maruša Zagradnik, Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja 95
UDK 327.58(50)"1947/1951"
- Aleš Gabrič, Poimenovanja krajevnih in uličnih imen 1945-1955 109
UDK 930.85(497.4)"1945/1955"
- Mateja Režek, Začetki delovanja Socialistične zveze delovnega ljudstva.. 121
UDK 329.71(497.4)"1953"

ZAPISI - NOTES - NOTES - NOTIZEN

- Tone Ferenc, Don Pietro Brignoli in njegovi ustreljenci 133
UDK 930:940.53-058.65

Janko Pleterski, Sovjetska razlaga nemško-sovjetskega pakta iz avgusta 1939 ..... UDK 327(47:430)"1939"	149
Masahiro Kanai, Japonski meddržavni sporazumi in propad šogunata ..... UDK 341.241.8(520:73)"18563/1867"	153

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM. OKROGLA MIZA

Uvod (Janez Šumrada).....	159
Tone Ferenc, Možne poti do skupnega števila smrtnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem ..... UDK 930:940.53-058.65	161
Jože Dežman, Talci zgodovine? Viktimološka skica Slovenije 1941-1945 ..... UDK 940.53-058.65	175
Damijan Guštin, Žrtev kot objekt in subjekt vojne (Slovenski tisk o žrtvah v letih 1941-1945) ..... UDK 940.53-058-65	189
Boris Mlakar, Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi ..... UDK 343.322(4-15)"1945/..."	201
Stane Okoliš, Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem ..... UDK 940.540.56(497.4-13)	217
Razprava (J. Šumrada, S. Okoliš, T. Ferenc, D. Guštin, T. Avsec, N. Troha, N. Nemec, V. Deželak-Barič, M. Kokalj-Kočevar, L. Penič, M. Klemenčič, B. Mlaka)r	227

JUBILEJI - JUBILEES - JUBILÉS - JUBILÄEN

Anka Vidovič-Miklavčič - jubilatka (Olga Janša-Zorn)	259
Dušan Biber - sedemdesetletnik (Tone Ferenc); Bibliografija Dušana Bibra	263

POSVETOVANJA - SYMPOSIUMS - CONFERENCES - BERATUNGEN

Mednarodni znanstveni simpozij o taborišču Mauthausen (France Filipič)	267
--	-----

OCENE IN POROČILA - REPORTS AND REVIEWS -
RAPPORTS ET CRITIQUES - BERICHTE UND REZENSIONEN

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848-1867) (Franc Rozman).....	273
Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787 (Damijan Guštin)	275
Ervin Dolenc, Kulturni boj (Jurij Perovšek)	277
Lloyd C. Gardner, Spheres of Influence (Janko Pleterski)	283
Marija Stanonik, Iz kaosa kozmos (Vida Deželak-Barič)	287
Jera Vodušek Starič, 'Dosje' Mačkovšek (Damijan Guštin).....	292
Slovenija v letu 1945 (Jurij Perovšek)	296
Mark Aarons, John Loftus, Ratlines (Janko Pleterski).....	301
Zdenko Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948 (France Kresal)	305
France Perovšek, Moja resnica (Nevenka Troha)	308
Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941 (Vida Deželak-Barič).....	310
Jugoslavija v ognju (Aleš Gabrič)	316
Jugoslavskij krizis i Rossija (Aleš Gabrič).....	318
<hr/>	
Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino 1995	1
Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1995 (Nataša Kandus)	21

Razprave

Jurij Perovšek

Pogledi slovenskih revolucionarno usmerjenih marksistov na črnogorsko vprašanje leta 1923

I.

V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevini SHS), državni skupnosti, sicer nastali po volji vseh odločujočih dejavnikov, ki so sodelovali v procesu jugoslovanskega zedinjenja novembra 1918, je velikosrbska hegemonistična politika že od prvega dne obstoja nove države ustvarjala "odnose nacionalne neenakopravnosti in zatiranja raznih stopenj in oblik."¹ V Kraljevini SHS je namreč bil že s samim združitvenim aktom 1. decembra 1918 in nato preko centralistične in unitaristične vidovdanske ustave sprejete 28. junija 1921, uveljavljen le en, velikosrbski narodnopolitični interes,² kar je usodno obremenilo notranjepolitične razmere v komaj nastali južnoslovanski državi. Do takega političnega stanja v Kraljevini SHS je prišlo, ker "srbska vlada in dvor po zedinjenju nista ravnala modro in taktno. Namesto, da bi pustila avtonomijo dežel, ki so se združile s Srbijo, in tako ustvarila prepričanje o enakopravnosti združenih bratskih narodov, sta v svoji zavesti zmagovalca oziroma po svoji predstavi uvedla centralistično državno obliko, odpravila vse avtonomne politične institucije pri nesrbskih narodih in jih popolnoma podredila Beogradu."³ To se je konkretno videlo v zanikanju historične državnopravne individualnosti Hrvaške in Črne gore, zanikanju nacionalne državnosti, ki so jo Slovenci dosegli v času obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov novembra 1918, v ustavno utemeljenem jugoslovanskem nacionalnem unitarizmu, po katerem naj bi bili Slovenci, Hrvati in Srbi le 'plemena' enotnega jugoslovanskega naroda (drugih jugoslovanskih narodov ni ustava niti omenjala), v nepriznavanju narodnih pravic Albancev, Madžarov, Romunov in drugih nacionalnih manjšin in v vrsti drugih nerešenih problemov s

¹ Janko Pleterski: Komunistična partija Jugoslavije in nacionalno vprašanje. Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, (Razprave in dokumenti). Ljubljana 1977, str. 170. (dalje Pleterski, KPJ in nacionalno vprašanje).

² Glej Momčilo Zečević: Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave. Maribor 1977, str. 118-400 (dalje Zečević, Slov. ljud. stranka); Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino (dalje PNZ), XXXIII, 1993, 1-2, str. 17-26 (dalje Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave); isti: Liberalizem in vprašanje slovenstva. Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918-1929. Ljubljana 1996, str. 94-103, 204-205 (dalje Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva).

³ Janko Prunk: Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768-1992. Ljubljana 1992, str. 219-220 (dalje Prunk, Slov. nar. vzpon).

področja mednacionalnih odnosov.⁴ Ker so si zato nesrbski narodi prizadevali, da se njihov položaj spremeni in so terjali narodno enakopravnost in suverenost, ki ju velikosrbski hegemonizem nikakor ni hotel dopustiti, je razumljivo, da je bilo v Kraljevini SHS nacionalno vprašanje zaostreno do skrajnosti. Narodnostna problematika je predstavljala eno izmed temeljnih vprašanj, o katerih so se opredeljevale prav vse politične stranke.⁵ Tako je razen strank, ki so delovale v okviru vidovdanskega političnega sistema, svoje poglede na nacionalno vprašanje oblikovala in razvijala tudi Komunistična stranka Jugoslavije (KSJ), ki je bila avgusta 1921 z Zakonom o zaščiti javne varnosti in reda v državi (Zakon o zaščiti države) izločena iz javnega političnega življenja in je odtlej delovala ilegalno.⁶

V razpravi se bomo ustavili pri pogledih, ki so jih o nacionalnem vprašanju oblikovali slovenski člani KSJ, in sicer v času, ko je bil - leta 1923 - utemeljen njen federativni nacionalni program. Ta program, ki so mu slovenski komunisti dali pomembno vsebinsko podporo, je predstavljal zgodovinsko osnovo vse kasnejše nacionalne politike KSJ. Zato so pogledi, ki so vplivali na njegov sprejem za zgodovinospisje vsekakor zanimivi, saj so bili oblikovani v okviru stranke, ki je

⁴ Prim. Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, druga knjiga. Srbija-Crna Gora-Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945. Zagreb 1954, str. 264; isti: Državnopravni razvitak Jugoslavije, Zagreb 1963, str. 183; Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, str. 19-21; Dušan Lukač: Radnički pokret u Jugoslaviji i nacionalno pitanje 1918-1941. Beograd 1972, str. 16 (dalje Lukač, Radnički pokret). - O slovenski nacionalni državnosti, doseženi v novembra 1918 obstoječi Državi SHS (Država SHS je obstajala od razbitja Avstro-Ogrske 29.10. 1918 do svoje združitve s Kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS 1.12. 1918, obsegala pa je Slovenijo, Hrvaško z Istro, Dalmacijo in Slavonijo ter Bosno in Hercegovino), glej podrobneje J. Perovšek: Oblikovanje slovenske nacionalne države leta 1918. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (dalje PZDG), XXV, 1985, 1-2, str. 49-75; isti: Jugoslovansko zedinjenje in Slovenci v novembru leta 1918. PNZ XXVIII, 1988, 1-2, str. 41-61; isti: Država SHS kot način slovenske samoodločbe leta 1918. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1985, zvezek 17. Szombathely 1992, str. 259-274; madžarski, nemški in hrvaški prevod te razprave je v navedenem zborniku objavljen na str. 274-321.

⁵ O gledanju slovenskih političnih strank na nacionalni problem v Kraljevini SHS oziroma v prvi jugoslovanski državi sploh glej podrobneje v Metod Mikuš: Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana 1965, str. 188-539; Zečević, Slov. ljud. stranka, str. 212-400; isti: Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929, I. knjiga. Maribor 1986, str. 73-216; J. Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija. Ljubljana 1986, str. 170-173 (dalje Pleterski, Narodi-Jugoslavija-revolucija); Prunk, Slov. nar. vzpon, str. 218-295; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 112-276.

⁶ Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi je sprejela Narodna skupščina Kraljevine SHS 1. avgusta 1921, dan kasneje pa ga je potrdil in razglasil Ministrski svet Kraljevine SHS. - Iz obsežne literature o teoriji in politiki KSJ glede nacionalnega vprašanja za časa prve jugoslovanske države opozarjam predvsem na naslednja temeljna dela: Lukač, Radnički pokret; Gordana Vlačič: Revolucija i nacije. Evolucija stavova vodstva KPJ i Kominterne 1919-1929 godine. Zagreb 1978 (dalje Vlačič, Revolucija i nacije); ista: KPJ i problemi revolucije. Rasprave o idejnom i organizacijskom razvitku KPJ između dva svjetska rata. Zagreb 1979 (dalje Vlačič, KPJ i problemi revolucije); ista: Jugoslovanska revolucija i nacionalno pitanje (1919-1927). Zagreb 1987 (dalje Vlačič, Jugoslovanska revolucija); Janko Pleterski: Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981, str. 290-380 (dalje Pleterski, Študije); isti, Narodi-Jugoslavija-revolucija, str. 177-290; Desanka Pešić: Jugoslovanski komunisti i nacionalno pitanje 1919-1935. Beograd 1983 (dalje Pešić, Nacionalno pitanje) in Latinka Perović: Od centralizma do federalizma. KPJ u nacionalnom pitanju. Zagreb 1984 (dalje Perović, Od centralizma do federalizma).

kljub dolgotrajni potisnjenosti v ilegalo kasneje, v letih 1941-1945 in nato 1945-1990 odločilno vplivala na razvoj jugoslovanskih narodov in (druge) jugoslovanske države.

Svoj federativni nacionalni program je KSJ oblikovala v okviru javne teoretsko-politične razprave, ki je v glasilih legalne Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ) potekala od maja do decembra 1923.⁷ KSJ se je na svoji II. državni konferenci (potekala je od 9. do 12. maja 1923 na Dunaju) odločila, da odpre "v partijskem tisku načelno obravnavo teh vprašanj (tj. nacionalnega vprašanja - op. J. P.)"⁸ zato, ker se je zaradi stališč, ki jih je dotlej zagovarjala glede jugoslovanske narodnostne problematike, politično skoraj docela onemogočila med tlačnimi nesrbskimi narodi. To so zelo dobro pokazale volitve v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. marca 1923, na katerih so nacionalne, protihegemonistične stranke dosegle velik uspeh, medtem ko je bila NDSJ, preko katere je tedaj delovala KSJ, neuspešna.⁹ Na ta poraz KSJ (NDSJ) so seveda vplivali tudi ostri policijski ukrepi, ki so "komunistom onemogočali vsako močnejše in odkrito predvolilno politično propagandno delo",¹⁰ toda to še vedno ni izpodbijalo dejstva, da leta 1923 volivcev ni prepričala narodnopolitična usmeritev KSJ oziroma NDSJ; prepričale so jih narodno usmerjene politične stranke, ki so terjale nacionalno samoodločbo in avtonomistično-federativno preureditev jugoslovanske države.¹¹ Tako je dobri dve leti zatem, ko je iz volitev v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS, 28. novembra 1920, izšla kot tretja najmočnejša stranka

⁷ Glej podrobneje Lukač, Radnički pokret, str. 129-192; J. Perovšek: Slovenski komunisti in vprašanje makedonskega naroda leta 1923. PZDG, XVIII-XIX, 1978-1979, 1-2, str. 17-43 (dalje Perovšek, Vprašanje makedonskega naroda); isti: Slovenačkite komunisti i makedonskoto nacionalno prašanje vo 1923 godina. Osnovajeto i razvojot na Komunistička partija na Makedonija, prva knjiga. Skopje 1980, str. 437-474 (dalje Perovšek, Makedonskoto prašanje); isti: O volji po nacionalni suverenosti. (Ob sedemdesetletnici razprave o nacionalnem vprašanju v KSJ leta 1923. PNZ, XXXIII, 1993 1-2, str. 215-220; Pleterski, Študije, 297-303; Pleterski, Narodi-Jugoslavija-revolucija, str. 191-204; Pešič, Nacionalno pitanje, str. 82-197; Perović, Od centralizma do federalizma, str. 253-340; Vlačič, Jugoslovenska revolucija, str. 109-115. Izvirno teoretsko-politično gradivo, nastalo v času omenjene razprave, glej v zborniku: Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923. (Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ). Zbral in uredil mag. Jurij Perovšek v sodelovanju s prof. dr. Jankom Prunkom in prof. dr. Jankom Pleterskim. Uvodno študijo napisala dr. Latinka Perović. Ljubljana 1990 (dalje RNV).

⁸ Arhiv Republike Slovenije, referat za dislocirano arhivsko gradivo I, Gradivo Kominterne, šk. 2, 1923. Beschluss der Konferenz über das Referat über die politische Situation. (dalje ARS, gradivo Kominterne, 1923).

⁹ V času volitev v Narodno skupščino marca 1923 NDSJ v Sloveniji še ni bila ustanovljena. Slovenski komunisti so v tistem času legalno delovali preko Socialistične stranke delovnega ljudstva (SSDL), ki jo je skupaj z ljubljansko krajevno frakcijo Socialistične stranke Jugoslavije oblikovalo vodstvo Pokrajinskega sveta KSJ za Slovenijo 21.1. 1923. SSDL je obstajala do 15.4. 1923, ko se je vključila v NDSJ. Volilni rezultati, ki jih je marca 1923 v Sloveniji dosegla SSDL, so bili enako neugodni kot rezultati, ki jih je drugje v državi dosegla NDSJ.

¹⁰ Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, I. Zagreb 1961, str. 407.

¹¹ O oblikovanju avtonomistično-federalističnega nacionalnega programa v slovenski politiki ob volitvah v Narodno skupščino Kraljevine SHS marca 1923 glej podrobneje J. Perovšek: Oblikovanje programskih načrtov o nacionalni samoodločbi v slovenski politiki do ustanovitve Neodvisne delavske stranke Jugoslavije (december 1922 - april 1923). Zgodovinski časopis, XXXVIII, 1984, 1-2, str. 5-29; isti: Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. PNZ, XXXIV, 1994, 2, str. 163-176.

v državi, bil položaj KSJ povsem spremenjen. KSJ ni bila le postavljena izven zakona, pač pa se je sama postavila tudi izven tlačenih nesrbskih narodov, saj je v pogojih ustavno uzakonjenega jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in državnega centralizma - nasprotno kakor narodno usmerjene protihegemonistične stranke - v nacionalnem vprašanju zagovarjala stališča, ki jih je Moša Pijade pronicljivo označil kot "ideološko prirepanje srbski buržoaziji".¹² KSJ namreč v času skupščinskih volitev leta 1923 še vedno ni odstopila od svojega prvotnega gledanja na nacionalni problem. To gledanje pa je temeljilo v zagovarjanju načela jugoslovanske nacionalne enotnosti in unitarnocentralistične jugoslovanske države ter v priznavanju obstoja narodnostnega vprašanja samo v razmerju do nacionalnih manjšin.¹³ V drugi polovici leta 1923, tj. v času razprave o nacionalnem vprašanju, pa je KSJ korenito spremenila svoj dotedanji narodnostni koncept. V razpravi je namreč prevladala ugotovitev, da je Kraljevina SHS mnogonacionalna država, ki jo bolj kot drugi problemi ogrožata predvsem nacionalno vprašanje in velikosrbski unitarnocentralistični hegemonizem, uveljavilo pa se je tudi prepričanje, da se mora KSJ postaviti na stran zatiranih nesrbskih narodov, se boriti za pravico samoodločbe vsakega jugoslovanskega naroda posebej, v vprašanju državne ureditve pa se odločno zavzeti za federativni državnopravni princip. Taka stališča je nato v posebni resoluciji potrdila tudi III. državna konferenca KSJ, ki se je po izteku razprave o nacionalnem vprašanju zbrala v Beogradu med 1. in 4. januarjem 1924.¹⁴

V razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923, v kateri so sodelovali vsi marksisti, ki so tvorili idejno in politično jedro tedanje KSJ,¹⁵ so razpravljali iz Slovenije prvi poudarili stališča, na osnovi katerih je KSJ na III. državni konferenci v Beogradu oblikovala svoj nov nacionalni program. Slovenski komunisti so bili prvi med razpravljalci, ki so odklonili načelo jugoslovanske nacionalne enotnosti in terjali, naj KSJ sprejme federativni državnopravni program. Prav tako so tudi

¹² Moša Pijade: Izabrani spisi, I. tom, 5. knjiga. Beograd 1966, str. 854.

¹³ Tak nacionalni koncept je KSJ oblikovala v letih 1919-1920 - na svojem I. in II. (vukovarskem) kongresu. (Glej Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II. Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919-1937. Beograd 1950, str. 14, 35, 42; dalje IA KPJ, II). O prvotnih nacionalnih konceptih KSJ oziroma o njenem gledanju na narodnostni problem v času do razprave o nacionalnem vprašanju leta 1923 glej več v: Lukač, Radnički pokret, str. 24-111; Vlajčić, Revolucija i nacije, str. 11-69; Vlajčić, KPJ i problemi revolucije, str. 51-52, 58-61, 76-83, 105-115, 138-141, 146-150, 166-177; Vlajčić, Jugoslovenska revolucija, str. 37-38, 44-48, 80-109; Pleterski, Študije, str. 290-300; Pleterski, Narodno-jugoslavija-revolucija, str. 177-178; Pešić, Nacionalno pitanje, str. 26-81 in Perović, Od centralizma do federalizma, str. 215-219, 227-247.

¹⁴ Glej RNV, dok. št. 50, str. 398-404.

¹⁵ V tej zvezi opozarjam, da so udeleženci razprave o nacionalnem vprašanju v njej sodelovali na način, ki je bil lasten tedanjim modernim levim evropskim političnim strankam. Razprava je namreč potekala v času, ko še ni prišlo do boljše vizacije KSJ, zato se v njej tudi ni izražal ideološki monolitizem, pač pa je bilo uveljavljeno njemu nasprotno, demokratično, avtonomno in suvereno razčlenjevanje nacionalnega problema v Kraljevini SHS. Tak način obravnave je omogočila tudi intelektualna raven udeležencev v razpravi, saj je imela velika večina med njimi akademsko izobrazbo, ki jo je v glavnem pridobila med študijem v posameznih evropskih središčih - v Parizu, Poitiersu, na Dunaju, v Zürichu, Ženevi, Pragi in v Petrogradu. Široko razgledanost razpravljalcev je poleg ostalega odlikovalo tudi dobro poznavanje tako meščanske kakor tudi marksistične teorije o narodu.

prvi poudarili, da so Makedonci poseben in samostojen narod, prvi pa so tudi opozorili, da mora KSJ pri oblikovanju svojega novega nacionalnega programa upoštevati črnogorski problem. Na vsa ta dejstva sta (bivše) jugoslovansko in slovensko zgodovinopisje že opozorila,¹⁶ le odnos slovenskih komunistov do črnogorskega vprašanja še ni bil predstavljen. To vrzel je vsekakor potrebno zapolniti, saj lahko le na ta način prikažemo, kako kompleksno so v slovenski politiki že leta 1923 gledali na reševanje nacionalnega vprašanja v jugoslovanski državi.

Črnogorsko vprašanje se je v političnem življenju Kraljevine SHS pojavilo že zelo zgodaj, saj so Črnogorci "kmalu občutili, da njihova odpoved lastni državi ni bila zedinjenje, temveč podreditev."¹⁷ V tem smislu sta se ugotovitev Velike Narodne skupščine srbskega naroda v Črni gori, zbrane 26. novembra 1918 v Podgorici, da je "obstanek Črne gore kot posebne države postal (...) nemogoč" in njena odločitev, "da se Črna gora zedini z bratsko Srbijo v eno enotno državo pod dinastijo Karađorđevićev in tako zedinjena stopi v skupno Domovino našega troplemenega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev",¹⁸ izkazali za zmotni. Velikosrbska politika se je namreč nato ravnala tako, kakor da je "vprašanje Črne gore (...) čisto njena zadeva."¹⁹ V novonastali jugoslovanski državi, na katero je - zlasti še nasproti Črni gori - gledala le kot na razširjeno Srbijo, si je zato prizadevala, da se srbsko zgodovinsko izkustvo in trenutni srbski politični interes vsilita vsem zedinjenim narodom. Črnogorsko narodno gibanje, ki so ga v času Kraljevine SHS "kot izrazita črnogorska politična formacija" vodili črnogorski federalisti, je zato utemeljeno terjalo, da se namesto centralistične vzpostavi federativna državna ureditev, ki bo kot demokratičnejša in pravičnejša zagotovila enakopravnost vseh in njihove enake možnosti za gospodarski, politični in kulturni razvoj. Zato so črnogorski federalisti, ob vztrajnem poudarjanju posebne črnogorske zgodovinske individualnosti, opozarjali, da samo federativna ureditev odgovarja interesom Črne gore, ki svoj svoboden in samostojen politični položaj lahko utemelji le kot posebna federativna enota v skupni jugoslovanski državi.²⁰

¹⁶ Glej D. Lukač: O učešču predstavnika iz Slovenije u diskusiji u NRPJ o nacionalnom pitanju 1923. godine. PZDG, XI-XII, 1971-1972, 1-2, str. 296-297; isti, Radnički pokret, str. 136-137; isti: Slovenački komunisti u naporima za nacionalnu afirmaciju južnoslovenskih naroda u teoriji i praksi KPJ 1921-1924. godine. Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921-1924. Referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 6. in 7. junija 1974. Ljubljana 1975, str. 40-42; Pleterski, Študije, str. 301-302; Pešič, Nacionalno pitanje, str. 144; Perovšek, Vprašanje makedonskega naroda, str. 17-43; isti, Makedonskoto prašanje, str. 437-474. Prim. tudi Perović, Od centralizma do federalizma, str. 258, 274-276.

¹⁷ Pleterski, KPJ in nacionalno vprašanje, str. 170.

¹⁸ Odluka Velike Narodne skupštine srpskog naroda u Crnoj Gori. Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I - 20. XII 1918), tom II. Priredili dr. Dragoslav Janković i dr. Bogdan Krizman. Beograd 1964, str. 656-657. - Podrobneje o zedinjenju Srbije in Črne gore ter zasedanju skupščine v Podgorici glej Dimitrij Dimo Vujović: Ujedinjenje Crne Gore i Srbije. Titograd 1962; isti: Podgorička skupština 1918. Zagreb 1989 in Novica Rakočević: Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918. Cetinje 1981, str. 256-284.

¹⁹ J. Pleterski, Branko Božič: Politična in socialna zgodovina Jugoslavije. Maribor 1975, str. 33. - Opomba se nanaša na besedilo, ki ga je napisal J. Pleterski.

²⁰ D. D. Vujović: Črnogorski federalisti 1919-1929. Titograd 1981, str. 396-397.

Črnogorske federalistične težnje, ki so se rodile "iz čustva precejšnjega dela črnogorskega naroda, nezadovoljnega z načinom zedinjenja in iz vzpodbud, ki so prihajale od federalističnih gibanj drugih jugoslovanskih narodov",²¹ v KSJ sprva niso imele podpore. Na KSJ je v začetku njenega obstoja očitno vplivalo mnenje, ki ga je februarja 1919, tj. v času priprav na zedinjenje v Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov),²² na sestanku s predstavniki organizirane skupine jugoslovanskih komunistov - povratnikov iz sovjetske Rusije, izrekel tajnik Srbske socialnodemokratske stranke (SSDS) Filip Filipović. Povratniki iz Rusije, t. i. Pelagičevci,²³ so namreč zagovarjali načelo večnarodne in federativne Jugoslavije, ki pa ga F. Filipović ni bil pripravljen sprejeti. Dejal je sicer, da "se ne upira ugotovitvi, da so Srbi, Hrvati in Slovenci trije narodi", toda ob tem je posebej poudaril, da Črnogorci in Makedonci "niso nikakršne nacije in tudi, da je, kot večina, razpoložen za centralizem". Njegovo načelno priznavanje nacionalnih posebnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov pri tem ni imelo večjega pomena, saj je revolucionarna smer, ki je v glavni upravi SSDS prav pod njegovim vodstvom dobila večino in je pripravljala združitevni kongres, odločilno prispevala, "da je stališče o enotnem jugoslovanskem narodu bilo pred kongresom zedinjenja zavestno uveljavljeno v vodstvu srbske socialne demokracije proti zamisli jugoslovanskih komunistov iz Rusije." To stališče in stališče o državnem centralizmu pa je bilo odločilno za postavitev in sprejem - brez kakršne koli alternative - unitarno-centralističnega nacionalnega programa na I. in II. kongresu KSJ.²⁴ Ta program je bil v primeru Črne gore dosledno uveljavljen celo znotraj organizacijsko-političnega ustroja KSJ. Eden izmed zelo pomembnih statutarnih sklepov I. kongresa KSJ, ki bi deloma lahko prispeval k določeni uveljavitvi nacionalnih posebnosti posameznih jugoslovanskih področij, je namreč bil sklep o oblikovanju pokrajinskih izvršnih odborov KSJ. Toda kongres v tem sklepu ni upošteval zgodovinsko-ozemeljske individualnosti Črne gore, saj je ob oblikovanju pokrajinskih izvršnih odborov v Beogradu (za Srbijo in Makedonijo), Novem Sadu (za Bačko, Banat in Baranjo), v Zagrebu (za Hrvaško in Slavonijo), Ljubljani (za Slovenijo) in Splitu (za Dalmacijo), določil, da se za Bosno, Hercegovino in Črno goro oblikuje enoten pokrajinski izvršni odbor v Sarajevu. V priznavanju črnogorske zgodovinsko-ozemeljske individualnosti je šel malo dlje le statut žena socialistk (komunistk), ki je ob pokrajinskih sekretariatih v Beogradu, Sarajevu,

²¹ Prav tam, str. 390.

²² Socialistična delavska stranka Jugoslavije (komunistov) je bila ustanovljena v Beogradu na t. i. kongresu zedinjenja, ki je bil od 20. do 23.4. 1919. Kongresa so se udeležili predstavniki revolucionarno usmerjenega delavskega gibanja iz vse države, razen iz Slovenije. SDSJ (k) se je na svojem drugem kongresu, ki je bil od 20. do 24.6. 1920 v Vukovarju, preimenovala v KSJ.

²³ O oblikovanju posebne organizirane skupine jugoslovanskih komunistov v sovjetski Rusiji maja 1918, ki so se novembra 1918 in februarja 1919 vrnili v Jugoslavijo z namenom, da ustanovijo komunistično stranko in so nato pri njenem ustanavljanju dejansko tudi sodelovali, glej podrobneje Pleterski, Študije, str. 291-293.

²⁴ Pleterski, Študije, str. 293.

Skopju, Zagrebu, Osijeku, Novem Sadu in Splitu predvidel tudi pokrajinski sekretariat s sedežem v Cetinju.²⁵

Če izvzamemo nastop delegata KSJ Ilije Milkića na II. kongresu Kominterne (kongres je bil od 23. julija do 7. avgusta 1920 v Petrogradu in Moskvi), ki je v svojem poročilu Komunizem v Jugoslaviji priznaval državnopravno individualnost Črne gore pred oblikovanjem Kraljevine SHS,²⁶ in članek Nasilni, hegemonistični centralizem, objavljen v glasilu NDSJ Radnik-Delavec 25. februarja 1923, v katerem se "poleg hrvaškega in slovenskega vprašanja prvič resneje postavlja vprašanje Vojvodine, Makedonije, Črne gore pa tudi same Srbije",²⁷ ni KSJ načela črnogorskega vprašanja vse do svoje II. državne konference, maja 1923 na Dunaju. To vprašanje je obravnavala v resoluciji o Politični situaciji in neposrednih nalogah KSJ, ki jo je II. državna konferenca sprejela 12. maja 1923. Resolucija je ugotavljala: "Črna gora stoji danes kot energični borec proti nasilnemu imperia-lističnemu srbskemu režimu" ter je "na zadnjih volitvah (18. marca 1923 - op. J. P.) ona (...) to svojo opredelitev potrdila dajajoč avtonomistom večino glasov." Zato je konferenca sklenila, da si mora KSJ povrniti svoj vpliv "na siromašno prebivalstvo Črne gore" in poudarjati, da so in ostanejo "resnični borci za pravico samoodločbe siromašne Črne gore (...) edino komunisti."²⁸ Slovenski udeležene II. državne konference ing. Dragotin Gustinčič je to stališče vsebinsko še nadgradil, saj je istega dne, 12. maja 1923, na konferenci predstavil posebno Resolucijo o vprašanju zadnjih dogodkov v delavskem gibanju v Sloveniji. V resoluciji je "glede na ekonomske, kulturne in jezikovne razmere" v Jugoslaviji opozarjal, da je njeno "avtonomiziranje" neobhodno potrebno, zaradi česar mora KSJ poudariti "svoj avtonomistični program," ki "mora zahtevati naslednje pokrajine: Srbijo, Makedonijo, Kosovo z Metohijo, Črno goro s Hercegovino (poudaril J. P.), Vojvodino, Hrvaško, event. Dalmacijo in Slovenijo".²⁹

²⁵ Lukač, Radnički pokret, str. 26; IA KPJ, II, str. 17, 25.

²⁶ Berichte zum Zweiten Kongress der Communist. Internationale. Hamburg 1921, str. 139. - I. Milkić je na državnopravno individualnost Črne gore pred oblikovanjem Kraljevine SHS opozoril v naslednji formulaciji: "Tej novi ‚zedinjeni Kraljevini‘ (Kraljevini SHS - op. J. P.) pripadajo naslednja področja: nekdanja Srbija in Črna gora (poudaril J. P.), kot tudi province prejšnje Avstro-Ogrske monarhije: Bosna in Hercegovina, Hrvaška in Slavonija, Banat in Bačka, Dalmacija in Slovenija." (Prav tam).

²⁷ Lukač, Radnički pokret, str. 98. - V omenjenem članku je bilo poudarjeno, da so se "danes (...) še v mnogo večji meri kot pred dvemi - tremi leti razbesneli spori med Beogradom, Zagrebom, Ljubljano, Sarajevom, Skopjem pa tudi Cetinjem (poudaril J. P.) ter se ne poudarja samo vprašanje o reviziji - Ustave, temveč o ureditvi države ‚od začetka‘." Članek je tudi ugotavljal, da niso s politiko velikosrbskega hegemonizma, "ki razdira in uničuje vse kar je dobro v tej državi, danes (...) zadovoljne niti Hrvaška, niti Slovenija, Bosna, niti Črna gora (poudaril J. P.), niti Dalmacija, niti Makedonija, niti Vojvodina." (Radnik-Delavec, II, 25.2. 1923, št. 19).

²⁸ ARS, gradivo Kominterne, 1923, Politična situacija i neposredni zadaci K.P.J., str. 6.

²⁹ ARS, gradivo Kominterne, 1923, Rezolucija o pitanju poslednjih dogadjaja u radničkom pokretu u Sloveniji, str. 15-16.

II.

Dragotin Gustinčič, eden izmed tedaj najvidnejših voditeljev slovenskega dela KSJ in najboljših slovenskih marksističnih teoretikov, je bil prvi, ki je v okviru KSJ predlagal, naj stranka v svoj avtonomistični državnopravni program vključi tudi posebno črnogorsko (oziroma črnogorsko-hercegovsko) enoto. Ta predlog, podan na II. državni konferenci KSJ, je ponovil tudi v času, ko je v KSJ potekala razprava o nacionalnem vprašanju. Junija 1923 je na Dunaju predaval v tamkajšnjem jugoslovanskem marksističnem Dijaškem klubu³⁰ in zagovarjal oblikovanje t. i. Sudobske delavsko-kmečke federacije (le-ta naj bi obsegala ozemlje med Krkonoši, Karpati, Črnim, Egejskim in Jadranskim morjem), v katero bi bila kot posebna državnopravna enota vključena tudi Črna gora "event. s Hercegovino in južno Dalmacijo".³¹ Ob tej priložnosti je tudi poudaril, da je, kar zadeva poizkuse posemeznih narodnosti za vzpostavitev "svojih avtonomij (Hrvatska, Slovenija, Bosna, Črna gora - poudaril J. P.) (...) mnenja, da jih mora naša stranka - jasno naglašujoč svoj program državne ureditve (federalizem - op. J. P.) - brezpogojno podpirati tudi tedaj, ka(da)r izgleda, da je to interes dotičnih lokalnih buržuazij."³² Gustinčičevemu federalističnemu stališču, ki ga je, povezanega z vprašanjem Črne gore prvi zagovarjal v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923,³³ je pritrnil tudi Pokrajinski svet KSJ za Slovenijo. Slovenski Pokrajinski svet je na svoji seji 22. julija 1923 v Ljubljani sprejel posebno Politično resolucijo, v kateri je opozarjal, da mora KSJ, če sploh želi delovati med delavskimi in kmečkimi množicami v nesrbskih pokrajinah, zahtevati "široko federacijo v smislu ruske sovjetske ustave. Mi moramo čisto konkretno zahtevati samostojnost Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne gore (poudaril J. P.) v okviru Podonavsko-Balkanske federacije", je poudarjala resolucija in dodajala, da je "donavsko-balkanska federacija delavskih in kmečkih republik, v katerih okvirih bodo imeli po vzoru ruske federacije vsi narodi popolno samostojnost v lastni državi, (...) edina mogoča konkretna parola KPJ."³⁴ Stališče o samostojni Črni gori, to pot v okviru Balkanske federacije, je zagovarjal tudi Glas svobode, ki je 9. avgusta 1923 objavil članek Tisin duh in boj proti njemu. Članek je poudarjal, da je NDSJ edina stranka, "v kateri se bore skupno kmetje in delavci vseh narodov Jugoslavije proti današnjemu velesrbskemu centralističnemu režimu

³⁰ To predavanje je bilo pod naslovom K problemu narodnega vprašanja v Jugoslaviji objavljeno v Glasu svobode, slovenskem glasilu NDSJ, 26.7. in 9.8. 1923. - Glej RNV, dok. št. 8, str. 73-83.

³¹ Prav tam, str. 78, 79. - Podrobneje glej o Gustinčičevi zamisli Sudobske federacije str. 75-81.

³² Prav tam, str. 82.

³³ Kot je v svojem članku Glose k narodnostnemu vprašanju, objavljenem v dveh nadaljevanjih v Glasu svobode decembra 1923 in januarja 1924, zapisal D. Gustinčič, "smo imeli" - v času, ko je s svojim predavanjem nastopil v jugoslovanskem marksističnem Dijaškem klubu na Dunaju - "v naši stranki (KSJ - op. J. P.) dve tendenci: srbijansko, tj. centralistično, kateri je bilo 'narodno edinstvo' nedotakljiv aksiom in pa izvensrbijansko: federalistično, katere se ni upal nikdo javno izpovedati in še manj učiti." Prvi, ki je to storil, je bil D. Gustinčič, zaradi česar sta ga v razpravi po tem predavanju ostro kritizirala člana ožjega vodstva KSJ Kosta Novaković in Pavle Pavlovič. - Glej RNV, dok. št. 43, str. 351.

³⁴ RNV, dok. št. 7, str. 72.

za federativno zvezo balkanskih kmečko-delavskih republik. (...) V tej zvezi", je opozarjal članek, "bodo tvorile Slovenija, Hrvatska, Vojvodina, Srbija, Bosna, Makedonija, Črna gora (poudaril J. P.) in Bolgarija samostojne kmečko-delavske republike, ki bodo popolnoma samostojne države". Skupne jim bodo "le tiste stvari, ki so važne za vse (...), kakor obramba republike, zunanja trgovina, železnice itd."³⁵

Že iz Gustinčičevega predavanja na Dunaju, zlasti pa iz Politične resolucije PS KSJ za Slovenijo in članka Tisin duh in boj proti njemu, je razvidno, da so slovenski komunisti v času razprave o nacionalnem vprašanju povsem nedvoumno zagovarjali stališče o ozemeljski individualnosti Črne gore. Po njihovih federativnih zamislih naj bi zato Črna gora tvorila posebno državnopravno enoto v okviru Podonavsko-balkanske ali pa Balkanske delavsko-kmečke (tj. socialistične) federacije. Stališče o samostojnem državnopravnem statusu Črne gore znotraj socialistične federativne državne zveze je nato Gustinčič v razpravi še večkrat zelo jasno poudaril. Najprej je v članku Iz diskusije, ki ga je Glas svobode objavil 23. avgusta 1923, opozoril, da predstavlja jedro nacionalnega problema v Jugoslaviji vprašanje, ali "lahko živimo (jugoslovanski narodi - op. J. P.) v eni državni in gospodarski skupnosti ter kakšna naj bo ta skupnost." Odgovarjal je, da je taka skupnost lahko le federativna Jugoslavija, v kateri bi bile upošteevane zgodovinske, gospodarske in kulturne posebnosti posameznih jugoslovanskih 'provinc'. Pri tem se je posebej ustavil pri vprašanju Črne gore in poudaril naslednje: "Če Črnogorci danes zahtevajo svojo republiko ali avtonomijo, jo moramo sprejeti v svoj program in resno delovati zanjo, čeprav so po jeziku in po krvi čistejši Srbi od vseh ostalih Srbov. To od nas zahteva politična situacija."³⁶ Ko se je v decembru 1923 in januarju 1924 v razpravi ponovno oglašil, je bil glede črnogorskega vprašanja še bolj neposreden. Zavrnil je oceno sekretarja NDSJ in KSJ Triše Kaclerovića, "da imamo opraviti v Bosni, Črni gori in

³⁵ Glas svobode, I, 9.8. 1923, št. 17, Tisin duh in boj proti njemu. - Podčrtano v Glasu svobode.

³⁶ RNV, dok. št. 15, str. 116, 117. - Temu Gustinčičevemu poudarku je ugovarjal dr. Sima Marković, eden tedaj vodilnih političnih funkcionarjev in teoretikov v KSJ. S. Marković je v času razprave objavil dve deli o nacionalnem vprašanju, Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma (RNV, dok. št. 19, str. 128-205) in Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije (RNV, dok. št. 40, str. 316-341). V obeh delih je zagovarjal avtonomistično obliko državne ureditve in nasprotoval federalizmu, ker je menil, da edinole avtonomistična nacionalna koncepcija ustreza interesom proletarske revolucije v Jugoslaviji. Hkrati je tudi poudarjal, da so "pravice naroda ena, program in dolžnosti proletariata pa druga stvar (poudaril Marković)". V vprašanju Črne gore naj bi to konkretno pomenilo, da njen samostojen, tj. federativni državnopravni status v jugoslovanski državi ne odgovarja revolucionarnemu konceptu KSJ. Zato je S. Marković kot "očitno napačno" zavrnil Gustinčičevo mnenje, da "če Črnogorci danes zahtevajo svojo republiko ali avtonomijo, jo moramo sprejeti v svoj program (poudaril Marković) in resno delovati zanjo". (RNV, dok. št. 40, str. 332 in 341, op. 21). Kot opozarja L. Perović, pa sta tako gledanje oziroma avtonomistični nacionalni koncept v razmerah, ko nacionalna gibanja nesrbskih narodov niso postavljala pod vprašaj državne enotnosti, temveč so terjala federativno preureditev države, dejansko predstavljala le "izogibanje vprašanju nacionalne državnosti tlačanih narodov, ki je postalo zelo aktualno". (Perović, Od centralizma do federalizma, str. 315). Podrobneje o Markovićevemu avtonomističnemu nacionalnemu konceptu glej RNV, dok. št. 19, str. 198-203, dok. št. 40, str. 325-330, 337-340; Lukač, Radnički pokret, str. 159-161, 176-177; Pešić, Nacionalno pitanje, str. 153-163; Perović, Od centralizma do federalizma, str. 310-315.

Makedoniji samo z avtonomističnim gibanjem (oboje poudaril J. P.)³⁷ in je na osnovi svojega federalističnega gledanja terjal, da KSJ upošteva Črno goro kot samostojen dejavnik pri reševanju nacionalnega problema v jugoslovanski državi. Tega naj bi rešil „mnogostranski dogovor“ (...) med Srbijo, Hrvatsko, Vojvodino, Slovenijo, Bosno in Hercegovino, Črno goro (poudaril J. P.) in Makedonijo,³⁸ ki bi ustvaril „federalistično, zgodovinskim momentom in gospodarski razvojni stopnji poedinih pokrajin odgovarjajočo ustavo v Jugoslaviji“. Na ta način bi bila utemeljena svobodna jugoslovanska federacija, „ki bo pustila svobodo onim delom dežele ali celim pokrajinam, ki si žele zveze z drugimi državami. Kot dele take svobodne federacije“, je poudaril Dragotin Gustinčič, pa „je smatrati: Srbijo, Hrvatsko, Bosno in Hercegovino, Črno goro (poudaril J. P.), Makedonijo, Slovenijo in Vojvodino.“³⁹

III.

Stališča, ki so jih o vprašanju Črne gore zagovarjali slovenski komunisti v razpravi o nacionalnem vprašanju leta 1923, so vidno odstopala od vrste teoretsko-političnih razmišljanj, ki so jih v okviru te razprave prispevali udeleženci izven Slovenije. Ne le zato, ker so v razpravi „dominirali srbsko-hrvaško-slovenski odnosi, posebej srbsko-hrvaški“,⁴⁰ pač pa tudi zaradi tega, ker so se tisti razpravljalci iz drugih delov KSJ, ki so sploh obravnavali črnogorski problem, v glavnem zadovoljili zgolj z ugotovitvijo, da srbska buržoazija uničuje avtonomijo Črne gore in da je zaradi velikosrbskega hegemonističnega centralizma prišlo do gibanja za njeno avtonomijo.⁴¹ Čeprav so priznavali, da narodnopolitična problematika v Kraljevini SHS zadeva tudi vprašanje ozemeljske individualnosti Črne gore niso predlagali nobenega konkretnega programske-političnega stališča, ki naj bi ga v tej zvezi sprejela KSJ.⁴² To jih je seveda bistveno ločevalo od pogledov, ki so jih o črnogorskem vprašanju oblikovali v slovenskem delu KSJ. Še bolj pa so bili od teh pogledov oddaljeni tisti razpravljalci izven Slovenije, ki so ali

³⁷ RNV, dok. št. 43, str. 351. - Navedeno oceno T. Kaclerovića glej prav tam, dok. št. 29, str. 264.

³⁸ RNV, dok. št. 43, str. 357.

³⁹ Prav tam, dok. št. 45, str. 371.

⁴⁰ Perović, Od centralizma do federalizma, str. 261.

⁴¹ Tako stališče so zastopali Gjuro Cvijić, K. Novaković in T. Kaclerović (glej RNV, dok. št. 22, str. 215, dok. št. 26, str. 245, dok. št. 29, str. 264). Podobno je na vprašanje Črne gore gledal tudi F. Filipović, ki je opozarjal, da zaradi „hegemonističnega centralizma srbske buržoazije (...) ne samo Hrvaška in Slovenija, temveč tudi ostale pokrajine (Makedonija, Bosna, Črna gora (poudaril J. P.), Vojvodina in Dalmacija) postavljajo na dnevni red nacionalno vprašanje, ki je v tesni zvezi z vprašanjem oblike državne ureditve“. RNV, dok. št. 24, str. 233.

⁴² Glede na gornje opozorilo naj omenimo le, da je eden izmed teh razpravljalcev, T. Kaclerović, v svojem prispevku objavljenem v Radniku-Delavcu 30. 12. 1923, tj. ob koncu razprave o nacionalnem vprašanju, napovedal, da bo „v prihodnjem članku (...) povedal nekoliko besed o makedonskem problemu, kot tudi o problemu Vojvodine in Črne gore (poudaril J. P.). Takrat bom izpeljal tudi sklepe,“ je zapisal, „ki se vsiljujejo naši partiji v reševanju nacionalnega vprašanja.“ (RNV, dok. št. 48, str. 392). - Napovedanega članka T. Kaclerović nato ni objavil, ne v Radniku-Delavcu ne v kakem drugem glasilu NDSJ.

zanikali obstoj nacionalnega gibanja v Črni gori⁴³ ali pa so nasprotovali zahtevam, naj se KSJ zavzema za avtonomijo Črne gore oziroma so menili, naj ne upošteva njene historične državne tradicije.⁴⁴ Tako sta stališča, ki so jih glede črnogorskega vprašanja zagovarjali komunisti v Sloveniji, z njimi delila le hrvaška razpravljalca August Cesarec in Ante Ciliga.⁴⁵ Oba sta namreč terjala, da mora biti kot posebna državnopravna enota tudi Črna gora vključena v federativni nacionalni program KSJ. To je Cesarec, ki je hkrati še opozarjal, da je bila pred oblikovanjem Kraljevine SHS Črna gora nacionalno svobodna dežela, ki je imela samostojno državno življenje,⁴⁶ povedal takole: "Pa za kaj smo lahko mi, proletarska demokracija, kot za tisto, za kar so se potlačeni narodi posameznih pokrajin že dvakrat jasno izrazili; za kaj kot ne za avtonomijo tam, kjer narodi zahtevajo avtonomijo - bodisi znotraj države kot Slovenci, bosanski muslimani in Črnogorci (poudaril J. P.) ali izven nje, šele v sklopu neke širše federacije kot (to zahtevajo - op. J. P.) Makedonci in mogoče tudi Črnogorci (poudaril J. P.)"⁴⁷ Enako je menil tudi Ciliga, ki je opozarjal, da "imamo v Jugoslaviji (...) že milijone hrvaških, slovenskih, makedonskih pa tudi črnogorskih (poudaril J. P.) kmetov in delavcev, ki se že nahajajo v odprtem boju za nacionalno enakopravnost, katero izražajo v paroli: republikanska federacija".⁴⁸ Zato je poudarjal, da mora federativna državna

⁴³ Tako stališče je mogoče razbrati iz prispevka Živote Milojkovića, ki je opozarjal na oceno Gj. Cvijića, da je "težišče nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji (...) v nacionalnih gibanjih hrvaškega in slovenskega naroda kot tudi narodov v Makedoniji, ki si prizadevajo končati svojo nacionalno-buržoazno revolucijo (poudaril J. P.)". (RNȚ, dok. št. 46, str. 378; omenjeno Cvijićevo oceno glej v dok. št. 22, str. 215). Takemu gledanju je Ž. Milojković ugovarjal, ker je menil, da "buržoazna nacionalna gibanja z revolucionarnimi tendencami obstajajo samo tam, kjer gre za boj potlačenih ljudskih mas proti fevdalizmu. V Jugoslaviji takega primera ni," je poudarjal in na osnovi takega poudarka zavračal Cvijićevo mnenje, da na Hrvaškem, v Sloveniji in v Makedoniji obstajajo nacionalna gibanja, ki imajo meščanski narodno-revolucionarni značaj. Ob tem je tudi zasmehljivo spraševal, "zakaj tovariš Cvijić takih 'revolucionarnih nacionalnih gibanj' ne vidi tudi v Vojvodini, Bosni in Hercegovini, Dalmaciji in Črni gori (poudaril J. P.)? Po njegovi logiki," je opozarjal, "bi morala obstajati tudi tam." RNȚ, dok. št. 46, str. 378.

⁴⁴ Taka stališča sta zastopala S. Marković (glej op. 36) in V. S. Petrović. Slednji je kot izrazit zagovornik jugoslovanskega nacionalnega unitarizma in državnega centralizma poudarjal, da morajo - če se iskreno želi jugoslovansko nacionalno in državno enotnost - hrvaška, dubrovniška, črnogorska in vse druge "državne tradicije na čelu s srbsko (...) pasti." RNȚ, dok. št. 6, str. 69.

⁴⁵ O stališčih, ki so jih v razpravi o nacionalnem vprašanju zagovarjali udeleženci iz hrvaškega dela KSJ glej Stanislava Koprivica Oštrić: Udio Augusta Cesarca u diskusiji o nacionalnom pitanju u KPJ 1923. godine. Putovi revolucije, IV, 1966, št. 6, str. 109-119; D. Lukač: Učesnici iz Hrvatske u diskusiji o nacionalnom pitanju u NRPJ 1923. godine. Časopis za suvremenu povijest, IV, 1972, št. 3 (10), str. 31-42; isti, Radnički pokret, str. 139-140, 144-149, 152-155, 163-166, 171-172, 182-184; Pešić, Nacionalno pitanje, str. 121-131 in Perović, Od centralizma do federalizma, str. 258-259, 273-274, 284-287, 297-300, 303-304, 317-320, 324.

⁴⁶ RNȚ, dok. št. 14, str. 102. - Na historično državno samostojnost Črne gore je posredno spomnil tudi A. Ciliga. Ko je razmišljal o vzrokih, ki so v 19. stoletju navedli ideologe južnoslovanskega meščanstva, da so razglasili nacionalno enotnost Hrvatov in Srbov, je namreč zapisal: "Ideologija srbsko-hrvaške narodne enotnosti je odgovarjala potrebam in tendencam zgodovinskega razvoja buržoazije in kapitalizma pri Srbih in Hrvatih in je bila enako podprta od najboljših knezov in državnikov v Cetinju (poudaril J. P.) in Beogradu, kakor tudi od Gaja, Strossmayerja - in Starčevića." RNȚ, dok. št. 12, str. 90.

⁴⁷ RNȚ, dok. št. 14, str. 108.

⁴⁸ Prav tam, dok. št. 23, str. 225.

ureditev veljati "tudi za Črnogorce",⁴⁹ in da torej boj KSJ "za federativno republiko SHS" ne more biti omejen le na "tri države (državnopravne enote - op. J. P.), ker interesi Bosne, Črne gore (poudaril J. P.), Makedonije in Vojvodine zahtevajo, da bodo to posebne članice ob Srbiji, Hrvaški, Dalmaciji in Sloveniji." Omenjene članice jugoslovanske federacije naj bi "glede na ekonomsko nepovezanost in različne zgodovinske tradicije" imele "lokalne vlade, odgovorne lokalnim skupščinam, ki bodo imele tudi legislativno oblast."⁵⁰ Ob taki Ciligovi in tudi Cesarčevi jasno izrečeni zahtevi po upoštevanju samostojnega državnopravnega statusa Črne gore v narodnoprogramske zamislih KSJ naj opozorimo še na gledanje slednjega, ki je, tedaj edini v KSJ ocenjeval, da je na določen način mogoče govoriti tudi o posebni črnogorski narodni skupnosti. Ko je Cesarec ugotavljal, da se v Kraljevini SHS ves hrvaški narod ne glede na razredne razlike, torej tako meščanstvo kot kmetje in delavci, "čuti nacionalno (poudaril J. P.) potlačena", je namreč poudaril, da bi "podobna analiza pokazala (...) isto tudi za ostale narode," pa če jih "razumemo (...) teritorialno kot Črnogorce (poudaril J. P.) ali nacionalno kot Slovence, Makedonce in nacionalne manjšine."⁵¹

IV.

Če ob koncu ocenimo pomen, ki ga je pri oblikovanju federativnega nacionalnega programa KSJ imel - z izjemo stališč Avgusta Cesarca in Anteja Cilige - odnos slovenskih komunistov do črnogorskega vprašanja leta 1923, potem je najprej potrebno pojasniti, od kod komunistom v Sloveniji tako jasna zavest o potrebi po državnopravni in politični uveljavitvi ozemeljske individualnosti Črne gore. Odgovor na to vprašanje nam daje življenjska in politična pot enega tedaj najvidnejših slovenskih komunistov, Dragotina Gustinčiča, ki je med julijem 1917 in novembrom 1918 v Ženevi, skupaj z Nikolo Smodlako, izdajal revijo La Yugoslavie. Gustinčič je januarja 1915 iz Trsta, kjer je živel ob začetku prve svetovne vojne, odšel v Italijo, nato pa se je v Rimu pridružil krogu Jugoslovanskega odbora. Ta ga je poslal k srbski vladi v Niš, od koder se je nato umaknil na Krf in potem preko Italije odpotoval v Švico. Tu je, potem ko je "v časnikarskem informativnem biroju, ki ga je organizirala srbska vlada v Ženevi, prišel navzkriž z njenim centralizmom in izstopil iz biroja",⁵² kot solastnik in urednik revije La

⁴⁹ Prav tam, dok. št. 13, str. 96.

⁵⁰ Prav tam, dok. št. 41, str. 344.

⁵¹ Prav tam, dok. št. 14, str. 107. - V zvezi z vprašanjem črnogorskih nacionalnih posebnosti naj opozorimo še na ugotovitev Gj. Cvijića, ki je zapisal, da so "nacionalna nasprotja Srbov proti Hrvatom in Slovencem na eni ter proti Makedoncem in Črnogorcem (poudaril J. P.) na drugi strani, po petih letih skupnega življenja v eni državi zaostrena bolj kot so bila kadar koli". Kljub taki ugotovitvi pa nato Gj. Cvijić vprašanja črnogorske (in makedonske) narodne entitete podrobneje ni obravnaval. Morda zato, ker se je glede vprašanja mnogonacionalnega značaja Kraljevine SHS predhodno že jasno opredelil, in sicer, ko je zapisal, da je to država "treh jugoslovanskih narodov (Srbov, Hrvatov in Slovencev - op. J. P.)". RNV, dok. št. 22, str. 215, 214.

⁵² Andrej Vovko: Politični profil La Yugoslavie, revije jugoslovanske federalistične emigracije v Švici 1917-1918. - PZDG, XIII, 1973, 1-2, str. 117.

Yugoslavie zelo poudarjeno zagovarjal federalistični ustroj bodoče jugoslovanske države, pri čemer je federalizem bodoče države povezoval prav z vprašanjem Črne gore. Revija oziroma Gustinčič, ki je reviji dajal ton, sta namreč menila, da zaradi svoje zgodovinsko-politične samostojnosti Črna gora predstavlja veliko oviro za centralistično jugoslovansko državo in velikosrbski narodnopolitični koncept. Zato sta rešitev pred njima videla v vključitvi Črne gore kot enakopravne pokrajine v federativno jugoslovansko skupnost.⁵³ Gustinčič je na tako gledanje revije, ki je hotelo "razdreti vsak jugoslovanski (centralistični - op. J. P.) imperIALIZEM", opozarjal tudi po nastanku jugoslovanske države,⁵⁴ že leta 1920 pa je v zvezi s Črno goro zagovarjal tudi narodnostni plebiscit.⁵⁵ Kot nasprotnik velikosrbske nacionalne politike se je zato tudi leta 1923 zavzel, da KSJ ob preoblikovanju svojega nacionalnega programa sprejme stališče o vzpostavitvi črnogorske državnopravne enote znotraj jugoslovanske federativne državne zveze. Taki Gustinčičevi pogledi, ki jih je podprl tudi najvišji organ komunistične stranke v Sloveniji, slovenski Pokrajinski svet KSJ, pa se na III. državni konferenci še niso uveljavili. Ta se je namreč glede črnogorskega vprašanja zadovoljila z oceno, da srbska buržoazija "uničuje avtonomijo Črne gore" in da je "neposredni rezultat uvedbe take hegemonije srbske buržoazije" - gibanje "za avtonomijo Črne gore". Kar zadeva vprašanje nacionalnih posebnosti Črnogorcev pa se je omejila na ugotovitev, da so "nacionalna nasprotja Srbov proti Hrvatom in Slovencem na eni ter proti Makedoncem in Črnogorcem (poudaril J. P.) na drugi strani po petih letih skupnega življenja v eni državi zaostrena bolj kot so bila kadar koli".⁵⁶ Stališče o Črnogorcih kot narodu in stališče o državnopravni individualnosti Črne gore je nato bilo v KSJ dognano šele v naslednjih letih.⁵⁷ Toda če iščemo

⁵³ Podrobneje glej prav tam, str. 118-120.

⁵⁴ Glej Ujedinjenje, leto I, št. 2, 20.3. 1920. - Ing. D. Gustinčič: Centralizem ali federalizem? (Odlomek iz polemičnega rokopisa).

⁵⁵ Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919-1921. Ljubljana 1980, dok. št. II/80, str. 449.

⁵⁶ RNV, dok. št. 50, str. 400. - V zvezi z ugotovitvijo, ki jo je III. državna konferenca namenila vprašanju nacionalnih nasprotij med Srbi, Hrvati in Slovenci na eni ter Srbi, Makedonci in Črnogorci na drugi strani, pripominjam, da jo je konferenca povzela iz Predloga resolucije o nacionalnem vprašanju, ki ga je v času razprave o nacionalnem vprašanju objavil Gj. Cvijič. (Glej op. 50 in RNV, dok. št. 22, str. 215).

⁵⁷ Kot opozarja D. Lukač, so bila "stališča KPJ v zvezi s priznavanjem nacionalnih posebnosti Črnogorcev negotova in neizenačena vse do oktobra 1940". (Glej Lukač, Radnički pokret, str. 354 in op. 190). Jasno stališče o obstoju črnogorskega naroda je nato sprejela V. državna konferenca KSJ, zbrana med 19. in 23.10. 1940 v Zagrebu. Konferenca je kot eno izmed najpomembnejših in aktualnih nalog KSJ med drugim poudarila tudi "boj za enakopravnost in samoodločbo črnogorskega naroda (poudaril J. P.)". - (Izvorci za istoriju Saveza komunista Jugoslavije: Kongresi, zemaljske konferencije, plenumi CK KPJ-SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ/19-23. oktobar 1940; Tom I, knjiga 10. Beograd 1980, str. 238). Glede vprašanja državnopravne individualnosti Črne gore pa se je KSJ prvič konkretno opredelila na svojem IV. kongresu, ki se je zbral med 5. in 16.11. 1928 v Dresdenu. Kongres je poudaril polno podporo KSJ vsem prizadevanjem "mas, ki vodijo k oblikovanju neodvisne Črne gore". (IA KPJ, II, str. 163). KSJ je to stališče dopolnila na svoji IV. državni konferenci (zasedala je 24. in 25.12. 1934 v Ljubljani), ki je delavce, kmete in tlačene narode pozivala v boj za "delavsko-kmečke vlade na Hrvaškem in v Dalmaciji, v Sloveniji, Srbiji, Č r n i g o r i (poudaril J. P.), Bosni in Hercegovini!" (IA KPJ, II,

zgodovinski politično-programski začetek tistih političnih odločitev, ki so kasneje privedle do oblikovanja posebne črnogorske republike v drugi (federativni) jugoslovanski državi, potem moramo ugotoviti, da je bil ta politični proces že leta 1923 sprožen v slovenskem delu KSJ.

Jurij Perovšek

THE POSITION OF THE SLOVENE REVOLUTIONARY MARXISTS REGARDING
THE MONTENEGRIN QUESTION IN 1923

Summary

In the context of a public political discussion on the national question, carried out from May to December 1923, on the basis of which the Yugoslav Communist Party (*Komunistična stranka Jugoslavije*) devised a multi-national federal program at its third national conference (January 1-4, 1924), the Slovene communists urged the Party leadership to consider the question of Montenegro in the drawing up of its national policy. The inclusion of Montenegro as a legal state entity in the Party's federal state plan was most firmly advocated by Dragotin Gustinčič, one of the most prominent Marxist theoreticians and leaders of the Slovene branch of the YCP in the Twenties. He had already argued for the foundation of a federal Yugoslav state during World War I, in 1917 and 1918, as a political émigré in Switzerland, writing for *La Yugoslavie* journal. According to Gustinčič, the solution of the Montenegrin question was a precondition for any future state federalism. Because of its historical autonomy, Montenegro was considered to be a major obstacle to a centralist Yugoslav state and the national concept of Great Serbia. His views on this matter, expressed during the 1923 discussion, were supported by the Regional Council of the YCP for Slovenia. In a political resolution, adopted on July 22, 1923, the Council demanded from the YCP to "take account of the federal status of Montenegro in a future workers' and peasants' - i.e. socialist - federal state association". Such views of the Slovene communists were rejected at the Third National Conference of the YCP which did not recognize Montenegro's legal state subjectivity until a few years later. Nevertheless, it is noteworthy that the Slovene members of the YCP began the political process which eventually resulted in the foundation of the Republic of Montenegro within the second (federal) Yugoslav state.

---

str. 268). Neposredno po znani plenarni seji Centralnega komiteja KSJ, 9. in 10.6. 1935 v Splitu, pa je v zvezi s Črno goro KSJ zahtevala še svobodne volitve v narodno skupščino v Cetinju. (Lukač, Radnički pokret, str. 292).

Anka Vidovič-Miklavčič

Socialna demokracija (socialisti) na Slovenskem v prvem letu diktature 1929

Ob ukinitvi vidovdanske ustave, razpustu Narodne skupščine, prepovedi političnih strank in uvajanju kraljeve diktature na podlagi šestojanuarskega manifesta je tako stranke kot posameznike zajelo preprečanje, da prihaja t. i. "prehodno obdobje", ki bo pripomoglo k ozdravitvi političnega in socialno-gospodarskega življenja.

V kraljevem manifestu je bilo poudarjeno, da je prišel čas, ko med narodom in kraljem ne sme biti več posrednika. Krivdo za nastali položaj je pripisoval predvsem "zaslepljenim političnim strastem" v državi, ki so izrabljale ustavno-parlamentarno ureditev. Zato je bila temeljna naloga novega režima vzpostaviti takšen red, ki ne bo ogrožal državne in narodne edinosti, v načrtu je tudi uvedba takšne uprave, ki bo koristila potrebam vsega naroda in državi.¹

Nova vlada z generalom Petrom Živkovičem na čelu je sprejela vrsto zakonov, ki so določale "stroge, izjemne odredbe", kot je kmalu zatem zapisala Delavska politika.²

Pokrajinsko načelstvo Socialistične stranke Jugoslavije (SSJ) za Slovenijo je svoje člane z novim položajem seznanilo 9. januarja istega leta s kratkim obvestilom v Delavski politiki pod naslovom Vsem somišljenikom! V njem poudarja, da je krivda za nastalo politično krizo na strani buržoazije, ki se je v preteklem desetletju v okviru strankarske politike brezobzirno bojevala za prevlado enih ali drugih skupin. Tako so z ukinitvijo ustave in parlamenta propadle vse ljudske svoboščine, na podlagi dopolnjenega Zakona o zaščiti države so prepovedane vse stranke s plemenskim in verskim obeležjem, omejuje se snovanje novih združenj pa tudi prepovedujejo shodi in sestanki brez dovoljenj policijskih oblasti. Pri tem se je Pokrajinskemu načelstvu zdelo umestno opozoriti svoje somišljenike in javnost, da "razredno zavednega delavstva ne zadene odgovornost" za nastali položaj v državi, pač pa "vse naše plemensko opredeljene buržoazne stranke", ki so privedle "do katastrofe ustavnosti". Obenem strankino Pokrajinsko načelstvo svojim privržencem še naroča, naj "ostanejo zvesti svojim lepim socialističnim idealom" in hkrati ohranijo vero v boljšo prihodnost.³ Ko zatem Delavska politika okvirno seznanja vsebino novih zakonov (o kraljevi oblasti in vrhovni upravi, zaščiti javne varnosti in reda, poostitvi tiska, spremembi zakona o oblastnih samoupravah in občinah), zaključuje, da je parlamentarizem morda ukinjen za daljšo dobo, da bodo zlasti delavske ustanove imele nemalo težav, če

---

¹ Ferdo Čulinovič: Jugoslavija izmedju dva rata, II. Zagreb 1961, str. 7, 8.

² Delavska politika IV, 9.1. 1929, št. 3.

³ Prav tam.

bodo hotele uresničevati svoje kulturne in socialne načrte vzporedno z modernimi državami v svetu. Vendar je Pokrajinsko načelstvo stranke opozarjalo, naj organizacije "vse potrebno ukrenejo" v smislu novih zakonov, da jih ne zateče pritisk "novega političnega kurza v državi".⁴

V času ko je komunistična stranka v ilegali sredi januarja 1929 proti uvedbi diktature pričela razpečevati letake, v katerih je razkrivala bistvo "vojaško fašistične diktature" in pozivala na oboroženo vstajo,⁵ je Pokrajinsko načelstvo zavrnilo, da gre njihova stranka "po svoji začrtani poti, ker je prava". Predvsem pa naj se delavstvo varuje vpliva politike meščanskih strank, ki vodijo s svojo demagogijo v "nezavednost in duhovno odvisnost".⁶ Seveda je komunistična Enotnost napadala Delavsko politiko in med drugim spraševala, katera začrtana pot je prava.⁷

Glede na dopolnitev Zakona o zaščiti državne varnosti in reda je bila v tretji dekadni januarja po vsej državi z razpustom strank dejansko izvedena njihova likvidacija in z njo prepoved političnega dela v okviru omenjenih strank. Delavska politika je ob tem dejstvu pozivala svoje privržence, naj sprejmejo nove razmere v državi z mislijo, da se bo pravi demokratizem še vrnil in da naj bolj kot doslej posvečajo pozornost samoizobrazbi. Tako priporočajo branje socialističnega časopisja in literature, ki naj bi okrepilo delavsko zavest in njihove vrste. Socialistično gibanje, je bodrila Delavska politika, je vendar svetovno gibanje in ne bo zatrto, nasprotno, delavstvo naj se pripravi na politično delo za čase, ko bo znova več svobode, ko bodo uvedli in spoštovali demokracijo in parlamentarizem.⁸

Prilagodljivost strankinih funkcionarjev se kaže že v novem Živkovičevem režimu, ko so bili pripravljene sodelovati v občinskih svetih. Tako npr. so v ljubljanskem občinskem svetu bili imenovani Filip Uratnik, Stanko Likar, Ludvik Miklošič,⁹ v mariborskem pa Viktor Eržen, vendar je bil njegov mandat razveljavljen, ker kot nekonfesionalec ni hotel priseči, marveč je bil le pripravljen "položiti zaobljubo v roke župana",¹⁰ medtem ko so Petejan, Bahun, Grčar in drugi bili zelo aktivni.¹¹ Res pa je, da je bilo "z navzočnostjo delavskih predstavnikov" v občinskih svetih marsikatero vprašanje, ki je zadevalo revnejše sloje, obravnavano in reševano v prid delavstva.¹²

Omenimo naj še delovanje nekaterih bivših članov stranke v okrajnih cestnih odborih, ki so bili ustanovljeni na podlagi novega cestnega zakona. Ustanavljali

⁴ Prav tam.

⁵ Prim. Pregled zgodovine zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1963, str. 126.

⁶ Delavska politika IV, 12.1. 1929, št. 4; prim. še Delavska politika, 30.1. 1929, št. 9, Da, smo za to, kar smo rekli!

⁷ Enotnost IV, 18.1. 1929, št. 3.

⁸ Delavska politika IV, 30.1. 1929, št. 9.

⁹ Delavska politika IV, 4.5. 1929, št. 37; 19.6. 1929, št. 50.

¹⁰ Delavska politika IV, 4.5. 1929, št. 37.

¹¹ Delavska politika IV, 25.5. 1929, št. 43.

¹² Prim. Delavska politika IV, 28.8. 1929, št. 70; 16.10. 1929, št.85.

so se v političnih okrajih (od sedem do dvajset članov) in imeli vlogo pomožnega organa oblastne samouprave za graditev in vzdrževanje cest. V omenjeni okrajni cestni odbor so volili tisti, ki so bili izvoljeni v občinski odbor.¹³ S tem so se merile moči med privrženci razpuščenih političnih strank v občini oziroma okraju in ponekod so dobili glasove tudi "delavski predstavniki".¹⁴

SSJ je bila sicer razpuščena, toda socialna demokracija (socialisti) je glede na svojo prilagojenost novemu političnemu položaju še nadalje skoraj neovirano delovala. Res so bile nekajkrat zaplenjene posamezne številke (med njimi tudi prvomajske) Delavske politike, Delavca in revije Svoboda ter prepovedani prvomajski shodi, zborovanja in manifestacije. Poleg tega je marca na okrajnem sodišču v Mariboru potekala kazenska razprava proti šestim članom Socialistične omladine iz Maribora, z obtožbo, da so prekršili društvena pravila.¹⁵ Predstavniki mladine iz Jugoslavije se tudi niso smeli udeležiti kongresa, ki ga je sklicala socialistična študentska internacionala julija na Dunaju.¹⁶ Omenimo naj še januarja kaznovanje z zaporom desetih članov jeseniške Svobode, ker so telovadili ob delavski himni Internacionali.¹⁷ Vendar takšni oblastni posegi niso bistveno prizadevali privržencev socialističnega gibanja pri uresničevanju njihovih življenjskih interesov v okviru svojih raznovrstnih organizacij. S tem ciljem so se usmerili na tri poglobitna področja: na sindikalno-strokovno področje, da bi zaščitili svoje socialno-gospodarske in razredne interese, na gospodarsko, z graditvijo lastne neodvisnosti v razmerju do kapitalističnih ustanov zlasti z združništvom, in na kulturno-prosvetno, v tem času predvsem z usmerjanjem in z graditvijo t. i. proletarske umetnosti in nasploh proletarske zavesti in miselnosti.

V tej obravnavi bomo glede na omejen obseg le na kratko predstavili nekatere oblike njihove dejavnosti.

Strokovno - sindikalno gibanje

Strokovna komisija za Slovenijo je na podlagi zbranih podatkov od 1. julija 1928 do 30. junija 1929 ugotavljala, da je nastopila nova doba strokovnega gibanja. Medtem ko je imela z vključenimi organizacijami 1. julija 1928 še 6.963 članov, je do 30. junija 1929 članstvo naraslo za 1569, tako da je dosegla 8.532 članov.¹⁸ Osrednje strokovno glasilo Delavec pa je izhajal v 4000 izvodih. Svoje delo so predvsem osredotočili na organizacijsko razširitev in utrjevanje. Tako je oživela strokovna organizacija natarkarjev, na novo sta nastali še dve strokovni organizaciji in to Zveza strojnikov in kurjačev in pa tapetniških delavcev. Okrepili sta se Zveza kovinarjev in Splošna delavska zveza, tudi rudarji so zabeležili priliv 279 novih članov. Poleg tega so posvečali pozornost pomembnejšim vprašanjem

---

¹³ Prim. Domoljub XII, 15.5. 1929, št. 20.

¹⁴ Prim. Delavska politika IV, 31.8. 1929, št. 71, Ruše.

¹⁵ Delavska politika IV, 23.3. 1929, št. 24.

¹⁶ Delavska politika IV, 31.7. 1929, št. 62.

¹⁷ Delavska politika IV, 2.2. 1929, št. 10.

¹⁸ Delavska politika IV, 21.9. 1929, št. 78.

kot so delavski zaupniki, socialno zavarovanje za starost in onemoglost, zaščita delavcev itd.¹⁹ Zlasti pa je bilo v tem kriznem času pomembno, da so strokovne organizacije pristopile k obravnavi mezdnih in delovnih razmer, ki so tudi terjale revizijo.²⁰ V tem času so strokovne organizacije, sodeč po poročilih Delavca in Delavske politike ponekod z uspehom vodile pogajanja o povišanju mezd in sklenitvi kolektivne pogodbe. Ob možnosti izseljevanja zasavskih rudarjev v Francijo in Holandijo je organizirano delavstvo še posebej pritrsnilo na vodstvo Trboveljske premogokopne družbe itd.²¹ Vse to je ugodno učinkovalo na to, da so se delavci pričeli bolj zanimati za svojo strokovno organizacijo.

Seveda so tako pri krepitvi organizacij kot pri akcijah do pozne jeseni 1928 imeli zasluge tudi komunistični aktivisti, poslej pa kot bomo videli, vsaj za krajše obdobje, socialisti v legalnih strokovnih organizacijah. Ob dejstvu, da je 4. kongres KPJ novembra 1928 prepovedal vključevanje svojih članov v Ursove sindikate in propagiral zahtevo Kominterne naj pričnejo komunisti ustanavljati svoje ilegalne revolucionarne sindikate, češ da je kapitalizem v krizi in da bo prišlo do revolucionarnega razpoloženja nezadovoljnih množic, so se odnosi med komunisti in socialisti v sindikalnem gibanju v obravnavanem času znatno skrhali. Še posebej, ker so komunisti začeli socialiste etiketirati s "socialfašisti", že omenjena Enotnost jih je tudi obtoževala, da so se odpovedali proletarski stranki in jih označila za "stranko malomeščanske ideologije in malomeščanskih interesov."²² Ne gre prezreti sodnega procesa julija 1929, ki je obravnaval obtožbe inž. Draga Gustinčiča in Enotnosti proti zastopniku desnega krila socialne demokracije in vodilnemu zadrugarju Antonu Kristanu in njegovo obrambo.²³

Ko je pokrajinsko partijsko vodstvo v Sloveniji decembra 1928 na svoji sedmi konferenci podprlo zahtevo državne konference, je prišlo v naslednjih mesecih do spomladi 1930 do upada komunističnega vpliva v razrednem sindikalnem gibanju.²⁴ Tako so se reformistični sindikati v Sloveniji, katerih članov je bilo po poročilu na osrednjem kongresu sindikatov URSSJ oktobra 1928 v Beogradu okrog 7100,²⁵ kot smo že zgoraj prikazali, potem še okrepili. Okrepili so se kljub temu, da so mezdna in stavkovna gibanja ponekod potekala v znamenju političnih nasprotij oz. trenj med privrženci dekalistov (komunistov), preostalimi bernotovci in razpuščeno stranko SSJ.

V tem kriznem obdobju, ko naj bi se gospodarstvo postopoma saniralo, je postalo aktualno vprašanje, kdo in kako bo skrbel in varoval socialne interese delavcev. Že zelo zgodaj se je namreč pokazalo, da so gospodarsko-pridobitni krogi (iz vrst industrije, trgovine, obrti in hišnih posestnikov) v svojih predlogih

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam.

²¹ Prim. Delavska politika IV, 9.10. 1929, št. 83; 16.10. 1929, št. 85; 26.10. 1929, št. 88.

²² Enotnost, 18.1. 1929, št. 3.

²³ Konzument IX, 10.8. 1929, št. 1-2.

²⁴ Miroslav Stiplovšek: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem; Od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868-1945). Maribor 1989, str. 49.

²⁵ Prav tam, str. 49.

in načrtih o sanaciji gospodarstva na zatožno klop postavljali zlasti pridobitve delavske zakonodaje. Širili so se glasovi in trditve, da bo treba v prvi vrsti revidirati socialno in delavsko-varstveno zakonodajo, ki naj bi "popravljena" pripomogla k izboljšanju gospodarskih razmer in položaja pridobitnih krogov. O tem, kako razbremeniti gospodarstvo, ki je v krizi, sta med gospodarskimi krogi prevladovali dve struji. Prva je bila nepomirljiva in je zastopala stališče, da se mora vsa socialna zaščita preurediti na minimum. Druga, zmernejša, pa je želela revizijo socialnih dajatev ali pa njihovo omejitev. To bi se dalo doseči, je sodila, s primerno redukcijo in preureditvijo velikega administrativnega aparata pri delavskih zavarovalnicah. Sicer pa sta obe struji težili k temu, da bi postala socialnopolitična zakonodaja skladnejša z gospodarsko strukturo države.²⁶

V socialističnem tisku je odmevala predvsem spomenica, ki je bila plod predlogov ljubljanskih gospodarskih krogov in so jo ob obisku v Beogradu izročili ustreznim ministrstvom. V spomenici so predložili svoje poglede na politična, gospodarska in socialna vprašanja.²⁷ Sprva je Delavska politika ocenila, da je spomenica, predvsem politične narave, ki pa posredno napada tudi delavsko zaščitno zakonodajo. Kmalu zatem pa je v tisku kar pogostokrat obtoževala namero gospodarskih krogov, ki so hoteli z različnimi predlogi doseči odpravo večine pridobljenih pravic socialne in delavskovarstvene zakonodaje.

Z vse večjo ofenzivo gospodarskih krogov, ki so v svojih novih gospodarskih načrtih in viziji novega reda med prvimi napadali socialnopolitične pridobitve delavstva, sta namreč vodstvu razpuščene socialistične stranke in delujoče Stokovne komisije za Slovenijo pričeli defenzivno gibanje. Predvsem so poudarjali naj delavstvo v tem času še posebej stremi za tem, da se strokovno trdno organizira in disciplinira, v njih sodeluje ter sprejme razredni boj. Razredne stokovne organizacije so namreč po svoji funkciji takšne, da se borijo za izboljšanje socialnega položaja delavstva, pri čemer je predvsem potrebno izboljšati delovne in mezдне razmere za človeka dostojno življenje. Ker pa se obeta napad na že pridobljeno socialno zakonodajo delavstva, je delavstvo prisiljeno na to odgovoriti. "Če smejo gospodarske organizacije zahtevati ukinitve delavskih pravic, smejo delavski sindikati, smejo delavci nastopiti v obrambo teh svojih pravic. In bodo nastopili".²⁸ Glede na že omenjeni dopolnjeni zakon o zaščiti javne varnosti in reda, ki hoče preprečiti "boljševiško propagando" in prepoveduje razredni boj, pa je Delavska politika pojasnila, da njeno pojmovanje razrednega boja ni v smislu boljševizma in s tem nasilne razlastitve produkcijskih sredstev, marveč pojmuje razredni boj kot "vsako borbo za boljšo eksistenco socialno šibkejših slojev. "Boj obrtnika proti tovarnarju, malega posestnika proti veleposestniku, delavca za boljšo mezdo, za varstvo in enakopravnost itd, vse to je tudi razredna borba, ki je utemeljena v družbenih razmerah in upravičena, ker ima vsak član človeške družbe naravno pravico, da se bori za svoje življenje, za svoj obstoj." Treba je

²⁶ Jutro X, 30.1. 1929, št. 26.

²⁷ Prim. Delavska politika IV, 6.2. 1929, št. 11; Jutro, 31.1. 1929, št. 27.

²⁸ Delavec XVI, 25.1. 1929, št. 2.

razlikovati, je na koncu zapisala Delavska politika, "med boljševisko razredno borbo in socialno borbo", slednja je namreč "avtomatični proces družbe".²⁹ Na drugem mestu je Delavska politika konkretno socialni boj pojasnjevala takole: Čim se pojavi kakšna poteza kapitalistov, ki forsira oslabitev položaja delavstva, mora delavstvo iti takoj v protiakcijo, predvsem v obliki pojasnjevanja svojih stališč in predlogov. Če že nimamo ustave, pa imamo na voljo druga sredstva za izboritev svojih pravic.³⁰

V uredbi Ministrstva za socialno politiko, s katero so bile vsaj začasno ustavljene volitve delavskih zaupnikov, je razredno delavstvo uvidelo prvo večjo atako na delavske pravice in socialno zakonodajo.³¹ Poleg tega je bilo nezaupljivo do novega obrtnega in rudarskega zakona, ki sta bila dalj časa v pripravi, julija pa sta njune osnutke obravnavali Delavska zbornica in Strokovna komisija za Slovenijo. Obetajočo se bedno prihodnost delavstva pa je še podkrepilo gibanje lastnikov stanovanj, ki so si prizadevali za ukinitve zaščite stanovanjskih najemnikov. Zato so v obrambo stanovanjskih najemnikov imeli prav delavski zaupniki nalogo odkrivati v mestih in industrijskih krajih pereče stanovanjske probleme in stanovanjsko bedo, zbirati podatke in jih v delavskem tisku objavljati.³² Prispevki nam pripovedujejo, da so potekale številne deložacije družin že leta 1929, npr. v ljubljanski občini, kjer so si prvi deložiranci sami postavili zasijlno streho ali pa barako v gramozni jami na Vodovodni cesti.³³

V tem in širšem kontekstu položaja delavstva, ko se je bilo prisiljeno bojevati za osemurni delavnik, za doseg višje meze in kolektivne pogodbe z delodajalci, za ohranitev oziroma razširitev socialnega zavarovanja, stanovanjske zaščite, itd. se je odpiralo že staro, a vselej aktualno vprašanje: s katerimi strokovnimi organizacijami, kako in kdaj lahko sodelujejo razredne strokovne organizacije? Konkretno bomo govorili o stališču Strokovne komisije, katere vodstvo je bilo v rokah socialne demokracije. Pokrajinsko vodstvo razpuščene Socialistične stranke Jugoslavije, znotraj katere je delovalo levo in desno krilo, je prek Delavske politike in Delavca svoje stališče večkrat pojasnjevalo in razlagalo. Na vprašanje enotne fronte delavstva oziroma akcijske delavske enotnosti, ki je sicer v slovenskem zgodovinpisju preučeno že iz različnih zornih kotov, bomo v našem primeru le opozorili v kontekstu polemike socialistov s krščanskosocialistično Delavsko pravico. Jugoslovanska strokovna zveza je namreč v prvih mesecih 1929 predlagala ustanovitev enotne sindikalne fronte v Sloveniji. Za delavstvo, ki je bilo v boju za obrambo svojih pravic tudi v tem času usodno razcepljeno na tri poglobitve idejnopolične tabore, je bil takšen predlog izredno dobrodošel, saj bi v prihodnje pripomogel k večji strnjnosti. Toda tako kot so komunisti tedaj zavračali skupno sodelovanje z delavstvom iz nasprotnih taborov in sektašili z zahtevo po lastnih

²⁹ Delavska politika IV, 6.3. 1929, št. 19.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam. Več o tem M. Stiplovšek, nav. d., str. 59.

³² Delavska politika IV, 25.2. 1929, št. 4.

³³ Delavska politika IV, 19.6. 1929, št. 50.

ilegalnih revolucionarnih sindikatih, so prav tako zavračali skupen boj tudi socialni demokrati oziroma socialisti. Načelno stališče do tega vprašanja je Delavska politika takole razložila: Bilo bi brez dvoma pomembno, da bi vse sindikalne organizacije združile svoje gibanje, s čimer bi pridobile moč in veljavo pred delodajalci. Takšna zveza bi morala omogočati "mednarodno in versko solidarnost brez kapitalistično-političnih vplivov". Prav s tega vidika pa ni mogoče sodelovati s krščanskimi socialisti, ki so pobudniki te zveze. Ti namreč še vedno delujejo po narodnostnih in verskih načelih in še niso opustili političnega solidarizma z meščanskimi strankami. Strokovne organizacije delavstva morajo biti delavske ne glede na vero, narodnost in politiko. Zato ne morejo dopustiti, da bi "nacionalni šovinizem ali politikujoča cerkev te ali one veroizpovedi ovirali pri izvrševanju določenih nalog". Dokler stojijo krščanski socialisti, je sodila Delavska politika, "na načelih, ki s strokovnimi organizacijami nimajo nič skupnega, toliko časa o dejanskem zblizanju med strokovnimi organizacijami ne more biti govora." Takšno vztrajanje na omenjenih principih, bi bržkone bila podlaga za "nevarno ideološko anarhijo in borbo za stvari, ki ne spadajo tja", s tem pa bi se hkrati odtujevalo od bistvenih materialnih in kulturnih nalog.³⁴ Polemika med socialistično Delavsko politiko in krščankosocialistično Delavsko pravico je razgibala privržence obeh strani in bilo je natisnjenih še nekaj utemeljitev za ali proti združevanju strokovno organiziranega delavstva vseh smeri v boju proti kapitalu. Vendar pa so se vodstva strokovnih organizacij npr. že na plenarni seji oziroma skupnem socialnopolitičnem posvetovanju, ki je potekalo sredi februarja ob otvoritvi nove palače Delavske zbornice, močno zavedala slabosti razdvojenega delavstva, ki bo onemogalo "enotno protiakcijo".³⁵

Gospodarsko udejstvovanje

Tu mislimo predvsem na delavsko zadružništvo, ki se je razvijalo pod okriljem socialne demokracije in je slonelo večinoma na konzumnih zadrugah rohdalskega tipa.³⁶ Obravnavali bomo osrednje Konzumno društvo za Slovenijo, r. z. z. o. z. (okrajšano Kodes). Njegovi uspešni začetki segajo sicer še pred prvo svetovno vojno in so tudi še v dvajsetih letih beležili dokaj uspešno rast, tako s krajevnimi konzumnimi zadrugami³⁷ kot s povečanjem števila članov.³⁸ Seveda je treba pri tem upoštevati uspešnost trgovskega poslovanja centrale in krajevnih zadrug, kar je razvidno v zaključnih računih, in pa zadružno gibanje, se pravi poslovanje, metode in taktika pridobivanja članstva na terenu.

³⁴ Delavska politika IV, 13.3. 1929, št. 21.

³⁵ Prim. XVI, 25.3. 1929, št. 6, France Svetek: Pred velikimi problemi.

³⁶ Več France Kresal: Delavsko zadružništvo na Slovenskem, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja X, 1970, št. 1-2, str. 70-75.

³⁷ Prav tam, str. 76, 77; Konzument. Glasilo Zveze gospodarskih zadrug v Jugoslaviji v Ljubljani, r. z. z. o. z., IX, 5.10. 1929, št. 3-4, str. 2, 8.

³⁸ Primerjaj Konzument VIII, 24.2. 1929, št. 9-10, France Svetek: O poteku letošnjih članskih zborovanj Kodesa.

Poleg delavskih konzumnih zadrug je delovalo še, kot ga je Anton Kristan poimenoval "pomožno zadrugarstvo" in sicer produktivno, kreditno in stavbno.³⁹

V letu 1929 je imelo Konzumno društvo za Slovenijo kar pestro dejavnost, ki so jo narekemale nove politične in socialno-gospodarske razmere. Že od 28. januarja pa do 12. marca so bila načrtovana letna članska zborovanja 41 krajevnih zadrug, ki so delovale pod okriljem omenjenega društva.⁴⁰ Toda kritično poročilo tajnika Konzumnega društva za Slovenijo Franca Svetka je razkrivalo mnoge pomanjkljivosti delovanja krajevnih zadrug kot tudi poteka občnih zborov. Pač pa so glede na načrtovano uvedbo posmrtninskega in odpravninskega sklada Konzumnega društva za Slovenijo z objavo Predloga pravilnika o omenjenem skladu, poslale Kodesu številne krajevne zadruge svoja mnenja, izjave in predloge k pravilniku.

Na kongresu, kot so imenovali redni občni zbor Konzumnega društva - Kodesa, ki je potekal 24. marca v prostorih Delavske zbornice v Ljubljani, je bilo zastopanih 36 krajevnih odborov (podružnic) s 40 delegati. V ravnateljevem poročilu je bilo navedeno, da je h Konzumnemu društvu za Slovenijo od občnega zbora v prejšnjem letu na novo pristopilo 547 in odpadlo 365 članov, tako da je 30. junija 1928 štelo 16.008 članov.⁴¹ V tajniškem poročilu pa je bilo povedano, da oskrbujejo 52 oddajališč z blagom po vsej Sloveniji in da imajo blagovne zaloge za 7 milijonov Din, hranilnih vlog okrog 7 milijonov in deležnega sklada 1.400.000 Din. Poleg tega posedujejo 12 velikih stavb, ki nudijo strokovnim in kulturnim organizacijam "gostoljubno streho". Že iz teh navedenih podatkov je razvidno, da je v Kodesu bilo osredotočeno veliko premoženja in da se je razvil "v pravo gospodarsko silo".⁴²

Potem ko so delegati sprejeli poročilo načelstva o delovanju društva, poročilo o računskem zaključku za leto 1927/28, sprejeli razrešnico, v načelstvo pa "ponovno izvolili vse stare funkcionarje" (le umrlega Valentina Komavlija je zamenjal izvoljeni Jakob Vodopivec iz Celja), so obravnavali vprašanje uvedbe posmrtninskega in starostnoodpravninskega sklada.⁴³ Delegati podružnic so po referatu zadružnega ravnatelja Franceta Koblerja v razpravi izražali še nezaupanje, vendar so se strinjali, da pomeni omenjeni sklad za člane zadruge, kot za samo zadružno gibanje gotovo velik korak naprej. Pravilnik, ki ga je Konzument objavil že januarja 1929, da bi seznanil zadrugarje z natančno vsebino, je bil zdaj na občnem zboru sprejet. Konzumno društvo za Slovenijo je namreč ob 20-letnici delovanja vztrajalo pri uvedbi omenjenega sklada. Obvezalo se je, da bo "od za blago zakupljene vsote" vsakemu zadrugarju - članu Kodesa prvo leto namenilo pet odstotkov, drugo štiri in tretje tri in pol in za naslednja leta pa tri odstoke v

³⁹ Konzument VIII, 1.6. 1929, št. 11-12, A/nton/ Kristan: O zadružništvu. Govor predsednika A. Kristana na zadružnem kongresu v Ljubljani dne 5. maja 1929.

⁴⁰ Konzument VIII, 5.1. 1929, št. 7-8. Dejansko je bilo le 40 krajevnih zadrug, v Rožni dolini je bil načrtovan hkrati tudi ustanovni občni zbor 5.3. 1929.

⁴¹ Konzument VIII, 1.6. 1929, št. 11-12, Kongres konzumnega društva za Slovenijo v Ljubljani.

⁴² Delavec XVI, 10.4. 1929, št. 7.

⁴³ Delavska politika IV, 30.3. 1929, št. 26.

poseben fond. Izplačevalo pa se bo bodisi kot posmrtnina ali odpravnina po pravilniku, ki bo stopil v veljavo s 1. julijem 1929.⁴⁴

Drugo vprašanje, ki so ga obravnavali na predlog ljubljanskega okrožja, pa je zadevalo decentralizacijo zadružne uprave in hkrati organizacijsko trdnost, k čemur naj bi prispevala uvedba okrožnih odborov. "Ta institucija bo prav gotovo spopolnila vez med vodstvom zadruga in zadružnim članstvom" je ob koncu poročila zatrdil pisec.⁴⁵ S tem so se nekatere dotedanje funkcije v centrali prenesle v okrožja, s čimer se je zadružno poslovanje na eni strani poenostavilo in na drugi dobil boljši pregled nad poslovanjem v podružnicah.

Po kongresu, ki je bil "svetlo znamenje" in ki je obetal, da bo prinesel zadružništvu "novega poleta", so se takoj lotili ustanavljanja okrožnih odborov, poleg tega pa so na članskih zborovanjih zadružni funkcionarji razlagali pomen uvedbe zgoraj omenjenega sklada. Okrožne konference so potekale na sedežih okrožij: v Ljubljani, Mariboru, Jesenicah, Celju, na Prevaljah in v Trziču s skupnim dnevnim redom. Konference naj bi sprejele pravilnik in izvolile okrožni odbor ter se seznanile s sklepi preteklega kongresa Kodesa.⁴⁶

Vpeljavo zgoraj omenjenega sklada, ki bo pritegnila delavca, kmeta in intelektualca, je pozdravil tudi Delavec. Poudaril je, da bo prispeval k duhovnemu preporedu zadružništva, k samozavesti strokovno organiziranega delavca nasproti delodajalcu. Zato je dolžnost vsakega delavca, da se strokovno in zadružno organizira in da se prijavi k članstvu tega fonda. Dolžnost strokovnih organizacij je, da v maju sodelujejo pri veliki akciji za pridobivanje članov.⁴⁷

Konzumno društvo za Slovenijo je bilo včlanjeno v Zvezo gospodarskih zadrug v Jugoslaviji v Ljubljani, r. z. z. o. z. (tako se je uradno imenovala), ki je imela včlanjene štiri konzumne zadruga s 17.976 člani leta 1928, in osemintrideset drugih zadrug, ki so šteje leto prej 4.863 članov. Kot nadalje poroča Anton Kristan, naj bi v letu 1927 bilo v Zvezi gospodarskih zadrug v Jugoslaviji v Ljubljani 22.839 članov s 3.859.078 Din deleža in 15.088.283 Din hranilnih vlog.

Zveza gospodarskih zadrug v Jugoslaviji je imela 5. maja 1929 občni zbor v Ljubljani. Ob navzočnosti 39 delegatov ter gostov - predstavnikov Strokovne komisije za Slovenijo in kulturno-prosvetne zveze Svoboda so bili še predstavniki iz vseh (šestih) Delavskih zbornic v državi in pa tajnik Centralnega sekretariata Delavskih zbornic v Beogradu dr. Živko Topalović. Predsednik Zveze gospodarskih zadrug v Jugoslaviji Anton Kristan je v imenu načelstva orisal "mnogo lepih misli in načrtov" zadružništva v prihodnje, pa tudi prikazal "velike težave" povojnega zadružništva. V tajniškem poročilu so navzoči slišali, da je bilo veliko dela vloženega v posredovanje pri velikih županstvih, okrajnih odborih, davčnih in sodnijskih uradih, vendar hkrati tudi, da je Zveza prilagodila dohodkom primerne izdatke, da se širi zadružništvo Zveze tudi po drugih jugoslovanskih

⁴⁴ Delavec XVI, 10.4. 1929, št. 7.

⁴⁵ Delavska politika IV, 30.3. 1929, št. 26.

⁴⁶ Delavska politika IV, 6.4. 1929, št. 28.

⁴⁷ Delavec XVI, 25.4. 1929, št. 8.

pokrajinah. Potem ko so sprejeli proračun za prihodnje obdobje, so sledila predavanja. Filip Uratnik je govoril o socialnopolitičnem udejstvovanju zadružništva, Franjo Vilhar o pomenu kreditnega zadružništva in Mici Ajdišek o pomenu žena za zadružništvo. V živahni razpravi je France Svetek naglašal pomen zadružne vzgoje v okviru zadružnih šol in tečajev, Josip Petejan pa pomen okrepitev konzumnih zadrug, ker so "le one v stanju razgibati ljudske množice".⁴⁸

Zadružni odsek pri Delavski zbornici je nato goste povabil na dvodnevno turnejo po Sloveniji, kjer so se поблиže seznanili z delovanjem krajevnih zadrug. Delegati so pohvalili njihovo delo, "imponirala jim je zlasti velika zadružna organizacija konsumentov" pod vodstvom Konzumnega društva za Slovenijo, Konzumnega društva rudarjev v Hrastniku in Trbovljah in Konzumnega društva Posavje s sedežem v Zagorju. Videti je bilo, tako je zapisal poročevalec, da je prisotna velika solidarnost delavstva, ki naj bi dalo zadružništvu novega poleta. Sicer pa so predstavniki na občnem zboru v pozdravnih govorih poudarili, da pričakujejo v prihodnje še tesnejšega "kooperativnega dela" med strokovnimi, kulturnimi in gospodarskimi organizacijami.⁴⁹

Zveza gospodarskih organizacij v Jugoslaviji v Ljubljani se je, kot je poročal Konzument, pripravljala na proslavo ob desetletnici delovanja Glavne zadružne zveze (Glavni zadružni savez) s sedežem v Beogradu.⁵⁰ Med drugim se je udeležila tudi prve zadružne razstave slovenskih zadružnih organizacij vseh smeri, ki ga je organizirala uprava Velesesjma v Ljubljani. Razstava je bila v času "zadružnih dnevov" v Ljubljani v začetku septembra 1929. Prvega septembra je namreč imela občni zbor Glavna zadružna zveza, vanjo je bila vključena tudi omenjena Zveza gospodarskih zadrug v Jugoslaviji v Ljubljani in med 600 delegati je bilo tudi veliko zastopnikov "delavskega zadružništva", v samem predsedstvu pa je bil tudi Anton Kristan. Na razstavi je Zveza gospodarskih zadrug v Jugoslaviji v Ljubljani v slikah, z grafikoni in izdelki pokazala svoj napredek v konzumnem, produktivnem, stavbnem in tiskovnem zadružništvu.⁵¹ Ne gre prezreti, da so se tudi v letu 1929 ustanovljale produktivne, kreditne in stavbne zadruge. Tu bomo omenili ustanovitev dveh zadrug v Celju v januarju in sicer Ljudske kuhinje in I. celjske mizarske zadruge, ki sta tudi pristopili k Zvezi gospodarskih zadrug.⁵² Z ustanovnim občnim zborom 15. septembra je zaživela Produktivna zajednica, r. z. z. o. z., v tedanjem Guštanju, z deležem 200 Din. Zadruga je opravljala ključavničarska, tesarska, stavbna in elektrotehniška dela.⁵³ Štajerska hranilnica in posojilnica je imela ustanovni občni zbor 12. oktobra, ki naj bi zajemala "okoliš bivše Spodnje Štajerske", zadružni delež je znašal 100 Din.⁵⁴

⁴⁸ Delavska politika IV, 11.5. 1929, št. 39; glej tudi Konzument VIII, 1.6. 1929, št. 11-12.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Konzument IX, 10.8. 1929, št. 1-2, str. 1.

⁵¹ Delavska politika IV, 14.9. 1929, št. 75.

⁵² Konzument VIII, 24.2. 1929, št. 9-10.

⁵³ Konzument IX, 5.10. 1929, št. 3-4, str. 7.

⁵⁴ Konzument IX, 1.12. 1929, št. 5-6, str. 8.

Kot smo že omenili, so se vključevale v omenjeno Zvezo na novo ustanovljene zadruge, pa tudi že delujoče, tako npr. septembra Gospodarska poslovalnica osebja ljubljanske železniške direkcije, r. z. z. o. z., Počitniški dom v Ljubljani, r. z. z. o. z., marsikatero pa so odpadle, tako da je imela omenjena Zveza jeseni 1929 45 članic.⁵⁵

Konzumno društvo za Slovenijo, ki je bilo največja delavska konzumna ustanova v Sloveniji, je 22. septembra dobilo krajevno zadrugo na Rakeku, ki so jo s svojimi deleži ustanovili tamkajšnji lesni delavci in železničarji. Prav uvedba že omenjenega sklada za zavarovanje za starost, brezposelnost in smrt s prvim julijem istega leta je vlilo delavstvu novega zaupanja.⁵⁶ Ustanavljala so se tudi t. i. oddajališča, tako npr. v Gozdu pri Kranjski gori, Ljubljani.⁵⁷

Agitacijo za živahniješe združno gibanje so izrabili ob proslavi sedmega mednarodnega združnega dneva 7. julija, katerega pobudnica je bila Mednarodna združna zveza v Londonu. Pod velikim geslom "Potom konzuma k lastni produkciji" naj bi zadrugarji "borci za odpravo kapitalističnega gospodarstva", manifestirali združno misel.⁵⁸ V Ljubljani so počastili 20-letno članstvo zadrugarjev s častnimi diplomami, s pestrim kulturnim sporedom in slavnostnim sprevodom po ulicah, proslave s podobnim sporedom so se zvrstile še v Mariboru, Jesenicah, Šoštanju, Hrastniku, Trbovljah, Trziču, Ptuju in drugod.⁵⁹

O delavskem združnem gibanju na Slovenskem so tudi v letu 1929 poročali dokaj podrobno, poleg glasila Kodesa Konzumenta še Delavska politika in Delavec, pa tudi slovenski ameriški dnevnik Prosveta in tednik Proletarec (oba sta izhajala v Chicagu). Od tujih bomo navedli glasilo Mednarodne združne zveze v Londonu, ki je izhajalo v angleščini, francoščini in nemščini (Internationale genossenschaftliche Rundschau). V januarski številki 1929 je bilo objavljeno poročilo tajnika Zveze gospodarskih zadrug v Jugoslaviji Cvetka Kristana o Zadružni banki, o Zadružnem odseku ljubljanske Delavske zbornice, o 20-letnici Konzumnega društva za Slovenijo in o Zadružnem koledarju za leto 1929. O slednjem je pisal tudi praški Družstvenik v prvi številki tega leta.⁶⁰

V okviru priprav na decembrski občni zbor Konzumnega društva so za kratko poslovno leto od aprila do konca novembra 1929 potekala članska zborovanja krajevnih odborov v času od 19. oktobra do 17. novembra. Krajevni odbori so namreč imeli dolžnost pregledati poslovanja svojih zadrug in izvoliti nove krajevne odbore. Tajništvo Kodesa je predhodno opozarjalo, glede na izkušnje preteklih let, naj pogumno odkrivajo malomarnost, nedisciplino pri upoštevanju predpisov centrale in ne nazadnje, strokovno neznanje. Eno ali drugo je namreč marsikje oviralo redno poslovanje zadrug. Tajništvo je tudi opozorilo na ugotovitev, da

⁵⁵ Konzument IX, 5.10. 1929, št. 3-4; VIII, 24.2. 1929, št. 9-10.

⁵⁶ Delavska politika IV, 9.10. 1929, št. 83.

⁵⁷ Konzument IX, 1.12. 1929, št. 5-6.

⁵⁸ Konzument VIII, 1.6. 1929, št. 11-12.

⁵⁹ Konzument IX, 10.8. 1929, št.1-2, str. 4, 5; IX, 5.10. 1929, št. 3-4, str. 8.

⁶⁰ Konzument VIII, 24.2. 1929, št. 9-10.

se je nabralo veliko dolžnikov, ki jim poslovanje niso bili kos in so se ti za pomoč največkrat obračali kar na centralo. Zato je tajništvo centrale posebej priporočalo krajevnim odborom, naj v prihodnje posvetijo pozornost pridobivanju novih članov, vplačilu deležnega kapitala, nabiranju novih hranilnih vlog, zadržni izobrazbi članstva, dobavnicam, nadzoru prodaje, še posebej s primerjavo cene blaga in cene, ki ga je plačal zadržnik.⁶¹

Za poslovno leto 1928/29 je imelo Konzumno društvo za Slovenijo svoj redni letni občni zbor 8. decembra. Po sprejetju računskega zaključka, kjer je bila izkazana pasiva 17.022.225.65 Din, prebitek pa 4.330.011.40 Din,⁶² so se posvetili obravnavi upravne reorganizacije centrale, raznih predlogov podružnic in znova pojasnjevanju posmrtninskega in odpravninskega sklada. Uspešnost so videli med drugim tudi v tem, da predstavlja vodstvo Konzumnega društva "koncentracijo vseh smeri in sil delavskega gibanja" in da je slonelo na "notranji demokraciji". Za rast zadržnega gibanja, so menili, bosta poleg omenjene demokracije pomembna še dva pogoja, ki pa sta "historične važnosti", to sta pritegnitev žena in mladine. S tem bi ustanova ne le trgovsko napredovala, temveč bi pridobila tudi na množičnosti, kar bi v veliki meri zajelo različne panoge javnega življenja.⁶³

Kulturno-prosvetno delo

V obdobju diktature, ko je bilo strankarsko politično delo prepovedano, so tudi socialni demokrati oziroma socialisti tem bolj posvečali pozornost kulturno-prosvetnemu delu, podobno kot v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru. V tem smislu je Delavska politika ob kongresu Svobode 1929 leta zapisala: "V današnjih razmerah, ko je politično življenje popolnoma utihnilo, ko je politična agitacija prenehala, je prišel čas poglobitve v kulturno delo. (...) Tako je prišel čas, da se strne ves naš proletariat v kulturno organizacijo", kajti politični boji preteklih deset let so 'poplitvili' in le malo ustvarili kulturnih vrednot.⁶⁴

V okviru marksističnega tabora so se v smislu gesla "Vsak član Svobode naj bo tudi član delavske strokovne organizacije" in obratno v mnogočem dopolnjevali pa tudi širše udeleževali. Na tem mestu bomo opozorili na dva članka iz 1929. Prvi je bil objavljen v Svobodi, kjer opozarja, da je naloga združenih strokovnih organizacij v URSS ustanoviti "posebno kulturno centralo", ki pa jo Strokovna komisija za Slovenijo že ima v Svobodi. Ta ima vlogo "rdečega semenišča", ki naj hkrati tudi vzgaja strokovne funkcionarje, prireja predavanja, izdaja kulturno revijo in poljudnoznanstvene brošure, s čimer naj delavcu predoči, da znanost ni "nevtralna", kot zatrjuje buržoazija, marveč naj ob vzgoji pridobi potrebno

⁶¹ Konzument IX, 5.10. 1929, št. 3-4, Tajništvo, K letošnjim zborovanjem Kodesa.

⁶² Konzument IX, 5.10. 1929, št. 3-4. Še pred decembrskim občnim zborom je bil objavljen Računski zaključek konzumnega društva za Slovenijo za poslovno leto 1928/1929.

⁶³ Delavska politika IV, 7.12. 1929, št. 100.

⁶⁴ Delavska politika IV, 15.5. 1929, št. 40.

poznavanje narodnega gospodarstva, zgodovine, socialne politike, delavnega prava itd.⁶⁵

Drugi prispevek pa je prinesel Delavec, izpod peresa Cirila Štuklja, kjer v primerjavi z avstrijskim socialističnim gibanjem ocenjuje, da je tako zavest slovenskega delavca kot njegova skrb za izobraževanje dokaj pičla. Pribija, da je za stalnost članstva v strokovnih in kulturnih organizacijah potrebno prepričanje delavca, ki bi ga pridobil v vztrajni socialistični vzgoji. K tej pa vabi še posebej delavsko mladino, tako bi strokovne organizacije dobile "v 25-letnih fantih že več ali manj izklesane proletarce".⁶⁶

Osrednjo usmeritev krovne delavske kulturne in telovadne zveze Svoboda je dajala istoimenska revija Svoboda, s podnaslovom Glasilo delavske telovadne in kulturne zveze "Svoboda". Pod tem imenom je sprva izhajala od januarja 1925 do junija 1927. Znova pa je izšla 1929, s podnaslovom Mesečnik delavske kulturne in telovadne organizacije "Svoboda" za Jugoslavijo. Z drugo številko izida Svobode 1929 so bili v vodstvu konzorcija: upravnik Ivan Vuk, izdajatelj Ciril Štukelj in urednik Josip Ošlak.⁶⁷ V uvodni besedi prve številke je zapisano, da so se glede na pretekla stremjenja različnih struj po prevladi v Svobodi, po zaslugi dr. Tume prepričali, da kulturna organizacija Svoboda ne more biti strankarska organizacija, "temveč da se mora uveljaviti le kot splošna delavska marksistična kulturna zveza". Na tej osnovi je tudi gradila svoje poslanstvo, tako da predstavlja v tem času notranje trdno organizacijo. Slovensko delavsko kulturno gibanje pa se mora še naprej razvijati in predvsem zajeti delavsko mladino ter jo vzgojiti v duhu proletarske solidarnosti. Revija Svoboda, za katero je treba zbrati čimveč naročnikov, si bo tudi prizadevala za združitev vseh delavskih kulturnih in športnih organizacij pod krovno, matično kulturno zvezo Svoboda. Sljednja naj bi v vseh pogledih vzdržala boj proti nacionalistični Zvezi kulturnih društev in katoliški Prosvetni zvezi.⁶⁸

V letu 1929 je vodstvo Svobode posvetilo več pozornosti graditvi organizacijske strukture. Po zgledu Avstrije, ki ima "dozorelo delavsko gibanje tako daleč, da se mora v celoti razviti v kulturni socialistični pokret", kot je zapisal predsednik Svobode od leta 1926 Ciril Štukelj v prispevku Skupno izobraževalno delo, je tudi vodstvo Zveze stremelo za tem, da se postopoma vsa delavska kulturna društva, ki so raztresena po vsej Sloveniji, združijo pod Svobodo. Četudi namreč članstvo teh društev izjavlja, da so vsi socialisti, vendar jih večina bržkone ne pozna, kaj je to socializem.⁶⁹ Ob tem je treba poudariti, da so socialni demokrati in komunisti imeli še največ možnosti sodelovanja prav na kulturnem področju pod okriljem Svobode. Dejstvo je, da so eni in drugi utirali pot t. i. proletarski umetnosti in proletarskemu športu.

⁶⁵ Svoboda, 1929, št. 4-5, str. 120-122.

⁶⁶ Delavec XVI, 10.6. 1929, št. 11.

⁶⁷ Svoboda II, 1929, št. 2, str. /17/.

⁶⁸ Svoboda II/1, 1929, št. 1, nepaginirano, Uvodna beseda.

⁶⁹ Svoboda II/1, 1929, št. 2, str. 30.

Med pomembnimi zvrstmi delavske kulture je bila dramatika, petje oziroma glasba, knjižničarstvo in posebej telesna vzgoja. V tem času se je z novimi pravili utrdila Dramatična podzveza in njeni odseki, Pevska podzveza pa je naletela na organizacijske ovire glede na delovanje Zveze delavskih pevskih društev,⁷⁰ uspešno je zastavila svoje delo knjižničarska podzveza. Štirinajstega aprila 1929 je bil občni zbor dramatične podzveze v prisotnosti delegatov dramatičnih odsekov iz Trbovelj, Jesenic, Ljubljane, Celja, Šoštanja, Dobrunj, Lesc, Ptuja, Velenja, Tržiča in Zabukovice. V sprejetem Pravilniku dramatične podzveze "Svoboda" in Pravilniku za dramatične odseke "Svoboda" so na novo določili naloge, dolžnosti in pravice podzveze v odnosu do odsekov in obratno. Med drugim je bila poudarjena dolžnost vsakega člana odseka, da je hkrati član krajevne podružnice Svoboda, zahteva se disciplina pri delu in točno izpolnjevanje pravilnika. Najbolj dejavni so bili dramatični odseki v Trbovljah, Jesenicah in Trziču, medtem ko so v Mariboru, Celju, Dobrunjah, Lescah, Ptuju, Velenju in v Ljubljani delovali šele od leta 1928. Na občnem zboru so govorili tudi o izboru predstav, ki morajo manifestirati delavsko idejo in utrjevati delavsko zavest. V tem smislu je centralni odbor omenjene podzveze predlagal, naj odseki segajo po vseh delih Ivana Cankarja, ne prezrejo pa Kraigherjeve "Školjke", Cerkvnikove "Roke pravice", Leskovčevih "Dveh bregov", Remčeve "Kirke" in "Užitkarjev" ter nasploh iger, ki so objavljene v zborniku "Oder". Za doseg večje kvalitete so načrtovali, da bodo v Ljubljani organizirali režiserski tečaj.⁷¹

Določeno vlogo pri utiranju nove smeri dramske umetnosti je imel Delavski oder v Ljubljani, kjer so sodelovali angažirani književniki, medtem ko so bili podeželski delavski odri z uvedbo diktature znatno ohromljeni. Zaradi poostritev so bili prisiljeni tudi opustiti ideološki manifestativni vidik predvajanja, uspeli pa so obdržati množično dramo.⁷²

Na kongresu Svobode 12. maja 1929 v Ljubljani, ki je bil hkrati tudi proslava desetletnice delovanja Svobode, je predsednik Ciril Štukelj poročal o njenem delu. Obravnavana so bila različna vprašanja, med drugim tudi razmerje Svobode do strokovnih organizacij, nadalje razmerje med zvezo in podzvezami in razmerje Svobode do drugih delavskih in meščanskih organizacij. V sprejeti resoluciji so poudarili, da morajo podzveze in odseki delovati skladno s smernicami vodstva Zveze, obsojeno je bilo separatistično delo posameznih podružnic, društev ali podzvez, ker to vodi k izločitvi delavstva iz marksističnega izobraževalnega dela. Posamezne panoge udejstvovanja tudi ne smejo biti same sebi namen, marveč dopolnitev "splošnega proletarskega kulturnega dela". Znova je bil poudarjen pomen sodelovanja med strokovnimi in kulturnimi organizacijami in pa vklju-

⁷⁰ Več Ervin Dolenc: Kulturno in prosvetno delovanje Slovenske socialne demokracije do razpusta Svobode leta 1935, tipkopis, Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

⁷¹ Svoboda II/1, 1929, št. 6, str. 60, 61.

⁷² Prim. Fran Petre: Proletarski odri v Ljubljani in okolici med obema vojnama, v Delavski oder na Slovenskem; Študije in gradivo. Uredil Ferdo Delak. Ljubljana 1964, str. 36-38.

čevanje mladine v Svobodo.⁷³ Ko so bile Delavske telovadne zveze z zakonom o Sokolu kraljevine Jugoslavije decembra 1929 razpuščene, so se toliko bolj ustanovljala delavska športna društva. Nekatera od teh so delovala mimo centrale Svoboda, četudi si je ta močno prizadevala, da bi se ji pridružile.⁷⁴ Hkrati je revija Svoboda prinašala prispevke dr. Juliusa Deutscha o nalogah in ciljih proletarske telesne vzgoje in športa.⁷⁵

Med obema vojnama se je v Evropi kot tudi pri nas govorilo o socializmu, ki mora postati predvsem kulturno gibanje, pri tem se je poudarjalo nasprotje z življenskim stilom in načinom umetniškega izražanja posedujočega razreda. Nove poglede na umetnost so od 1921 dalje podpirali glasilo Naprej ter kulturna društva Svoboda, tu je aktivno deloval Anton Podbevšek, še posebej z glasilom Rdeči pilot, (podnaslov Mesečnik prevratne mladine za duhovno revolucijo), 1922. Posebno vlogo so imela v okviru društev Svoboda "angažirana predavanja o umetnosti in proletariatu", pa tudi recitali, na katerih so nastopali mladi književniki.⁷⁶

Morda je prav, da v tem kontekstu o pojmovanju proletarske umetnosti, o njenih nalogah, poslanstvu in ciljih (o tem se je veliko pisalo v delavskem tisku), najprej omenimo dejavnost pesnika Srečka Kosovela. S svojimi socialnimi pesmimi in prispevki v Mladini (Mesečniku za sodobna slovenska kulturna vprašanja), ter s predavanji "Umetnost in proletarec" je npr. delavcem v Zagorju in v Ljubljani na večeru Delavske akademije⁷⁷ utiral misel o proletarski umetnosti in hkrati pot k dejavnemu proletarskemu humanizmu. V tej smeri so bili dejavni npr. dramaturg Bratko Kreft, krog sodelavcev revije Tank 1927, Bogo Teply in drugi.

Za ilustracijo pomena nove proletarske umetnosti bomo predstavili neketare poglede, ki jih je prinašal socialistični tisk leta 1929. Načelna stališča pojasnjuje vodja socialističnega kulturnega gibanja v Belgiji Hendrik de Man, pod naslovom Socializem kot kulturno gibanje, ki so bila tudi objavljena v drugi in tretji številki Svobode. Njeno uredništvo je prispevek objavilo v želji, da bi pričeli z delom v smislu "socialistične kulture" in se obenem izognili raznim razpravam o avtonomiji športnih društev in športnikov. Z razvojem socialističnih društev in organizacij, je pisal H. de Man, povsod postavljajo v ospredje končni namen njihovega udejstvovanja, ki naj bi se razločeval od ciljev meščanske kulture. Nasprotno meščanskemu naj bi se oblikovalo in utrjevalo socialistično mišljenje. Razredni boj socialističnega delavstva je namreč več kot samo interesni boj, je mnogo širši, razredni interes je plod čustva razredne pripadnosti, ki izvira iz skupne usode, "kateri se upiramo ne samo zato, ker se čutimo gospodarsko izkoriščane,

⁷³ Delavska politika IV, 15.5. 1929, št. 40; E. Dolenc, nav. d.

⁷⁴ Podrobneje E. Dolenc, nav. d., str. 47, 48.

⁷⁵ Prim. Svoboda II/1, 1929, št. 6, str. 143, dr. Julius Deutsch: Duhovna vzgoja telesne kulture in šport; 1929, št. 7-8. str. 173, dr. Julius Deutsch: Cilji in pota delavskega športa.

⁷⁶ Prim. E. Dolenc: Kulturni boj; Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918 - 1929. Ljubljana 1996, str. 369-370.

⁷⁷ Janko Liška: Pobude slovenske proletarske književnosti k oblikovanju in rasti socialne in nacionalne zavesti. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI, 1966, št. 1-2, str. 106, 107.

temveč predvsem zato, ker jo smatramo za krivično, za zločin nad gotovimi prirojenimi človeškimi pravicami".⁷⁸

O pojmu in poslanstvu proletarske kulture v okviru markističnega delavskega gibanja sta na Slovenskem med drugimi pisala tudi avtor drame Kriza Rudolf Golouh, in tudi M.K. (Mile Klopčič?). Slednji je opredelil vlogo intelektualca ter razliko med klasično, občečloveško kulturo in kulturo "borečega se delavstva". Med drugim je zapisal, da materialno kulturo ustvarja delavski razred, višje oblike duhovne kulture pa "ljudje duševnega in umetniškega dela takozvani intelektualci. Prvi kot drugi spadajo v en razred, v razred proletariata". Marksistično delavsko gibanje je razredno a je torej hkrati tudi tesno povezano z vlogo intelektualcev - duševnih delavcev, ki pa resnici na ljubo pripadajo glede na svoj družbeni položaj in uspeh, po mnenju pisca, različnim družbenim lestvicam. Vendar, nadaljuje pisec, si bo intelektualec pridobil moč in "vstal iz svoje nižine", če bo "v globokem duhovnem sorodstvu z množicami". Po drugi strani pa je mogoče, da bi prav iz vrst proletariata, "če bi ga pustili do besede in mu dopustili možnost razvoja", odkrili mnogo spečih zakladov. Sicer pa je, tako si je svetovno delavsko gibanje zapisalo, nadaljuje avtor, da je kolektivistična kultura, ki je in bo občečlovečanska in tako izven razredov, harmonična in v svojem značaju klasična kultura. Toda kultura borečega se delavstva je na tej razvojni stopnji še "ostro opredeljena razredna kultura, zgrajena na borbi (...), kjer vsebina presega obliko (...), ker manjka časa, da bi se v zadostni meri potrudila najti določeno in popolno obliko za to viharno in tragično vsebino."⁷⁹

Naj kot zanimivost omenimo še anketo v eni od številčk revije Svoboda 1929. V njej so zajeti odgovori nekaterih tujih pesnikov in pisateljev na vprašanje: "Ali je umetnost proletarska?" Odgovori so bili različni, eni trdijo, da mora nujno obstajati, vanjo verjamejo in jo podpirajo, drugi pa njenemu pomenu ne dajejo tolikšne veljave. Vendar anketa izzveni v prepričanju, da se z rastočim delavskim gibanjem poraja tudi vse bolj poudarjena socialna literatura.⁸⁰

Da bi se v tem času še okrepili pogoji za razvoj proletarske književnosti, so 4. avgusta 1929 v Ljubljani ustanovili Klub proletarskih književnikov "Svoboda" (KPKS), ki naj bi pritegnil čimveč marksistično naravnanih pesnikov, pisateljev in literarnih kritikov, ki niso včlanjeni v podobnih meščanskih organizacijah. Namen kluba je bil, da bi se predvsem s pisno besedo bojevali za "moderno socialno književnost", pridobivali mlade književnike iz delavskih vrst in organizirali ter izobraževali dopisnike za delavske liste. Obenem so načrtovali jesensko kampanjo za razširitev revije Svoboda. Člani kluba naj bi tudi sodelovali pri omenjeni reviji in izdajali dela v okviru Cankarjeve družbe.⁸¹ Prvega marca 1929 so namreč ustanovili Cankarjevo družbo in še v istem letu izdali z znatno

⁷⁸ Svoboda, 1929 II/1, št. 3, str. 43, Hendrik de Man: Socializem kot kulturno gibanje.

⁷⁹ Svoboda, 1929 II/1, št. 7, str. 182, M. K. (Mile Klopčič?): Bežne misli o proletarski kulturi,

⁸⁰ Svoboda, 1929 II/1, št. 3-4, str. 70, 79.

⁸¹ Svoboda, 1929 II/1, št. 9, str. 200, Bogo Teply-Talpa: Klub proletarskih književnikov "Svoboda" (KPKS).

podporo delavstva koledar Cankarjeve družbe in 2000 knjižnih kompletov.⁸² Izid publikacij Cankarjeve družbe je bil velik dogodek za razredno delavstvo in uspeh za delavsko založbo, tudi v tem pogledu, da so v tako kratkem času pridobili toliko članstva ne le iz delavskih strokovno-sindikalnih vrst, marveč tudi iz drugih slojev.⁸³

Revija Tank 1927 je imela, kot je pisala Delavska politika, mednarodni značaj, urejeval jo je Ferdo Delak. Ko je kmalu zatem odšel v Berlin k Piscatorju, da bi se поблиže seznanil s političnim gledališčem, je tamkaj navezal tudi prijateljske stike z nekaterimi nemškimi literati. Med drugim se je seznanil s krogom nemške revije "Der Sturm", katerega duša je bil nemški književnik Heinz Lüdecke. V berlinskem klubu proletarskih novih umetnikov je Ferdo Delak v svojem predavanju predstavil skupino privržencev nove mlade slovenske proletarske umetnosti. Leta 1929 pa je na pobudo Ferda Delaka in Heinza Lüdecka na 16 straneh izšla slovenska številka, pod naslovom Der Sturm. Sonderheft: Junge slowenische Kunst, ki jo je Delavska politika priporočala svojim bralcem.⁸⁴ Članke so med drugim prispevali Delak in Lüdecke (Revolucioniranje umetnosti v Sloveniji), Delak še Novi slovenski teater, Marij Kogoj, O novi glasbi, Heinz Lüdecke pa je predstavil slikarja Avgusta Černigoja in Delakovo dejavnost okoli revije Tank.⁸⁵

Sicer pa sta revija Svoboda in Delavska politika seznanjali bralce z novo literarno smerjo, ki sta jo v Nemčiji propagirali zmernejša Die neue Bücherschau in pa izrazitejša Die Linkenkurve. V Beogradu je v tem smislu deloval krog Nove literature, kjer je bil v uredniškem odboru tudi Bratko Kreft. Poleg domačih piscev, med njimi naj omenimo številne prispevke Boga Teplyja (Talpa), ki si je prizadeval za mednarodno sodelovanje "na polju proletarske kulture", je o proletarski književnosti oziroma umetnosti nasploh (filmu, slikarstvu, gledališču itd.) in o njenih glasnikih, npr. v SZ in Nemčiji, največ poročal v Delavski politiki že omenjeni Heinz Lüdecke. Revija Svoboda ga je predstavila tudi s fotografijo in objavila njegov esej in prispevek Nova plesna umetnost in njene socialne naloge.⁸⁶

⁸² Svoboda II/1, 1929, št. 7-8, str. 185, Cankarjeva družba. Več o Cankarjevi družbi glej Taja Čepič: Založniška dejavnost Cankarjeve družbe (1929-1941). Prispevki za novejšo zgodovino XXXII, 1992, št. 1-2, str. 63, 64 in dalje.

⁸³ Svoboda II/1, 1929, št. 4-5, str. 88; Delavska politika IV, 13.4. 1929, št. 30.

⁸⁴ Prim. Delavska politika IV, 12.1. 1929, št. 4; 9.2. 1929, št. 10; 27.2. 1929, št. 17.

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Svoboda II/1, 1929, št. 9, str.206; št. 11; št. 12, str. 293.

Anka Vidovič-Miklavčič

DIE SOZIALDEMOKRATIE (SOZIALISTEN) IM ERSTEN JAHR DER DIKTATUR 1929

Zusammenfassung

Bald nach der Einführung der Diktatur am 6. Januar 1929 wurde wie alle anderen Parteien auch die Sozialistische Partei Jugoslawien (SSJ) aufgelöst. Damals rief der Landschaftsvorstand der SSJ für Slowenien durch das Organ der Arbeiterpolitik seine Anhänger auf, in den neuen politischen Verhältnissen mit dem Gedanken auszuhalten, daß der Demokratismus und damit auch der Parlamentarismus zurückkommen werde. Sie waren sich bewußt, daß ihre Partei schwach und die Bewegung bescheiden war, sie waren aber überzeugt, daß die Sozialdemokratie eine große moralische Kraft im Staat darstellt. Deshalb sollte man in der nahen Zukunft noch weiter der sozialistischen Presse und der Selbstausbildung Aufmerksamkeit schenken, was das proletarische Bewußtsein und die Mentalität vertiefen sollte. Bei der Verwirklichung ihrer Lebensinteressen richteten sie ihre Tätigkeit auf drei Hauptbereiche, und zwar auf den fachlich-sindikalen, den wirtschaftlich-genossenschaftlichen und den schulisch-kulturellen Bereich.

Im Jahr 1929 festigte man alte und gründete neue Organisationen unter dem Schutz der Fachlichen Kommission, die im Juli 1928 noch 6963 und im Juni 1929 schon 8532 Mitglieder hatte, ihr Organ "Arbeiter" erschien aber in 4000 Exemplaren. In Hinsicht auf scharfe Angriffe verteidigte man in diesem Jahr mit verschiedenen Aktionen die in der Vergangenheit gewonnene Rechte aus der sozialen und arbeiterlich-schützenden Gesetzgebung. Natürlich lehnte man in der Arbeiterbewegung jeden Versuch des "bolschewistischen Klassenkampfes" scharf ab und verteidigte seine Vision des "Sozialkampfes" für den Sieg der sozialistischen Ideen und der Sozialwahl der Arbeiter. Der Aktionseinheit der Arbeiter, deren Anreger damals christliche Sozialisten im Rahmen des Jugoslawischen Fachbundes waren, standen die Sozialdemokraten ablehnend gegenüber. Es ist aber wahr, daß man sich in der Polemik mit dem Arbeiterrecht, dem Organ des Jugoslawischen Fachbundes bewußt war, daß die gespaltenen Arbeiterreihen den Kampf gegen das Kapital schwächen würden. Auch die Zusammenarbeit mit den Kommunisten innerhalb der Gewerkschaftsbewegung im Rahmen der Klassen-Fachkommission, stimpfte sich ab und zwar bis zur Mitte des Jahres 1930. Der Hauptgrund waren sektiererische Direktiven über die Begründung der eigenen illegalen revolutionären Gewerkschaften, die von der Kommunistischen Internationale herausgegeben wurden, Direktiven aber wurden auch von der Staatskonferenz KPJ im November 1928 aufgenommen.

Auf dem wirtschaftlich-genossenschaftlichen Gebiet richteten die Sozialdemokraten ihre Tätigkeit in das Arbeitergenossenschaftswesen des rochdalischen Typs. Geschildert wird die Wirkung der größten zentralen Arbeiter-Konsum Genossenschaft in Slowenien, des Konsumvereins für Slowenien (KODES). Im Jahr 1929 hatte er 41 Ortsgenossenschaften, die auf Gemeindeversammlungen unter anderem auch Vorschläge für die Vervollständigung des Reglements über die Nachtodlichen- und Abfindung Fonds von KODES einzuführen begann. Zugleich nahmen sie die Dezentralisierung der Verwaltung in Angriff und kümmerten sich um die Organisationsfestigkeit, wobei sie kreisgerichtliche Ausschüsse in 6 umliegenden Orten gründeten. Daneben gründeten sie auch einige kreditive, produktive und wettbewerbliche Genossenschaften in verschiedenen Orten Sloweniens.

Die Sozialdemokraten richteten hinsichtlich des Verbots der parteiischen politischen Wirkung ihre Kräfte in den Standesbund Freiheit und seine Zweigstellen, obwohl sie dabei Dr. Tums Standpunkt aufnahmen, daß Freiheit nicht nur eine Parteiorganisation sondern auch ein arbeiterlicher marxistischer Kulturbund wäre. Noch weiterhin strebten sie nach Befestigung der Organisationsstruktur, wobei sie alle arbeiterlichen Sportorganisationen erfassen sollten, die man statt der in der Diktatur aufgelösten Turneinheiten zu gründen anfang.

Au dem Kongres am 12. Mai 1929 in Ljubljana stellte man wieder die Frage des Verhältnisses zwischen den gewerkschaftlichen Organisationen im Rahmen der Fachlichen Kommission und der Freiheit, betonte dabei aber, daß jeder Fachmann auch Mitglied der sozialistischen Freiheit sein solle. Das Organ Freiheit, mit dem Untertitel die Monatschrift der arbeiterlichen kulturellen und turnerischen Organisation "Freiheit" für Jugoslawien, das 1929 wieder erschien, betonte in Ideenartikeln die sozialistische Erziehung der Mitgliedschaft, besonders der Arbeiterjugend, das heißt, sie sollten im Geist der proletarischen Solidarität in der in dieser Zeit aktuellen sozialistischen kulturellen Bewegung mitwirken. Zu den bedeutenden Aufgaben zählte man den Bau der sgn. proletarischen Kunst und des Sports. Im März 1929 gründete man den Verlag Cankar und im August desselben Jahres das Klub der Proletarliteraten (KPK), zugleich aber bereitete man die slowenische Herausgabe der Zeitschrift Sturm

vor. Dabei soll man nicht verachten, daß die slowenische sozialistische Presse die Leser mit der neuen liberalen Richtung in Deutschland bekannt machte, die Die neue Buecherschau und Die Linkenkurve propagierten. Über die Organe der proletarischen Kunst im allgemeinen sowohl in der Sowjetunion als auch in Deutschland gab es fast sämtliche Beiträge in der slowenischen sozialistischen Presse, besondere Aufmerksamkeit widmete man der Wirkung de Deutschen Heinz Lüdecke.

Dušan Biber

OSS o Jugoslaviji - vojna do iztrebljenja*

Ameriška vojaška obveščevalna služba OSS (Office of Strategic Services - Urad strateških služb) je bila ustanovljena šele 11. julija 1941, ko je predsednik ZDA Franklin Delano Roosevelt imenoval Williama J. Donovana za koordinatorja informacij, 13. junija 1942 pa z vojaškim ukazom ustanovil Office of Strategic Services, podrejen skupnim načelnikom štaba ameriške vojske. Pred koncem druge svetovne vojne se je OSS razrasel v več kot 40 odsekov s skoraj 13.000 uslužbencev, upoštevajoč izkušnje in delitev poslov britanskega varnostnega sistema.¹

Po kapitulaciji Italije jeseni 1943 si je predsednik Roosevelt brez uspeha prizadeval, da bi general Donovan, direktor OSS, v svojih rokah osredotočil vse zavezniške obveščevalne in subverzivne operacije na Balkanu, s čimer se britanski ministrski predsednik Winston Churchill nikakor ni strinjal. "On je bil tam že prej in si pridobil nekaj zaslug, da so Jugoslovani vstopili v vojno proti Nemcem", je 22. oktobra 1943 Roosevelt sporočil Churchill in že naslednji dan dobil odgovor: "Zelo občudujem Donovana, vendar ne vidim nobenega centra na Balkanu, od koder bi lahko obvladoval položaj."²

Med informativnim potovanjem po Evropi in Sredozemlju od 6. decembra 1940 do 13. marca 1941 je takrat še polkovnik William Donovan obiskal tudi Jugoslavijo. V Beogradu se je mudil le tri dni, od srede 22. januarja 1941 zvečer do sobotnega jutra 25. januarja 1941. Njegovi sogovorniki so bili knez Pavle, predsednik vlade Dragiša Cvetković, podpredsednik dr. Vlatko Maček, zunanji minister Aleksandar Cincar-Marković, vojni minister Petar Pešić, načelnik generalštaba Mirko Kosić, poveljnik mornarice, admiral Luteroti in general Dušan Simović. Beograjski tisk je po navodilih cenzure zamolčal Donovanove pogovore s knezom namestnikom in vojaškimi poveljniki in se vzdržal slehernega komentiranja.³

Po drugi svetovni vojni je Wilhelm Höttl, ki je vodil na Dunaju zunanjo službo nemške varnostne službe (SD -Sicherheitsdienst) za Jugovzhodno Evropo, objavil

* Kot gost ministrstva za obrambo kanadske vlade je avtor ta referat predstavil na 60. zborovanju ameriškega društva za vojaško zgodovino (Society for Military History), ki je bilo od 20. do 24. maja 1993 na Kraljevskem vojaškem kolidžu v Kingstonu, Ontario v Kanadi.

¹ George C. Chalou (ed.), *The Secrets War. The Office of Strategic Services in World War II*, National Archives and Records Administration, Washington, D. C. 1992, 392 strani. Izredno koristen zbornik referatov, predstavljenih na znanstvenem posvetovanju v Nacionalnem arhivu ZDA, 11. do 13. julija 1991 v Washingtonu, D. C. ob petdesetletnici ustanovitve ameriške vojaške obveščevalne službe.

² Warren F. Kimball (ed.), *Churchill & Roosevelt. The Complete Correspondence, Vol. II*, R 393, C-470, Princeton, New Jersey 1984, 549, 554.

³ National Archives and Records Administration (dalje NARA), Washington, D. C., Records Group (dalje RG) 59, 740.00118, European War 1939/152, poslanik Arthur Bliss Lane 1. februarja 1941 državnemu sekretarju. Prim. Ilija Jukić, London 21. oktobra 1941, Misija pukovnika Donovana u Beogradu u januaru 1941, NARA, RG 226, Entry (dalje E) 154, Folder (dalje F) 88, Box (dalje B) 6, Bari-SI-INT-18.

svoje spomine pod psevdonimom Walter Hagen. Trdil je, da se je general Dušan Simović tajno sestajal z advokatom Djordjem Radinom v Planici in preko njega vzdrževal stike z zaupniki Donovanana.⁴ General Dušan Simović je zanikal, da bi "Radin ponujal politično in finančno pomoč za izvedbo puča v Jugoslaviji", res pa je prihajalo do občasnih stikov njunih družin, saj sta oba stanovala v Puškinovi ulici v Beogradu. Zanikal je, da bi se polkovnik Donovan med svojim obiskom v Beogradu sploh kdaj sestel z njegovim pomočnikom generalom Borom Mirkovičem.⁵ Preiskovalni organi Jugoslovanske armade FLRJ pa so, brez navedb in kritike virov, bili prepričani, da je bil Donovan v stiku z generaloma Simovićem in Mirkovičem, verjetno preko prof. Kneževića.⁶ Kakorkoli že, morebitna obveščevalna vpletenost polkovnika Donovanana in njegovih zaupnikov v priprave in izvedbo državnega udara in vojaškega puča 27. marca 1941 doslej še ni zadovoljivo znanstveno raziskana, še manj pa domnevna vpletenost tudi sovjetske obveščevalne službe.

"Amerika lahko pomaga Balkanu in zaustavi nemški Drang nach Osten le, če se vzpostavi balkanska fronta. [...] Nemško armado je nekje treba angažirati in premagati in morda je Balkan edino mesto za ta namen," je pisal polkovnik Donovan britanskemu premieru Churchillju po zaključku svoje informativne misije na Balkanu in v Sredozemlju.⁷ Ta poskus je propadel. Churchill se je predsedniku Rooseveltu osebno zahvalil za vsa Donovanova neumorna prizadevanja.⁸

Ameriška vojaška obveščevalna služba OSS se je šele dobri dve leti po okupaciji in razpadu Kraljevine Jugoslavije v noči od 18. na 19. avgust 1943 neposredno vpletla v dogajanja na tem področju, ko je v štab Draže Mihailovića, poveljnika kraljevske jugoslovanske vojske v domovini, torej k četnikom poslala kapetana Walterja R. Mansfielda. Štiri dni kasneje, 22. avgusta, pa je kapetana Melvina O. Bensona spustila s padalom v štab vrhovnega poveljnika Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije Josipa Broza Tita.⁹ V Teheranu so konec novembra 1943 voditelji treh velesil Roosevelt, Stalin in Churchill sklenili podpreti jugoslovanske partizane, Britanci in Američani pa so maja 1944 odpoklicali še zadnje preostale zvezne oficirje iz četniških štabov. Kljub temu je direktor OSS, general Donovan, v štab Draže Mihailovića 26. avgusta 1944 poslal obveščevalno misijo Ranger pod poveljstvom podpolkovnika Roberta McDowella. Po Churchilllovem ostrem protestu je predsednik Roosevelt že 3. septembra 1944 ukazal umik misije, ta pa je ostala pri četnikih vse do 1. novembra 1944. General Donovan je na romantičnem otoku Capri 10. avgusta 1944 maršala

⁴ Walter Hagen (Wilhelm Höttl), *Die geheime Front*, Zürich 1950, 213-4.

⁵ Arhiv Vojnoistorijskega instituta (AVII), Beograd, 21/2-2, izjavi generala Dušana Simovića zgodovinskemu oddelku Jugoslovanske armade FLRJ 28. junija 1946 in 28. julija 1951.

⁶ Prav tam, 15/2-2, Institut za istorijska pitanja, 9. avgusta 1950, podpisan Rade Vlkov.

⁷ Public Record Office (dalje PRO), London, PREM 4/25/5, 193-4, Report of Colonel Donovan to Colonel Knox (t.j. Winston Churchill) 8. marca 1941.

⁸ W. F. Kimball, n.d., Vol. I, C-66x, 145.

⁹ Kirk Ford, Jr., *OSS and the Yugoslav Resistance 1943-1945*, Texas A & M, University Press, College Station 1992, 3-4; F. W. D. Deakin, *Gora trdnjava*, Ljubljana 1976, 132-4.

Tita osebno obvestil, da bo poslej pri njegovem štabu delovala samostojna ameriška misija.¹⁰

OSS je seveda razpolagala s podatki iz najrazličnejših virov o dogajanju v Jugoslaviji, še preden je na teren poslala svoje obveščevalce. V ameriški vojaški obveščevalni organizaciji je deloval poseben odsek za tuje narodnosti (Foreign Nationalities Branch). Na čelu tega oddelka je bil DeWitt C. Poole. Iz priročnika, natisnjenega v februarju 1945, razberemo, da so pri popisu prebivalstva v ZDA leta 1940 našeli 161.093 prebivalcev, ki so navedli Jugoslavijo kot deželo svojega rojstva; 61 odstotkov le-teh je bilo naturaliziranih. V sosednji Kanadi je živelo takrat okrog 15.000 prebivalcev jugoslovanskega porekla. Najvažnejši center Slovencev v ZDA je bil Cleveland, centra Hrvatov Pittsburgh in Chicago, centri Srbov pa Detroit, Pittsburgh in Chicago. Kar 178.640 prebivalcev ZDA je leta 1940 navedlo slovenščino kot jezik svojega otroštva, 115.440 hrvaški in 37.640 srbski jezik.¹¹

Hrvati so menili, da so bili v Kraljevini Jugoslaviji zatirani; oni so zahtevali večjo avtonomijo v obstoječi jugoslovanski državi, drugi spet popolno neodvisnost. Vzpostavitev NDH in ustaški pokoli Srbov so še bolj zaostri čustva med Srbi in Hrvati in medsebojne obtožbe. Srbski nacionalisti so trdili, da je po propadu Jugoslavije možna ali zaželena zgolj Velika Srbija, ekstremistična manjšina hrvaških nacionalistov pa je propagirala Veliko Hrvatsko. Srbski nacionalisti v ZDA so sprva usmerjali svojo kampanjo proti Hrvatom, potem pa vedno bolj proti Titu in partizanom. Njihov junak je ves čas bil in ostal general Draža Mihailović, voditelj srbskih četnikov, kampanjo pa sta vodila jugoslovanski kraljevi poslanik v ZDA Konstantin Fotić in pesnik, bivši jugoslovanski diplomat Jovan Dučić. Hrvaški separatisti v ZDA so pod klerikalnim vodstvom prav tako nasprotovali Titu in partizanom, vendar pa je bila glavnina hrvaških izseljencev kljub nekaterim dvomom in oklevanjem navdušena za partizane. Združeni komite južnih Slovanov je že od svoje ustanovitve avgusta 1943 dalje podpiral partizansko gibanje v Jugoslaviji, sodelovali pa so pisatelj Louis Adamič, violinist Zlatko Baloković ter Sava Kosanović, ki se je maja 1944 pridružil Šubašičevi vladi.¹²

Odsek za tuje narodnosti (FNB) je budno spremljal politični razvoj med izseljenci jugoslovanskega porekla v ZDA in Kanadi. Z vzdrževanjem tesnih stikov s pomembnimi posamezniki iz vrst izseljencev in političnih beguncev je dopolnjeval svoje razumevanje političnih potencialov v Jugoslaviji. FNB je skušal predvideti razvoj dogodkov in v analitični studiji tega odseka beremo med drugim: "State Department in druge izvršne agencije le s težavo povsem svobodno negujejo stike take narave, ne da bi prizadetim posameznikom dale uradno veljavo in izzvale kritiko politično sovražnih krogov. Odsek za tuje narodnosti pa se je

¹⁰ Dušan Biber, *Failure of a Mission: Robert McDowell in Yugoslavia, 1944*, v: G. C. Chalou, n.d., 194-217; Neuspeh neke misije, *Borec* XLI, 1989, št. 10-11, 1065-1091.

¹¹ NARA, RG 226, E 141, B 3, F 34, WASH-OSS-PRO-5; REG-15, *Foreign Nationality Groups, A Handbook*, Washington, Second edition, February 1945, 221.

¹² Prav tam, 232-5.

lahko s takimi ljudmi intimno pogovarjal, kadarkoli je to bilo potrebno. Kadar so se zdela tako pridobljena mnenja ali informacije vredne tega in so bili opravljeni potrebni popravki zaradi pristranosti, je povzetke pošiljal zainteresiranim ustanovam.”

Med pomembnejšimi posamezniki, s katerimi je FNB vzdrževal takšne stike, so bili tudi dr. Ivan Šubašič, nekdanji hrvaški ban, Sava Kosačević, minister v raznih vladah, in France Snoj, prvak slovenske ljudske stranke, pa tudi nadvojvoda Otto von Habsburg, pisatelj Thomas Mann, grof Carlo Sforza, don Luigi Sturzo in drugi.¹³ Dr. Ivan Šubašič je že 26. avgusta 1943 navezal neposreden stik z direktorjem OSS, generalom Donovanom. “Sheperd Project” je bila šifra dolgoročnega načrta OSS za odločilni vpliv na politično dogajanje v okupirani Jugoslaviji. Že na pomlad 1944 je bilo načelno dogovorjeno tudi srečanje v Drvarju med maršalom Titom in dr. Šubašičem.¹⁴

“Večji del naših obveščevalnih dosežkov je bil rezultat dobrega, staromodnega intelektualnega znoja”, je po vojni dejal direktor OSS general Donovan. Še pred svojim imenovanjem za koordinatorja informacij je Donovan junija 1941 predlagal predsedniku Rooseveltu, naj se v Washingtonu zberejo skrbno izbrani intelektualci, z znanjem jezikov in poznavanjem tehnike raziskovanja. Ob prvem novačenju takšnih kadrov so se organizatorji odseka za raziskave in analize (Research and Analysis Branch) R & A napotili na vzhodno obalo ZDA na univerze Harvard, Yale in Princeton. Šef odseka je postal zgodovinar William L. Langer s harvardske univerze. Kasneje so prvi akademski sodelavci R & A novačili svoje študente, na pomlad 1943 pa so pritegnili k delu tudi tuje znanstvenike, ki so poiskali zatočišče v ZDA. Ob koncu vojne je bilo v tem izredno pomembnem odseku OSS okrog 900 znanstvenikov. Sedem nekdanjih sodelavcev R & A OSS je po vojni predsedovalo ameriški zvezi zgodovinarjev, pet jih je predsedovalo zvezi ameriških ekonomistov, dva sta celo dobila Nobelovo nagrado. V odseku za raziskave in analize so delali antropologi, družboslovci, ekonomisti, geografi, zgodovinarji, jezikoslovci, psihologi in sociologi, v šali imenovani “brigada slabovidnih”. V spremenjenih okoliščinah ob začetku hladne vojne si je bivši R & A tedaj že razpuščene OSS do neke mere pridobil sloves “gojišča akademskega radikalizma”. Barry M. Katz, višji predavatelj na stanfordski univerzi, je svoj referat na konferenci ob petdesetletnici ustanovitve OSS v Washingtonu sklenil takole:

“Tako kot je Manhattan Project (načrt za izdelavo atomske bombe - op. p.) preoblikoval povojni razvoj znanosti, tako tudi *levée en masse* (množično novačenje - op. pisca) znanstvene skupnosti ni ostalo brez vpliva na dobesedno sleherno področje humanističnih in družbenih znanosti. Čeprav je bil njihov vpliv

¹³ NARA, RG 226, E 141, B 4, WASH-OSS-REG-15, 16, The Study of Foreign Political Developments in the United States. A New Field of Political Intelligence. Report by the Chief of the Foreign Nationalities Branch to the Director of Strategic Services on the organization of the Branch and its operations to 31 December 1944, 4-5.

¹⁴ NARA, RG 226, E 160, B 26, F 167-170, New York-SI-PRO-17.

na vojno manj eksploziven, sta se dve generaciji znanstvenikov v OSS naučili prilagoditi svoje v osnovi akademske veščine etiki angažiranja in spoznali, da se odgovornost intelektualca ne konča pri vratih predavalnice, knjižnice ali arhiva.”¹⁵

Nič čudnega torej, če so bili taki kadri deležni še posebne skrbi nadrejenih. Direktor OSS general William Donovan je npr. jeseni 1942 osebno pisno posredoval pri predsedniku Rooseveltu, da bi dr. Wayne Vucinich, specialist za Jugoslavijo, sedaj zaslužni profesor stanfordske univerze, lahko ostal na dolžnosti analitika v R & A, saj ga ne bi bilo moč nadomestiti z žensko ali s starejšim moškim.¹⁶ Njegov brat dr. Alexander Vucinich, tudi upokojeni profesor iste univerze, je bil prav tako eden vodilnih analitikov v R & A, najprej v centrali OSS v Washingtonu, nato pa v Kairu, Bariju in Beogradu. Brilljantne analize, ki jih je dr. A. Vucinich pisal še v Washingtonu, D. C., zaslužijo tudi danes posebno pozornost raziskovalca. Dr. Vucinich je pred drugo svetovno vojno nekaj časa študiral na beograjski univerzi in je tako iz prve roke spoznal in občutil politično atmosfero nekdanje Kraljevine Jugoslavije.

“Vucinich je iskren, inteligenčen sodelavec”, je o njem zapisal podpolkovnik Ulius L. Amoss 11. junija 1942 v pismu Robertu Cresswellu, ko mu je poslal poročilo o tako imenovani “kairski aferi”. Skupina kraljevskih oficirjev na čelu z generalom Borom Mirkovićem se je v Egiptu uprla novi begunski vladi pod predsedstvom prof. Slobodana Jovanovića, ko je ta zamenjal generala Dušana Simovića. Med oficirji je bilo mnogo trenj okrog vprašanja odgovornosti za zlom kraljevske jugoslovanske vojske, tolmačenja idealov Združenih narodov in še zlasti okrog vprašanja povojne reorganizacije na Balkanu. General Simović se je znašel pred vprašanjem, kako zaveznikom razložiti nagli zlom jugoslovanske vojske in kako si zagotoviti prevladujoč položaj. “Sprejel je teorijo, čeprav spočetka ne javno, da je hrvaški narod kot celota kriv za polomijo Jugoslavije. Ta pogled, ki se je že izkristaliziral med jugoslovanskimi (srbskimi) oficirji v begunstvu, je vzpodbudil politiko okrepljenega velesrbstva in je takoj sprl predstavnike Srbov in Hrvatov.” V nadaljevanju pa je bilo izraženo mnenje, da je Draža Mihailović “iskren, resničen Jugoslovčan”, ki meni, da je generalštab odgovoren za razpad Jugoslavije in “ki je prvenstveno zainteresiran za poraz sil osi” in ne želi nikakršnih kompromisov z generalom Nedićem, za razliko od generala Simovića in skupine njegovih privržencev, ki se zavzemajo za srbsko prevlado na Balkanu, velikosrbstvo, srbsko policijsko vojsko in popularizacijo Nedića. Seveda taka ocena ni bila Vucinicheva, ki se je zavzel za skrbno preiskavo, svoje vire pa je ocenil kot zanesljive, vendar ne povsem informirane.¹⁷

¹⁵ Barry M. Katz, *The OSS and the Development of the Research and Analysis Branch*, v: G. C. Chalou, n.d., 20, 43-47, 62-64, 113; isti, *Foreign Intelligence: Research and Analysis in the Office of Strategic Services, 1942-1945*, Cambridge, Ma, 1989; Robin W. Winks, *Cloak and Gown, Scholars in the Secret War, 1939-1961*, New York, 1987.

¹⁶ NARA, Microcopy M 1642, Roll 23, FN 592.

¹⁷ NARA, RG 226, E 92, B 108, F 35, WASH-REG-AD-7.

Dr. A. Vucinich je 16. junija 1942 podpolkovniku U. L. Amossu poslal tudi daljšo analizo političnih dejavnosti jugoslovanskih uradnikov v ZDA v kraljevskem veleposlaništvu v Washingtonu, D. C., v jugoslovanskih generalnih konzulatih v New Yorku in Chicagu ter častnih konzulatih v Pittsburghu in Clevelandu, v jugoslovanski ministrski misiji v ZDA in v jugoslovanskem informacijskem centru v New Yorku. V dvanajst strani dolgem poročilu je poudaril, da se vsa razhajanja v pogledih vrte okrog vprašanja jugoslovanske enotnosti nasproti srbskemu separatizmu.

“Politična in nacionalistična ideologija teh ljudi je znana kot ‘velikosrbstvo’, ki je med prvo svetovno vojno igralo veliko vlogo, vendar je kapituliralo zaradi svojih imperialističnih aspiracij.

Predstavniki sodobnega gibanja za “velikosrbstvo” so ljudje, ki so podpirali vse jugoslovanske diktatorske režime in so vrsto let kazali svoja nagnjenja k fašistični ideologiji, ki so bili voljni podpreti sleherno akcijo, ki bi vodila k zagotovitvi srbske hegemonije v Jugoslaviji in ki niso nikoli izrazili iskrenega občudovanja demokratične politične ideologije.

Glavne značilnosti “velikosrbstva” so njegove imperialistične tendence in njegova neskladnost z demokratično obliko vlade. Njegov imperializem je v njegovi težnji, da nadzoruje Balkan z razširitvijo Nedićeve marionetne države na škodo sosednjih narodov.”

A. Vucinich je opozoril, da je jugoslovanski veleposlanik v Washingtonu, D. C. Konstantin Fotić v bližnjem sorodstvu z generalom Nedićem, z Dimitrijem Ljotićem pa v svaštvu, da zasebno vodi pronedičevsko politiko, ki naj bi rešila srbski narod.¹⁸

Allen Dulles, po vojni direktor CIA, se ni povsem strinjal z ugotovitvami in ocenami iz omenjenega memoranduma. Modro je pripomnil: “Pravzaprav v teh zadevah ne bomo nikdar našli dvojice, ki bi se strinjala.” Njegova glavna pripomba je bila: “Če bi morali izbirati med podporo Srbom in podporo Hrvatom, bi s stališča vojnih naporov morali podpreti prve.”

Podpolkovnik Ullius L. Amoss je opisal Alexandra Vucinicha kot “poštenjaka v svojih razmišljanjih, ki je morda prevelik entuziast. Vucinich čvrsto verjame v nadaljevanje države južnih Slovanov. Preveč je nepomirljiv do čistih Srbov, ki jih peklijo hrvatske intrige v zadnjih dveh desetletjih, zlasti pa nelojalnost Hrvatov med sedanjo vojno.”¹⁹

V analizi spopada med Mihailovićem in njegovimi nasprotniki z dne 11. avgusta 1942 je dr. A. Vucinich opozoril, da Draža Mihailović ni vrhovni poveljnik gverilcev po vsej Jugoslaviji in da sta njegova moč in avtoriteta zelo omejeni in da ni začetnik gverilskega odpora sovražniku. Ko je analiziral pojav in pomen

¹⁸ NARA, RG 226, E 106, B 8, F 59, NY SIB SI-OP-21, Political activities of the Yugoslav officials in America; Constantine Fotich, *The War We Lost*, New York 1948 141, v povojnih spominih piše: “Milan Nedić ni bil kvistling. /.../ Nedića bi lahko primerjali s francoskim maršalom Pétainom.”

¹⁹ NARA, RG 226, E 92, B 82, F 31, WASH-REG-AD-7, Allen W. Dulles 11.7.1942 Hughu R. Wilsonu; Ullius L. Amoss 25.6.1942 Robertu Cresswellu.

partizanov, je zapisal: "Črnogorski intelektualci so znani po svojem liberalizmu in napredni politični usmeritvi. Nekateri med njimi so komunisti brez globljega poznavanja marksizma in z znatnim pomanjkanjem discipline. Čeprav v manjšini so bili komunisti prav gotovo najbolj vplivni v odporu in njihova brezkompromisna borba proti okupatorjem je izven slehernega dvoma." A. Vucinich je opozoril, da sovjetski tisk dotlej ni nikoli omenjal Mihailovića, niti ni bilo glasu o četniškem vodji na obeh vseslovanskih kongresih v Moskvi avgusta 1941 in aprila 1942. Krivdo za spopade med četniki in partizani pa je dr. A. Vucinich pripisal obema vpletenima stranema.²⁰

Avgusta 1942 je dr. A. Vucinich napisal memorandum "Kdo se bori v Jugoslaviji" na osnovi zelo pomanjkljivih, tudi netočnih informacij. Prve naj bi bile regularne čete pod poveljstvom Mihailovića, med neregularne čete pa je razvrstil četnike, sokole, partizane, uskoke, hajduke, zeleni kader na Hrvaškem in slovenske rodoljube; njihov odpor naj bi bil v glavnem pasiven.²¹

Memorandum "Sedanji položaj generala Mihailovića" z dne 18. septembra 1942 izpod peresa dr. A. Vucinicha je bil razdeljen na najvišjem nivoju; med prejemniki so bili direktor OSS general William Donovan, vodja obveščevalnega oddelka ameriške vojske (Secret Intelligence, Whitney Shepardson, State Department, R & A, G-2 in drugi. "Avtor tega poročila meni, da je Mihailoviću moč pomagati le, če se njegov položaj objektivno in vsestransko preuči, neutemeljena propaganda jugoslovanske begunske vlade pa skrbno preveri, oceni in po potrebi zavrne", je bilo rečeno v spremnem pismu OSS.

Dr. A. Vucinich je ugotovil, da moč generala Milana Nedića v Srbiji stalno narašča. Nedić, Ljotić in Pečanac so začeli organizirati prostovoljce, Milan Aćimović pa je organiziral močno žandarmerijo, medtem ko je Dragi Jovanović postal prefekt Beograda. Samo kmetje v vaseh so še podpirali Mihailovića. Ta je postal vojni minister v begunski vladi in kot tak naj bi bil vrhovni vodja vseh gverilskih operacij v Jugoslaviji, čeprav so le-te bile lokalizirane. Z novo ministrsko funkcijo si je Draža Mihailović zastavil nalogo, da organizira redno vojsko in si podredi vse gverilske odrede; v nobenem od teh dveh primerov ni bil uspešen. Preden je postal minister, je njegov prestiž rasel, nato pa se je začel hitro manjšati. Sporazum med Mihailovićem in partizani bi lahko dosegli s skupno intervencijo Združenih držav in Sovjetske zveze.²²

V dveh analizah z dne 27. avgusta in 24. septembra 1942 je dr. A. Vucinich poročal tudi o glavnih Nedićevih sodelavcih in Nedićevem delovanju v korist sil osi še pred razpadom Jugoslavije. Posebej je opozarjal na delovanje velikosrbskih krogov v ZDA, ki so uživali podporo jugoslovanskega veleposlanika Fotića in fašistične skupine Jovana Dučića ter skušali rehabilitirati generala Milana Nedića

²⁰ NARA, RG 226, E 92, B 253, F 31, WASH-REG-AD-7; E 92, B 128, F 41, WASH-REG-AD-7, A. Vucinich, General Mihailovich and his Adversaries.

²¹ NARA, RG 226, E 92, B 111, F 17, WASH-REG-AD-7, "Who is Fighting in Yugoslavia?"

²² NARA, RG 226, E 92, B 128, F 14, WASH-REG-AD-7, A. S. Vucinich, September 18, 1942, The Present Position of General Mihailovich.

in njegovo marionetno vlado.²³ Kritično je ocenil novice iz Jugoslavije, namenjene ameriškemu občinstvu, skoraj izključno iz določenih jugoslovanskih virov v Kairu, Ankari, Istanbulu, Londonu, Bernu in Washingtonu. Ti so prikazovali generala Mihailovića in srbski narod kot edino zaslužne v borbi proti silam osi v vseh delih Jugoslavije, prikrivali so kolaboracijo teh srbskih skupin z Nemci in Italijani. Hkrati so si prizadevali očrtniti ves hrvaški narod zaradi proosnih dejavnosti določenih hrvaških voditeljev in skupin, prikriti pa hrvaški odpor, podzemске aktivnosti in gverilsko vojskovanje v hrvaških pokrajinah.

Glavna kolaboracionistična skupina v Srbiji, zbrana okrog generala Milana Nedića, je uživala podporo dela srbskih oficirjev, intelektualcev in političnih voditeljev, srbskih poslovnih krogov in srbske pravoslavne cerkve. Nedićeve srbske oborožene sile (kakšnih 25.000 mož) naj bi podvojili. Edina gverilska organizacija, ki je še delovala v Srbiji, so bili partizani. Nemci so ugotovili, da je najbolj uspešna borba proti gverili organiziranje protigverilskih skupin, sestavljenih iz vrst domačinov. Ti so najbolje poznali teren, gverilska skrivališča in metode bojevanja. Kaže, da je bila velika večina srbskega prebivalstva proti obnovi Jugoslavije; hoteli so neodvisno Srbijo, ne glede na izid vojne, govorili pa že o maščevanju nad hrvaškim narodom, če bodo zmagali zavezniki.

Cilj Italijanov je bila priključitev Hrvaške. Zato so bili zelo zainteresirani za razpihovanje nemirov v hrvaških regijah, da bi opravičili svojo politiko okupacije. "Italijani sedaj oborožujejo tako hrvaške ustaše kot Mihailovićeve srbske četnike za borbo proti partizanom, požigajo cele vasi, streljajo veliko število talcev" je menil dr. A. Vucinich.

"Ko so ustaši organizirali svojo hrvaško državo, sta bivši jugoslovanski pokrajini Bosna in Hercegovina postali del nove hrvaške države. Bosna in Hercegovina sta bili vselej sporno ozemlje med Hrvati in Srbi. Tam živi 600.000 hrvaških katolikov, 800.000 muslimanov in 1.000.000 srbskih pravoslavcev. Muslimani, čeprav po jeziku, tradiciji in folklori Hrvati, niso nikdar razvili svoje nacionalne zavesti do te mere, kot sta to storili drugi skupini. V Jugoslaviji so z njimi ravnali kot z drugorazrednimi državljani. Ko pa je bila organizirana ustaška država Hrvaška, so ustaši dali muslimanom velike privilegije in muslimani so z vsem srcem podprli novi režim. Ustanovili so elitne čete v hrvaški vojski in mnogi so postali člani ustaške organizacije.

Kot rezultat te situacije se je nacionalno ravnovesje v Bosni in Hercegovini spremenilo v korist Hrvatov proti Srbom. Muslimani so prav tako izkoristili priložnost, da se maščujejo srbskemu pravoslavnemu prebivalstvu, ker je beograjski režim prej z njimi slabo ravnal. Italijani pa so po drugi plati hujskali pravoslavne Srbe v Bosni in Hercegovini, naj ne sprejmejo hrvaške in muslimanske vladavine. Dali so orožje srbskemu prebivalstvu za upor proti Hrvatom. Spričo teh razlogov

---

²³ NARA, RG 226, E 92, B 117, F 32, WASH-REG-AD-7, Who is General Nedich, September 24, 1942; prav tam, "Some Collaborators of General Milan Nedich", A. S. Vucinich, August 27, 1942.

se je začelo vsesplošno uničevanje med raznimi deli prebivalstva v Bosni. Vas se je dvignila v upor proti vasi, vera proti veri, narod proti narodu, "komunisti" proti "komunistom", gverila proti gverili. Cele pokrajine so bile popolnoma opustošene in grozodejstva so zagrešili na vseh straneh," beremo v tej analizi.

A. Vucinich je poudaril, da so protiosne dejavnosti osredotočene na Hrvaškem in ne v Srbiji, ki je relativno mirna. Dr. Maček je bil še vedno nesporni voditelj hrvaškega naroda in o njem je bilo znano, da je bil vselej za zaveznike. Italijani pospešeno oborožujejo četnike za borbo proti partizanom. Mihailović poveljuje kvečjemu desettisočim gverilcem, ne pa kar 250.000 četnikom.

"Nekateri vplivni srbski krogi, tako v Srbiji kot v zavezniških deželah, dvomijo o možnosti obnove Jugoslavije. Vedo, da Hrvati in Slovenci ne bodo nikdar več privolili v skupno državo s Srbi, če ta zveza ne bo organizirana na povsem enakopravni osnovi, to je enaki delitvi oblasti. Po drugi plati pa najbolj vplivni srbski krogi, doma in v tujini, niso voljni sprejeti skupne zveze s Hrvati in Slovenci, če Srbi ne bodo imeli gospodujoče vloge v taki državi. To je razlog, zakaj jugoslovanska begunska vlada doslej ni dala še nobene deklaracije v konkretni obliki o bodočih odnosih treh narodov Jugoslavije."

Neodvisna Srbija naj bi dobila izhod na morje na račun Hrvatske, ne pa Grčije, z okupacijo hrvaških pokrajin v Bosni in Hercegovini ter v Dalmaciji pa bi postala vodilna sila na Balkanu. Ob koncu vojne bi Mihailović, če bi bilo to možno, okupiral še Hrvaško in Slovenijo in si pridobil zavezniško priznanje.

Takšno oceno stanja podaja torej dr. A. Vucinich v svojem memorandumu oktobra 1942.²⁴

Tudi nemška Volksgruppe (narodna skupina) v takó imenovani Nezavisni državi Hrvatski (NDH) je bila deležna pozornosti R & A. Nemci na Hrvaškem niso bili več narodna manjšina, pač pa neodvisna skupnost, nadzorovana iz Berlina, z lastno državo v državi, s posebnimi volksdeutscheškimi enotami v ustaški milici. "Mnogi mladi Nemci iz Slavonije, Hrvaške in Srema so se javili kot prostovoljci v SS in nemško vojsko. Postalni so hrbtenica gestapovskih ekspedicij po Balkanu", je ugotovil dr. A. Vucinich.²⁵ Isti analitik je 26. februarja 1943 opozarjal, da so se

²⁴ NARA, RG 226, E 92, B 146, F 4, WASH-REG-AD-7, American News Releases on Yugoslavia, October, 1942; F. W. D. Deakin, n. d., 92-93, se je leto kasneje kot vodja misije Typical mudil v Bosni in razmere mojstrsko opisal: "Bosna, za nas dotlej še neznana in neraziskana dežela, naj bi se spremenila v bojišče rivalskih mitov in v svet v malem krvooločne in tritaborske državljanske vojne.

Ob boju med Jugoslovani za nadzorstvo nad tem ključnim strateškim področjem je bilo značilno atavistično sovraštvo, ki je izbruhnilo takoj prve dni okupacije in vstaje, in pri tem se je pokazala prava narava vsega medsebojnega tekmovanja.

Za partizane je bila Bosna baza za povezavo z operativnimi področji na Hrvaškem, v Sloveniji in v Dalmaciji. Od tod je bilo treba začeti tudi pohod nazaj v Srbijo in se pri tem izogniti zapušeni trdnjavi Črni gori.

Za Paveličeve enote je bila ta pokrajina zemljepisno in gospodarsko integralni del neodvisne države in obmejno področje Velike Hrvatske, območje križarskih vojn med katoličani in pravoslavni.

Za četnike je Bosna pomenila simbolično zatočišče srbskega pravoslavja onkraj zgodovinskih mej njihove države, ki je bila stoletja pod tujo vlado, a ji je bilo namenjeno, da bo združena z Veliko Srbijo."

²⁵ NARA, RG 226, E 92, B 241, F 9, WASH-REG-AD-7, The German Volksgruppe in the "Independent State of Croatia", February 5, 1943.

Mihailoviću podrejeni poveljniki in politični privrženci pridružili okupacijskim silam, in navajal razlike med Paveličevo in Nedićevo vlado v odnosu do četnikov in partizanov. Za Mihailovićevo osebno sodelovanje z okupatorjem še ni bilo direktnih dokazov. Četniška majorja Dangić in Kalabić, vojvodi Jevdjević in Birčanin ter Djukanović in Stanišić in drugi so bili v tej analizi posebej navedeni kot sodelavci okupatorjev.

Dr. A. Vucinich je takole opisal fašistično tehniko razseljevanja: "Nemci pomagajo Hrvatom, da iztrebljajo Srbe, Italijani pa Srbe organizirajo v posebne oddelke za borbo proti Hrvatom in partizanskim silam. V vseh teh medsebojnih pokolih najbolj trpe Srbi, ker so v večini tako v četniških kot v partizanskih vrstah."²⁶

V pregledu položaja v Jugoslaviji z dne 5. aprila 1943 je dr. A. Vucinich begunski jugoslovanski vladi pripisal znatno odgovornost za spor med Mihailovićevo organizacijo in partizani:

"Razširila je propagando v vseh jugoslovanskih pokrajinah, da mora ljudstvo nuditi odpor sovražniku v imenu kralja in vlade; zato se morajo podrediti Mihailoviću, ki je razglašen za kralju "najbolj vdanega" podanika; da so vsi tisti, ki se neodvisno od Mihailovića bore proti sovražniku, proglašeni za izdajalce in jim grozi kazen, ko se bo vlada vrnila v Jugoslavijo."

Značilno pa je naslednje razmišljanje:

"Propaganda osi in jugoslovanska begunska vlada sta ustvarili teorijo, da so partizani komunisti. Zanimivo in hkrati tudi primerno je zabeležiti, da so do julija 1942 jugoslovanski uradniki trditve osi, da pobijajo le 'Žide in komuniste' v Jugoslaviji, zavračali kot nesmiselne in se pri tem sklicevali na dejstvo, da je v Jugoslaviji le majhna židovska skupnost (80.000), medtem ko komunisti dejansko niti ne obstojajo. Ko pa se je pojavilo močno partizansko gibanje (z večjim številom privržencev, sodeč po raznih virih, kot pa si jih Mihailović lahko pripisuje), so jugoslovanski uradniki z veliko nedoslednostjo partizane proglasili za komuniste."

V sklepih te analize je bilo opozorilo, da po informacijah iz zanesljivih virov britanska vlada že načrtuje pomoč "borbenim silam" in da ne bo več dajala prednosti Mihailoviću. "Vse dokler Anglija in Združene države Amerike ne bodo priznale partizanov, jih bo monopolizirala izključno Sovjetska zveza in ti bodo lahek plen tretje internacionale za njene lastne cilje."²⁷

Na osnovi preverjenih virov je nastala tudi ocena italijansko-četniške koalicije prav v času po končani bitki na Neretvi. "Italijani bolj kot katerakoli druga okupacijska sila skušajo zmanjšati jugoslovanski odpor s širjenjem zmede, ponavljanjem propagande o komunistični nevarnosti in spodbujanjem trenj med različnimi silami odpora. Italijani so dejansko uspeli ne samo zaostri spore v nepomirljivih frontah, marveč so sklenili tudi sporazume z različnimi skupinami o

²⁶ NARA, RG 226, E 92, B 246, F 42, Mihailovich's Renegades, February 26, 1943.

²⁷ NARA, RG 226, E 92, B 267, F 15, WASH-REG-AD-7, A Summary of the differences between the fighting Yugoslav forces and Mihailovich's followers, April 5, 1943.

skupni borbi proti jugoslovanski osvobodilni vojski." Po italijanskih uradnih podatkih so njihove čete od januarja 1942 do marca 1943 imele 5913 mrtvih in 7157 ranjenih, po še nepotrjenih poročilih pa so marca 1943 italijanske izgube znašale 1600 mrtvih in ranjenih ter 1862 ujetnikov.

"V Sloveniji, kjer od novembra 1941 obstojita dve sovražni fronti, tako imenovana "bela garda" in osvobodilna fronta, je Italijanom uspelo utrditi svojo koalicijo z "belo gardo" proti slovenskim borbenim silam. Ta italijanska "belogardistična" koalicija (v njej so slovenski klerikalci, profašistične skupine in skupine, privržene jugoslovanski begunski vladi) nosi glavno odgovornost za dejstvo, da je bil odpor slovenskega naroda reduciran na minimum", je menil dr. A. Vucinich 5. maja 1943. Razčlenil je tudi sodelovanje četnikov in Italijanov v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini ter Črni gori; hercegovski "fašistični četniki" so bili od vseh najbolj organizirani, izid bitke na Neretvi tedaj še ni bil znan analitikom v R & A.²⁸

Posebej so bila analizirana stališča jugoslovanskih uradnih krogov do partizanov. V nedatiranem poročilu, po vsebini sodeč napisanem poleti 1943, je vse begunske politike in jugoslovanske uradnike družilo skupno sovraštvo do partizanov, pri tem pa so se povezovali s tistimi skupinami v Jugoslaviji, ki so odkrito sodelovale z osjo. Srbska skupina je prikazovala Nedića kot prozavezniškega, ki sodeluje z Mihailovičem. Hrvatska skupina je prav tako zavračala partizane, češ da so anacionalna, Srbom podrejena, okrutna sila. Slovenski uradniki pa so bili najbolj zagnani v svoji protipartizanski aktivnosti, bolj kot Srbi in Hrvati skupaj.

"Klerikalna skupina se niti ne poskuša več distancirati od slovenskih skupin pod italijanskim gospostvom", je ugotavljal dr. A. Vucinich in navajal daljši citat poročila iz Ljubljane, češ da je treba takoj začeti borbo proti notranjemu sovražniku, partizanom, ker da spletke komunizma ogrožajo življenje vsega slovenskega naroda. "Mi si ne prizadevamo za italijansko pomoč, ki je ne potrebujemo. Mi potrebujemo golj orožje in strelivo."²⁹

V daljši analizi slovenskega ilegalnega tiska je dr. A. Vucinich strnil tudi politične akcente takratne slovenske politične scene, ki je bila razdeljena na "belo gardo" in osvobodilno fronto.

"Slovenska zaveza', 'Svobodna Slovenija', 'Svoboda ali smrt', 'Slovenija in Evropa', 'Mlada Jugoslavija' in 'Pobratim' priznavajo samo 'belo gardo', medtem ko sta 'Osvobodilna fronta' in 'Slovenski poročevalec' organa osvobodilne fronte", je navajala ta analiza.

Tisk "bele garde" je priznaval generala Mihailovića kot edinega legitimnega voditelja jugoslovanskih oboroženih sil. Ljudje naj bi ostali doma in čakali na Mihailovičev poziv in naj ne bi sodelovali v nobeni organizaciji, ki je propagirala

²⁸ NARA, RG 226, E 92, B 290, F 6, WASH-REG-AD-7, The Italian-Chetnik Coalition, May 5, 1943.

²⁹ NARA, RG 226, E 92, B 379, F 9, WASH-REG-AD-7, Yugoslav Exiled Officials Against the Partisans, brez datuma.

odpor proti okupacijskim silam. Ogorčeno so kritizirali partizane zaradi njihovih napadov na okupacijske čete.

Predvidevali so obnovo Jugoslavije na federativni osnovi, v tesnem sodelovanju z Bolgarijo, zbližanje s Sovjetsko zvezo, če se ta odreče svojemu režimu, ustanovitev Velike Slovenije kot konstitutivnega dela Jugoslavije in demokratično obliko vlade. Vsi ti ilegalni časopisi so objavili svarilo jugoslovanske begunske vlade: "Vsi posamezniki, ki se ne bodo podredili generalu Mihailoviću, se bodo smatrali za izdajalce naroda in dezerterje iz armade in bodo sojeni pred vojaškimi sodišči." Obtoževali so osvobodilno fronto, da je protijugoslovanska in da sodeluje s sovražnikom.

"Treba je poudariti, da je polno sozvočje, ideološko in strateško, med temi časopisi in begunsko skupino slovenskih klerikalcev, med katerimi so najbolj delovni g. Krek, Kuhar in F. Snaj. Zlasti dr. Krek je šel do skrajnosti v napadih na partizane in jih proglasil za zločince, tolovaje in izdajalce," je menil dr. A. Vucinich.

Osvobodilna fronta pa je v svojem tisku pozivala ljudi, naj se pridružijo partizanskim odredom v neizprosni borbi proti okupacijskim silam. Domači izdajalci in kolaboracionisti z okupacijskimi oblastmi so bili obsojeni kot sovražniki naroda, prav tako Mihailović in njegovi četniki. Jugoslovanske begunske vlade niso priznavali, ker je sodelovala zgolj s Krekovo slovensko ljudsko stranko, ki je preživeta in skrajno konservativna in klerikalna organizacija. Osvobodilna fronta je v svoje vrste sprejemala vsakogar, ki je bil voljan boriti se, ne glede na politično prepričanje. Edvard Kocbek pa je bil v tej analizi napačno naveden kot "znani slovenski duhovnik".³⁰

Jugoslovanska begunska vlada v Londonu je v svojih radijskih oddajah vse, ki se niso podredili Mihailoviću, proglašala za izdajalce in sodelavce okupatorjev. "Ljudje jih sovražijo in jih ne marajo", je bilo o partizanih rečeno v noti sovjetski vladi. New York Times je 9. oktobra 1942 citiral uradno navedbo iz poročila vladi ZDA, da so partizani "zbirka mednarodnih zločincev, katerih večina je bila poslana od zunaj", kar bi seveda težko sprejeli, ker so bili partizani v veliki večini med gverilci. Le maloštevilni so bili komunisti med črnogorskimi partizani.

"Resnica je tudi, da vlada obsoja partizane predvsem zato, ker v njih ne vidi jamstva za svojo vrnitev v Jugoslavijo. [...] Jugoslovanska begunska vlada želi ustanovitev močne 'armade' pod Mihailovićem, katerega naloga bi bila ne borba proti sovražniku, pač pa obnova reda v Jugoslaviji in zagotovitev vrnitve kralja Petra II. in njegove vlade, brž ko bodo zavezniki premagali sile osi." Skratka, to naj bi bila 'policijska vojska', katere "glavna naloga bi bila boriti se proti vsem tistim, ki ne bi sprejeli ponovnega prevzema oblasti s strani dinastije Karadjorđevićev in njene neustavno formirane vlade."

---

³⁰ NARA, RG 226, E 92, B 239, F 19, WASH-REG-AD-7, Slovene underground Newspapers (An analysis of their policy), brez datuma.

Polfašistični in lažno parlamentarni režimi "starih časov" niso bili niti najmanj priljubljeni, dinastijo pa so ljudje istovetili s centralizmom in političnim absolutizmom.³¹

Sredi maja 1943, torej ob začetku bitke na Sutjeski, pa je dr. A. Vucinich napisal daljši memorandum z naslovom "Mihailovičev mit". Polkovnik Florimond Duke je ta memorandum poslal direktorju OSS, generalu Donovanu, v upanju, da bo prišel v roke tudi predsedniku ZDA Rooseveltu. Kot je znano, naloga odseka za raziskave in analize (R & A) v OSS ni bila odločati o političnih vprašanjih. V dostopnih arhivih OSS ni moč ugotoviti, kako so reagirali prejemniki teh poročil in analiz.

Dr. Alexander Vucinich je opozoril na ponovno oživljanje predvojnega srbskega imperializma, na ideje o NDH kot izvršenem dejstvu in zgodovinski nujnosti ter na pojav novih teorij o obnovi Jugoslavije. V skupni deklaraciji Združenih narodov z dne 1. januarja 1942 so se vlade obvezale, da bodo uporabile vsa vojaška in gospodarska sredstva v vojni proti članicam trojnega pakta in da ne bodo sklepale separatnega premirja ali miru.

"Vendar pa jugoslovanska begunska vlada hkrati sodeluje z zavezniškimi državami in z osjo. [...] vodi dvojno vojno; vojno proti osi in vojno proti lastnemu demokratično usmerjenemu ljudstvu. [...] Če hitlerizem ne bo uničen, ta vlada ne more niti sanjati o vrnitvi v Jugoslavijo. Če pa demokratična koalicija v Jugoslaviji, ki vodi sedaj pravo vojno proti osi, ne bo prav tako uničena, jugoslovanska vlada ne bo mogla priti na oblast. [...] Jugoslovanska vlada dejansko samo diplomatsko sodeluje v vojni proti osi, medtem ko je njena vojna proti demokratičnim silam v Jugoslaviji prava, krvava vojna. Povedano drugače, jugoslovanska vlada ne daje zaveznikom nobene materialne pomoči v njihovi borbi proti osi, medtem pa daje konkretno pomoč osi v njeni borbi proti jugoslovanski demokratični fronti. Jugoslovanski begunski politiki tako dajejo več konkretne pomoči osi kot pa zaveznikom."

Ponovljene so bile kritične ocene in navedena dejstva o sodelovanju Mihailoviča in njegovih četnikov v novi ofenzivi proti partizanom ob pomoči Italijanov in z blagoslovom jugoslovanske vlade v Londonu. "V celoti so prevzeli fašistično linijo propagande, ki vsa evropska uporniška in protifašistična gibanja enači s komunizmom", je opozarjala analiza.

"Mihailovičev mit je treba ponovno preučiti. Čas je že, da se zaceli ta rana na telesu Združenih narodov. Zavezniško stališče do jugoslovanskih odporniških sil je potrebno popraviti in vse profašistične elemente je potrebno obsoditi. Mihailović ni Darlan, ampak je še hujši kot francoski admiral. Darlan je delal za Nemce, se potem spreobrnil in pomagal zaveznikom. Mihailović, ki uživa blagoslov jugoslovanske vlade v Londonu, je delal za zavezniško stvar in potem začel pomagati osi.

³¹ NARA, RG 226, E 92, B 169, F 1, WASH-REG-AD-7, The Yugoslav Government in Exile Against the Partisans, brez datuma, verjetno v jeseni 1942.

Čas je, da se ponovno oceni politična ideologija jugoslovanske begunske vlade," je pribil dr. A. Vucinich.³²

Jugoslovanska sekcija tajne obveščevalne službe OSS na Bližnjem vzhodu je 15. marca 1944 pripravila pregled osnovnih informacij o Jugoslaviji na 81 straneh, namenjen osebju OSS, ki se je urilo za tajno obveščevalno delo v Jugoslaviji. Posebno poglavje je bilo posvečeno tehniki razseljevanja z raznarodovanjem, prisilno migracijo, vojno do iztrebljenja in neposrednim pobijanjem s strani okupacijskih sil.

"Vzpodbujanje in vodenje bratomorne vojne je bila najbolj drastična "tehnika razseljevanja", ki jo uporabljajo zavojevalci osi v Jugoslaviji. Verske, nacionalne in politične razlike so bile spretno in brez pomislekov vesti prenesene v notranjo jugoslovansko vojno. Pokoli, grozodejstva in umori na kraju samem, načrtovani v Berlinu, Rimu in Budimpešti ter izvajani v Jugoslaviji, so eden izmed največjih zločinov, ki jih je os zagrešila v tej vojni. [...] Metoda osi *divide et impera* je spočetka delovala na nacionalnih in verskih osnovah. Ko se je odporiško gibanje razmahnilo, je os začela uporabljati politični element, da bi razcepila enotnost in zanetila vojno do iztrebljenja. Razvnela se je antiboljševiška propaganda in vse politično konzervativne elemente so spodbujali, naj se pridružijo osi v vojni proti odporiškemu gibanju. Hrvaški ustaši in srbski četniki, ki so se spopadali okrog nacionalistične politike, so se strinjali, da so partizani sovražnik številka 1. Oboji so, čeprav neodvisno drug od drugega, razglasili, da je popolno uničenje partizanskega gibanja njihov neposredni vojni cilj. Sovražnik je organiziral in opremil konzervativne in profašistične elemente v Sloveniji, da bi jih uporabil proti njihovim sorojakom, ki so se upirali osi. Vojna do iztrebljenja v Jugoslaviji danes ni več zasnovana na *nacionalnih* ali *verskih* razlikah. To je vojna, zasnovana na *političnih* razlikah. Domače sile so ostro razdeljene na tiste, ki služijo osi in tiste, ki se bore z vsemi sovražnimi silami. V obeh frontah so možje vseh jugoslovanskih narodnosti in ver."³³

Ob prelistavanju in prebiranju pred pol stoletja pisanih analiz se raziskovalec ne more izogniti primerjavam z današnjim časom. Kot da bi se zgodovina res spet ponavljala, vendar ne kot farsa pač pa kot tragedija neslutnih razsežnosti.

³² NARA, RG 226, E 154, B 40, F 609, CAIRO-OSS-OP-7, The Mihailovich Myth, brez datuma; pismo polkovnika Florimonda Dukea podpolkovniku Uliusu Amossu 14. maja 1943. Prim. Kirk Ford Jr., n.d., 87.

³³ NARA, RG 226, E 154, B 18, F 245, BARI-SI-OP-34-Yugoslavia, Brief Survey od Jugoslavia. Prepared by: Yugoslav Section, S.I. March 15, 1944, 24-26.

Dušan Biber

THE OFFICE OF STRATEGIC SERVICES ON YUGOSLAVIA - A WAR UNTIL
EXTERMINATION

Summary

The paper was written and presented at the 60th Annual Meeting of the Society for Military History, "Allies and Alliances", held on May 20 - 24, 1993, at the Royal Military College of Canada, Kingston, Ontario.

The Office of Strategic Services was founded on June 13, 1942, by President Franklin Delano Roosevelt who, as early as July 11, 1941, appointed General William J. Donovan as Coordinator of Information.

In spring 1941, the OSS Director Donovan, then still a colonel, visited Belgrade. According to a subsequent statement by Roosevelt, it was Donovan who persuaded the Yugoslav government to enter the war with Germany. However, the involvement of American or even Russian informers in the preparation and execution of the military coup d'état that followed on March 27, 1941, has so far not been officially investigated and confirmed. The Americans sent their first two officers to Yugoslavia as late as August that year, immediately prior to the capitulation of Italy. Captain Walter R. Mansfield was assigned to the Chetnik headquarters of General Draža Mihailović, and Captain Melvion O. Benson to the headquarters of Josip Broz Tito, the Commander-in-Chief of the Yugoslav National Liberation Army and partisan detachments.

The OSS Foreign Nationalities Branch maintained contacts with immigrant organisations in the USA as well as with the refugees from Europe. Among these were Dr. Ivan Šubašić, the former civil governor of Croatia, Franc Snoj, a political minister and the Slovene National Party leader, and Sava Kosanović, another minister. A long-term cooperation with Dr. Šubašić was coded as the Shepherd Project.

Most information was collected and analysed by the OSS Research & Analysis, nick-named the Bad Eyes Brigade, which by the end of the war counted 900 members from the academic world. Dr. Alexander Vucinich had been the Secret Intelligence Chief before being appointed by the R & A as an analyst for Yugoslavia. Apart from Belgrade, he served in Washington D.C., Cairo and Bari. He wrote a series of interesting and incisive analyses of the events in Yugoslavia. Dr. Wayne Vucinich, his brother, worked for the same institution.

The OSS monitored and analysed the political activity and links of the Embassy and other institutions of the Kingdom of Yugoslavia in the USA, the development and bearings of the Chetnik and the Partisan movements in the occupied and dismembered Yugoslavia, the profile of the "puppet" government of General Milan Nedić in Serbia, the Italian policy in the Independent State of Croatia (ISC), the nationalistic, religious and other confrontations in Bosnia, the possibilities for a post-war renewal of Yugoslavia, the bearings of the German minority in the ISC, the Fascist depopulation policy and the organisation of armed forces against the partisans. The OSS also analysed the Slovene underground press in 1942 and 1943, the siding of the Slovene people with either the Liberation Front or the White Guard, the political orientations and methods of activity in the occupied Slovenia. Time revealed the collaboration between the Yugoslav royalist government in exile and the occupying forces as well as the true nature and role of the Chetniks and their commander, General Draža Mihailović.

In spring 1943, Dr. A. Vucinich, prompted by his superiors, published a brilliant analysis, entitled *The Mihailovich Myth*, in an attempt to achieve a revision of the American policy towards the Chetniks. This, however, did not happen as the OSS Research & Analysis had no influence on government politics. *The Brief Survey of Yugoslavia*, which was produced for American agents of the Secret Intelligence in Spring 1944, compiled the most important data on the collapse of Yugoslavia, the interests of the Axis in Yugoslavia, quisling regimes, the resistance movement, partisan organisation, collaborators and their leaders as well as the Yugoslav officials in exile.

Among other things, the dossier contained the following: "The encouragement and conducting of fratricidal war has been the most drastic "technique of depopulation" applied by the Axis invaders in Yugoslavia. Religious, national and political differences were adroitly and unscrupulously transferred into internal Yugoslav war".

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/
1256-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo Prisp evki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG), ki se je leta 1986 preimenovala v Prisp evke za novejšo zgodovino (PNZ). Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Revijo, tudi stare letnike, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa v vseh slovenskih knjigarnah.

Jože Prinčič

Iz gospodarske obnove v načrtno izgradnjo (1945-1946)*

Takoj po koncu druge svetovne vojne novi oblastniki gospodarskim vprašanjem niso posvečali posebne pozornosti, kajti sledili so sovjetski teoriji in praksi, po kateri se gospodarska preobrazba lahko začne šele po utrditvi politične oblasti. Poleg tega pa tudi takratni zunanji položaj države in notranje razmere še niso dovoljevali takojšnjih radikalnih posegov in sprememb.

Jeseni leta 1945 so gospodarski problemi že postali tako pereči in težko obvladljivi, da se je morala oblast z njimi resneje in sistematično spoprijeti. V naslednjem letu so postala gospodarska vprašanja še pomembnejša, saj sta si partijsko in državno vodstvo prizadevala, da bi še pred koncem leta vzpostavila pogoje za vpeljavo načrtnega gospodarstva ter za začetek pospešene industrializacije in elektrifikacije države. To je bila zahtevna in zapletena naloga, kajti najprej je bilo treba zaključiti obnovitvena dela in doseči predvojno proizvodno raven, vpeljati nove organizacijske oblike, "prečistiti" uradniški aparat in strokovni kader ter ga usposobiti za vodenje zapletenih gospodarskih gibanj, nato pa izdelati perspektivni (petletni) gospodarski načrt, zagotoviti premoč državnega in združenega gospodarskega sektorja pa tudi povečati pristojnosti zveznih organov ter preoblikovati jugoslovanski gospodarski prostor v enotno tržišče. Poleg vsega tega je bilo treba pridobiti prebivalstvo ter ga prepričati, da so prizadevanja za večjo proizvodnjo in storilnost najbližja pot k izboljšanju življenjskih pogojev.

Slovenska komisija za vojno škodo je do konca septembra 1946. leta pripravila štiri poročila, v katerih je podrobno popisala, razdelala in ocenila vojno škodo. Po podatkih četrtega, to je končnega poročila, je skupna vojna škoda v Sloveniji znašala več kot 47 milijard din ali 946 milijonov dolarjev po takratnem uradnem tečaju.¹ Sistematično zbrani podatki so zavrnilo očitke iz drugih federalnih enot, ki so trdile, da slovenskih prometnih poti in proizvodnih zmogljivosti vojna skorajda ni prizadela. Pokazali so namreč, da je v času zasedbe nastala precejšnja materialna škoda v industriji in rudarstvu, prometu, gozdarstvu, kmetijstvu in bančništvu. Tudi podjetja, ustanove in organizacije v drugih panogah so v letih

---

* Razprava je za tisk prirejeno predavanje, ki ga je avtor imel 12. decembra 1995 v Osojah (Ossiach) v Avstriji, kjer je potekal večdnevni bilateralni seminar za profesorje slovenskih in avstrijskih srednjih šol.

¹ Škoda na javni in narodni imovini je bila ocenjena na okoli 19,6 milijarde din, na zasebni imovini 20,1 milijarde din, na industrijskih objektih pa na 6,5 milijarde din. Osebe, ki so zaradi sodelovanja v NOB izgubile službo, bile zaradi tega odpuščene iz službe ali so ocenile, da so bile oškodovane, ker jim je bila plača izplačana v devalviranem okupatorjevem denarju, pa so prijavile škodo okoli milijarde din. Podrobneje: Arhiv republike Slovenije (dalje ARS), fond Predsedstva vlade LR Slovenije (dalje PVLRS), šk. 13, Končno poročilo, 30.9. 1946.

1941-1945 utpele škodo na finančni, tehnološki in kadrovski ravni, poleg tega pa so bile pretrgane težko vzpostavljene trgovske poti in povezave.

Tako kot zvezna je tudi slovenska vlada za glavni smoter svoje gospodarske politike postavila gospodarsko obnovo. Najprej je zasilno obnovila prometne poti in povečala proizvodnjo v tistih industrijskih panogah, ki so bile po sovjetski teoriji hrbtenica vsega gospodarstva in nosilke pospešene industrializacije države. Nato je uredila finančno poslovanje, prehrano in preskrbo prebivalstva, rešila problem cen in notranjega tržišča. V letu 1946 se je usmerila tudi v gradbeništvo, gozdarstvo, mehanizacijo kmetijstva, plačni sistem ter delovne odnose. Drugim panogam je namenila manj pozornosti in sredstev.

Pri obnovitvenih delih je bila na prvem mestu obnova železniških in cestnih povezav, kajti bile so življenjsko pomembna arterija za pretok materiala in blaga iz slovenskih industrijskih središč ter živil iz tržaškega pristanišča v druge dele države, pa tudi za prevoz vojske, repatriirancev in kolonistov. Kljub pomanjkanju materiala, goriva in vozil je bil do konca leta 1946 na ozemlju federalne Slovenije obnovljen promet na vseh železniških progah, zveznih in federalnih cestah; začeli so z obnovo avtobusnega in zračnega prometa ter zgradili več železobetonskih mostov, obvozno progo Preserje-Borovnica ter začeli modernizirati dve cesti.² Zataknilo se je pri obnovi tovarnega cestnega prometa.

Obnova industrijske proizvodnje se je začela poleti 1945, torej še predno so bile zasilno obnovljene prometne povezave. Ministrstvo za industrijo in rudarstvo si je zastavilo ambiciozen gradbeni in proizvodni načrt: v letu in pol obnoviti najpomembnejša industrijska podjetja ter dvignili industrijsko in rudarsko proizvodnjo do predvojne ravni, pri čemer naj bi tekstilna industrija predvojno raven že prekoračila, medtem ko naj bi lesna industrija dosegla dve tretjini proizvodnje iz leta 1939.³ Zaradi splošnega pomanjkanja (zlasti prevoznih, finančnih in materialnih sredstev ter delovne sile), pičlih zveznih kreditov, birokratiziranega razdeljevanja gradbenega materiala, zakasnelih trgovinskih sporazumov in neuspešnih restitucijskih poiskusov, pa tudi slabe kvalitete domačih izdelkov ter neizpolnjenih dobav iz drugih republik so bili rezultati ministrstva pod pričakovanji. Ocene ob zaključku leta 1946 so pokazale, da je ministrstvo ustanovilo, gradilo, povečalo in spremenilo proizvodnjo v vrsti industrijskih podjetij,⁴ spodbujalo proizvodnjo novih izdelkov ter dobilo nekaj tehnične pomoči od Unnre (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Kljub temu pa

² Med večjimi prometnimi objekti, ki so jih v Sloveniji obnovili ali dogradili do konca leta 1946, so bili: viadukti pri Doliču, Žalni in Borovnici, železniška proga Preserje - Borovnica ter mostovi pri Zidanem Mostu, Medvodah, Kranju, Petanjcih in Metliki. V tem letu so začeli modernizirati cesti Ljubljana-Ježica in Ljubljana-Planina.

³ Arhiv Jugoslavije Beograd, 41-157, Članki in študije, št. 3, Ljubljana 1946.

⁴ Leta 1946 so začeli v Ljubljani graditi Litostroj, v Medvodah Donit, na Vrhniki tovarno usnja, v Novem mestu tekstilno tovarno itn. Proizvodne zmogljivosti so povečali ali preuredili v premogovnikih, cementarni in termoelektrarni v Trbovljah, Strojni tovarni v Kranju, usnjarni v Slovenskih Konjicah itn. Kemična tovarna v Rušah je začela izdelovati natrijev bikarbonat, Tovarna celuloze v Goričanah klobučevino itn.

industrijska proizvodnja ni dosegla predvojne ravni, temveč so jo dosegle in presegle le naslednje panoge: proizvodnja električne energije, industrija gradbenega materiala, živilska, tekstilna in lesna industrija ter rudarstvo. Ministrstvo je moralo tudi priznati, da je bila zaradi prevelikega števila zaposlenih, večjih administrativnih stroškov in drugih "motenj" v proizvodnem procesu, storilnost večine podjetij manjša od predvojne.

Finančno področje je samo po sebi sodilo med prioritete naloge, kajti šele urejeno denarno poslovanje je lahko poživilo gospodarsko življenje, poleg tega pa je nova oblast potrebovala velika denarna sredstva za uresničitev obnovitvenih in drugih načrtov. Ministrstvo za finance je sprva uspešno uresničevalo zahteve svoje vlade: zaplenilo je premoženje večine privatnih denarnih zavodov ter oblikovalo novo finančno organizacijo, izpeljalo valutarno reformo, sestavilo proračun ter pričelo z dodeljevanjem kreditov. Manj uspešno je bilo pri pobiranju davkov, valorizaciji predvojnih skladov podjetij, uvajanju enotnega računovodstva, urejanju predvojnih dolgov ter pri odvajanju sredstev v zvezni proračun. V letu 1946, ko je finančni sistem doživel temeljito reorganizacijo in je bil povsem centraliziran, navedeni problemi še niso bili rešeni ali odstranjeni.

V obravnavanih letih je bilo najboljčutljivejše in najzahtevnejše tisto področje, ki ga je pokrivalo ministrstvo za trgovino in preskrbo. To je bila redna oskrba vojske, domačega prebivalstva in tistega iz drugih federalnih enot, obnova blagovno-tržnih odnosov in njihova uskladitev z novimi merili in potrebami. Splošno pomanjkanje, nezaupanje v obstoječo zasebno trgovsko mrežo in neizgrajenost lastne mreže, so prisilile vlado, da je že maja 1945 uvedla sistem racionirane preskrbe na karte in bone.⁵ Ta sistem je deloval zadovoljivo do septembra, nato pa so se začele težave. Zaradi zmanjšanja prvotnih količin Unrrinega blaga, žita in moke iz Vojvodine, slabega odkupa pridelkov doma ter nerazvite proizvodnje je začelo primanjkovati živil in industrijskih izdelkov. Republiška vlada si je zelo prizadevala, da bi se stanje na tem področju popravilo, zlasti še v mestih in industrijskih središčih ter delavskih naselbinah. V letu 1945 je organizirala zbiralne kampanje, uzakonila obvezni odkup in oddajo poglavitnih pridelkov, pritegnila zadruge in zasebne trgovce. Februarja 1946 je uvedla sistem prednostne preskrbe in nove živilske nakaznice, sredi leta potrošniške karte za oblačilne predmete, oktobra pa potrošniške liste oziroma živilske nakaznice in potrošniške knjižice. Ti ukrepi so še utrdili prednost, ki so jo oskrbovanci v mestih in industrijskih središčih imeli pri razdeljevanju zmanjšanih količin živil, obleke in obutve.

Še večje probleme kot pri preskrbi prebivalstva je imelo ministrstvo pri obnavljanju tržnih odnosov in oblikovanju nove cenovne politike. Slednja je v

⁵ Bistvo tega sistema je bilo, da so racionirana živila in potrebščine, ki so jih dobivali od Unrre, iz Vojvodine (žito) ter s pomočjo obvezne oddaje in odkupov iz domačih virov, razdeljevala državna podjetja, ustanove in pooblašene družbe. Upravičenci, med katere je spadal precejšen del prebivalstva, so do predpisane količine osnovnih živil (moke, mesa, sladkorja itn.) in industrijskega blaga za široko rabo (oblačila, obutev itn.) prišli na podlagi živilskih nakaznic in industrijskih bonov ali nakazil, ki so bili enotni za vso državo.

bistvu temeljila na treh predpostavkah, in sicer: da državni organi obvladujejo trgovino z najpomembnejšimi živili in proizvodi ter nadzirajo promet z ostalimi proizvodi oziroma prosto trgovino, da poteka zbiranje akumulacije preko t. i. cenovnih škarij, to se pravi preko visokih cen industrijskih ter nizkih cen kmetijskih proizvodov ter da veljajo povsod v državi enotne cene. Na podlagi zveznih predpisov je ministrstvo do konca leta 1945 vzpostavilo sistem načrtnega razdeljevanja večine industrijskih proizvodov in kmetijskih pridelkov ter doseglo, da so podjetja izračunavala cene posameznim proizvodom po enotnih normativih. V začetku leta 1946 je zatrla črni trg,⁶ spomladi razširilo mrežo državnih trgovin in združenih podjetij, poleti pa je podprlo prizadevanja zvezne vlade, da uvede enotne cene za vse najpomembnejše proizvode. Začela je pri pšenici, moki in kruhu, nato pa določila enotne cene še za glavne industrijske, lesne, kmetijske in obrtne proizvode, posamezne storitve in razne usluge. Opisane reorganizacije in spremembe pa niso prinesle pričakovanih rezultatov. Nova trgovinska organizacija je zaostajala za predvojno. Nekaj velikih državnih podjetij ni moglo zamenjati dela nekdanjih številnih zasebnikov. Tako so na primer pretekli najmanj trije do štirje meseci, predno je izdelek prišel iz tovarne do trgovine oziroma porabnika. Trgovina in industrija nista upoštevali dejanskih potreb in zahtev kupcev, blago se je močno podražilo, postrežba v državnih podjetjih je bila slaba, prodajalci so bili neprijazni in počasni.⁷

Med prednostne naloge sta bili že v letu 1945 uvrščeni mehanizacija in povečanje kmetijske proizvodnje, vendar jima do konca obnovitvenega obdobja niso namenili večjih sredstev, razen Unrrine pomoči. Zato pa sta bila v letu 1946 deležna precejšnje pozornosti gradbeništvo in gozdarstvo, torej panogi, ki sta bili neposredno udeleženi pri obnovi in gospodarski izgradnji, gozdarstvo pa je moralo tudi poskrbeti za velike količine lesa za domače potrebe in za izvoz. V obeh panogah, ki sta bili organizacijsko povsem preoblikovani, so si predvsem prizadevali, da bi presegli gradbeni oziroma proizvodni načrt za leto 1946,⁸ medtem ko so ostale cilje (kakovost, storilnosti, ekonomičnost) zanemarili. Gradbena podjetja so na primer večino objektov začela graditi brez gradbenih načrtov, tehnoloških in drugih študij.⁹

Omeniti velja še napore za ureditev in povečanje zunanje trgovinske menjave s Češkoslovaško in Italijo ter prizadevanja za nadomestitev predvojnega mezdnega in plačnega sistema z individualnimi delovnimi normami. Politično vodstvo, ki

⁶ Ta problem je bil rešen šele po posredovanju najvišjih političnih in državnih organov, kajti tako vojska, Ozna kot sosednje federalne enote so v Sloveniji videle "obljubljeno deželo, kjer je vsega na pretek". Zato so njihova poveljstva, zlasti pa civilno prebivalstvo v Sloveniji zamenjavali ali kupovali racionirana živila in industrijske izdelke ter jih nato po višjih cenah prodajali doma.

⁷ Podrobneje glej: Jože Prinčič: Načrtna likvidacija zasebne trgovine (1945-1948). Borec XLVI, 1994, št. 529-531, str. 375-383.

⁸ Proizvodni plan Ministrstva za gozdarstvo je določal, da je potrebno v letu 1946 posekati 626.233 m³ lesa. Posekano pa je bilo 1.067.000 m³ ali 70,4 % več od predvidenega. Združni sektor je s posekom 138.000 m³ prekoračil letni načrt za 58,6 %, privatni sektor pa s posekom 577.000 m³ lesa za 28 %. ARS, fond Ministrstva za gozdarstvo, fasc. 98, Produkcija leta 1946, 10.4. 1947.

⁹ ARS, fond Ministrstva za finance, fasc. 32, Gradbena obnovitvena dela v letu 1946.

je pred splošnimi volitvami konec leta 1945 podprlo zahteve po izplačilu zaostalih in tudi višjih plač, je že v naslednjem letu javno nasprotovalo povečanju plač z utemeljitvijo, da bodo zaradi tega cene še bolj naraščale.

Kot je že bilo omenjeno, se je KPJ zavedala, da bo njene oblasti konec v kolikor političnim spremembam ne bodo sledile spremembe na gospodarskem področju.¹⁰ Zato se je proces gospodarske preobrazbe začel takoj, ko je Partija, po Kidričevih besedah, "tesno povezala" značaj oblasti in gospodarstva, se pravi združila svoja delovna telesa z oblastnimi in gospodarskimi. To je pomenilo, da so sekretarji in člani partijskih birojev in komitejev postali hkrati tudi predsedniki vlad in Izvršnih NOO, ministri, predsedniki gospodarskih svetov, planskih komisij in direktorji podjetij. Na nekaterih področjih gospodarskega življenja je ta proces potekal vidno in s pospešenim tempom, na drugih pa prikrito, preudarno in postopno.

Vzpostavljanje nove gospodarske uprave je potekalo javno. Partija je "prečičila" uradniški in strokovni kader in na vsa "komandna" mesta imenovala svoje člane in simpatizerje,¹¹ organizirala strogo hierarhično in centralistično urejeno gospodarsko upravo ter opredelila status državnega gospodarskega podjetja, ki je postalo hkrati samostojna gospodarska enota in sestavni del državnega premoženja. Pred prehodom na plansko gospodarstvo je bilo očitno, da nova gospodarska organizacija še ni bila do kraja izgrajena in da je bil novi birokratski aparat, kljub temu, da je po številu daleč presegel predvojnega, počasen in neučinkovit.¹²

Odkriti so bili tudi partijski napor, da bi čim prej nadomestili zasebno pobudo z državnim podjetništvom in načrtnim gospodarstvom. Prvi trije meseci po koncu vojne so predstavljali uvod v uvajanje načrtnega gospodarstva: takrat so ministrstva začela zbirati različne podatke, ponovno registrirala privatna podjetja ter zahtevala, da so redno poročala o svojem delu. Avgusta so začela sestavljati mesečne proizvodne plane za najboljčutljivejša področja, to je za promet, industrijo, trgovino in preskrbo, konec leta finančne, distribucijske in druge plane za leto 1946. Spomladi 1946 so - po navodilih nadrejenih zveznih organov - ministrstva začela z zbiranjem podatkov za sestavo perspektivnega (večletnega) in detajlnih (enoletnih) gospodarskih načrtov.¹³ Potem ko so bili sprejeti temeljeni predpisi

¹⁰ Po Kidričevih besedah je partija morala "vzporedno" spreminjati družbeno-politični in gospodarski sistem, saj bi se v nasprotnem primeru kmalu "postavila alternativa": ali se "značaj gospodarstva" spremeni, tj. prilagodi političnim spremembam, ali pa mora nova oblast propasti. Glej Boris Kidrič: *Sabrana dela*, 4. knjiga, *Komunist*, Beograd 1985 (dalje Kidrič, SD), str. 289-304.

¹¹ Pri imenovanju zanesljivih ljudi na vodilne položaje partija ni imela večjih težav. Te so se začele šele pri nastavljanju strokovnega kadra, saj ga je bilo premalo, poleg tega pa je bil politično pasiven ali celo sovražno nastrojen do nove oblasti. Partijsko vodstvo se je odločilo, da bo "stari" kader politično prevzgojilo ter pohitelo s "pridobivanjem" novega, v prvi vrsti iz delavskih vrst.

¹² Podrobneje ARS, PVLRS, zapisnik 7. redne seje Narodne vlade Slovenije, 5.1. 1946; prav tam, fasc. 3, poročilo o organizaciji in delu Kontrolne komisije za Slovenijo, 22.3. 1946; Kidrič, SD, str. 204-207.

¹³ V prvi polovici leta so ministrstva oziroma planske komisije zbirale podatke o pogojih in razmerah za gospodarski razvoj na posameznih območjih oziroma "bazenih" (npr. o klimi in geografski legi, tradiciji, energetskih virih, delovni sili ipd). Proti koncu leta pa so dali prednost sestavljanju "posamičnih" planov, v katerih so razdelali akumulacijo, investicije, kadre, uvoz in izvoz, delovno silo itn.

(ustava ter zakoni o državnem gospodarskem načrtu in organih za načrtovanje, o podjetjih, zadrugah, državnih uslužbencih itn.), ko so bili sredi leta sklenjeni ugodni gospodarski sporazumi z vzhodnimi in zahodnimi državami ter so se povečale pošiljke Unrre, je po oceni partijskega vodstva nastopil čas, da se konča obnovitveno obdobje in preide na plansko gospodarstvo. Miha Marinko je že 12. avgusta 1946 ocenil, da so "prešli iz prve dobe po osvoboditvi v dobo načrtnega gospodarskega dela". Uradno se je načrtno obdobje začelo s 1. januarjem 1947, dejansko pa šele sredi leta, ko sta bila sprejeta zvezni in republiški petletni gospodarski načrt.

Drugačno taktiko pa je vodstvo KPJ vodilo na področju lastninskih odnosov. Zavedalo se je, da državni gospodarski sektor in nova gospodarska uprava še nekaj časa po koncu vojne ne bosta sposobna voditi in obvladovati gospodarskega življenja v državi, poleg tega pa bi prezgodnja nacionalizacija poslabšala notranje razmere in zunanji politični položaj države. Zato se je še pred koncem vojne odločilo za preudarno in postopno krepitev državnega sektorja. Po tem načrtu naj bi v prvem povojnem času s konfiskacijo in sekvestrom podržavilo le najpomembnejša podjetja, ostala pa držala v odvisnem položaju tako, da bi zagotovilo tekoče poslovanje le tistim, katerih dejavnost bi ustrezala novi gospodarski politiki. V ta okvir je bilo mogoče umestiti tudi agrarno reformo, saj je bilo treba pridobiti naklonjenost kmetov, ki so predstavljali večinsko prebivalstvo.

V Sloveniji so bili pri udejanjanju opisane taktike zelo dosledni. Do konca leta 1945 so podržavili sovražno premoženje, to je t. i. nemško premoženje, premoženje vojnih zločincev ter njihovih sodelavcev in lastnino oseb, ki so bile obsojene na izgubo imetja v korist države. Država se je v tem času polastila tudi imetja, ki so ga morali lastniki med okupacijo zapustiti ali jim je bilo odvzeto, nadalje bivšega kraljevega in državnega premoženja in imetja, ki so ga posamezniki podarili državi.¹⁴ Leto 1946 se je v Sloveniji začelo z agrarno reformo,¹⁵ končalo pa s t. i. prvo nacionalizacijo. Med obema gospodarsko-političnima ukrepoma je oblast javno obračunala z velepodjetniki (obtožila jih je parazitstva, saboterstva, špekulantstva in navijanja cen) ter veliko zasebnih trgovcev in obrtnikov prisilila, da so opustili svojo dejavnost.¹⁶ Na ta način je država do konca leta 1946 povsem obvladala bančništvo, zavarovalništvo, zunanjo trgovino in promet, postala lastnik precejšnega dela obdelovalne zemlje in gozdov ter največjih in najpomembnejših podjetij v državi. Podjetja, ki v tem času - sodobniki so ga imenovali obdobje

¹⁴ Podrobneje: Jože Prinčič, Maruška Zagradnik, Marjan Zupančič: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni. Viri št. 5, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1992; Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Dolenjska založba, Novo mesto 1994.

¹⁵ Podrobneje: Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Obzorja, Maribor 1995.

¹⁶ Medtem ko je bilo v Sloveniji ob začetku druge svetovne vojne 10.433 zasebnih trgovin in 21.663 obrtnih delavnic, jih je bilo konec leta 1946 5034 oziroma 15.154. - ARS, fond Trgovskega združenja (gremija) v Ljubljani, fasc. 2, Okrožnica št. 11, 3.10. 1946; Karel Berič: Razvoj obrti po osvoboditvi. Prikazi in študije, 1960, št. 12, str. 1-3.

patriotične nacionalizacije - še niso prišla v državno last, so postala povsem odvisna od oblastnih organov, saj so le z njihovo odobritvijo lahko prišla do surovin, goriva, reprodukcijskega materiala, kreditov itn. Po drugi strani pa so se že v letu 1945 množili primeri, ko odgovorni delegati in upravniki s t. i. splošnim ljudskim premoženjem niso upravljali po načelu dobrega gospodarja, zato je bilo treba izdati predpise o njegovi zaščiti in upravi ter predvideti stroge kazni za vse, ki bi ga poškodovali, odtujili ali drugače prizadeli. Potem ko so zamenjali več upraviteljev, uredili odnose z Ozno in vojsko, ki sta izstopali v samovoljnem in malomarnem ravnanju z državnim premoženjem ter na začetku leta 1946 ustanovili kontrolne komisije,¹⁷ se je število primerov "kvarnih pojavov in zapravljivega gospodarjenja" z državno lastnino zmanjšalo.

Od konca vojne zvezni oblastni organi niso skrivali prizadevanj, da hočejo čim prej centralizirati in poenotiti gospodarsko življenje v državi. Gospodarska ministrstva slovenske vlade, del upraviteljev državnih podjetij in tudi posamezne partijske organizacije pa so tem prizadevanjem oporekali in nasprotovali, saj niso bila združljiva s pričakovanji, da pripada slovenskemu gospodarstvu ugodnejši položaj kot pa ostalim, manj razvitim gospodarstvom v državi. Od maja 1945 do poletja naslednjega leta so v Sloveniji največ nezadovoljstva in kritičnih pripomb povzročile stalne zahteve zveznih teles za povečanje proizvodnje v posameznih panogah in podreditvi pomembnejših podjetij, nadalje poizkusi ustanavljanja direktij in podružnic centralnih državnih podjetij, večje delovne obveznosti slovenskih delavcev, neučinkovitost "zveznega planovanja", neustrezni zvezni predpisi, zamenjava denarja, sistem zbiranja in razdeljevanja sredstev iz obnovitvenega sklada ter ukinitve osrednje slovenske denarne ustanove. Nezaupanje in odpor proti vsemu, kar je prišlo iz Beograda, se je okrepilo sredi leta 1946. Takrat je Zvezna planska komisija obvestila republiške, da bo v bodoče sama pripravila načrte za graditev objektov splošnodržavnega pomena. Istočasno je zvezna vlada sklenila, da mora Slovenija v zvezno blagajno odvesti višek dohodkov ter razglasila največja slovenska podjetja za podjetja splošnodržavnega značaja.¹⁸ Boris Kidrič pa je v tem času napovedal povečanje investicij v nerazvite republike. Do viška negotovanja je prišlo jeseni, ko je Boris Kidrič opozoril republiško vodstvo, da mora pri svojem prihodnjem načrtovanju "izhajati iz tistega, kar ima" ter "gledati predvsem na to, da poveča akumulacijo". To je z drugimi besedami pomenilo, da Slovenija v naslednjih petih letih ne bo odločala o

¹⁷ Na začetku leta 1946 so zvezna in republiške vlade ustanovile kontrolne komisije, da bi nadzorovale delo državnih organov, ustanov in podjetij ter "pobijale zlorabe in razsipanje državnega premoženja". - ARS, PVLRS, fasc. 10, navodilo Predsedstva Narodne vlade Slovenije, 15.1. 1946.

¹⁸ Julija 1946 je Prezidij Ljudske skupščine FLRJ izdal ukaz, s katerim so bile vse večje elektrarne, rudniki, metalurška podjetja, industrija nafte, papirja in celuloze ter največja podjetja kovinske, kemične, tekstilne, usnjarske in elektroindustrije proglašena za podjetja splošno ali občedržavnega pomena. Med podjetji, ki so po tej poti postala "glavna opora" ter "garant" vsedržavne oziroma federalne izgradnje in zato prišla pod upravo zveznega Ministrstva za industrijo in rudarstvo, je bilo tudi okoli 60 podjetij iz Slovenije.

investicijah na svojem ozemlju, poleg tega pa bo morala še odvajati precejšen del ustvarjenega dohodka v zvezni proračun.¹⁹

Opisana dejavnost dela državnih organov je sprožila plaz obtožb in stalnih ugovorov, ki niso prihajali samo iz Beograda, temveč tudi od predsedstva domače vlade, Centralnega komiteja KPS, Javnega tožilstva, Planske komisije itn.²⁰ Vrh slovenske politike je namreč vsako nestrinjanje in nezadovoljstvo s politiko zvezne oblasti enačil s separatizmom in partikularizmom, tj. z "ostanki" reakcionarnih pogledov, za katere ni bilo prostora v socialistični ureditvi. Zato je odločno in "brezkompromisno" branil stališče, da je treba vsa gospodarska vprašanja reševati "strogo centralno" in usklajeno z Beogradom. Najostrejši kritik "slovenskega separatizma" je bil Boris Kidrič, ki je večkrat poudaril, da si moramo Slovenci "enkrat za vselej izbiti iz glave misel, da skupna država ogroža sestavne dele", saj je bil "razcvet federalne enote mogoč le na podlagi splošne moči države in njene ekonomske moči" - seveda pod predpostavko, da ima federalna država socialistično ureditev.²¹

Slovensko politično vodstvo je čutilo veliko dolžnost, da pomaga premagovati gospodarske težave v drugih federalnih enotah. Doseglo je, da je od septembra 1945 dalje republika pošiljala živila, potrošno in industrijsko blago najprej v Bosno in Hercegovino, Črno Goro in Makedonijo, nato pa še na Hrvaško in v Istro. V tem času se je povečala obremenitev slovenskih premogovnikov, zlasti pa gozdarstva in lesne industrije, ki sta morala po državnem načrtu pošiljati 70 % svoje proizvodnje na ozemlje severno od Drave. V naslednjem letu se zahteve iz južnih republik niso zmanjšale.²² V letu 1946 so slovenska gradbena podjetja prevzela obnovitvena dela v Bosni in Hercegovini in na Reki ter začela graditi nekaj industrijskih objektov v Bosni in Hercegovini, v Črni gori in Makedoniji. Do začetka septembra je moralo gradbeno ministrstvo premestiti okoli 100 svojih strokovnjakov na gradbišča v druge republike, industrijsko ministrstvo pa se je moralo odreči strojni opremi dveh svojih podjetij: oprema Stavbene družbe v Ljubljani je bila poslana v Bihać, opremo tovarne letalskih delov v Kranju pa je prevzelo vojno industrijsko podjetje v Mladenovcu.²³

¹⁹ Podrobneje J. Prinčič: Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, Novo mesto 1992.

²⁰ Predsednik slovenske Planske komisije je na septembrskem sestanku načelnikov planskih oddelkov ugotovil, da se ne samo v vodilnih ustanovah, temveč "povsod" v Sloveniji pojavlja "saboterski odpor" in "gotova skepsa" proti vsemu, kar pride od nadrejenih ustanov iz Beograda. Ocenil je, da "tak malomeščanski odnos in šovinistično naziranje" zelo ovira izpolnjevanje navodil osrednje oblasti. - ARS, fond Planske komisije, fasc. 10, Zapisnik konference zastopnikov planskih oddelkov, 4.9. 1946.

²¹ ARS, fond Republiške konference SZDL Slovenije, šk. 18, zapisnik seje Glavnega odbora OF, 15.12. 1945.

²² Januarja in februarja 1946 so na primer samo žage v druge republike oddale 10.000 m³, marca 12.053 m³ in aprila 13.619 m³ rezanega lesa. - Glej opombo 3.

²³ Glej J. Prinčič: Mesto Slovenije v procesu industrializacije federativne Jugoslavije (1945-1956). Slovenci in država, Zbornik prispevkov z znanstvenega posvetovanja na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994), SAZU, Ljubljana 1995, str. 345-354.

Poseben problem je za slovensko gospodarstvo predstavljala oskrba jugoslovanske vojske. Civilna oblast ni mogla redno izpolnjevati velikih zahtev po mesu, krmi, stanovanjskih prostorih ter lesu,²⁴ zato so vojaške enote svoje potrebe pokrivale s prisilnim odvzemom in odkupom.

Jože Prinčič

AUS DEM WIRTSCHAFTLICHEN AUFBAU IN DEN PLANMÄSSIGEN AUSBAU (1945-1946)

Zusammenfassung

Die Zeit vom Mai 1945 bis Ende des Jahres 1946 war die Zeit, in der die neuen Machthaber das wirtschaftliche Leben normalisierten und belebten und die Bedingungen vorbereiteten, die nach ihren ideologischen Gesichtspunkten für den Anfang der Planwirtschaft, die Industrialisierung und die Elektrifikation des Staates notwendig waren. Das bedeutete, das man in Slowenien behelfsmässig die Verkehrs-, Geschäfts-, Kommunikations- und andere Verbindungen erneuerte, das Produktionsausmaß dem Vorkriegsniveau annäherte und die Versorgung der Bevölkerung und der Armee in Ordnung brachte. Daneben sicherte man die Übermacht des staatlichen und genossenschaftlich - wirtschaftlichen Sektors, die Befehlsrolle der Partei im Produktionsprozeß und in der neuen wirtschaftlichen Verwaltung, führte die einzelnen Bestandteile der Planwirtschaft ein (Aufbaupläne, Produktionspläne und andere, einheitliche Preise und Löhne usw.) und ermöglichte die Vorherrschaft des allgemeinstateilichen Interesses über das Interesse der Republik.

---

²⁴ V kurilni sezoni 1945/46 je vojska sama sekala les, poleg tega pa je prevzela še skoraj vso medvojno zalogo. Takšno nesistematično in za gozdno gospodarstvo škodljivo postopanje vojske je povzročilo veliko nesporazumov med civilno in vojaško oblastjo. Zato je Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo 20.2. 1946 prosilo poveljstvo 4. armade, da sporoči svoje zahteve in potrebe. V odgovoru, ki je prišel šele junija, je vojska zahtevala, da ministrstvo zagotovi 50.000 m³ drv, kmalu zatem je zahtevala še dodatnih 70.000 m³. Oba kontingenta naj bi ministrstvo pripravilo do 15. novembra. - ARS, fond Ministrstva za gozdarstvo, fasc. 98, Poročilo o stanju in poteku preskrbovanja 4. armije z drvimi.

Inštitut za novejšo zgodovino je izdal knjigo

KLJUČNE ZNAČILNOSTI SLOVENSKE POLITIKE V LETIH 1929-1955 (Znanstveno poročilo)

o odprtih vprašanjih bližnje preteklosti. Težišče poročila je v prikazu prelomnih točk, ključnih za razumevanje slovenske novejše zgodovine. V poročilu obravnavajo avtorji predvsem vprašanja iz političnega razvoja, pa tudi druge vidike (gospodarske, socialne, kulturne), na katere je politika vplivala. Delo je razdeljeno na tri poglavja, v katerih avtorji obravnavajo razvoj v tridesetih letih 20. stoletja, ko smo Slovenci živeli v okviru Kraljevine Jugoslavije in so politična in ideološka nasprotja naraščala, čas druge svetovne vojne in povojno obdobje do srede 50. let, ko je pritisk totalitarne države popuščal in je razvoj dobival demokratičnejše poteze.

Avtorji poročila so priznani slovenski zgodovinarji:

dr. Zdenko Čepič, prof. dr. Tone Ferenc, dr. Aleš Gabrič, dr. Bojan Godeša, mag. Boris Mlakar, prof. dr. Dušan Nečak, dr. Jože Prinčič, prof. dr. Janko Prunk, dr. Božo Repe, dr. Anka Vidovič-Miklavčič, prof. dr. Peter Vodopivec, prof. dr. Milan Ževart.

Knjigo (111 strani), v kateri je na zgoščen način predstavljena slovenska politična zgodovina obdobja, ko je v slovenski družbi značilen razcep, ki je opazen še danes

lahko kupite po ceni 1050 SIT na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Ljubljana (v knjižnici).

Nevenka Troha

Oris položaja v koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945-1947

Jugoslovanska armada (JA) je skupaj s slovenskimi partizani v začetku maja 1945 osvobodila in zasedla celotno slovensko etnično ozemlje. Dan za njo so v nekatera etnično mešana mesta na njegovem zahodnem robu (Trst, Gorica, Tržič) prišle tudi enote zahodnih zaveznikov. Dvojna zasedba območja, ki je bilo po mednarodnem pravu še vedno del italijanske države, se je končala s sporazumom med Jugoslavijo na eni strani in ZDA ter Veliko Britanijo na drugi strani 9. junija 1945 v Beogradu. V skladu s tem sporazumom se je jugoslovanska vojska 12. junija 1945 umaknila iz zahodnega dela Julijske krajine, medtem ko je vzhodni del ostal pod njeno vojaško upravo. Vojna (Vojaška) uprava Jugoslovanske armade za (Julijsko krajino) Istro, Reko in Slovensko primorje (VUJA) je tako v času med 12. junijem 1945 in 15. septembrom 1947 upravljala cono B Julijske krajine, ki se je raztezala med rapalsko mejo in Morganovo črto, medtem ko je cono A med Morganovo črto in staro mejo med Avstro-Ogrsko in Italijo (razen Kanalske doline) upravljala angloameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU).¹ Kljub usmeritvam, sprejetim v beograjskem sporazumu, ki so bile dopolnjene s sporazumom v Devinu 20. junija 1945 med vrhovnim poveljstvom JA in zavezniškim vrhovnim poveljstvom v Sredozemlju, da gibanje ljudi, gospodarski, kulturni in drugi tokovi med conama ne bodo prekinjeni, pa se to ni zgodilo. Na to je vplivalo tako dejstvo, da je bila ZVU le začasna zasedbena oblast, medtem ko je Jugoslavija to območje hotela priključiti, kot tudi vse bolj navzoča hladna vojna. T. i. tržaško vprašanje je bilo eno svetovnih vprašanj tistega časa in je tudi zaradi nasprotij med blokoma demarkacijska črta med obema conama v Julijski krajini vse bolj dobivala značaj črte, ki je ločevala. Jugoslovanske oblasti so imele vse manj vpliva na upravo cone A, a so obenem dobile proste roke v coni, ki so jo upravljale.²

Danes slovenski del cone B je bil tako kot danes hrvaški del v skupni pristojnosti VUJE. Vendar je bil že takrat kot cona B Slovenskega primorja ločen od hrvaškega dela na osnovi razmejitve, po kateri (z nekaj manjšimi popravki) teče današnja meja med Slovenijo in Hrvaško. Civilno upravo je v coni B Slovenskega primorja - vzhodnoprimorskem okrožju izvajalo poverjeništvo Pokrajinskega narodno-

---

¹ Črta je dobila ime po generalu Williamu D. Morganu, štabnem načelniku komandanta združenih zavezniških sil v Sredozemlju feldmaršala H. Alexandra. Tekla je od Debelega rtiča do Gorice in po Soči do avstrijske meje in v večjem delu ni identična z današnjo mejo med Slovenijo in Italijo.

² N. Troha: Slovensko - italijanski odnosi v coni A Julijske krajine v luči dokumentov projugoslovanskih sil, doktorska disertacija, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1996 (dalje Troha, Slovensko-italijanski odnosi), poglavje: Odnos med Zavezniško vojaško upravo in projugoslovanskimi organizacijami, str. 99-126; Storia di un esodo, Trst 1980, str. 87.

osvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst (PPNOO), ustanovljeno z odlokom PNOO 25. julija 1945, dejansko pa je delovalo že v začetku julija.³

Tudi cona B Slovenskega primorja (oziroma vzhodnoprimorsko okrožje) je obsegala dve različni območji. Eno je bilo območje, ki je bilo 15. septembra 1947 skupaj z delom cone A priključeno takratni Ljudski republiki Sloveniji na osnovi mirovne pogodbe z Italijo. Tu Italijanov pred letom 1918 dejansko ni bilo, saj jih je zadnje štetje prebivalstva v Avstro-Ogrski leta 1910 med 160.191 prebivalci naštel le 290.⁴ Na tem območju je velika večina Slovencev v pričakovanju nove meje in priključitve k matici podprla jugoslovanske oblasti in so civilne slovenske oblasti že pred formalno priključitvijo delovale nemoteno. Svojo upravno funkcijo so NOO ohranili ponekje tudi v tistem delu cone A (zaledje Trsta in Gorice, desni breg Soče, v tistih krajih, kjer so odklonili vzpostavitev lokalne zavezniške uprave), ki je bil tudi priključen leta 1947 Ljudski republiki Sloveniji, vendar so tu delovali po pooblastilu angloameriške ZVU. France Perovšek je v svojih spominih razpoloženje med Slovenci v povsem slovenskem delu cone B takole opisal: *“Delali so dopoldne in popoldne, velikokrat tudi ponoči. Poudariti moram, da je bilo tako delovno ozračje posledica vsesplošne ustvarjalne zavzetosti vsega prebivalstva za rast novega, za uresničevanje vizij, ki so se v zavesti ljudi odvijale že med vojno. Te vizije na Primorskem niso imele nobenega boljševidičnega navdiha. Tu je partizanski boj slonel na trdni odločenosti Primorcev, da se osvobodijo in združijo z ostalimi Slovenci ter si po vojni, vključeni v Slovenijo in Jugoslavijo, v skupni domovini dogradijo tisto, po čemer so hrepeneli med več kot dvajsetletno italijansko okupacijo.”*⁵

Po rapalskem sporazumu je na ta povsem slovenska območja italijanska država sicer naseljevala Italijane, največ državne uslužbenke, kamor sodijo tudi učitelji, vojaki, policija, železničarji, pa tudi nekaj kmetov in delavcev ter funkcionarje fašistične stranke. Vendar je velika večina teh t. i. regnicolov odšla že takoj ali pa kmalu po kapitulaciji Italije, tako da tu Italijanov leta 1945 skoraj ni bilo več.⁶

Povsem drugačen je bil položaj v koprskem okraju cone B Slovenskega primorja⁷, kjer so živeli ob teh, ki so se sem priselili v času po Rapallu, tudi avtohtoni Italijani. Ti so v mestnih središčih Kopra, Izole in Pirana v zadnjih letih Avstro-Ogrske predstavljali več kot devetdeset odstotkov prebivalcev.⁸ Tudi

³ F. Perovšek: Moja resnica. Ljubljana 1995 (dalje Perovšek, Moja resnica), str. 20.

⁴ Podatki ljudskega štetja v Avstro-Ogrski leta 1910, objavljeni v različnih publikacijah, npr. Oko Trsta, urednik dr. Viktor Novak in dr. Fran Zwitter, Beograd 1945, str. 141-152.

⁵ F. Perovšek: Moja resnica, str. 23, 24. Več o razpoloženju med primorskimi Slovenci glej N. Troha: Politične usmeritve med primorskimi Slovenci v coni A Julijske krajine (1945-1947). Zgodovinski časopis, 49, 1995, št. 3, str. 455-469; Troha, Slovensko-italijanski odnosi, str. 50, 51, 147-168.

⁶ Troha, Slovensko-italijanski odnosi, str. 42-45.

⁷ Maja 1945 je bilo to območje vključeno v tržaško okrožje in razdeljeno na koprski in piranski okraj. Okraj Piran je bil kmalu po ustanovitvi cone B vključen v koprskega. Mesta Koper, Izola in Piran so imela poudarjeno upravno-politično samostojnost, glej Perovšek, Moja resnica, str. 26.

⁸ Podatki ljudskega štetja leta 1910, Arhiv Republike Slovenije, enota za dislocirano arhivsko gradivo I (dalje ARS I), fond SIAU, škatla (šk.) Spomenice, Données statistiques sur la structure ethnique de la

Okrožni komite KPS za vzhodnoprimorsko okrožje je avgusta 1945 poročal, da so mesta v danes slovenskem delu Istre italijanska in da je deloma italijanska tudi njihova okolica, zlasti okolica Izole in Pirana.⁹ Italijanske oblasti so protestirale proti vključitvi italijanskih istrskih mest v cono B, saj naj bi se VUJA v svoji coni obnašala, kot da je šlo za območja, ki so bila že dokončno pod njeno suverenostjo in je tu med drugim tudi vršila prisilno mobilizacijo.¹⁰ Prav vprašanje mobilizacije je bilo eno tistih, ki jih je italijanska stran navajala kot hujše kršitve mednarodnega prava in sprejetih dogovorov.¹¹

Takoj po osvoboditvi je sekretar Okrožnega komiteja KPS za tržaško okrožje¹² Branko Babič ocenjeval, da so miljski, koprski in piranski okraj v "političnem pogledu privrženosti OF" najboljši, a izven mest, v katerih so imeli Italijani absolutno večino: "*Posebno poglavje v našem okrožju tvorijo Italijani, ki jih je okoli 65 do 70.000. Politično najslabša so istrska mesta, predusem Koper in Piran, kjer je ves čas fašizem bil zelo močan in iz katerih so se rekrutirali največji fašistični zločinci. Jasno je, da je prebivalstvo teh mest v večini neprijazno sprejelo našo osvoboditev.*" Nekaj boljši je bil položaj v Izoli, povsem drugačen pa v Miljah in Tržiču, kjer je bila večina prebivalcev delavcev, ki so skoraj enodušno podprli vključitev v novo Jugoslavijo, v kateri se je vzpostavljala ljudska oblast in gradil komunizem. Babič nadaljuje: "*Petindvajsetletna vladavina fašizma, ki je sistematično razvijala mržnjo do vsega slovenskega, je brezdvomno pustila sledove. Partija je v teh (istrskih, op. p.) mestih bila šibka ali pa je ni bilo.*"¹³ Obenem pa je bila med Slovenci v Istri narodna zavest, pa tudi izobraženost ljudi zaradi dediščine preteklosti na bistveno nižji stopnji kot na Goriškem in Tržaškem. Tu je bila ločnica med italijanskim mestom in slovenskim zaledjem ostro začrtana, medtem ko so drugje Slovenci v Julijski krajini tudi v mestih pred letom 1914, deloma pa tudi kasneje, predstavljali pomemben sloj.

Jugoslovanske oblasti so se zavedale občutljivega položaja v istrskih obalnih mestih z večinskim italijanskim prebivalstvom in so se zato hotele tu čim bolj politično utrditi. Takoj po prihodu so pričeli s "*politično aktivizacijo množic na osnovi linije bratstva*", in tudi z izvajanjem "*demokratskih načel, ki jih prinaša*

Marche Julienne, str. 25-27. V Kopru je bilo tako leta 1910 7909 Italijanov in 599 Slovencev in Hrvatov, v mestu Piranu 7074 Italijanov in 7 Slovencev in Hrvatov, v mestu Izoli 5914 Italijanov in 40 Slovencev in Hrvatov. Za primerjavo navajam štetje, ki so ga izvedle slovenske oblasti leta 1945: Koper 5554 Italijanov in 595 Slovencev in Hrvatov, mesto Piran 4801 Italijanov in 254 Slovencev in Hrvatov, mesto Izola 6946 Italijanov in 346 Slovencev, ibidem.

⁹ ARS I, f. CK KPS III, mapa (m.) OK KPS za vzhodnoprimorsko okrožje, poročilo OK KPS za vzhodnoprimorsko okrožje CK KPS 17.8. 1945.

¹⁰ Repubblica Italia, Ministero degli affari esteri, Archivio storico diplomatico (dalje MAE), Affari politici (dalje AP) 1946-1950, Jugoslavia, busta (b.) 4, Trenutni položaj v Julijski krajini ob koncu junija 1945 in potrebni ukrepi, 1.7. 1945. Jugoslovanske oblasti so z mobilizacijo kmalu prenehale.

¹¹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 7, pismo A. De Gasperija ambasadorju ZDA v Rimu A. Kirku 16.7. 1945.

¹² Tržaško okrožje je do srede junija 1945 obsegalo tudi kasnejši koprski okraj, a tudi tržiški (Monfalcone), medtem ko je bilo mesto Trst samostojna upravna enota.

¹³ ARS I, f. CK KPS III, m. GOKPJK, poročilo sekretarja OK KPS za tržaško okrožje Branka Babiča CK KPS 24.5. 1945.

nova Jugoslavija". Osnovali so narodnoosvobodilne odbore, v katere so vključili tiste Italijane, ki so bili prepričani, da "*nova Jugoslavija sloni na bratstvu*", to se pravi Italijane, ki niso nasprotovali priključitvi teh območij k Jugoslaviji, utrjevali so partijo in množične organizacije, v katere naj bi zajeli tudi "italijanske množice".¹⁴

VUJA, ki je z beograjskim in devinskim sporazumom prevzela upravljanje cone B Julijske krajine, po mednarodnem pravu še vedno sestavnem delu Kraljevine (od 2. junija 1946 Republike) Italije, je bila tu vrhovna zasedbena oblast. Del pristojnosti je prenesla na civilne organe oblasti, ki pa so se v skladu z navodili jugoslovanskih oblasti morali razvijati na "demokratičen način", kar je pomenilo ustanavljanje organov ljudske oblasti - narodnoosvobodilnih odborov na različnih ravneh, od krajevnih do okrajnega in okrožnega. Obenem je jugoslovanska zasedbena uprava posebej izpostavila, da se morajo spoštovati manjšinske pravice Italijanov, kot so bile šole, kultura pa tudi proporcionalna udeležba različnih nacionalnosti v lokalni oblasti.¹⁵

Civilna, deloma pa tudi vojaška uprava sta sicer delovali podobno kot oblasti v Jugoslaviji, a z nekaterimi omejitvami, ki so jih postavljala mednarodna določila za zasedbena območja. Tako so jugoslovanske oblasti tudi tu sprejemale nekatere ukrepe za izgradnjo nove ljudske oblasti, ki so bili "razredni", medtem ko, za razliko od fašizma, ni bil uveden noben ukrep, ki bi bil usmerjen proti drugemu narodu. Res pa je, da so ti ukrepi zaradi socialne sestave prebivalstva Italijane bolj prizadeli kot Slovence in Hrvate. Kljub sprejetim političnim usmeritvam o slovensko (slovansko) - italijanskem bratstvu pa je na terenu zaradi enačenja Italijanov s fašizmom prihajalo tudi do šikaniranja Italijanov kot takih. Takšno enačenje je bilo v veliki meri posledica dejstva, da je v času fašizma velika večina tukajšnjih Italijanov ali odkrito podprla fašizem ali pa so ostajali ob raznarodovalnih ukrepih fašističnih oblasti pasivni. Zaradi tega se je med italijanskim in slovenskim prebivalstvom pogosto ohranjalo nerazumevanje in včasih tudi mržnja in so oboji dvomili v možnost mirnega sožitja. Tako je bilo marsikje ravnanje lokalnega slovenskega prebivalstva pogojeno ne le s sovraštvom do fašizma, ampak do italijanstva kot takega. Branko Babič je že maja 1945 opozarjal, da so bili tukajšnji Slovenci "*nasprotni centrom, ki so italijanski in kateri so bili ves čas leglo fašističnih band, ki so požigale in ropale po okolici. Glavna borba bo v teh krajih pobijanje šovinizma na liniji bratstva italijanskega in slovenskega naroda.*"¹⁶

¹⁴ ARS I, f. CK KPS III, m. GOKPJK Trst, poročilo sekretarja OK KPS za tržaško okrožje Branka Babiča CK KPS 24.5. 1945. Z linijo bratstva je mišljeno t. i. slovensko (slovansko) - italijansko bratstvo, ki je bilo ena od osnov politike OF in KPS že med vojno, zlasti pa po njej. Ta politika je bila uspešna med italijanskim delavstvom, ki je zaradi razrednih interesov podprlo priključitev k Jugoslaviji. Več o tem vprašanju N. Troha: *Politično življenje v coni A Julijske krajine z vidika italijansko slovenskega sodelovanja*, magistrska naloga, rokopis, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1993, str. 121-207.

¹⁵ ARS I, f. CK KPS III, šk. 52, dopis CK KPH (dr. V. Bakariča) B. Šiljegoviću 5.6. 1945.

¹⁶ ARS I, f. CK KPS III, m. GOKPJK Trst, poročilo sekretarja OK KPS za tržaško okrožje B. Babiča CK KPS 24.5. 1945.

Tem nasprotjem se je pridružil še slab gospodarski položaj v coni B, ki je bil v veliki meri posledica dejstva, da je bila le ta sedaj odrezana od središč, kot sta bila Trst in Gorica, ki sta ostala v coni A. Nanj je vplivalo tudi neurejeno finančno poslovanje, pa tudi ravnanje jugoslovanskih oblasti ob njihovem prihodu (npr. odvažanje strojev). Takratni vodilni projugoslovanski politik v Julijski krajini Boris Kraigher je avgusta 1945 ocenjeval, da je gospodarski položaj na celotnem območju cone B slab, saj naj bi vladal v gospodarskem in finančnem pogledu popoln kaos in bi bila nujna neke vrste vlada, ki bi zadeve uredila, saj jim VUJA sama ni bila kos.¹⁷ Svojo oceno je ponovil tudi decembra 1945 (čeprav je bila oktobra kot plačilno sredstvo uvedena namesto lire posebna enota t. i. jugolira, op. p.) in so bili zato nujni ukrepi za njegovo izboljšanje, saj naj bi bil ravno slab gospodarski položaj v coni B, kot je ocenil tudi CK KPS, osnovni vzrok za nasprotovanje ljudi novim oblastem.¹⁸

Jugoslovanske oblasti so v coni B sprejele ukrepe o upravi premoženja, ki je ostalo brez lastnika, večinoma zaradi pobega ali preselitve - sekvester in zaplembo imetja osebam zaradi sodelovanja z okupatorjem ali izdajstva - konfiskacije.¹⁹ Jeseni 1946 je izšel Odlok o zaplembi imovine fašistov, fašističnih društev in ustanov. Kot eno možnih kazni sta delno ali celotno zaplembo premoženja uzakonili Odredba o pobijanju sabotaže in špekulacije in Odredba o kazenskem postopku proti vsem vojnim zločincem in ljudskim sovražnikom. Iz zaplembe so bila izvzeta zemljiška posestva lastnikov, ki so bili osumljeni fašizma, na katerih pa so živeli koloni, spolovinarji in zakupniki, ker so se oblastni organi že pripravljali na izvedbo agrarne reforme. Marsikatera zaplemba iz začetnega obdobja je bila kasneje razveljavljena in so bile nato veljavne zaplembe čvrsto utemeljene, saj so se oblastni organi zavedali, da utegnejo priti pred mednarodno arbitražo.²⁰

¹⁷ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 6.8. 1945. Slab finančni položaj je bil deloma posledica tega, da je v coni B dotlej ostala lira kot plačilno sredstvo, medtem ko je bil v Jugoslaviji že uveden dinar. Glej Perovšek, Moja resnica, str. 27-28, 31-41.

¹⁸ ARS I, f. CK KPS III, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS 15.12. 1945.

¹⁹ Konfiskacije so izvajali na osnovi odloka o konfiskaciji, ki ga je sprejel Avnoj 21.11. 1944. Širše vprašanje lastništva obravnavajo: J. Prinčič: Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945-1963). Novo mesto 1994; Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni, zbirka Viri, št. 5, Ljubljana 1992; M. Zagradnik: Nacionalizacija industrijskih podjetij v Slovenskem primorju in slovenski Istri, str. 151-154, dokumenti str. 155-216; M. Zagradnik: Slovenija - Jugoslavija - Italija po letu 1945, Delo, 7. , 14. in 21.10. 1995, št. 233, 240, 247; Z. Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948. Maribor 1995, str. 167-185.

²⁰ Odlok o zaplembi imovine fašistov, fašističnih društev in ustanov, UL PPNOO, št. 17/133, 25.9. 1946; Odlok o dopolnitvi odloka Poverjeništvu PNOO o zaplembi imovine fašistov, fašističnih društev in ustanov, UL PPNOO, št. 20/553, 29.11. 1946; Odredba o pobijanju sabotaže in špekulacije, 25.7. 1945, UL PPNOO št.1/8; Uredba o dopolnitvi 9. člena odredbe o pobijanju sabotaže in špekulacije, 28.10. 1945, UL PPNOO, 3/24; Odredba o spremembi odredbe o pobijanju sabotaže in špekulacije, 10.8. 1946, UL PPNOO, št. 16/120; Odredba o kazenskem postopku proti vsem vojnim zločincem in ljudskim sovražnikom, 14.1. 1947, UL PPNOO št. 22/576; M. Zagradnik, Slovenija - Jugoslavija - Italija po letu 1945, Delo, 14.10. 1995, št. 240. V dneh med 16. in 18.11. 1946 so bile v skladu z odredbo o pobijanju sabotaže in špekulacije v istrskih mestih aretacije trgovcev. Številne trgovine so zaprli, denar in blago so bili zaseženi. Glej MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo o položaju v Istri, nedatirano, nepodpisano.

Kolonski odnosi, ki so bili, kot piše Zdenko Čepič, kompromis med fevdalnim - naravnim in kapitalističnim - denarnim gospodarstvom, so se v Slovenskem primorju vse do povojnih let ohranili v Istri, in sicer na koprskem in piransko-sečoveljskem območju, ter v nekaterih predelih Goriške, v Goriških Brdih in delih Vipavske doline.²¹ Oblasti v coni B takoj po svojem prihodu v kolonske odnose niso posegale, so pa takoj posegle v vprašanje pridelkov, "katere grofje zahtevajo zase", kot lahko preberemo v partijskem poročilu avgusta 1945.²² Kolonizacija je bila v koprskem okraju ukinjena na osnovi Odredbe o odpravi kolonata okrajnega izvršnega NOO za koprski okraj v začetku julija 1946. Z njo so bili namesto kolonskih uvedeni zakupni odnosi, medtem ko se lastništvo ni spremenilo. Ker je bil koprski okraj del novega Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), ki je bilo v skladu z mirovno pogodbo z Italijo, podpisano 10. februarja 1947, enotno območje in za katerega slovenske oblasti niso vedele, kakšna politična opcija bo v njem prevladala, je okrajni izvršni NOO že decembra 1946 sprejel Odlok o ureditvi agrarnih razmerij in razveljavitvi dražb. V ostalem slovenskem delu cone B je bil zakon o kolonizaciji in agrarni reformi, ki je bil v Sloveniji sprejet 19. decembra 1945, uveljavljen šele po priključitvi septembra 1947.²³ Z odlokom koprskega okrajnega izvršnega NOO so bila zemljišča, ki so jih dotlej obdelovali koloni - zakupniki, zaplenjena. Z agrarno reformo, ki je bila v koprskem okraju zaključena 10. februarja 1947, ki je tudi datum podpisa mirovne pogodbe, je bilo odvzeto 2293 ha 792 lastnikom, od tega 1664 ha 651 Italijanom. Razveljavljene so bile dražbe in prisilne odsvojitve, ki so bile izvedene po 1. januarju 1919. Praviloma so posest dobili bivši lastniki ali zakoniti dediči, od odvzetih 875 posestev je bilo vrnjenih 275.²⁴ Pri delitvi zemlje in ustanavljanju poljedelskih zadrug je med istrskimi kmeti prihajalo do pretiravanja, ker so nekateri propagandna gesla razumeli dobesedno in poenostavljeno. Tako so se pojavljale med drugim tudi zahteve po kolektivnem življenju s skupnimi kuhinjami ipd.²⁵ Italijansko zunanje ministrstvo je jugoslovanski odlok o agrarni reformi ocenjevalo kot nelegalen in samovoljen, ker ga je sprejela oblast, ki po določitih beograjskega sporazuma ni imela suverenosti, ampak je bila le začasna uprava. Ti ukrepi naj bi prizadejali veliko škodo italijanskim državljanom, ki so imeli agrarno lastnino v

²¹ Z. Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948, str. 167-169.

²² ARS I, f. CK KPS III, m. OK KPS za vzhodnoprimorsko okrožje, poročilo OK KPS za vzhodnoprimorsko okrožje CK KPS 17.8. 1945.

²³ Z. Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948, str. 178-184.

²⁴ Pokrajinski arhiv Koper (PAK), f. OLO Koper, t. e. 1162, ae 1534; ARS, enota za dislocirano arhivsko gradivo II (dalje ARS II), f. PPNOO, fasc. 8/III; Z. Čepič, Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948, str. 169-178. Odloki, ki so razglašali odpravo kolonata, so bili ob izdaji objavljeni kot lepaki, obešeni na javnih mestih. Ko je začel izhajati uradni list za istrsko okrožje, so odloke ponatisnili, UL istrskega okrožnega ljudskega odbora (IOLO), št. 1, 1.9. 1947. Odlok o ureditvi agrarnih razmerij in razveljavitvi dražb je sprejel Okrajni NOO za koprski okraj 1.12. 1946. F. Perovšek navaja kot datum zaključka 9.2. 1947, torej dan pred podpisom. Glej Perovšek, Moja resnica, str. 34; M. Zagradnik, Slovenija-Jugoslavija-Italija po letu 1945, Delo, 14.10 1995, št. 240.

²⁵ ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše poverjenišтва Ajdovščina, depeša 24.1. 1947.

Istri in ki je bila zavarovana tudi z mirovno pogodbo.²⁶ Ob tem pa ne omenjajo, da pa so bili tudi med prejemniki zemlje Italijani.

Nacionalizacija je bila v coni B Julijske krajine (v delu, ki je bil priključen Jugoslaviji septembra 1947. leta) izvedena šele po priključitvi, v delu, ki je obsegal cono B STO (koprski in bujski okraj), pa tudi takrat ne. Državna podjetja, privatna podjetja odsotnih lastnikov in zaplenjena podjetja je upravljala okrajni oblastni organ, medtem ko je nad privatnimi izvajal neposreden nadzor.²⁷

Italijanska zakonodaja je sicer ostala v veljavi, vendar je bila v nekaterih določilih ukinjena ali zamenjana z jugoslovansko. PNOO za Slovensko primorje in Trst je že maja 1945 uveljavil t. i. čiščenje - epuracijo. Tako je 18. maja 1945 z odlokom razpustil fašistične organizacije in 8. junija 1945 ustanovil komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih sodelavcev. Razveljavil je tudi vse pravne predpise, ki so bili izdani med nemško okupacijo. Poverjeništvo PNOO je 1. decembra 1945 sprejelo pravilnik o poslovanju komisij za čiščenje fašistov in kolaboracionistov.²⁸ Sojenje za kazniva dejanja fašizma in kolaboracije je bilo najprej v pristojnosti posebnega Ljudskega sodišča za sojenje fašističnih zločinov, ki je v koprskem okraju delovalo v okviru okrajnega ljudskega sodišča v času od 2. avgusta 1945 do 22. februarja 1946, in tudi v pristojnosti vojaškega sodišča VUJA. Po februarju 1946 pa so vse pristojnosti prevzela civilna ljudska sodišča. Za ta dejanja so sodili v okviru meril, ki so takrat veljala v Sloveniji, s sodelovanjem sodnikov pravnikov in laikov. Obsodbe so bile različne, od smrtne do zaporne kazni in prisilnega dela v delovnih taboriščih.²⁹ V coni B so bila vzpostavljena okrajna ljudska sodišča, drugostopenjsko je bilo okrožno sodišče, ki je imelo sedež v Postojni. Vzpostavljeno je bilo tudi višje ljudsko sodišče v Kopru, ki je bilo pristojno za vso cono B Slovenskega primorja. Okrajne sodnike in porotnike so volili ustrezni okrajni organi oblasti. Ker okrožne skupščine ni bilo, so nove okrožne sodnike in porotnike volili po okrajih celotnega okrožja. Predsednik okrožnega sodišča je bil dr. Franc Venturini, ki je bil tudi, kot se spominja France Perovšek, "*gonilna sila pri organiziranju vsega sodstva v coni B.*"³⁰

VUJA in civilni upravni organi so v okviru politike slovensko - italijanskega bratstva priznavali italijanskemu življu avtohtonost in na načelni ravni uvedli

²⁶ MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 133, opomnik 2.1. 1947.

²⁷ J. Prinčič, Povojne nacionalizacije v Sloveniji (1945-1963), str. 71.

²⁸ Odlok PNOO o razveljavitvi vseh pravnih predpisov, izdanih med nemško okupacijo, o delnem razveljavljanju starejših pravnih predpisov in o veljavnosti odločb, izdanih na njihovi osnovi, 8.6. 1945, ARS II, f. PNOO, fasc. 28/III/5; Odlok o ustanovitvi komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 8.6. 1945, UL PNOO, št. 30/1945; Pravilnik o poslovanju komisij za čiščenje fašistov in kolaboracionistov, 1.12. 1945, UL PPNOO, 4/29; ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o stanju civilne uprave v coni B STO, nedat., nepodpisan.

²⁹ Uredba o ukinitvi ljudskega sodišča za sojenje fašističnih zločinov v Kopru, 5.2. 1946, UL PNOO, št. 10/72; ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o stanju civilne uprave v coni B STO, nedat., nepodpisan; ARS I, f. GOKPJK, šk. 5, poročila, gradivo CLNG, pripravljeno za razmejitveno komisijo; Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), f. Okrajni ljudski odbor Koper (dalje OLO Koper), šk. 20.

³⁰ Perovšek, Moja resnica, str. 66, 67.

dvojezičnost.³¹ Ob tem moram poudariti, da je uvedba dvojezičnosti za italijansko prebivalstvo v skoraj popolnoma italijanskih istrskih obalnih mestih pomenila poseganje v njihove dotlej nedotakljive pravice. Kljub sprejetim načelnim opredelitvam pa dvojezičnosti v praksi do septembra 1947 dejansko ni bila uvedena, saj je vse dotlej italijanščina v obalnih mestih ostajala prevladujoč jezik. Slovenščina je bila oktobra 1945 predlagana kot fakultativni jezik v nižji strokovni šoli (avviamentu) v Izoli in Kopru, medtem ko je bila na italijanske srednje šole uvedena kot obvezen predmet šele aprila 1947. Ob tem moramo upoštevati, da so se, ker v preteklih dvajsetih letih ni bilo slovenskih šol, tudi številni Slovenci v pisani besedi lažje izražali v italijanščini kot v materinščini.³²

Krajevni narodnoosvobodilni odbori, izvoljeni v času vojne, so nadaljevali z delom tudi po vojni oziroma so jih začasno izvolili na zborovanih množičnih organizacij. Volitve v krajevne NOO je PPNOO v coni B Slovenskega primorja razpisalo 7. septembra 1945 povsod tam, kjer niso bile izvedene že med vojno. Oblasti so sicer skušale zagotavljati enakopravno zastopanost narodov v oblastnih in političnih organih, a jim je to zaradi odpora italijanskega življa le težka uspevalo, še težje zato, ker se je poleg kriterija narodnosti upoštevala tudi politična primernost, torej zavzemanje za ljudsko oblast. V mestih, kjer je bila velika večina italijanska, so se italijanski odborniki pogosto menjavali, razpuščeni so bili celotni mestni NOO in mimo volitev postavljeni novi, ker je oblast menila, da ne delujejo v korist novemu režimu. Veliko je bilo odstopov, izselitev in nekaj zlorab. V začetku je bila administracija v glavnem italijanska, prenešana še iz fašističnih časov, a so jo postopoma odstranili. Težave so bile tudi zato, ker skoraj noben italijanski uradnik ni znal slovensko.³³

V koprskem okraju je VUJA v celoti ohranila italijanske šole, kulturne in druge organizacije za potrebe italijanskega življa. Res se je število italijanskih šol v primerjavi z letom 1943 zmanjšalo, a zato, ker so v času fašizma tudi Slovenci obiskovali italijanske šole. Jeseni 1945 je tako delovalo enajst italijanskih osnovnih šol z 2887 učenci in 110 italijanskimi učitelji, sedem srednjih šol s 644 učenci in 52 profesorji. Na novo so februarja 1946 ustanovili italijansko srednjo tehnično šolo v Izoli. Italijansko šolstvo je bilo sicer podrejeno PPNOO, vendar je ohranilo

³¹ V. Beltram: Slovensko - italijanski odnosi v koprskem okraju 1945-1954, elaborat, hrani N. Troha, str. 1-3. PPNOO ni izdalo nobenega odloka, ki se nanaša na dvojezičnost in je bilo zakonsko vprašanje rešeno šele v 7. členu statuta STO in odloku istrskega okrožnega LO o uradnih jezikih z dne 14.9. 1947. Uporaba dvojezičnosti se lahko razbere iz številnih dokumentov, med drugim iz dopisa javnega tožilca Koper 17.2. 1946, ki govori o enakopravnosti med narodoma: "1. Uradna jezika sta slovenski in italijanski brez razlik." ARS II, f. PNOO, fasc. 33. Upoštevati moramo, da pri tem ni šlo za uporabo italijanščine poleg slovenščine, ampak obratno, postopno se je ob italijanščini uvajala tudi slovenščina.

³² V. Beltram, elaborat, str. 34.

³³ ARS II, f. PPNOO, fasc. 39/IV, Situacijsko poročilo komande Vipavskega vojnega področja 15.8. 1945; V. Beltram, elaborat, str. 10-16. V obveščevalnem poročilu italijanski vladi poročajo o volitvah kot o široki kampanji zastraševanja in v nekaterih primerih nasilja, ki naj bi ga več tednov izvajala Ozna in Slovansko italijanska antifašistična unija (SIAU). MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 5, obveščevalno poročilo kapetana fregate Gianroberta Burgosa, nedatirano.

avtonomijo. Učni program je bil vezan na program šol v Italiji oz. Trstu, del programa pa je bil spremenjen.³⁴ France Perovšek v svojih spominih zapiše, da je italijanska narodnost v celoti ohranila organizacijski in dalj časa tudi vsebinski sistem, kakršnega so imeli učenci v sosednji Italiji oziroma v Trstu, s tem, da so bili v učni načrt vgrajeni tisti osnovni splošno-izobraževalni vidiki, ki so bili značilni za vse ostale šole v con B.³⁵ Na sestankih različnih organov so sicer poudarjali, da so nekateri učitelji fašistično in močno proitalijansko usmerjeni, a kljub temu v prvem šolskem letu odpustov skoraj ni bilo. Jeseni 1946 je oddelek za prosveto pri PPNOO poslal prosvetnemu odseku koprskega okraja spisek šestnajstih učiteljev in profesorjev, ki so s 30. oktobrom 1946 izgubili službo zaradi svoje profašistične dejavnosti. Ob tem moram poudariti, da niso zahtevali le zamenjave italijanskih, ampak tudi nekaterih slovenskih učiteljev.³⁶ Bolj množično so italijanski učitelji zapuščali koprski kraj po vzpostavitvi STO leta 1947, ko jih je bila jugoslovanska oblast prisiljena nadomeščati s slovenskimi primorskimi učitelji.³⁷ Seveda so oblasti vzpostavile tudi slovensko šolstvo na temeljih tistega, ki se je začelo organizirati že med vojno v okviru partizanskega šolstva. Ob tem naj dodam, da je slovenske šole uvedla tudi ZVU v con A, in sicer na osnovi stanja, ki je bilo v šolstvu pred priključitvijo Julijske krajine k Italiji, partizanskega šolstva in tudi slovenskega šolstva, ki je bilo po letu 1943 vzpostavljeno s pomočjo nemških okupatorskih oblasti.

Ob spoštovanju dvojezičnosti in narodnostnih pravic Italijanov pa je bilo ravnanje VUJE in civilnih oblasti velikokrat v smislu parole *Kdor ni z nami, je proti nam* in ga je bilo zato potrebno onemogočiti. Ljudi je pričela deliti na njej naklonjene - Slovence in "poštene demokratične Italijane" ter na nasprotno, ki jih posplošeno imenuje fašiste.³⁸ Da bi onemogočili tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskim oblastem, marsikdaj niso izbirali sredstev. Aretirali so, odpuščali, odvzemali civilne in politične pravice, ovirali prehode ljudi v cono A. *"Iz današnjega mednarodnopolitičnega položaja kot iz položaja Julijske krajine sledi, da je prva in glavna osnovna naloga borba proti ostankom fašizma. (...) Partijske organizacije morajo pričeti s sistematično politizacijo naših NOO-jev in ljudskih odposlancev. (...) Partijske organizacije morajo začeti z odločno borbo proti špekulantom in črnoborzijancem,"* je zapisano v gradivu za partijsko konferenco

³⁴ PAK, f. OLO Koper, šk. 23, Politični položaj narodne oblasti v okraju Koper od 1.5. 1945 do 17.2. 1946; ARS II, f. PPNOO, fasc. 33, tudi PAK, f. OLO Koper, šk. 15, poročilo o italijanskih šolah koprskega okraja z dne 18.2. 1946; V. Beltram, elaborat, str. 34.

³⁵ Perovšek, *Moja resnica*, str. 47.

³⁶ PAK, f. OK ZKS Koper, fasc. 75, poročilo 29.11. 1945; PAK, f. OLO Koper, šk. 15, PPNOO za Slovensko primorje, poročilo Odpust učiteljev in profesorjev profašistov 29.9. 1946; MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 8, dopis zadolženca Velike Britanije J. G. Warda glavnemu tajniku italijanskega zunanjega ministrstva R. Prunasu 5.11. 1946; V. Beltram, elaborat, str. 42, 45; L. Čeh: elaborat, rokopis hrani N. Troha, str. 5. Tako so vaščani Kubeda 17.12. 1946 zahtevali zamenjavo učitelja zaradi njegove reakcionarnosti.

³⁷ Perovšek, *Moja resnica*, str. 47.

³⁸ ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša 31.12. 1946.

koprskega okraja novembra 1945.³⁹ Ob akciji zbiranja podpisov za priključitev k Jugoslaviji, ki je potekala konec avgusta in septembra 1945, so ugotavljali, da so ljudje tudi v italijanskih vaseh v Istri podpisali v glavnem devetdesetodstotno (podatki so za slovenski in hrvaški del, op. p.), medtem ko so se jim v mestih maščevala politične napake, ki so jih delali pred tem. V propagandi proti podpisovanju naj bi izstopala zlasti krščanska demokracija s parolo: "Mi smi Italijani, saj bo Italija čez dva meseca tako demokratična kot Jugoslavija." Veliko pa je bilo tudi propagande za nekakšno avtonomno Primorsko, katere obseg in značaj ni bil jasno opredeljen.⁴⁰ Italijanska vlada je v poročilih zahodnim zaveznikom poudarjala, da so ljudi, ki niso hoteli podpisati izjave za priključitev k Jugoslaviji, jugoslovanske oblasti terorizirale in jim odvzemale dovoljenje za gibanje.⁴¹ Tudi jugoslovanske oblasti so priznavale, da so v Piranu in Kopru pri zbiranju podpisov za Jugoslavijo doživele popoln neuspeh. "Podpisal takorekoč ni nihče, niti člani partije," je sporočal Boris Kraigher CK KPS in nadaljeval: "Zaradi podpisne akcije je vsa reakcija močno preplašena. Milanski in beneški radio bosta po nalogu tržaške reakcije pozvala Italijane, da jim je poznan maneuver jugoslovanskih diktatorjev s podpisi in da naj zato ljudje brez strahu in skrupulov podpisujejo, da se tako izognejo preganjanju, svetu je itak jasno, da ti podpisi niso oddani prostovoljno."⁴²

Dogajale so se nepravilnosti, ki so jih zakrivali tudi nekateri vidnejši funkcionarji, proti katerim so oblasti sicer ukrepale, a večkrat premilo in prepozno. Tako je Mario Karis, medvojni komandant GAP (Gruppi d'azione patriotica (proletaria)), prišel v koprski okraj zato, ker je bežal pred angloameriško policijo, ki ga je iskala kot komandanta Narodne zaščite v kraju San Giovanni al Natisone. V Kopru je bil do septembra 1946, ko so ga izključili iz partije in je bil dva meseca brez službe. Kot je sam izjavil na zaslišanju na Reki avgusta 1948 (to s tem dogajanjem sicer ni bilo neposredno povezano, saj je bil takrat osumljen sodelovanja z IB, op. p.), je bil obtožen, da je organiziral skupine, ki so "pretepale reakcionarje in s pištolami streljale v ljudi, kokoši in drugo."⁴³ Precej nam o razmerah v koprskem okraju povedo tudi poročila, kot je naslednje, v katerem so pisali, da je "reakcionarni element" svojo aktivnost v Kopru okrepil oktobra 1945, med njim pa še posebej krščanska demokracija: "Zajela je več novih članov, med njimi mladine. (...) Dogajajo se celo slučaji, da nekateri javno izjavljajo, da so člani krščanske demokracije (podčrtala avtorica)."⁴⁴

³⁹ PAK, f. OKZKS Koper, fasc. 75, gradivo 2. partijske konference koprskega okraja 16.11. 1945.

⁴⁰ ARS I, f. CK KPS III, m. OKKPS za vzhodnoprимorsko okrožje, poročilo OK KPJK za vzhodnoprимorsko okrožje CK KPS 21.9. 1945.

⁴¹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 7, pismo A. De Gasperija E. W. Stonu 6.9. 1945.

⁴² ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 29.8. 1945. V koprskem okraju cone B je izjavo podpisalo 4439 Italijanov ali 23 % volilnih upravičencev. Glej ARS I, CK KPS III, Depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedat.

⁴³ AMNZ, osebna gradiva, Karis Mario, zaslihanje 23.8. 1948.

⁴⁴ ARS I, f. CK KPS II, šk. 38, obveščevalna poročila Vipavskega vojnega področja, poročilo 5.10. 1945.

V koprskem okraju so bili Italijani, z izjemo Izole, kjer je bilo nekaj delavstva, večinoma predstavniki srednjih in nižjih meščanskih slojev, trgovci, obrtniki, medtem ko je bilo zelo premožnih med njimi malo. Tu se je izrazilo nasprotje med mestom in podeželjem, ki je, za razliko od Trsta in Gorice ter njune okolice, veljalo za Istro in je bilo poistoveteno z nacionalnim nasprotjem. Guido Miglia je leta 1994 zapisal: *“Tudi meni se zdi, da se je v teh krajih italijanski del prebivalstva vedno postavljalo na stran tistih, ki so imeli oblast v rokah in da se je vedno čutil povezanega s to oblastjo, pa naj so to bili Habsburžani, Beneška republika, nato italijanski nacionalizem, fašistični režim in nacistična oblast ter da sta ga vedno vodila “protislovansko” sovražstvo in zaničevanje. (...) Veljal je slogan o meščanih, ki prinašajo civilizacijo na deželo, ki je necivilizirana in skoraj suženjska. (...) Šlo je za razkol med italijanskimi mesti in slovanskim podeželjem, med večvrednimi in manjvrednimi, med tistimi, ki jim je bilo usojeno, da bodo ukazovali in tistimi, ki jim je bilo usojeno, da bodo ubogali, služili ali pa molčali.”*⁴⁵ Sedaj pa so tisti, ki jim je bilo v očeh Proitalijanov usojeno molčati in ubogati, postali oblast.

Italijanski narodnoosvobodilni odbori (Comitato di liberazione nazionale, CLN) so bili v istrskih mestih med vojno sicer ustanovljeni, a je bilo njihovo delovanje skromno. Deloma je na to vplivalo slovensko osvobodilno gibanje, ki je kot pogoj za sodelovanje postavljalo strinjanje s spremembo meje. Drug vzrok za neaktivnost CLN pa je bil v tem, da je bila v istrskih obalnih mestih podpora fašizmu, ki se je tu izrazil kot mejni fašizem (fascismo di confine), bistveno večja kot marsikje drugje po Italiji. Velik del tukajšnjih Italijanov je bil fašizmu vsaj naklonjen, če že niso bili njegovi aktivni sodelavci. Zaradi tega je tudi čiščenje fašizma - epuracija dosti bolj prizadelo Italijane kot Slovence, ob tem, da so najbolj izpostavljeni odšli še pred prihodom jugoslovanske vojske.⁴⁶ “Slavokomunistično” preganjanje Italijanov v celotni Istri se je po mnenju italijanske strani pričelo že takoj po 8. septembru 1943, ko je prišlo do t. i. istrskih fojb.⁴⁷ Med nemško okupacijo naj bi bili partizani, tako poročilo italijanskega zunanjega ministrstva junija 1946, bolj zaposleni s preganjanjem Italijanov kot z bojevanjem z Nemci. Pri tem so navajali podatke o 21 deportiranih, 234 beguncih (Italijanih) in 200 imigriranih “Slovanih” v Izoli in o 13 ubitih, 18 deportiranih, 45 beguncih (Italijanih) in 100 imigriranih “Slovanih” v Koprju.⁴⁸ Iz konteksta ni jasno, ali so to podatki za celotno dobo od septembra 1943 do junija 1946, ko je napisano poročilo, ali samo za povojno obdobje.

⁴⁵ G. Miglia: z medsebojnim spoznavanjem iz temnega tunela, Republika, 20.9. 1994.

⁴⁶ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, sezname izseljenih iz okraja Koper.

⁴⁷ Po kapitulaciji Italije je na območju Istre prišlo do spontanega maščevanja lokalnega prebivalstva nad fašisti, med katerim pa je bilo ubitih tudi nekaj nedolžnih ljudi. V celotni Istri je bilo ubitih okrog 470 ljudi, v slovenskem delu 26. Glej MAE, AP 1930-1945, Jugoslavija. To dogajanje je prvo, ki je dobilo oznako ubojev v fojbah. Pojem slavokomunist je nastal že v času fašizma in je poenostavljeno izenačeval protifašizem med Slovenci in Hrvati s komunizmom. Analogno z njim je nastal tudi pojem italofašist.

⁴⁸ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo 22.6. 1946.

Ljudje so se odseljevali tudi v letih po koncu vojne, deloma ilegalno, deloma legalno, vzroki za njihove odhode pa so bili različni. Vendar te odselitve iz koprskega okraja, za razliko od nekaterih območij hrvaške Istre, v letih 1945-1947 niso bile množične. V času od aprila 1945 do konca leta 1947 se je po podatkih VUJE izselilo iz koprskega okraja 1617 ljudi ilegalno in 451 legalno, skupaj 4,7 % prebivalcev, v veliki večini Italijanov.⁴⁹ Po mnenju italijanskega zunanjega ministrstva so bili ti Italijani, ki so se odselili iz Istre, "... *i migliori italiani fuggiti dai loro paesi natali, abbandonando ogni loro avere e che nella sola speranza di vedere al piu' presto le loro terre ricorgiungersi alla Madre Patria.*"⁵⁰ Jugoslovanske oblasti so v času mirovnih pogajanj te preselitve skušale preprečiti, ker so jim zaradi propagande, da se v okviru njenega režima ne more živeti, med drugim slabile pogajalski položaj.⁵¹

Kljub temu, da so bila vsa večinsko italijanska istrska mesta precej naklonjena fašizmu, so jugoslovanske oblasti ocenjevale, da je bila naklonjenost fašizmu med Italijani v Kopru še izrazitejša kot drugje.⁵² Tu naj bi bilo tudi veliko "klerikalcev", ki so tudi skušali ustanoviti krščanskodemokratsko stranko.⁵³ Po drugi strani pa so Italiji naklonjeni poudarjali, da je istrska zemlja sveta italijanska zemlja, Koper, "*gemma dell'Istria e' tutta italiana, patria dell'eroe Nazario Sauro e sede del monumento eretto gli dalla Nazione.*"⁵⁴ Odbor istrskih esulov je avgusta 1945 poročal, da je Koper ostal italijanski, enoten in strnjen in ni nikoli mislil prepustiti svoje "vzvišenosti (superioritá)" vdorom kmečke okolice in naj bi Jugoslavijo podpirali le štirje od osem tisoč prebivalcev. Tudi po njihovih ocenah, ki so se skladale z jugoslovanskimi, pa je bil položaj v pretežno delavski Izoli drugačen, tu je bilo precej komunistov in nekateri med njimi so "podpirali Tita". Položaj v Piranu naj bi bil do srede avgusta 1945 podoben tistemu v Izoli. Ta mesec pa se je po ustanovitvi samostojne Komunistične partije Julijske krajine (KPJK)⁵⁵ "ma-

⁴⁹ AMNZ, A 130, letna poročila MNZ, poročilo VUJA za leto 1951, 15.1. 1952, priloženo letnemu poročilu MNZ LRS za leto 1951.

⁵⁰ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 5, elaborat Begunci iz zasedenih ozemelj in proslavska propaganda v Julijski krajini, nedat. V prevodu se tekst glasi: "... najboljši Italijani, ki so pobegnili iz rojstnih krajev in tam pustili vse svoje premoženje, in je njihovo edino upanje videti svoje kraje združene z materjo domovino."

⁵¹ ARS I, f. GO KPJK, m. osebna korespondenca B. Kraigherja, pismo B. Kraigherja CK KPS 28.2. 1946.

⁵² ARS I, f. PNOO, m. 3, mesečno poročilo javnega tožilca za tržaško okrožje javnemu tožilcu PNOO 30.6. 1945. Tako je javni tožilec za tržaško okrožje junija 1945 ocenjeval, da je Koper "središče fašistične zalege", medtem ko so bili odborniki premalo politično zgrajeni.

⁵³ ARS I, f. CK KPS III, m. OK KPS za vzhodnoprimorsko okrožje, dopis OK KPS za vzhodnoprimorsko okrožje CK KPS 17.8. 1945.

⁵⁴ MAE, AP 1931-1945, Jugoslavia, b. 145, pismo z naslovom: Dragi prijatelji, julij 1945. V prevodu se tekst glasi: "popok (dragulj) Istre je ves italijanski, domovina heroja Nazaria Saura in kraj, kjer mu je Narod postavil spomenik."

⁵⁵ Samostojna Komunistična partija Julijske krajine, ki je delovala kot enotna stranka za celotno Julijsko krajino, je bila ustanovljena na kongresu v Trstu 13.8. 1945 na osnovi dogovora med vodstvi KPI in KPS (oziroma KPH). Več o njenem delovanju glej N. Troha, magistrska naloga, str. 156-176; N. Troha, Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941-1947, Prispevki za novejšo zgodovino, 33, 1993, št. 1, str. 147-161.

nevrom slovanskega nacionalizma” uprl tamkajšnji vodilni italijanski komunist dr. Paolo Sema, ki mu je sledilo veliko ljudi. Obenem naj bi v Piranu in Izoli delovali tudi ilegalni CLN, ki so jih ustanovili člani Stranke akcije in krščanski demokrati.⁵⁶ Obenem, ko so jugoslovanske oblasti ocenjevale, da so jim ljudje v Izoli zaradi strukture prebivalstva najbolj naklonjeni, pa poudarjajo, da so tamkajšnji italijanski komunisti “ultralevičarji” in da ne poznajo “širine”, ki je temeljila na protifašističnem boju. “*Priznavajo samo sovjetsko zastavo*”, so komentirali. Že avgusta 1945 je tako postala ena glavnih nalog v koprskem okraju “čistka” partije na osnovi programa Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU) in KPJK in “prodiranje med mase”. Problem pa so bile po njihovem tudi slovenske “množice” v Istri, ki so bile kulturno in politično zaostale.⁵⁷

Med najbolj aktivnimi zagovorniki ohranitve Italije so bili v coni B italijanski duhovniki, ki so v večinsko italijanskih mestih predstavljali “središče reakcije” in so, podobno kot del slovenske duhovščine v coni A, delovali tudi politično.⁵⁸ Zlasti zaradi svojega političnega delovanja je imelo več duhovnikov, a ne le italijanskih, težave z oblastmi. Oblasti so prepovedale vse verske liste razen lista Gore srca, Katoliška akcija naj bi bila pod nadzorom Ozne in ni mogla delovati. Ukinjeni so bili prispevki cerkvenim občinam, duhovnike so nadzirali, prav tako tudi njihove pridige. Uprizarjali so t. i. gonjo proti škofom, nekatere duhovnike zaprli.⁵⁹ Oblasti so med drugim aprila 1946 zaplenile tiskani apel, ki ga je, kot je poročalo PPNOO, “*storil natiskati v velikem formatu koprski župnik in v katerem se obrača na vernike. Med drugim govori: Vi, ki ste priča redovne žalostne preteklosti, nemirni usled sedanje negotovosti, ki stremite radi tega po bodočnosti, ki naj ustreže vašim upravičenim stremljenjem.*”⁶⁰ O verskem preganjanju v coni B je večkrat poročala tudi tržaška kurija. Tako so septembra 1947 med drugim poročali o predhodno pripravljenem napadu na škofa Antonia Santina med birmo v Kopru, ki ga je izvedlo sem pripeljano okoliško prebivalstvo, incidentu med birmo v Lanišču, obrekovanju in hujskanju proti duhovščini in cerkvi, ki so jo vodili v časopisih, na zborovanjih in v šolah, razbitju Katoliške akcije, več aretacijah, nadziranju cerkvenih pridig, rekvizicaji semenišča v Kopru iz vojaških razlogov, preiskave v samostanu v Dajli.⁶¹

⁵⁶ MAE, AP 1931-1945, Jugoslavia, b. 145, poročilo Odbora skupine istrskih esulov raznim naslovom, 29.8. 1945.

⁵⁷ ARS I, f. CK KPS III, m. OK KPS za vzhodnoprimosko okrožje, dopis OK KPS za vzhodno-primorsko okrožje CK KPS 17.8. 1945.

⁵⁸ ARS I, f. CK KPS III, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS 26.2. 1946. Tako je slovenski CK ugotavljal, da so glavni steber reakcije v Istri “italijanski popi, ki jih je okrog 200 v Istri, v povezavi s krščansko demokracijo.” O delovanju slovenske duhovščine v coni A in o razmerju med njimi in cerkveno hierarhijo glej Troha, Slovensko-italijanski odnosi, str. 189-225.

⁵⁹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo z dne 22.6.1946; b. 132, poročilo tržaško-koprske škofovske kurije 23.9.1947.

⁶⁰ ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše poverjenišтва Ajdovščina, depeša OK KPJK Koper (Vodopivec) OK KPJK 20.4. 1946.

⁶¹ MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 132, poročilo škofovske kurije v Trstu o verskem preganjanju 23.9. 1947. V Lanišču v hrvaškem delu Istre je prišlo 24.8. 1947 med birmo, ki jo je v imenu škofa A.

Nezadovoljstvo Italiji naklonjenega prebivalstva je v Kopru izbruhnilo ob uvedbi t. i. jugolire⁶² konec oktobra 1945. Stavko so po podatkih jugoslovanskih oblasti organizirali trgovci in "podobni pridobitniški krogi", pa tudi "črno-borzijanci, ki imajo sedaj pristržene peruti" ob pomoči domačih italijanskih komunistov. Tudi jugoslovanske oblasti so priznavale, da je stavkalo skoraj celotno prebivalstvo Kopra, delavci, trgovine, pisarne, šole, in ob tem dodale: "Naši so nekoliko izgubili živce in hoteli reagirati z oboroženo silo. Osnovna parola je proti okupacijski liri."⁶³ Jugoslovanske oblasti so organizirale okoliške prebivalce, da bi stavko "razbili". V poročilu partijskega vodstva vzhodnoprimskega okrožja lahko preberemo: "Izvedel se je dobeseđen pohod množic nad Koper iz slovenskih in italijanskih vasi ter iz italijanskih mest Izole, Pirana ter Portoroža. Demonstracija in istočasno manifestacija za Jugoslavijo je imela izključno vseskozi značaj bratstva med Slovenci in Italijani na liniji borbe proti ostankom fašizma." V spopadih med stavkajočimi in nasprotnimi sta bila dva stavkajoča ubita, enega od njiju naj bi množica "dobeseđno pomendrala". Mestni komite KPJK v Kopru je bil razpuščen, ker so ga obdolžili, da je pomagal organizirati stavko.⁶⁴ Slovensko partijsko vodstvo je kasneje ocenilo, da drugega načina, kot je bil pohod ljudi, ki so podpirali Jugoslavijo, ki je bil uporabljen proti stavkajočim, dejansko ni bilo.⁶⁵

Med koprsko stavko konec oktobra 1945 so zlasti glasila Narodnoosvobodilnega odbora Julijske krajine (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG) poročala o ropanju, napadih in umorih v Kopru, o tem, da so jugoslovanske oblasti nabrale v drugih krajih in okolici ljudi, tudi oborožene, ki so jih s kamioni prepeljale do mesta, od koder so ljudje "navalili, da razbijejo stavko". Obenem so zahtevali posredovanje ZVU.⁶⁶ Predsednik CLNG Antonio Fonda je v brzobjavki o dogajanjih med stavko v Kopru, ki jo je poslal Alcidu De Gasperiju, med drugim zapisal: "Včeraj so Slovani zavzeli mesto, ropali trgovine, trpinčili in ubijali meščane. V ostalih mestih je grozila podobna nevarnost, zato naj bi takoj pozvali zahodne vojake v cono B." O tem je nato De Gasperi obvestil tudi načelnika zavezniške komisije za Italijo E. W. Stona.⁶⁷

Santina izvajal starosta slovenskih duhovnikov mons. J. Ukmar, do napada na duhovnike, med katerim je bil ubit don M. Bulešič. Več o dogajanju glej Troha, Slovensko-italijanski odnosi, str. 219-221.

⁶² Jugoslovanske oblasti so deloma zaradi pomanjkanja lir, deloma pa zato, da so ovirale trgovanje s cono A in Italijo, konec oktobra 1945 uvedle t. i. jugoliro, posebno denarno enoto, ki je ostala v veljavi v coni B Julijske krajine in nato cone B STO vse do uvedbe dinarja kot plačilnega sredstva julija 1949. Svoje spomine na vzroke za uvedbo jugolire in na stavko je navedel takratni predsednik PPNOO v Perovšek, Moja resnica, str. 27-30.

⁶³ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 30.10. 1945; f. CK KPS III, m. zapisniki in poročila OK KPS za vzhodnoprimsko okrožje 1945, poročilo OK KPS za vzhodnoprimsko okrožje CK KPS 2.11. 1945.

⁶⁴ ARS I, f. CK KPS III, m. zapisniki in poročila OK KPS za vzhodnoprimsko okrožje 1945, poročilo OK KPS za vzhodnoprimsko okrožje CK KPS 2.11. 1945.

⁶⁵ ARS I, f. CK KPS III, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS 26.2. 1946.

⁶⁶ ARS I, f. Arhiv informacijske službe in protifašističnega boja (AIS), ae 421, obveščevalno poročilo 31.10. 1945.

⁶⁷ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 7, telegram CLNG (A. Fonda) A. De Gasperiju 1.11. 1945 in pismo A. De Gasperija E. W. Stonu 2.11. 1945.

Sekretar OK KPJK za vzhodnoprимorsko okrožje in hkrati predsednik PPNOO France Perovšek je po koprski stavki zapisal, da se je "reakcija" po teh dogodkih "povlekla v toliko, da ne izpade več tako pogosto z javnimi izzvanji, temveč se je bolj oprijela agitacije in ilegalnega organizacijskega dela s še bolj ostrim šovinističnim podpihovanjem. Vodstvo imajo krščanski demokrati, kateri se predvsem naslanjajo na veze duhovščine, med civilisti pa tvorijo jedro bivši fašisti. Organizacijsko vodstvo ima predvsem koprška duhovščina, v katero sedaj vključuje še vse ostale reakcionarne elemente trgovcev itd. Pred kopersko demonstracijo so se vršili sestanki te bande v samem Kopru, sedaj pa v precejšnjih primerih v Trstu. Konkretno je njihovo delo naperjeno proti naši kampanji z vpisovanjem v UAIS s parolo, da so Italijani lahko "protifašisti" tudi izven UAIS-a itd."⁶⁸ Po demonstracijah naj bi se v Kopru sicer povečal vpliv SIAU, saj se njeni tukajšnji pristaši po nastopu Italijanov iz drugih krajev, ki so podprli jugoslovanske oblasti, niso počutili več tako osamljene, a je vseeno ta podpora še naprej ostala omejena na majhno število ljudi.⁶⁹ Nasprotovanje jugoslovanskim oblastem med tistimi, ki so zahtevali Italijo, se je tudi po stavki nadaljevalo. Ko so bile dne 25. novembra 1945 v Istri volitve, naj bi bila po podatkih italijanskih oblasti volilna udeležba le 40 - odstotna in le 20 % ljudi naj bi glasovalo za listo SIAU. Med volitvami naj bi jugoslovanske oblasti izvajale "propagandno in zastraševalno kampanjo", med tistimi, ki so volili, so bili tudi glasovi vojakov. Stotine glasovnic, ki so nosile žaljive napise proti Titu, je bilo neveljavnih.⁷⁰

Februarja 1946 je CLNG poudarjal, da so Italijani v con B "izpostavljeni režimu narodnostnega pritiska in sistematičnemu terorizmu, zato so prikrajšani tudi za najbolj osnovne garancije pri izražanju njihovih čustvovanj in želj." Slabe razmere je še oteževal težak gospodarski položaj. Nekateri naj bi bili zato primorani oditi, drugi so bili internirani. Po njihovi razlagi, česar pa drugi viri ne potrjujejo, naj bi bilo le malo italijanskih šol, pa še te naj bi morali vzdrževati Italijani sami, učitelji in učenci naj bi bili podvrženi grožnjam in nasilju. Razpuščene so bile vse organizacije, tudi sindikalne, ponekje tudi partijske. Zaradi takšnih razmer je CLNG zahteval, da tudi cono B zasedejo zahodni zavezniki, kar bi tudi omogočilo vrnitev vseh emigrantov. Ob tem so ponovili svoj slogan o dvatisočletni navzočnosti Italijanov v Julijski krajini, o tem, da "Slovani" živijo le v vaseh in o svobodni odločitvi Jugoslavije ob podpisu pogodbe v Rapallu.⁷¹ Podobno je položaj v con B opisoval istrski CLN, med drugim v pozivu z naslovom: Klic Istranov (Invocazione degli istriani), ki ga je izdal februarja 1946 v pripravi na prihod

⁶⁸ ARS I, f. CK KPS III, m. OK KPS za vzhodnoprимorsko okrožje, poročilo OK KPJK za vzhodnoprимorsko okrožje (F. Perovšek) CK KPS 16.11. 1945. UAIS (Unione antifascista italo slava), je italijanska kratica za SIAU.

⁶⁹ ARS I, f. CK KPS III, m. OK KPS za vzhodnoprимorsko okrožje, poročilo OK KPJK za vzhodnoprимorsko okrožje CK KPS 16.11. 1945.

⁷⁰ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 5, obveščevalno poročilo kapetena fregate Gianroberta Burgosa italijanskemu ministrstvu za pomorstvo, nedat.

⁷¹ ARS I, f. AIS, ae 175, referat CLNG, februar 1946.

zavezniške razmejitvene komisije.⁷² To, da je bilo prebivalstvo v teh mestih več kot 90 % italijansko, naj bi potrjevali podatki popisov prebivalstva, napisi na pokopališčih, občinski arhivi, če ti niso bili uničeni med jugoslovansko zasedbo. Ocenjevali so, da hoče vsaj osemdeset odstotkov italijanskega in znaten del slovenskega prebivalstva ostati v Italiji. Balkanski teror, ki naj bi bil vzpostavljen maja 1945, je po njihovem povzročil, da je moral velik del prebivalcev Kopra, Izole in Pirana zbežati v cono A in druge italijanske pokrajine, da bi se tako izognili deportaciji ali smrti.⁷³ Kot smo videli, njihovih trditev o množičnem begu ne potrjujejo podatki o izselitvah, tako legalnih kot ilegalnih. Leta 1945 se je iz koprskega okraja po podatkih VUJE izselilo ilegalno 610 oseb, legalno pa 149 ali 1,6 % vsega prebivalstva.⁷⁴ Elaborat italijanskega zunanjega ministrstva o vprašanju istrske toponomastike ugotavlja, da imajo v Istri vsa ali skoraj vsa imena italijanski izvor, medtem ko so "Slovani" uspeli dati imena le določenemu številu majhnih zaselkov, kakšni nepomembni vzpetini, gozdu ali vodnemu izviru. To je bil zanje še en dokaz več za italijanstvo Istre.⁷⁵ Zanimivo pa je, da se pri tem niso vprašali ali pa zaradi nepoznavanja slovenskega jezika celo niso zavedali, da pa je položaj ravno nasproten in v prid Slovencem na Tržaškem in Goriškem, pa tudi v Beneški Sloveniji. Pri tem naj omenim poleg številnih drugih samo Gorico, ki je bila po italijanski razlagi "citta' italianissima". Obenem moram poudariti, da pretežno italijanskega značaja istrskih obalnih mest tudi slovenske oblasti niso nikoli tajile in so tudi v gradivu za mirovno konferenco uporabljale npr. popis prebivalstva iz leta 1910, ki je prav to dokazoval.⁷⁶

"Slovanski okupatorji" so, tako istrski CLN, pred obiskom razmejitvene komisije najprej v slovenščini in hrvaščini in nato v italijanščini prekrili hiše in zidove z napisi za priključitev k Jugoslaviji, ki so jih nadzorovali jugoslovanski stražarji. Tistemu, ki bi jih izbrisal, naj bi grozila smrtna kazen. Italijansko prebivalstvo naj bi terorizirali s stalnimi grožnjami in zato med obiskom razmejitvene komisije niso mogli izraziti svojih zahtev in želj niti organizirati manifestacij, razen tistih, ki so jih dovolili "jugoslovanski okupatorji". Zaradi vsega tega komisija ni mogla ugotoviti resničnega stanja. Istrski CLN je zato zahteval zavezniško upravo ter dodal: "*E' piu' giusto che un insieme di cittadine di millenaria cultura (fra cui 500 anni di interrotta appartenenza a Venezia), sia assoggettato ad un governo balcanico e quindi diverso per razza e cultura e per il*

⁷² V skladu s sklepom sveta zunanjih ministrov je na sporno območje Julijske krajine (in na jugoslovansko zahtevo tudi Beneške Slovenije) pomladi 1946 prišla skupina ekspertov štirih velikih sil, ki naj bi na terenu skušala ugotoviti etnično stanje.

⁷³ ARS I, f. AIS, ae 409, letak istrskega CLN: Klic Istranov, 11.2. 1946.

⁷⁴ AMNZ, A 130, letna poročila MNZ, poročilo VUJA za leto 1951, 15.1. 1952, priloženo letnemu poročilu MNZ za leto 1951. Po statističnem pregledu prebivalstva Istrskega okrožja STO, ki so ga zbrali mestni ali krajevni narodni odbori februarja 1948, je bilo v koprskem okraju 45.305 prebivalcev, med njimi 23.993 Italijanov.

⁷⁵ MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 130, elaborat: Ugotovitve glede istrske toponomastike.

⁷⁶ ARS I, f. SIAU, šk. Spomenice, publikacija: *Données statistiques sur la structure ethnique de la Marche Julienne*, Ljubljana 1946, str. 25-33.

piu' intollerante ed autocratico? Oppure che una minoranza di abitanti delle campagne, gia' da diversi secoli acclimatati alla convivenza con gli italiani, venga assegnato ad un Paese ed ad un Governo veramente democratico, umano e di antichissima civiltà'?"⁷⁷

Italijanska vlada je ocenjevala, da se je položaj v začetku marca 1946, torej tik pred prihodom komisije, za Italijane v coni B še poslabšal, saj naj bi jugoslovanske oblasti okrepljeno odpravljale vsako sled italijanstva. Nadaljevale naj bi se aretacije in deportacije ter epuracija vseh, ki niso navdušeno pozdravili novega režima. Obenem naj bi preganjali svobodo misli in tiska, veliko vodilnih pa je bilo predstavnikov najnižjih slojev. Takšne razmere naj bi med prebivalstvom vzpostavile občutke utrujenosti in netolerantnosti, ne le med Italijani ampak tudi med "alogeni", med katerimi naj bi jih tudi veliko zahtevalo Italijo.⁷⁸ Pred prihodom razmejitvene komisije naj bi se vrstile grožnje vodilnim Proitalijanom v coni B, da bi jih odvrnili od pričanja pred komisijo. Obenem naj bi odpuščali delavce, ki niso bili člani SIAU. V obeh conah se je pripravljala, tako italijanski vladni viri, "insurrezione slava con l'appoggio di elementi italiani slavofili".⁷⁹

V poročilu o položaju v Istri, ki so ga poslali razmejitveni komisiji, je CLNG kot največje kršitve interesov italijanskega prebivalstva izpostavil: razdeljenost na slovenski in hrvaški del, ki sta bila vsak zase podrejena oblastem v Ljubljani in Zagrebu, vzpostavitev okrajev, od katerih so bili odvisni NOO, ki jih je bilo samo v Kopru, Izoli in Piranu 69; prepoved cerkvenih pridig v italijanščini; zamenjavo pristojnosti komitejev, kadar se je to zdelo potrebno VUJA, npr. v Kopru; prisilo pri volitvah; oviranje delovanja KPI, ko so spoznali njeno privrženost italijanstvu; preganjanje drugače mislečih; prepoved časopisja; ljudska sodišča, katerih sodniki so bili izvoljeni v krajevnih odborih in so jim bili profesionalni sodniki samo dodani; nekaznovanje umorov; slab gospodarski položaj; zaprtost cone med slovenskim in hrvaškim delom; jugoliro; prevelike davke, zlasti na kmetih; racionirano preskrbo; množico denarja za propagando. Izpostavljeno je bilo tudi, da je položaj v hrvaškem delu še slabši kot v slovenskem.⁸⁰

Tega, da je velika večina italijanskega prebivalstva obalnih istrskih mest proti priključitvi k Jugoslaviji, se je zavedala tudi slovenska vlada. Njen predsednik Boris Kidrič je februarja 1946 ugotavljal, da sta Koper in Piran "odločno proti nam in slabost je v tem, da slovenska okolica teh krajev ni kompaktno naseljena. Koper in Piran sta proti nam predusem iz razrednih interesov in ni mogoče sedaj

⁷⁷ ARS I, f. AIS, ae 409, letak istrskega CLN: Klic Istranov, 11.2. 1946. Tekst se v prevodu glasi: "Ali je bolj pravično, da je skupina mestec s tisočletno kulturo (med njo s petstoletno neprekinjeno pripadnostjo Benetkam) podrejena balkanski vladi, ki je drugačna po rasi, kulturi in poleg tega še netolerantna in avtokratična? Ali je bolje, da manjšina, ki prebiva v vaseh in ki že več stoletij živi v sožitju z Italijani, pripade državi in vladi, ki je resnično demokratična, humana in s starodavno civilizacijo?"

⁷⁸ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 3, promemorija delegacije za meje predsedniku italijanske vlade o položaju v Julijski krajini, 4.3. 1946.

⁷⁹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 4, položaj v Julijski krajini, 28.2. 1946. Prevod se glasi: "slovenska vstaja s podporo proslavanskih elementov med Italijani".

⁸⁰ ARS I, f. GO KPJK, šk. 4, m. Razmejitvena komisija, gradivo CLNG za razmejitveno komisijo.

nič spremeniti.(...) Ne zganjati teror, ampak z manifestativno močjo vplivati na ta mesta.”⁸¹ Kljub temu, da so osnovne vzroke videli v socialnih nasprotjih, ki pa so se tu v veliki meri pokrivala z nacionalnimi, pa se je zlasti v Kopru vse bolj poglobljajal tudi razkol ne le med, pogojno rečeno, fašisti in protifašisti, ampak med Slovenci in Italijani sploh.

Med obiskom razmejitvene komisije so tudi na manifestacijah v večinsko italijanskih mestih navdušeno zahtevali Jugoslavijo, kar pa je bila posledica tega, da so sem prišli ljudje iz okolice, manifestacije Proitalijanov pa so jugoslovanske oblasti preprečevale. Ti so le v Piranu uspeli z manjšo demonstracijo, v kateri je sodelovala skupina okrog 150 ljudi, “ki je kričala “Italija””, kakor je poročal Anton Vratuša.⁸² France Perovšek opisuje, da je prihod razmejitvene komisije med Jugoslaviji naklonjenimi sprožil pravi politični orkan in dodaja: “Italijani v cono B slovenskega Primorja so se na primer v Izoli večinsko opredelili za Jugoslavijo. Seveda tudi v Kopru, Piranu ter okoliških naseljih nismo bili brez njihove podpore, čeprav je bila ta v obeh mestih znatno manjša. V obalnih mestih so prav tako plapolale jugoslovanske, slovenske in italijanske zastave s partizansko zvezdo.”⁸³ Obenem so se v obalnih mestih pojavile komunistične parole namesto gesel z zahtevami po priključitvi k Jugoslaviji. To pa je jugoslovanskim interesom naredilo dvojno škodo, saj naj bi “razredna” gesla zahodne člane komisije prepričala, da je bolje “rdečo” obalo priključiti k Italiji, obenem pa naj bi taka gesla komisiji dokazala, da prebivalci mest niso opredeljeni za Jugoslavijo.⁸⁴

Če je bilo tukajšnje italijansko prebivalstvo večinoma protijugoslovansko usmerjeno in je bil tudi večji del italijanskih komunistov - domačinov vsaj deloma nasproten, pa so ta razmerja med Italijani deloma spremenili tisti Italijani, ki so v koprski okraj prihajali iz cone A in Italije, od koder so odšli zato, ker jih je preganjala italijanska ali zavezniška policija. To so bili v veliki večini udeleženci osvobodilnega boja, proti katerim so zaradi medvojnih dejanj, pa tudi dejanj v okviru jugoslovanske uprave Julijske krajine maja 1945, pričeli v Italiji in cono A Julijske krajine voditi sodne procese. V cono B, zlasti pa v Jugoslavijo, so prihajali tudi italijanski delavci, simpatizerji komunistov, “gradit socializem”.⁸⁵

Medtem ko je italijansko zunanje ministstvo ocenjevalo, da je položaj v Istri zakrbljujoč, če ne tragičen, saj Italijanom ni bilo dovoljeno nobeno politično in narodnostno delovanje,⁸⁶ pa je januarja 1946 na seji GO SIAU povsem drugače razmere ocenil takratni vodilni projugoslovanski politik v Julijski krajini Boris Kraigher. Po njegovem je VUJA popolnoma spoštovala ljudsko oblast, ohranjeni

⁸¹ ARS I, f. CK KPS III, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS 26.2. 1946.

⁸² ARS I, f. CK KPS III, šk. 35, pismo A. Vratuše L. Šentjurc 26.2. 1946; pismo A. Vratuše CK KPS 24.3. 1946. V Kopru naj bi bilo tako okrog deset tisoč projugoslovanskih manifestantov, v celotnem okraju pa kar petindvajset tisoč.

⁸³ Perovšek, Moja resnica, str. 83, 84.

⁸⁴ Perovšek, Moja resnica, str. 84.

⁸⁵ Troha, Slovensko-italijanski odnosi, str. 269-289.

⁸⁶ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, promemorija za A. De Gasperija z naslovom: Položaj v Istri, nepodpisano, nedat., verjetno julij 1945.

so bili NOO, izvršene so bile svobodne, tajne in resnično demokratične volitve. Ljudje so imeli možnost voditi samostojno borbo proti vsem preostankom fašizma, proti slabostim in pomanjkljivostim svoje nove mlade oblasti. Kraigher nadaljuje: *“Kljub VU imajo ljudske množice možnost brez kakršnegakoli vmešavanja od zunaj voditi samostojno borbo proti vsem preostankom fašizma, proti slabostim in pomanjkljivostim svoje mlade oblasti, svoje mlade demokracije.”*⁸⁷ V hrvaškem delu so bili, po ocenah slovenskega partijskega vodstva februarja 1946, ko so razpravljali o pripravah na prihod razmejitvene komisije, ljudje precej bolj italijanizirani kot v slovenskem delu, zato je bila posledica t. i. politike slovensko-italijanskega bratstva tudi ta, da so ti kraji dajali povsem italijanski videz. To v času priprav na prihod razmejitvene komisije za jugoslovanske zahteve gotovo ni bilo dobrodošlo. Tako v slovenskem kot v italijanskem delu pa so, kot je menil CK KPS, na razpoložanje ljudi vplivale tudi grožnje italijanske propagande, da bodo, ko bodo ti kraji ponovno vključeni v Italijo, izvajali povračilne ukrepe nad onimi, ki so ji bili nasprotni.⁸⁸

Kljub temu, da je bila asimilacija v Istri dokaj močna, pa je velik del Slovencev in Hrvatov nove jugoslovanske oblasti podpiral, saj so pomenile prekinitev vladavine italijanske države in zlasti fašizma, ki je bil v Istri še posebej brutalen. Primorski dnevnik je ob osvoboditvi Kopra zapisal: *“Slovenci iz okolice, možje in žene, stari in mladi, so hiteli v osvobojeno mesto. Po cesti so prihajale kolone z zastavami, transparenti; a korak so usmerjale naše borbene pesmi. Naš Koper je osvobojen, naša Istra in Primorska sta osvobojeni. Ljudje so to vedeli, zato so vzdikali vedno močnejše, zato so hoteli povedati vsemu svetu, da je to resnica.”*⁸⁹ Napake, ki jih je zagrešila ljudska oblast, ki se jim je marsikdaj pridružila preslaba obveščenaost ljudi, pa so pripomogle k temu, da je bilo med sicer predanimi ljudmi že konec junija 1945 tudi nekaj “podzemnega” nezadovoljstva.⁹⁰ Odbor skupine istrskih esulov, ki pa razmer med Slovenci in Hrvati ni ne dobro poznal ne razumel, je tako avgusta 1945 ocenjeval, da naj bi tudi veliko “Slovanov” nasprotovalo novim oblastem, med njimi zlasti tisti zemljiški lastniki, ki so morali vzdrževati jugoslovansko vojsko. Bili naj bi izpostavljeni pritiskom, saj naj bi oblasti s svojo nacionalistični politiko in zastraševanjem skušale obdržati vpliv med njimi.⁹¹ Celotno prebivalstvo, tako Italijani kot Slovenci in Hrvati, naj bi se pritoževalo zaradi prisilnih odkupov, deportacij ljudi in ropanja živine. Ob tem pa dodajajo, da je bilo takšno ravnanje bolj razširjeno v hrvaškem delu cone B kot v slovenskem.⁹²

⁸⁷ ARS I, f. GO SIAU, šk. 3, zapisnik 2. seje GO SIAU januarja 1946.

⁸⁸ ARS I, f. CK KPS III, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS 26.2. 1946.

⁸⁹ Primorski dnevnik, 15.5. 1945, št. 2, članek: Koper je tudi osvobojen.

⁹⁰ ARS I, f. PNOO, m. 3, mesečno poročilo javnega tožilca za tržaško okrožje javnemu tožilcu PNOO 30.6. 1945.

⁹¹ MAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 145, poročilo Odbora skupine istrskih esulov raznim naslovom 29.8. 1945.

⁹² MAE, AP 1931-1945, Jugoslavija, b. 145, pismo z naslovom: Dragi prijatelji, julij 1945.

Podpora Slovencev in Hrvatov novim jugoslovanskim oblastem se je najbolj izrazito pokazala ob obisku zavezniške razmejitvene komisije pomladi 1946. Res je, da so bile manifestacije skrbno pripravljene in vodene, vendar pa še tako skrbne priprave ne bi mogle zrežirati pristnega navdušenja, ki je bilo na teh manifestacijah. Bivši kraljevi namestnik dr. Ante Mandić je v pismu dr. Vladimirju Bakariću in Edvardu Kardelju sicer omenjal, da so bile pri organiziranju obiska komisije v Istri tudi posamezne napake, da pa je bil obisk neprekinjen praznik s petjem, govori, cvetjem, slavoloki, ki je pokazal, da je vsa Istra za Jugoslavijo.⁹³ Teh časov se spominja France Perovšek takole: *“Pod vodstvom SIAU, sindikatov, antifašistične ženske zveze in mladinske organizacije so ljudje dobesedno noč in dan množično čakali komisijo povesod, kamor se je namenila. Člani komisije so lahko doživljali silovite manifestacije z zahtevami po priključitvi k Jugoslaviji. Vsa Primorska je bila v slovenskih in jugoslovanskih zastavah, vsaka vas in večje naselje je imelo značilne primorske slavoloke z napisi, ki so izražali voljo ljudi po priključitvi. (...) Ves čas je bilo slišati oglušujoča gesla: “Hočemo Jugoslavijo! Tu smo Slovenci! Tukaj je Jugoslavija!” in podobno. Spominjam se, kako so v neki vasi otroci splezali celo na drevesa. Kot viseči živi grozdi so se pozibavali v ritmu vzklicevanih gesel. Spet drugje so se zbrali vaščani iz več vasi, pričakali prihod komisije v vas in jo nato kot hudournik zalili ob nepopisnem vzklikanju in skandiranju.”*⁹⁴

Položaj pa se je slabšal, saj je pol leta po obisku razmejitvene komisije novembra 1946 dr. Mandić pisal Kardelju o popolnem kaosu in brezvladju oziroma mnogovladju v Istri, kjer je vsak najmanjši “tirančič” neomejeno vršil svojo voljo. Načelnik VUJE Venčaslav Holjevac in VUJA sama naj ne bi imela nobene moči in se je dejansko nahajala med kladivom in nakovalom, lokalnimi oblastmi in nezadovoljnim prebivalstvom, saj so vso oblast prevzeli ljudski odbori. Ti naj bi neodvisno od VUJE delali tisto, kar se jim je zdelo. Temu se je pridružilo delovanje Ozne, ki je bila močna in v hrvaškem delu odvisna od Zagreba (v slovenskem pa od Ljubljane, op. p.), kateri se je po Mandićevi oceni “fučkalo” za vojno upravo in ljudsko oblast. Partija je v svoje vrste mobilizirala sumljive ljudi, medtem ko so se starejši komunisti med seboj prepirali. Ljudje pa so bili prestrašeni in tako se je “pokvaril” položaj, kakršen je bil v Istri ob osvoboditvi.⁹⁵ Ob tem moram dodati, da so bile te ocene namenjene delu Istre, ki je bil vezan na hrvaške oblasti. Povsem drugače opisuje razmere v slovenskem delu cone B v svojih spominih takratni predsednik PPNOO France Perovšek. Res pa je, da njegove ocene temeljijo v veliki meri na razmerah v povsem slovenskem delu cone B (in ne v Istri); od Istre se to območje ni razlikovalo le po tem, da je bilo homogeno etnično slovensko območje, ampak tudi po razvitosti. Ozna oziroma Udba je v coni B Slovenskega primorja delovala prikrito, v okviru t. i. obveščevalnih točk; tudi zanje naj bi

⁹³ ARS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo dr. A. Mandića E. Kardelju in dr. V. Bakariću 17.3. 1946.

⁹⁴ Perovšek, Moja resnica, str. 86.

⁹⁵ ARS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo dr. A. Mandića E. Kardelju 25.11. 1946.

veljali isti predpisi kot za ostale institucije, obenem pa tudi stališča družbenih organizacij, zlasti KPJK. Tudi tu so se dogajale različne deformacije, ker je vse prevečkrat v iskanju sovražnika Ozna le tega videla tudi med tistimi, ki to niso bili. Perovšek obenem poudarja, da so se v slovenskem delu cone B resnejšim deformacijam organov prisile skoraj popolnoma izognili.⁹⁶

V coni B Julijske krajine in tudi v koprskem okraju sta bili vodilni politični organizaciji SIAU in KPJK, podobno kot OF (Ljudska fronta) in KPS v Sloveniji. Kot enotni organizaciji za celotno Julijsko krajino sta bili ustanovljeni avgusta 1945 in sta delovali po navodilih slovenskega in jugoslovanskega vodstva. Medtem ko sta bili v coni A najpomembnejši politični organizaciji projugoslovanskega bloka, sta v coni B preko organov ljudske oblasti dejansko imeli oblast. Tu, za razliko od velike večine italijanskih komunistov v coni A, italijanski komunisti niso tako enodušno podprli nove Jugoslavije. Jeseni 1945 je prišlo po stavki proti uvedbi jugolire tudi do razpusta partijskih komitejev v treh istrskih mestih in že pred tem do posameznih izključitev.⁹⁷ Ker so odklonili, da bi se vključili v SIAU in podprli vključitev v Jugoslavijo, so bile januarja 1946 razpuščene sekcije KPJK v Piranu, Bujah in Kopru.⁹⁸ Perovšek piše, da je izključitev dr. Paola Seme bila posledica njegovih stališč, za katere mu je uspelo pridobiti skoraj celotno piransko partijsko organizacijo, do priključitve Slovenskega primorja k Jugoslaviji, na katero je gledal kot na čisti slovenski nacionalizem. Njegova dejavnost je bila zato nasprotna globalni politični strategiji KPJK in njenim neposrednim prizadevanjem za rešitev tržaškega vprašanja v korist Slovenije in Jugoslavije.⁹⁹

V obalnih mestih sta poleg komunistične partije nekaj časa delovali tudi italijanski krščanskodemokratska in socialistična stranka, a le v okvirih, ki so takrat veljali za opozicijo v Jugoslaviji. Sprva so ju hoteli vključiti v SIAU, kar sta odklonili, zato so skušali v SIAU vključiti posamezne njune člane.¹⁰⁰ Ozna naj bi imela novembra 1945 tudi točne podatke o kanalih in "fašistični mreži", ki je vodila iz Trsta v Istro.¹⁰¹ Krščanska demokracija, ki je takrat že delovala ilegalno, je novembra 1945 svojo aktivnost nekoliko zmanjšala, nato pa, tako obveščevalno poročilo 24. decembra 1945, je postala ponovno aktivnejša, posebno na območju Kopra in Pirana. Njeni duhovni vodje so bili italijanski duhovniki, okoli katerih se je zbirala italijanska mladina bogatejših slojev - "bivših fašističnih mogotcev, današnjih reakcionarjev". Krščanskodemokratska stranka naj bi imela večji sestanek 1. decembra 1945 v Kopru, na katerem naj bi bilo tudi šest duhovnikov. Isto noč so bili izbrisani vsi napisi in prečrtane slike Tita in Stalina, ter, kot je poročal obveščevalni center 2. slovenske divizije NO decembra 1945, "*napisane parole*

⁹⁶ Perovšek, *Moja resnica*, str. 56-58.

⁹⁷ PAK, f. OKZKS Koper, fasc. 75, zapisnik izredne seje Okrajnega komiteja KPJK Koper 27.10. 1945; V Beltram, *elaborat*, str. 17.

⁹⁸ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo o položaju, 31.1. 1946.

⁹⁹ Perovšek, *Moja resnica*, str. 90, 91, 93, 94.

¹⁰⁰ PAK, f. OKZKS Koper, fasc. 75, zapisnik 4. redne seje OK KPJK Koper 9.10. 1945. O delovanju SIAU in KPJK v coni A glej N. Troha, magistrsko delo, str. 121-207.

¹⁰¹ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 29.11. 1945.

protijugoslovanske vsebine. Odnosi tamkajšnjega italijanskega življa in naših oblasti so nastali splošno jako napeti."¹⁰² Tudi za januar 1946 so poročali o velikem številu "reakcionarnih" časopisov v coni B in dodali: "*Da imajo ti elementi dokajšnjo zaslombo pri italijanskem prebivalstvu v coni B, nam dokazuje dejstvo številnih listkounih in napisnih akcij v Piranu, Kopru ter ostalih mestih ob obali, tudi hrvaški Istri.*"¹⁰³

Jugoslovanski obveščevalni viri so v začetku septembra 1945 poročali o obstoju "reakcionarne grupe" okrog 150 mož, istrskih Italijanov, ki so se skrivali v coni B in tudi vohunili za Italijo.¹⁰⁴ Poročilo novembra 1945 dodaja: "*V Kopru so oboroženi. Propagandni materijal se trosi in širi s podporo duhovnikov. Obstaja kurirska služba, ki vzdržuje zveze s centrom.*" Tudi radio Venezia Giulia naj bi s svojo propagando o položaju v Istri pripravljala teren pri ljudstvu, kajti "fašistični elementi" naj bi poleg propagande pripravljali v Istri tudi oborožene akcije.¹⁰⁵ Isti vir navaja, naj bi v Istri ustanavljali vsaj tri oborožene brigade - GiL, Foschiatti, Istria libera, vse v južni Istri. Imeli naj bi stike z jugoslovanskimi četniki, ki so bili prepričani, da bodo pomladi 1946 oni prevzeli oblast v Jugoslaviji in so za prevzem oblasti organizirali oborožene enote. Italijanske brigade naj bi v sodelovanju z njimi osvojile severno, četniki pa južno Istro. O tej dejavnosti naj bi poročali tudi predsedniku CLNG polkovniku Antoniu Fondi in zahtevali finančno podporo za nakup orožja in za izpopolnitev brigad. Fonda je obljubil, da bo to predlagal na naslednji seji CLNG.¹⁰⁶

V ugotovitvah preiskave proti Skupini istrskega odpora (Gruppo resistenza istriana, GRI) je navedeno, da je bil istrski CLN kot sestavni del CLNG osnovan v Istri jeseni 1945 na pobudo (socialista Antonia) De Bertija, bivšega Bonomijevega prefekta za Istro, ki je bil po vojni svetovalec CLNG za vprašanja Julijske krajine pri italijanskih vladah in je kot tak nastopil tudi v delegaciji na mirovni konferenci. Predsednik je postal dr. Fragiaco Rinaldo, emigrant iz Pirana, ki je bil tudi njihov delegat v CLNG. Neposredno je bil istrski CLN povezan tudi s Odborom istrskih beguncev (Comitato esuli istriani, CEI) in je od njih dobival materialno in moralno podporo. Takoj po ustanovitvi naj bi pričeli z organizacijo ilegalnih odborov CLN v istrskih mestih cone B ter Odbora istrske pomoči (Comitato

¹⁰² ARS I, f. CKKPS II, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra štaba Gubčeve brigade 2. slovenske divizije NO 24.12. 1945.

¹⁰³ ARS I, f. CKKPS II, šk. 39, redno mesečno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO od 1. do 31.1. 1946.

¹⁰⁴ ARS I, f. AIS, ae 421, obveščevalno poročilo 6.9. 1945.

¹⁰⁵ ARS I, f. AIS, ae 421, obveščevalno poročilo 13.11. 1945.

¹⁰⁶ ARS I, f. AIS, ae 421, obveščevalno poročilo 23.12. 1945. Naj pa ob tem omenim promemorijo italijanskega zunanjega ministrstva, v kateri poročajo o neuradnih pogovorih med predstavnikom italijanskega zunanjega ministrstva in neimenovanim visokim predstavnikom jugoslovanske emigracije - Srbom po narodnosti, v kateri je med drugim zapisano: "Glede nespornih italijanskih pravic do Trsta in zahodne Istre so Srbi na strani Italije, Hrvatje na splošno bodo zadovoljni z dvema tretjinama Istre, samo določen del šovinističnih Slovencev bo ostal neupogljiv, a jih bodo nevtralizirali tisti, ki imajo interes, da Jugoslavija in Italija živita v prijateljstvu, to pa so predvsem Srbi". MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 8, promemorija 24.7. 1946.

assistenza istriana), ki je postavil svoje zaupnike pri ilegalnih CLN. V istrski CLN se je vključila tudi Skupina za istrsko propagando (Gruppo propaganda istriana), ki je izdajala glasilo Grido dell'Istria in vodila radijsko postajo Venezia Giulia. Širili so ilegalne letake in poleg omenjenega glasila tudi drugo proitalijansko časopisje. V začetku leta 1946 se je odbor razširil s predstavniki CLN raznih istrskih mest, ki so pribežali v Trst. Prav tako naj bi v začetku 1946 istrski CLN organiziral in vodil v istrskih mestih zgoraj omenjeno "teroristično špijansko organizacijo" GRI, katere naloge so bile zbiranje vojaških in političnih informacij ter razširjanje ilegalne propagande. Iz cone A in Italije naj bi dobivala orožje in eksploziv, pripravljala atentate, sabotaže in diverzije. Pred konferenco zunanjih ministrov je delegacijo istrskega CLN v Rimu sprejel vodja italijanske delegacije na konferenci Alcide De Gasperi. Tu so obiskali tudi centrale nekaterih italijanskih strank ter dobili navodila za delo. Istrski CLN je zaradi strankarskih nesoglasij maja 1947 prenehal z delom, septembra isto leto pa je bil preosnovan v paritetni istrski CLN.¹⁰⁷

Istrski CLN je od italijanskih oblasti zahteval pomoč in solidarnost za, kot pišejo na letaku, "ljudi, ki so krivi le tega, da so ljubili Italijo in svobodo."¹⁰⁸ Z letaki so Italijane pozivali na aktiven in pasiven odpor: "*Rispondiamo con la nostra lingua, con la nostra storia, con la nostra civiltà superiore, con i nostri caduti, che siamo italiani, vogliamo l'Italia e avremo l'Italia.*"¹⁰⁹

Ko so se aprila 1946 pojavili prvi načrti nove meje, ki so Jugoslaviji prisojali znaten del Istre, je istrski CLN na ZDA in Veliko Britanijo naslovil spomenico, v kateri so protestirali proti predlagani francoski črti in opozarjali, da bodo Istrani (istrski Italijani, ki jih tu izenačujejo z Istrani, op. p.) raje sprejeli težko pot begunstva kot se izpostavili jugoslovanskemu zatiranju.¹¹⁰ Naslednji mesec so poslali spomenico tudi italijanski vladi, v kateri jo opozarjajo, kot so ocenjevali, na nemogoče razmere, če bi bila Istra priključena k Jugoslaviji: "*L'assoluta impossibilità di tutti gli italiani e di gran parte degli stessi slavi di vivere ulteriormente sotto il costante terrore di pochi fanatici prezzolati dell'Ozna, seguaci di un regime quanto mai barbaro, totalitario, poliziesco e contrario ad ogni più elementare norma di vivere civile e delle libertà.*"¹¹¹ Italijansko zunanje ministrstvo je maja 1946 poudarjalo, da je v Kopru in drugje v Istri prebivalstvo pod "titovsko"

¹⁰⁷ AMNZ, Bande in ilegalne organizacije na Slovenskem, m. Gruppo resistenza istriana (GRI), glavni izsledki preiskave proti skupini GRI in istrskemu CLN, nedat., po aretaciji februarja 1948.

¹⁰⁸ ARS I, f. AIS, ae 409, letak istrskega CLN: Klic Istranov, 11.2. 1946.

¹⁰⁹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, poročilo Glavne komande kraljevih karabinjerjev 10.2. 1946, v katerem poročajo o letaku istrskega CLN. V prevodu se tekst glasi: "Odgovorimo z našim jezikom, z našo zgodovino, z našo višjo civilizacijo (ki pa je pravkar prekinila s fašizmom, op. p.), z našimi padlimi, da smo Italijani, hočemo Italijo in imeli bomo Italijo."

¹¹⁰ MAE, AP 1946-1950, b. 4, poročilo Glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom, 28.4. 1946.

¹¹¹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, Cip, 31.5. 1946. V prevodu se tekst glasi: "Popolnoma nemogoče je za vse Italijane in za velik del samih Slovanov, da bi živeli pod stalnim terorjem nekaterih fanatikov, ki jih je najela Ozna, privržencev režima, ki je bolj kot katerikoli totalitaren, policijski in nasproten vsaki najbolj osnovni normi civiliziranega življenja in svobode."

nadvlado in izpostavljeno pravemu terorju in bi zavezniško zasedbo cone B sprejeli kot osvoboditev.¹¹² Iz italijanskih odmevov je razbrati tudi, da so bili tisti, ki so zahtevali ohranitev Italije, razočarani nad ravnanjem zahodnih zaveznikov, zlasti od avgusta 1946, ko so bili rezultati na mirovni konferenci bolj ali manj znani. Sprašujejo se, kakšne mednarodne garancije bodo dobili v trenutku množične izselitve, ker naj bi bili zaradi brutalnega jugoslovanskega šovinizma prisiljeni zapustiti svojo zemljo, in tudi, kaj bo z njihovo lastnino. Obenem naj bi se na območju cone B, ki je bil predvideno, da se vključi v STO, povečal teror in nadzor nad ljudmi. Prihajalo je tudi do raznih incidentov.¹¹³

Jugoslovanske oblasti pa so v začetku maja 1946 poročale, da so "zadele v gadje gnezdo. V vseh vrstah patriotov vlada panika. V dnevnikih oddajah pozivamo ljudi, naj se otresejo fašističnega vpliva, za protiljudske elemente pa ni nobenega pardona. Kot predvidevamo je včeraj Voce libera pisala na prvi strani, da smo zagrozili zažgati Koper v slučaju, da pade pod Italijo."¹¹⁴ O tem, da nasilje ni bilo samo enosmerno, priča depeša o napadu na enega mladih članov SIAU v Strunjanu, ki so ga napadli maskirani neznanci, ga zvezali, pretepli, in naj bi ga nameravali ubiti, kar pa so preprečili mimoidoči.¹¹⁵

Eden od pritiskov na prebivalstvo, nasprotno Jugoslaviji, so bile množične manifestacije. Tako je bila 25. maja 1946 v Kopru manifestacija, ki se je je udeležilo okrog 25 tisoč ljudi. PPNOO je poročalo v Ljubljano: "*Razpoloženje borbeno. Govoril Jaksetich. (...) Koprčani so se le delno udeležili, bile so Istrijanke v narodnih nošah. (...) Doslej največja manifestacija v Kopru.*"¹¹⁶ Junija 1946 so italijanski viri poročali o epuraciji iz tovarn Ampeleje in Arrigonija v Izoli, ko naj bi odpustili 57 uslužbencev in delavcev, češ da so "reakcionarji, sovražniki ljudske oblasti, šovinisti". Ob teh odpustih naj bi eden od vodilnih funkcionarjev, ki ga poročilo italijanske vlade navaja kot okrožnega šolskega sekretarja, izjavil, da to ni več kaznovanje fašistov, ampak Italijanov: "*Italiano significa oggi fascista e reazionario. D'ora in poi non si procederà più alla sola epurazione dei reazionari, ma alla deportazione.*"¹¹⁷ Od poletja 1946 poročajo o novih aretacijah Ozne, o deportacijah

¹¹² MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, Cip, 29.5. 1946.

¹¹³ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, Politični položaj v Julijski krajini, položaj v Istri, nedat. Tako poročajo o napadu na tovornjak, na katerem so se prevažali voditelji SIAU, pri Miravalah pri Pulju. Več ljudi je bilo ubitih. Isto noč je jugoslovanska vojska organizirala preiskavo terena, prišlo je do spopadov, izgub na obeh straneh, veliko ljudi je bilo aretiranih. Prav tako poročajo o bombnem napadu na sedež jugoslovanskih oblasti v Pazinu.

¹¹⁴ ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša OK KPJK Koper (Vodopivec) Okrožnemu KPJK 11.5. 1946. La Voce libera je bil dnevnik, glasilo CLNG, ki je izhajal v Trstu od 23.6. 1945.

¹¹⁵ ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša OK KPJK Koper OK KPJK 23.4. 1946. Iz poročila ni povsem jasno, ali gre za člana SIAU ali tudi KPJK.

¹¹⁶ ARS I, f. CK KPS III, šk. 45, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša poverjenišva CK KPS 27.5. 1945.

¹¹⁷ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo 12.6. 1946. Tekst se v prevodu glasi: "Biti Italijan danes pomeni biti fašist in reakcionar. Odslej se ne bo izvajala le epuracija reakcionarjev, ampak tudi deportacija."

pa tudi o visokih davkih "na vse in za vse".¹¹⁸ Novembra 1946 je bil v Piranu proces proti dvema "fašistoma, ki sta požigala istrske vasi", eden je bil obsojen na dvajset let, drugi na šest.¹¹⁹ Januarja 1947 je bil pred okrožnim ljudskim sodiščem proces proti 78 Italijanom iz Pirana, obtoženih fašističnih zločinov; vsi razen Antonia Vatta so bili sojeni v odsotnosti. Obtožnica je navajala, da so bili to fašisti vse od prvega dne, skvadristi, ustanovitelji fašistične stranke v Piranu, krivi usmrtitev, preganjanj in ropanj. Pet jih je bilo obsojenih na smrt, petnajst na dvajset let ječe, trije na osemnajst let.¹²⁰ Tudi decembra 1946 še poročajo o valu aretacij in ropanj, onemogočanju prehoda v cono A, zato je istrski CLN pozival k solidarnosti in klical na pomoč tistim, ki so bili po njihovem mnenju krivi le tega, da so ljubili Italijo in svobodo.¹²¹ Decembra 1946 so zaprli blok za prehod v cono A na Ospu in je ostal odprt le blok na Škofijah, tako da mnogi, ki so bili zaposleni v coni A, niso mogli na delo. Kljub posredovanju lokalnih aktivistov bloka na Ospu niso odprli, so pa dali vsem, ki so morali iz različnih razlogov v cono A, dvolastniške legitimacije.¹²² Jugoslovanske oblasti so delavcem, zaposlenim v coni A (samo iz Kopra jih je bilo 580), postavljale tudi druge ovire. Tako so morali po novem predpisu od junija 1947 vsak konec tedna ali meseca predati nedotaknjeno kuverto s svojo plačo koprski banki, ki je lire zamenjala za jugo-lire.¹²³

V dneh med 16. in 18. novembrom 1946 so bile v Istri množične aretacije trgovcev, trgovine so bile zaprte, denar rekviriran.¹²⁴ Te aretacije in preiskave so bile v skladu s predpisi o pobijanju špekulacije in črne borze. O preiskavah pri trgovcih so poročali tudi marca 1947.¹²⁵ Zaradi odvoza strojev iz Izole so delavci Arrigonija poslali vsem časopisom v Trstu protest, naslovljen na ZVU.¹²⁶ Ob tem moramo vedeti, da so stroje odvažale tudi angloameriške oblasti v Pulju, ki je po mirovni pogodbi pripadel Jugoslaviji. Oblasti so julija 1947 prepovedale izvoz rib, kar je povzročilo stavko ribičev.¹²⁷ Italijansko prebivalstvo je prizadelo tudi to, da se je vse bolj uvajala dvojezičnost.¹²⁸

¹¹⁸ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo o položaju, Trst 1.7. 1946.

¹¹⁹ ARS I, f. CK KPS III, šk. 45, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša poverjenišva CK KPS 30.11. 1946.

¹²⁰ AMNZ, osebna gradiva, Antonio Vatta, sodba okrožnega ljudskega sodišča 29.1. 1947.

¹²¹ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 8, dopis italijanskega zunanjega ministrstva vladi o preganjanju Italijanov v Istri, 19.12. 1946.

¹²² ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše stanice 31, depeša Vodopivca F. Perovšku o bloku na Ospu 18.12. 1946; depeša F. Perovška Vodopivcu 20.1. 1947; AMNZ, Elenco degli epurandi del circondario per l'Istria (seznam 726 oseb iz koprškega okraja, ki so bili "zaradi fašistične preteklosti" obsojeni na pet let odvzema političnih in državljanskih pravic); ARS I, f. CK KPS III, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša 31.12. 1946.

¹²³ MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 133, Kronika Trsta za drugo polovico julija 1947.

¹²⁴ MAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo, nepodpisano, nedat.

¹²⁵ ARS I, f. CK KPS III, šk. 46, depeše poverjenišva Ajdovščina, depeša 19.3. 1947.

¹²⁶ ARS I, f. GO KPJK, m. osebna korespondenca Branka Babiča, pismo D. Miliča 12.2. 1947.

¹²⁷ MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 133, Kronika Trsta za drugo polovico julija 1947.

¹²⁸ MAE, AP 1946-1950, Italia, b. 133, pismo italijanskega predstavnštva v Beogradu 24.7. 1947.

Jugoslovanske oblasti so se pripravljale na vzpostavitev STO, v katerem so imeli Italijani zaradi Trsta večino, zato so skušale čim bolj utrditi svoj položaj v tistem delu, ki je bil dotlej pod njihovo upravo. Pospešeno so uvajale agrarno reformo, utrjevale zadružni sektor, ljudsko oblast in upravni aparat. Pri tem pa so zaznavale, da se je razpoloženje med Italijani v coni B še poslabšalo in da so komaj čakali spremembo, tudi revni med njimi. Prav tako se je slabšal položaj v slovenskih vaseh.¹²⁹

Koprski okraj cone B je bil v skladu z mirovno pogodbo z Italijo, podpisano 10. februarja 1947 in uveljavljeno 15. septembra istega leta, skupaj z zaledjem Trsta in bujskim okrajem vključen v STO. Ker pa samostojna država ni nikoli dejansko zaživela, k čemur je prispeval splet mednarodnih okoliščin, v največji meri interes zahodnih držav, da obdržijo svoje pozicije v coni A in Trstu, se je v coni B STO vse do londonskega memoranduma 5. oktobra 1954 ohranila Vojnna uprava Jugoslovanske (ljudske) armade.

Nevenka Troha

LA SITUAZIONE NEL DISTRETTO CAPODISTRIANO DELLA ZONA B DELLA VENEZIA

GIULIA NEGLI ANNI 1945-1947

Riassunto

Dopo il 12 gennaio 1945, a seguito dell'accordo tra gli Alleati e la Jugoslavia, la Zona B della Venezia Giulia venne sottoposta all'autorità d'occupazione dell'Amministrazione militare dell'Armata jugoslava per il Litorale sloveno, l'Istria e Fiume (Vojaška uprava Jugoslovanske armade za Slovensko primorje, Istro in Reko - VUJA), la quale a sua volta delegò parte di questi poteri al Commissariato del Comitato regionale nazionale per il Littorale sloveno e Triesto (Poverjenišтво Pokrajinskega narodno-osvobodilnega odbora - PPNOO) costituito nel luglio del 1945. Il territorio, in seguito annesso alla Slovenia, va distinto in due zone: quella annessa in base al trattato di pace, etnicamente slovena e in cui dopo la partenza degli Italiani non si registrarono contrasti nazionali, e l'odierno territorio sloveno, in seguito parte della Zona B del TLT (distretto di Capodistria). A Capodistria, Isola e Pirano gli Italiani erano oltre il 90%, mentre il retroterra era sloveno. In questa zona il contrasto tra città e contado era piuttosto marcato e veniva considerato da molti come lo scontro tra "l'uomo civilizzato e quello barbaro". Ad eccezione di Isola, dove la popolazione era composta in prevalenza da operai, gli Italiani costituivano la stragrande maggioranza del ceto medio e alto e la struttura sociale combaciava con quella nazionale. Per questo motivo i provvedimenti della nuova amministrazione, indirizzati contro i cosiddetti nemici di classe, colpirono soprattutto gli Italiani. Poiché questi ultimi venivano spesso identificati con il fascismo a causa delle vicende del passato, specie nei primi mesi ci furono notevoli divergenze tra le direttive del comando ed i provvedimenti radicali presi sul campo.

Il Comitato di Liberazione Nazionale (CNL) italiano aveva operato durante la guerra in tutte e tre le cittadine istriane, ma la sua influenza non era stata rilevante. Diversi Italiani erano stati attivi nel partito fascista o suoi sostenitori, pertanto le epurazioni colpirono soprattutto loro e in misura molto minore gli Sloveni. Le persone più esposte erano partite ancor prima dell'arrivo dell'Armata jugoslava o erano state arrestate subito dopo. A questa prima ondata di fuggiaschi se ne aggiunsero altri che abbandonarono queste terre per le ragioni più disparate, anche per motivi di guadagno e di lavoro; infatti gli impiegati statali che si erano trasferiti qui durante l'amministrazione italiane avevano perso l'impiego. Secondo i dati della VUJA negli anni 1945-47 1617 persone abbandonarono illegalmente il distretto di Capodistria contro 451 partenze legali per un totale di 2068 persone, ovvero il 4,7% della

---

¹²⁹ ARS I, f. Boris Kraigher, šk. 2, politično poročilo OK KPJK za Istro 21.3. 1947.

popolazione. L'esodo continuò anche negli anni successivi, ma in questo periodo appoggiato dalla politica italiana, che incitava la gente ad abbandonare queste terre per poter dimostrare, nel corso delle trattative di pace, che la vita nella Zona B, ovvero in Jugoslavia, era diventata impossibile.

Le autorità jugoslave riconobbero l'autoctonia ad entrambe le nazionalità e tentarono di frenare l'esodo mantenendo le scuole e le organizzazioni culturali italiane e assicurando una presenza paritetica negli organismi politici e di potere, in parte anche per non prestare il fianco alle critiche avanzate dall'Italia. Il bilinguismo veniva rispettato incontrando però notevoli resistenze nelle cittadine fino ad allora prettamente italiane. D'altro canto la politica delle autorità, classista ed ideologica, rispecchiava il sistema monopartitico delle democrazie rivoluzionarie. Laddove non otteneva i risultati voluti faceva di tutto per inibire gli avversari politici, soprattutto quelli contrari all'annessione. Gli Italiani, ma anche gli Sloveni, vennero così distinti in "onesti e democratici" che appoggiavano il potere, e gli altri. Si cercò di influenzare la città con pressioni dal retroterra sloveno, come ad esempio durante le manifestazioni all'arrivo della Commissione interalleata per la delimitazione dei confini quando venne creata "un'atmosfera adeguata" e si impedì con drastici provvedimenti una manifestazione filo italiana.

I provvedimenti delle nuove autorità in Jugoslavia venivano attuati anche nella Zona B, sebbene in misura limitata. Ad esempio non venne portata a termine la nazionalizzazione. Uno dei primi provvedimenti, che interessò pure la Zona B, fu la confisca dei beni di quanti erano accusati di crimini fascisti. Questa misura era riferita alla proprietà e non alla nazionalità del singolo. Nel distretto di Capodistria tra il 1945 e il 1947 vennero eseguite 117 confische a persone sia fisiche che giuridiche. Molti furono anche i sequestri dei beni di persone fuggite o trasferite. La soppressione della mezzadria e la spartizione della terra ai coloni colpirono soprattutto gli Italiani, proprio a causa della struttura nazionale dei latifondisti.

La riforma agraria del febbraio 1947 portò alla confisca di 2293 ettari, di cui 1664 a Italiani. La popolazione italiana delle città, al pari di quella slovena delle campagne, risentì della mancanza di generi alimentari ed altri prodotti di consumo, dell'introduzione delle jugo-lire, della nuova demarcazione e della separazione da Trieste nonché del crollo della produzione causato dalla mancanza di materie prime, dalla partenza di numeroso personale specializzato e dall'asporto di macchinari e impianti, parte integrante del bottino di guerra.

Oltre all'UAI e al PC della Venezia Giulia nelle città costiere operavano anche i socialisti ed i cristiano-democratici italiani, ma soltanto nei limiti all'epoca concessi all'opposizione in Jugoslavia. Questi gruppi politici vennero ostacolati anche in quanto contrari alla nuova autorità e favorevoli all'annessione all'Italia. IL CLN istriano, operante nell'illegalità, con aiuti dalla Zona A e dall'Italia, distribuiva la stampa illegale e volantini, organizzava sabotaggi, cercava di rafforzare la coscienza nazionale italiana una anche di diffondere l'odio nei confronti delle autorità jugoslave e degli Sloveni.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

PODJETNIŠTVO

NA SLOVENSKEM

Najvidnejši slovenski gospodarski zgodovinarji predstavljajo slovensko podjetnost od uvajanja manufaktur do 20. stoletja, ko je z razvojem kapitalizma prav podjetništvo omogočalo gospodarski razvoj na Slovenskem. Razprave obravnavajo strukturo podjetnikov, načine udejanjanja njihove podjetnosti in rezultate le te na naših tleh. Drugi poudarek pa je na prikazu zamenjave zasebnega podjetništva s kolektivnim po drugi svetovni vojni.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO zapolnjujejo s tem dosedaj v slovenskem zgodovinopisju malo poznano področje naše preteklosti.

CENA 1500,00 SIT

Maruša Zagradnik

Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja

---

Pričujoči prispevek analizira zlasti pravno plat optiranja za italijansko državljanstvo v letih 1947 do 1951 s slovenskega dela priklučenega ozemlja, tj. tistega dela Primorske, ki je bil z Mirovno pogodbo 15. septembra 1947 priključen LR Sloveniji. Ta zgodovinski proces doslej še ni doživel celovite zgodovinske obravnave, njegovo predstavitev pa terjajo tudi trenutna politična trenja med Slovenijo in Italijo, ki zaradi vsesplošnega nepoznavanja problematike prikazuje to prese-ljevanje kot neurejen množični beg. V resnici je bilo to migracijsko gibanje zakon-sko urejeno, vladi obeh držav sta ga ves čas nadzorovali in bolj ali manj učinkovito usmerjali, predvsem pa je temeljilo na meddržavno usklajeni zakonodaji.

Mednarodna oz. meddržavna zakonska podlaga tega procesa so bili:

1. 19. člen Mirovne pogodbe z Italijo,
2. Sporazum med Jugoslavijo in Italijo o ureditvi nekaterih vprašanj, ki se nanašajo na opcijo z dne 23. decembra 1950,
3. pismo, ki je priloga tega sporazuma in sta ga izmenjala poslanik Ivekovič in zunanji minister Italije Sforza,
4. pismo, ki sta ga izmenjala šefa jugoslovanske in italijanske delegacije in je sestavni del Sporazuma o reguliranju vseh vzajemnih obvez gospodarskega in finančnega značaja med Jugoslavijo in Italijo z dne 18. decembra 1954,
5. note, ki sta jih izmenjali državi in so se nanašale predvsem na razčiščevanje tehničnih vprašanj.

Sklepi mirovne pogodbe z Italijo so zaščitili prebivalstvo dotedanjih okupa-cijskih con. Mirovna pogodba z Italijo vsebuje določbe o državljanstvu, o držav-ljanskih in političnih pravicah oseb na ozemlju, ki ga je Italija morala odstopiti Jugoslaviji.¹ Med drugim je zagotavljala pravico do svobodne izbire državljanstva, v skladu s katero so se prebivalci dotedanjih okupacijskih con lahko svobodno opredelili za jugoslovansko ali italijansko državljanstvo. Kot pogoj je poleg domicila na obravnavanem ozemlju postavljala tudi pogovorni jezik. To je pomenilo, da so se prebivalci Jugoslaviji priklučenega ozemlja, katerih pogovorni jezik je bil italijanski, lahko opredelili za italijansko državljanstvo in to v roku enega leta od uveljavitve Mirovne pogodbe, do 15. septembra 1948. V skladu z določili Mirovne pogodbe so se morale te osebe v enem letu po vloženi opciji izseliti v Italijo. Opcija staršev je vključevala tudi opcijo mladoletnih otrok.²

---

¹ Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije (dalje UL FLRJ), št.74/527, 29.8. 1947, Mirovna pogodba z Italijo, 19. člen.

² Enake možnosti so bile dane prebivalcem dotedanje Cone A, ki so želeli optirati za jugoslovansko državljanstvo. Ker je razprava omejena na izseljevanje s slovenskega dela priklučenega ozemlja, navajamo v vseh obravnavanih meddržavnih sporazumih le določila, ki se nanašajo na opcijo za Italijo.

Jugoslovanske oblasti so zakonsko uredile državljanstvo oseb na priključenem ozemlju decembra 1947.³ Dotedanji italijanski državljani, ki so imeli 10. junija 1940 domicil na območju, ki je bilo po Mirovni pogodbi priključeno k ozemlju FLRJ, in njihovi otroci, rojeni po tem datumu, so pridobili s 15. septembrom 1947 zvezno državljanstvo FLRJ ter državljanstvo tiste republike, na katere ozemlju je imela oseba 10. junija 1940 svoje prebivališče.

Še isti mesec je minister za notranje zadeve FLRJ s pravilnikom predpisal postopek za pridobitev opcije.⁴ V skladu z njim so lahko prebivalci priključenega ozemlja pisno ali ustno na zapisnik podali izjavo o opciji pred izvršilnim odborom okrajnega oz. mestnega ljudskega odbora, tisti, ki so se že izselili, pa pred diplomatsko-konzularnim predstavnikom FLRJ.

Izjava o opciji je morala vsebovati:

1. priimek, očetovo ime in ime, datum in kraj rojstva optanta,
2. prebivališče,
3. izjavo, v katerem kraju priključenega ozemlja je imel prosilec prebivališče 10. junija 1940, ter izjavo, da je bil na dan 15. septembra, tj. na dan uveljavitve mirovne pogodbe, italijanski državljan,
4. izjavo, da je optantov domači (pogovorni) jezik italijanski,
5. imena in datum rojstva otrok, mlajših od 18 let, na katere se je raztezala opcija.

Prosilec je moral predložiti izpisek iz rojstne matične knjige ter potrdila iz 2., 3. in 4. točke.

Odločbe o opciji je izdajalo republiško ministrstvo za notranje zadeve. Osebam, ki niso izpolnjevale predpisanih pogojev, je ministrstvo izjavo zavrnilo z obrazloženo pisno odločbo. Zoper tako odločbo je bila možna pritožba na vlado ljudske republike v štirinajstih dneh po prejemu odločbe.

Kriteriji za pridobitev opcije so bili strogi. Republiško ministrstvo je reševalo zahtevke v skladu z navodili zveznega ministrstva za notranje zadeve, s katerimi mu je bilo naročeno:

1. naj prizna opcije samo "pravim Italijanom po jeziku in poreklu" ter članom njihove ožje družine, čeprav zakonski partner ni Italijan,
2. naj odbije opcije vsem, ki so po poreklu Jugoslovani ali druge neitalijanske narodnosti, npr. Nemcem,
3. da premoženjsko stanje prosilca ne sme vplivati na odobritev opcije, razen v primerih, ko poreklo ni povsem jasno,
4. naj prizna opcije očitnim sovražnikom (npr. duhovnikom), četudi italijansko poreklo ni povsem dokazano,
5. naj se pri odločitvah "strogo drži" navedenih kriterijev in naj priznava opcije v čim manjšem številu,

³ UL FLRJ, št. 104/756, 6.12. 1947, Zakon o državljanstvu oseb na območju, priključenem po mirovni pogodbi z Italijo k FLRJ.

⁴ UL FLRJ, št. 109, 24.12. 1947, Pravilnik o opciji oseb z območja, priključenega k FLRJ po mirovni pogodbi z Italijo.

6. naj se strogo drži določil Mirovne pogodbe, tako da bo v slehernem primeru mogoče zagovarjati odločitev.⁵

Slovenske oblasti so bile dosledne pri izpolnjevanju bistvenega pogoja, tj. pri "občevalnem jeziku" optanta, ki so ga skorajda poistovetile z narodnostjo oz. materinim jezikom.

Do konca leta 1950 je bilo od 13.239 vloženih zahtevkov za priznanje opcije odobrenih 6.825, zavrženih pa 4.303. Ostale prošnje so bile še v postopku,⁶ ko so se kriteriji bistveno spremenili.

Po navedenih merilih dobršen del prebivalstva priključenega ozemlja, ki je želel optirati, ni izpolnjeval pogojev za pridobitev opcije. Večina teh se je že izselila med vojno, takoj po njej ali v času obstoja okupacijskih con. Mnogi že izseljeni so podcenjevali pomen opcije, zato so imeli kasneje težave pri urejanju državljanstva. Tisti, ki so se izselili in niso optirali, so po zakonu o državljanstvu oseb na priključenem ozemlju postali jugoslovanski državljani. Jugoslovanske oblasti so jim lahko kot pobeglim osebam odvzele državljanstvo. Izguba državljanstva pa je imela za posledico zaplembo celotnega premoženja.⁷ Nedvomno se je Italija zavzela, da bi jugoslovanske oblasti priznale opcije, ki so jih po dotedanjih merilih zavračale, da se pravica do optiranja razširi in roki podaljšajo, saj je sporazum o ureditvi opsijskih vprašanj, ki sta ga državi sklenili konec leta 1950⁸ (imenovan tudi sporazum Ivekovič - Sforza) in je veljal od 23. decembra 1950 dalje, razširjal pravico do optiranja, podaljšal roke zamudnikom in zavezal Jugoslavijo, da bo zahtevke za optiranje reševala pozitivno. Očitno je, da je Italija izseljevanje vzpodbujala, Jugoslavija pa je pristala na njene zahteve, saj je sporazum pomenil pravi preobrat v opsijskem postopku in je podaljšal pravico do optiranja do konca marca 1951, čeprav so roki po Mirovni pogodbi že potekli (za podajo zahtevka 15. septembra 1948, za izselitev 15. septembra 1949).

S tem sporazumom sta državi priznali opcije italijanskim državljanom (in njihovim družinam), ki so imeli 10. junija 1940 domicil na obravnavanem območju iz naslova javne službe, vojaške ali civilne (državni, vojaški ali občinski uslužbenci, oficirji, podoficirji, karabinjerji, notarji, učitelji in podobno), četudi niso bili rojeni na priključenem ozemlju in čeprav niso podali izjave o opciji (1. člen). Tem osebam opsijskega zahtevka sploh ni bilo treba oddati.

⁵ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije (dalje AMNZ), STO, Opcije za italijansko državljanstvo, 9.3. 1949.

⁶ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota 1 (dalje ARS I), Gradivo Borisa Kraigherja, šk. 9, Poročilo o poteku reševanja opcij za Italijo, 10.2. 1956.

⁷ UL FLRJ, št. 86/602, 25.10. 1946, Zakon o potrditvi, spremembah in dopolnitvah zakona o odvzemu državljanstva oficirjem in podoficirjem bivše jugoslovanske vojske, ki se nočejo vrniti v domovino, ter pripadnikom vojaških formacij, ki so služili okupatorju in so pobegnili v inozemstvo.

Po 1. členu zakona so izgubili državljanstvo FLRJ tudi "tisti, ki so pobegnili ali pobegejo iz države po osvoboditvi".

⁸ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), Okrajni LO Postojna, šk. 104, Sporazum med FLRJ in Republiko Italijo o ureditvi določenih vprašanj, ki se nanašajo na opcije, prepis; UL FLRJ, št. 1, 3.1. 1951 in št. 12, 7.3. 1951, Obvestilo o rokih za podajo opcije.

Ko je Ministrstvo za notranje zadeve LRS seznanilo lokalne oblasti z obravnavanim sporazumom, je izdalo poverjeništvom za notranje zadeve Primorske oblasti navodilo, naj te osebe črtajo iz evidence jugoslovanskih državljanov, kot razlog izbrisa pa navedejo: Zadržali italijansko državljanstvo po 1. členu sporazuma med FLRJ in Italijo iz leta 1950.⁹

Vlada FLRJ se je nadalje s sporazumom obvezala, da bo najkasneje v 90-ih dneh od dneva uveljavitve sporazuma odobrila opcije osebam, ki so se izselile po 10. juniju 1940 in so podale izjavo o opciji iz tujine (2. člen).

Ministrstvo za notranje zadeve LRS je v že omenjenem navodilu naročilo lokalnim oblastem, naj tovrstne odločbe "po pravilu izdajajo pozitivno. Za negativne odločbe, ki se bodo izdajale le iz posebnih razlogov, je potrebno poprejšnje soglasje zveznega ministrstva za notranje zadeve", ker se je jugoslovanska vlada zavezala, da ne bo izdala več kot 200 negativnih odločb od celokupnega števila opcij.¹⁰ "Zaradi navedenega je treba revidirati vse prej izdane opsijske odločbe, ki so bile poslana iz inozemstva. Treba bo torej vse prej izdane negativne odločbe ukiniti in izdati nove po sporazumu."¹¹

Osebam, ki so se izselile s priključenega ozemlja in so morale optirati, če so hotele zadržati italijansko državljanstvo, niso pa podale izjave o opciji v predpisanem času, je bil rok za podajo izjave podaljšan do 23. marca 1951, odločbe pa so morale biti izdane v 90-ih dneh od prejema zahtevka (3. člen).

Po navodilu ministrstva za notranje zadeve so se morale tudi tem osebam opcije odobriti, negativne odločbe so se lahko izdale le v izjemnih, upravičenih primerih, in to po poprejšnjem soglasju z zveznim ministrstvom za notranje zadeve.¹²

Prebivalcem priključenega ozemlja je bila s sporazumom podaljšana možnost optirati za italijansko državljanstvo v roku 60 dni, tj. od 10. januarja 1951 do vključno 10. marca 1951. Po določbah sporazuma je moralo o teh opcijah ministrstvo izdati odločbe v nadaljnjih 60 dneh od dneva prispetja (4. člen).

Tisti, ki se niso izselili, ker jim je bila po poprejšnjih kriterijih opcija zavrnjena, so imeli možnost zahtevati revizijo postopka do 10. marca 1951. Za izdajo odločb o revizijah je bila pristojna republiška vlada in jih je morala izdati v roku 60 dni (5. člen).

Sporazum je, kot že nekajkrat omenjeno, razširil možnost pridobitve opcije. Zagotavljal je praviloma pozitivno reševanje odločb (vsaj nekaterim prosilcem), saj je opredeljeval, da se bodo opcije iz členov 2 in 3 reševale načeloma pozitivno ter da se bodo pri vseh odločbah, zlasti tistih, ki se bodo izdale na prošnjo za revizijo iz člena 5, "pristojni organi ozirali v najširšem smislu na enotnost rodbine in na druge okoliščine, ki zaslužijo najširšo pozornost iz stališča pravičnosti,

⁹ PAK, Okrajni LO Postojna, šk. 104, Navodilo Ministrstva za notranje zadeve vsem poverjeništvom Primorske oblasti, nedat.

¹⁰ Ta številka se je nanašala na vse optante iz FLRJ, torej tudi na optante iz LR Hrvaške.

¹¹ Glej opombo 9.

¹² Glej opombo 9.

kakor tudi na posebne primere, na katere bo morebiti opozorila italijanska vlada.” (6. člen).

Italija je s tem sporazumom dosegla odobritev opcij, za katere je bila zainteresirana, vendar pa je kot spretna pogajalka uspela “vgraditi varovalko”, s katero je omejevala prihod nezaželenih oseb, čeprav Mirovna pogodba ni uzakonila možnosti zavrnitve od Jugoslavije potrjenih opcij. Jugoslaviji je očitala, da je potrdila določeno število opcij Slovencem, katerih pogovorni jezik je slovenski, medtem ko je zavrnila opcije nekaterim, ki so se šteli Italijane in pripadnike italijanske kulture, češ da njihov občevalni jezik ni italijanski. Italijanska vlada si je zato na sestanku v Rimu leta 1950 izborila pravico, da ugovarja prošnjam, za katere bo presodila, da je prosilčev občevalni jezik slovenski. V pismu, prilogi sporazuma Ivekovič - Sforza, državi pristajata, da bo Jugoslavija ponovno ocenila pozitivne odločbe, če bo italijanska vlada presodila, da so bile opcije podane zmotno ali zlonamerno. V takih primerih bosta vladi skupno pretehtali, ali niso morda podani pogoji za zavrnitev opcije.¹³

Slovenske oblasti izseljevanju niso bile naklonjene. “Nezaželeni” so priključeno ozemlje že zapustili, odhod ostalih pa jugoslovanskim oblastem iz več razlogov ni bil pogodu. Ker po sporazumu Ivekovič - Sforza niso mogle več preprečevati izseljevanja v tolikšni meri, kot bi jim bilo pogodu, so ga skušale omejiti vsaj s propagando. Ko so nekateri (po narodnosti Slovenci), ki jim je bila opcija odobrena, kasneje izjavo preklicali, so dobila lokalna poverjenišva za notranje zadeve navodila, naj obravnavajo te preklice kot “prošnje primorskih Slovencev za naturalizacijo v izrednem postopku”, poleg pa tudi navodilo, naj lokalna glasila “priobčijo javnosti tipične primere, ko so bili optanti z lažno prikazano propagando zavedeni k opciji za Italijo, kar so pa pozneje sprevideli kot svojo zмотo. Zlasti je opozoriti uredništva na tiste primere, ko so optanti spoznali svojo napako šele po izselitvi v Italijo in so se razočarani iz tamkajšnjih zbirnih baz vrnili nazaj v domovino.”¹⁴

Poleg tega so slovenske oblasti skušale preprečevati italijansko propagando za izseljevanje. Ministrstvo za notranje zadeve LRS je januarja 1951 opozorilo okrajna poverjenišva za notranje zadeve, da se na Hrvaškem širi propaganda za masovno optiranje ter da se že pojavlja tudi v Sloveniji, npr. v Ilirski Bistrici. V zvezi s tem jim je dalo navodilo, da morajo take primere nemudoma sporočiti Ministrstvu. “Ni pa treba podvzemati nikakih administrativnih ukrepov, temveč se je treba ravnati strogo po predpisih. Po izrečnem navodilu tovariša ministra je treba ojačati politično delo, tj. mobilizirati Partijo in Fronto v propagandno akcijo proti takim pojavom ter je treba preganjati iniciatorje take propagande in alarmantnih vesti. Glede tega stopite v stik s pooblaščenstvom UDV.”¹⁵

Roki za podajo opsijskih zahtevkov so potekli in administrativni del optiranja je bil leta 1951 zaključen, z izjemo nekaj administrativnih napak. To so bile

¹³ ARS I, Gradivo Borisa Kraigherja, šk. 9, Opcije na temelju Mirovne pogodbe z Italijo.

¹⁴ AMNZ, Gradivo STO, Navodilo Ministrstva za notranje zadeve LRS, 29.12. 1951.

¹⁵ AMNZ, Gradivo STO, Navodilo Ministrstva za notranje zadeve LRS, 24.1. 1951.

pravočasno vložene prošnje pri jugoslovanskih predstavništvih v tujini, ki so se kasneje v postopku izgubile, zato odločbe niso bile izdane. Te odločbe so jugoslovanske oblasti izdale v letih 1955 in 1956. Nadalje je bilo nekaj primerov, ko so bile odločbe izdane, niso pa bile vročene prosilcem (vsi ti so bili že v Italiji). Tem osebam so izdali dvojnike opsijskih odločb.

Ostala nerešena vprašanja, ki sta jih državi usklajevali in reševali še nekaj let, so bila političnega značaja.

Jugoslovanske oblasti so 163 pobeglim osebam opcije sprva zavrnilo, v revizijskem postopku po sporazumu Ivekovič - Sforza pa so jim skladno z obvezo, da bodo revizijske postopke reševale pozitivno, opcije priznale. Predvsem zaradi premoženjskih razlogov so pozneje s posebno odločbo, datirano nazaj, jugoslovanske oblasti tem osebam odvzele državljanstvo in na podlagi tega zaplenile premoženje.¹⁶ Prizadeti so zahtevali, da se jim opcija prizna in s tem pravica do odškodnine za premoženje, ki so ga pustili na priključenem ozemlju. Državni sekretariat za notranje zadeve FLRJ je leta 1955 razveljavil odločbe o odvzemu državljanstva. Opcijske odločbe so bile namreč že dostavljene italijanskim oblastem, s čimer so postale veljavne v mednarodnem pravnem prometu in bi bila njihova razveljavitev sporna.

Jugoslovanske oblasti so potrdile nekatere opcije, za katere je italijanska vlada presodila, da so sporne zaradi neizpolnjevanja pogoja občevalnega jezika. Leta 1952 je poslala jugoslovanski strani seznam 199 optantov, ki jim ni priznavala upravičenosti do opcije, češ da so te osebe slovenskega porekla in slovenskega pogovornega jezika (po izselitvi so v Italiji svoje otroke vpisali v slovenske šole). Italija se pri tem ni držala dogovorjene obveze, da bosta državi skupno pretehtali morebitne razloge za zavrnitev. Ti optanti so v resnici bili Slovenci, pozitivne odločbe so jim jugoslovanske oblasti izdale po sporazumu Ivekovič - Sforza, po poprejšnjih kriterijih pa jim bi bile zavrnjene.¹⁷

Pri spornih primerih je med državama prihajalo do nesoglasij. Druga drugo sta obtoževali, da ne uporabljata enotnih kriterijev. Kakor je Italija očitala nedoslednost Jugoslaviji pri presoji pogoja "občevalni jezik", ga je tudi Jugoslavija očitala Italiji: "Italijanska vlada ni dosledna v pogledu kriterija, kdaj je odkloniti prošnjo optanta. V primerih, ki jih je do sedaj odklonila, navaja kot temeljni razlog to, da je občevalni jezik teh ljudi slovenski, vsled česar ne izpolnjujejo pogojev člena 19 Mirovne pogodbe. Tu gre predvsem za ljudi, ki so sicer Slovenci in so tudi vedno doma govorili slovensko, vendar njihov občevalni jezik je bil tako v službi, pri oblasteh, na sodišču, v javnih lokalih italijanski. Ta nedoslednost se kaže v tem, da je na drugi strani Italija zahtevala in še zahteva, da se odobrijo opcije določenim osebam, 97 po številu,¹⁸ od katerih odpade 43 na LRS, ki jih je predložila na osnovi pisma A priključenega sporazumu z dne 18.

¹⁶ Glej opombo 6.

¹⁷ Glej opombo 6.

¹⁸ Nekateri viri navajajo, da gre za 88 primerov.

decembra 1954¹⁹ in katere osebe, izvzemši dveh primerov, so bodisi Slovenci ali pa Nemci. Vse te osebe govorijo in so govorile doma slovensko ali pa nemško, torej po italijanski interpretaciji nimajo italijanski občevalni jezik. V tej listi so npr. Pahor Melhior iz Prvačine, člani rodbine Tomšič Viktorja iz Ilirske Bistrice, Turk Dragotin iz Šepulj, Samsa Stanislav iz Ilirske Bistrice, Šavli Anton iz Tolmina, knez Windischgraetz in njegova hči, člani rodbine Teufenbacha, člani rodbine barona Koroninija itd. Gre torej za povsem identične primere, kakor so oni, katerih pozitivno rešenje opcije Italijani odklanjajo.²⁰ Jugoslavija namreč zaradi premoženjskih razlogov ni hotela priznati opcije nekaterim premožnim osebam, lastnikom veleposestev ter industrijskih in gospodarskih podjetij. Če bi opcije priznala, bi morala odplačati odškodnino za njihovo premoženje, ki je ostalo na priključenem ozemlju, vrednost njihovega imetja pa je bila velika. Italija si je prizadevala, da bi Jugoslavija te opcije priznala, čeprav so bila mnenja o upravičenosti tudi v Italiji deljena. V pismu A, ki je priloga in sestavni del Sporazuma o reguliranju vseh vzajemnih obvez gospodarskega in finančnega značaja z dne 18. decembra 1954, se je jugoslovanska vlada obvezala, da je "pripravljena priznati tiste opcije za italijansko državljanstvo, glede katerih bo italijanska vlada do 31. marca 1955 obvestila, da jih je prav tako pripravljena priznati. Prošnje za opcijo, ki ne bodo sprejete na ta način, bodo dokončno zavrjene."²¹

Po omenjenem sporazumu, ki je urejal medsebojne premoženjske zahteve med Jugoslavijo in Italijo, je Jugoslavija odplačala optantsko premoženje v globalnem znesku, v katerem je bilo upoštevano in zajeto tudi premoženje teh, za katere Jugoslavija ni hotela potrditi opcije. Te osebe so dobile potrjene opcije šele decembra 1964. Po sprejetju omenjenega sporazuma premoženjskih razlogov za nadaljnje zavračanje ni bilo več, ostali pa so politični. Italija je pripravljala dodatne sezname optantov, za katere je italijansko ministrstvo za notranje zadeve ocenilo, da so nezaželeni; tem je hotela zavriniti od Jugoslavije potrjene opcije. Po neuradnih podatkih naj bi jih bilo približno 3000. Jugoslavija je obravnavala to italijansko početje kot nespoštovanje meddržavnih sporazumov in dogovorov, zlasti pa kot pritisk na slovensko manjšino v Italiji. Priznanje opcij, katerih potrditev je zahtevala Italija, je pogojevala z ustrežno rešitvijo opcij, ki jih je Italija hotela zavriniti.

V vsem času od Mirovne pogodbe pa do dokončne rešitve vseh spornih problemov in primerov je bilo podanih 16.389 opsijskih zahtevkov za 22.359 oseb. Opcija je bila zavrjena 1.027 osebam, 21.332 pa jih je dobilo potrjeno opcijo. To so bili pretežno v času fašizma priseljeni Italijani. Italija je naseljevala na etnično slovensko ozemlje italijansko prebivalstvo v skladu s svojo politikou

¹⁹ Slovenija, Italija; Bela knjiga o diplomatskih odnosih. Ljubljana, marec 1996. Sporazum med FLRJ in R Italijo o dokončni poravnavi vseh medsebojnih obveznosti ekonomskega in finančnega značaja, ki izhajajo iz Mirovne pogodbe in nadaljnjih sporazumov, Pismo A, str. 54.

²⁰ ARS I, Gradivo Borisa Kraigherja, šk. 9, Opcije na temelju Mirovne pogodbe z Italijo z dne 10.2. 1947.

²¹ Glej opombo 19.

raznarodovanja. Javne službe (uprava, sodstvo, šolstvo itd.) so bile pridržane Italijanom, avtohtonih italijanskih prebivalcev pa na obravnavanem območju ni bilo.²² V času svoje suverenosti na tem ozemlju je Italija poskrbela, da med premožnim in izobraženim življenjem Slovencev skorajda ni bilo več. Slovensko prebivalstvo je gospodarsko oslabilo. Tako je med drugim s prisilnimi dražbami razlaščala zemljo slovenskih kmetovalcev in na ta posestva naseljevala številčne italijanske družine. Industrijska in gospodarska podjetja ter veleposestva so bila v glavnem v lasti tujcev, zlasti Italijanov. Kot že omenjeno, so se italijanski priseljenki odselili, preko 70 % jih je obravnavano območje zapustilo v prvih mesecih po kapitulaciji Italije. Podrobnejša analiza narodnostne strukture izseljenih ni bila opravljena, vendar Slovencev med njimi ni bilo veliko. Slovenci so optirali zlasti iz naslednjih razlogov: zakonska zveza z italijanskim partnerjem, ekonomska navezanost na kraje, ki so ostali v Italiji, raztrganost rodbin. Nedvomno so vplivali na odločitve tudi nekateri ukrepi jugoslovanskih oblasti, kot je bila obvezna oddaja kmetijskih pridelkov. Pri premožnih prebivalcih, med katerimi pa je bilo malo Slovencev, pa so bili odločilnega pomena ukrepi podržavljanja premoženja (agrarna reforma, nacionalizacija).

Med optanti so bili tudi pomiloščeni zaporniki. Po 2. členu Ukaza o pomilostitvi obsojenih italijanskih državljanov²³ so bili namreč pomiloščeni zaporniki (pravnomočno obsojeni od jugoslovanskih civilnih in vojaških sodišč), ki so izpolnjevali pogoje za optiranje in ki so podali izjavo o opciji. V letih 1948 do 1950 sta Jugoslavija in Italija "izmenjali" pomiloščene obsojence. Od 126 oseb, ki jih je Jugoslavija izročila Italiji, je bilo 78 optantov, od tega 38 iz LR Slovenije.²⁴

Prenos premičnin in denarnih sredstev

Z mirovno pogodbo je bilo optantom zagotovljeno, da bodo ob izselitvi, ko bodo poravnali dolgove in davke na priključenem ozemlju, lahko odnesli svoje premično premoženje in denarna sredstva, v kolikor so bili pridobljeni na zakonit način, da ta prenos ne bo obremenjen z izvoznimi ali uvoznimi taksami, ter da se bodo prenosi premičnin in denarnih sredstev izvršili v okviru sporazumnega dogovora med Jugoslavijo in Italijo.²⁵

Postopek za prenos premičnega premoženja je bil naslednji: optant je moral predložiti okrajnemu izvršilnemu odboru prošnjo in seznam vseh predmetov in denarja, ki ga je želel prenesti ob izselitvi. Navesti je moral, ali so predmeti novi oziroma koliko so stari, kolikšna je njihova približna vrednost ter kdaj in na kakšen način jih je pridobil, kolikšno vsoto denarja želi vzeti s seboj ter kako in kdaj si jo je pridobil. Predložiti je moral pismene dokaze in potrdilo krajevne

²² Po podatkih popisa prebivalstva v Avstro-Ogrski je leta 1910 na obravnavanem območju živelo 290 Italijanov, skupno število prebivalcev je bilo 160.000.

²³ UL FLRJ, št. 28/210, 7.4. 1948, Ukaz o pomilostitvi obsojenih oseb - italijanskih državljanov.

²⁴ ARS, Predsedstvo vlade LRS, šk. 23, poročilo Obsojenci Italijani, pomilostitve, opcije in zamenjava, 9.3. 1951.

²⁵ Mirovna pogodba z Italijo, Priloga XIV, člen 10.

ljudskega odbora, da so predmeti in gotovina njegova last in da si je vse to pridobil na opisan in zakonit način.

En izvod seznama in prošnjo je okrajni izvršilni odbor poslal v potrditev Komiteju za zunanjo trgovino pri predsedstvu vlade LRS, drug izvod pa odseku za notranje zadeve. Optanti so smeli odnesti s seboj le tiste premičnine in le tolikšno vsoto denarja, kolikor jim je z odločbo odobril Komite za zunanjo trgovino oziroma Ministrstvo za finance LRS, ki sta pri svoji odločitvi upoštevala gospodarske interese države in devizne predpise FLRJ.²⁶

Tudi pri prenosu premičnega premoženja je Italija aktivno posegala v odločitve. Rezultat meddržavnih pogovorov je bil sporazum o prenosu premičnin, ki sta ga državi podpisali 30. avgusta 1948, po odredbi jugoslovanske in italijanske vlade pa se je začel izvajati že 25. avgusta, tj. pred njegovo dejansko uveljavitvijo.²⁷

Optant je moral prenos premičnin izvršiti v enem letu od dneva opcije (1. člen), ni pa smel prenesti predmetov, ki so pripadali industrijskim, trgovinskim ali gospodarskim podjetjem.

Po 2. členu sporazuma je bil dovoljen prenos naslednjih premičnin:

1. osebne stvari, npr. perilo, obleka, krzno, oprema za neveste itd.,
2. osebne in družinske listine,
3. pohištvo privatnih hiš, računajoč pri tem tudi srebrnino, preproge itd.,
4. nakit in zlate predmete za osebno uporabo, zlate predmete za družinsko uporabo pa samo pod pogoji čl. 3 odst. 2,
5. predmete osebne in domače uporabe, npr. fotografske aparate, daljnogleda, gramofone, šivalne stroje, pisalne stroje, domače električne aparate, peči, plinske štedilnike, štedilnike na premog, petrolej, les ali elektriko itd.,
6. različne zbirke, npr. numizmatične, filatelistične, prirodoslovne itd.,
7. umetniške predmete in zbirke, arheološke predmete,
8. opremo privatnih pisarn in profesionalnih ordinacij,
9. radijske aparate in gramofone, klavirje,
10. harmonike in druge glasbene instrumente,
11. lovske puške,
12. kolesa in tricikle,
13. privatne knjižnice in privatne arhive,
14. motocikle s prikolico ali brez nje, avtomobile in kočije na živalsko vprego,
15. domače živali in perutnino, npr. pse, kokoši, kunce itd.,
16. živila v količini normalne domače zaloge,
17. predmete, instrumente in orodje, potrebne za obrtniško delo, poklic ali posel, ki ga je optant redno vršil, npr. kirurške, radiotehnične, optične instrumente, glasbene instrumente, aparate za merjenje, tehtnice, blagajne, ekspres stroje za kavo, stroje za sladoleđ, stružnice, stroje za svedranje, žage, statve, pletilne stroje;

²⁶ ARS, Predsedstvo vlade LRS, šk. 22, navodilo Ministrstva za notranje zadeve LRS Okrajnim IO za prenos premičnih stvari optantov, 10.6. 1948.

²⁷ PAK, Okrajni LO Postojna, šk. 104.

posode, vštrevši sode do 1 hektolitra, ročno kmetijsko orodje (razen kadi), stiskalnice za vino in za olje itd.,

18. kamione, avtofurgone, avtomobile,

19. ladje na vesla, jadra ali motor; ribiške čolne na jadra ali motor, če so se nanašali na redni posel optantov; čolne in ladje za zabavo,

20. živino z omejitvijo iz 4. člena,

21. vozove z živinsko vprego, ročne vozičke,

22. vrednostne papirje in delnice ter obveznice, ki jih je izdala država, pokrajina, občina ali privatna družba države, v katero se je vselila oseba iz 1. člena, vključno hranilne knjižice, poštne bone itd.

Predmete, navedene pod točkami 9, 11, 14, 18 in 19 je bilo dovoljeno prenesti samo, če so bili v posesti optanta na dan uveljavitve mirovne pogodbe, ali če so bili pridobljeni po tem datumu zato, da so nadomestili druge istovrstne predmete, ki so bili v posesti optanta že poprej. Po sporazumu so oblastni organi lahko prepovedali prenos premičnin, če so bile nabavljene po 15. septembru 1947 in če so očitno in v znatni meri presegale življenjski standard optanta. Za prenos zlatih predmetov za družinsko uporabo je moral optant pridobiti dovoljenje pristojnega ljudskega odbora. Dokazati je moral, da so predmeti last njegove družine in da niso bili nabavljeni zaradi špekulacije. Predmete, ki so sodili pod določila zakona dveh držav o zaščiti kulturnih in umetniških spomenikov in prirodnih redkosti, so smeli optanti prenesti samo v soglasju z določbami zakonodaje o kulturnih in naravnih spomenikih (3. člen).

Po sporazumu je bilo mogoče prepovedati izvoz goveje živine in konj, dovoljeno pa je bilo izvoziti 5 ovac, 5 koz, 1 osla, 1 mulo, eno svinjo iz posesti vsakega kmetijskega gospodarstva. V teh mejah je bilo dovoljeno prenesti skupno razne zgoraj omenjene živali (4. člen).

Za predmete, blago in živino, katerih prenos ni bil dovoljen, je sporazum optantom zagotavljal prsto prodajo po tržnih cenah. Če ta ni bila mogoča ali dovoljena, je moral te premičnine odkupiti pooblaščen uradni organ ali državno gospodarsko podjetje po tržnih cenah (člen 5).

Državi sta dokaj natančno določili tudi postopek za prenos premičnega premoženja. Tako sta v sporazum zapisali, da bodo dovoljenja za prenos izdajale pristojne oblasti na podlagi seznamov, ki jih bodo predlagali optanti preko lokalnih oblasti; da morajo biti v teh seznamih navedene vse premičnine, ki jih želi optant prenesti, da morajo lokalne oblasti izdati optantu potrdilo o prejemu prošnje ter da se morajo dovoljenja izdajati v čim krajšem roku.

Pred izdajo dovoljenja za prenos so oblasti lahko zahtevale od optantov dokaze, da so poravnali vse davke in dolgove ter da niso v kazenskem ali civilnem postopku. V nasprotnem primeru so pristojne oblasti odločile, ali naj se odreče dovoljenje, dokler se ne odstranijo ovire, ali pa naj se izda dovoljenje proti zavarovanju. V primeru suma, da so bili predmeti pridobljeni nezakonito, so bile pristojne oblasti po sporazumu zavezane, da "ukrenejo potrebno, da se stvar takoj preišče in reši" (6. člen).

V sporazumu je bilo tudi predvideno, da se ukinejo administrativne mere, ki so morda v preteklosti preprečevale izvoz določenih predmetov, v kolikor izvoz teh premičnin ni bil v nasprotju z določili obravnavanega sporazuma (7. člen).

S posebno določbo v sporazumu sta si državi zagotovili stalen in neposreden nadzor nad izvajanjem prenosa premičnin. Tako je italijanska vlada pri svojem generalnem konzulatu v Zagrebu imenovala delegata, ki je lahko posredoval v slehernem primeru in problemu, ki je nastal pri uresničevanju tega sporazuma (8. člen).

Zvezno ministrstvo za notranje zadeve je poslalo okrajnim izvršilnim odborom in odsekom za notranje zadeve na priključenem ozemlju navodilo:

1. Optanti morajo prošnje s seznama premičnin, ki jih želijo prenesti ob izselitvi, predložiti krajevnim oz. mestnim ljudskim odborom.

2. Ti odbori morajo dati potrebne pripombe k seznamom, zlasti navesti, kdaj je optant nabavil predmete iz 9., 11., 14., 18. in 19. točke člena 2, pri ostalih pa le v primeru, če ti predmeti očitno in v znatni meri presejajo odgovarjajoči način življenja optanta.

3. Odbori morajo napisati mnenje, ali ne bi kazalo odreči dovoljenje za izvoz živine.

4. Odbori morajo navesti katera ustanova ali državno podjetje bi lahko kupilo po prosti tržni ceni stvari, za katere naj bi se odreklo dovoljenje.

5. Ves postopek "se mora odvijati hitro in širokogrudno in ni uvajati posebnih preiskav brez resnega razloga".

6. Zavrnitev dovoljenja ne opravičuje prisilne prodaje, nasprotno, optant ima pravico zahtevati, da mu država ali kako državno podjetje odkupi premično premoženje po prostih tržnih cenah.

7. Od oblasti je potrebno zahtevati dokazila, da je optant plačal davščine.

8. Ljudski odbori naj razglasijo, da se optant seli iz države, naj v razglasu pozovejo upnike, da v kratkem, največ štirinajst dnevnem roku prijavijo terjatve. Morebitne prijave terjatev in izjavo optanta, ali prizna dolg, naj skupno s prošnjo za izvoz predložijo Komiteju za zunanjo trgovino pri vladi LRS. V kolikor optant ne prizna dolga, naj upnika napotijo na redno sodno pot zaradi zavarovanja njegove terjatve. Obenem naj navedejo, ali je optant pustil nepremičnine, ali te zadostujejo za zavarovanje dolga oziroma ali nudi optant druge vrste zavarovanja.

9. Pri dotedanjih selitvah optantov so slovenske oblasti zadržale izvoz nekaterih predmetov, za katere so sodile, da jih optanti ne smejo prenesti, je pa izvoz le-teh dovoljen po novem sporazumu. V takih primerih se morajo ti predmeti izročiti optantu. V kolikor so predmeti pod začasno upravo KUNI, naj optant zahteva sprostitev v rednem postopku.

10. O prejemu seznama izvoznih predmetov, ki je lahko predložen tudi v italijanskem jeziku, naj se izda potrdilo.

11. Odseki za notranje zadeve naj ne dajejo več svojih mnenj in predlogov, vendar "morajo temeljito poznati določbe sporazuma in iti na roko lokalnim

oblastem pri izvajanju sporazuma in paziti, da se ta sporazum izvaja pravilno ter hitro in uspešno".²⁸

Dovoljenja za prenos premičnin je izdajal Komite za zunanjo trgovino pri vladi LRS, dovoljenja za izvoz zlatih predmetov Ministrstvo za finance FLRJ, dovoljenja za izvoz predmetov umetniške ali zgodovinske vrednosti pa Komite za kulturo pri vladi FLRJ.

Neposreden prenos denarnih sredstev in vrednostnih papirjev preko meje ni bil dovoljen. Ta prenos sta državi uredili s sporazumom, ki sta ga podpisali 30. avgusta 1949.²⁹

Ob odhodu je optant lahko kupil v Narodni banki FLRJ do 30.000 lir na svoje ime in do 10.000 lir za vsakega mladoletnega "sopotnika", vendar skupna vsota za mladoletne osebe, ne glede na njihovo število, ni smela presegati 30.000 lir (2. člen).

Jugoslovanska narodna banka je odprla brezobrestni dinarski račun v korist Ufficio italiano dei cambi, imenovan "Specialni dinarski račun" (1. člen). Optanti so na ta račun položili svoja finančna sredstva, tako tista, ki so jih že imeli, kot sredstva od morebitne prodaje nepremičnin in premičnega premoženja.

Po 6. členu Sporazuma med FLRJ in Republiko Italijo o dokončni poravnavi vseh medsebojnih obveznosti ekonomskega in finančnega značaja z dne 18. decembra 1954 je bil Specialni dinarski račun zaprt, sredstva transferirana v Italijo, italijanska vlada pa se je obvezala, da bo plačala protivrednost zneskov upravičencem v Italiji.³⁰

Po omenjenem sporazumu so dobili optanti izplačano tudi odškodnino za nepremičnine, ki so jih zapustili na priključenem ozemlju.

---

²⁸ PAK, Okrajni LO Postojna, šk. 104.

²⁹ PAK, Okrajni LO Postojna, šk. 104, Sporazum izmedju FNRJ i Republike Italije koji se tiče transfera optantskih sredstava, prepis.

³⁰ Glej opombo 19.

Maruša Zagradnik

LE OPZIONI PER LA CITTADINANZA ITALIANA DEGLI ABITANTI DELLE TERRE ANNESSE

Riassunto

Nel contributo si mette in luce l'aspetto giuridico delle opzioni per la cittadinanza italiana degli abitanti di una parte del territorio sloveno che, in conseguenza del Trattato di Rapallo, era venuto a trovarsi sotto la sovranità italiana ed in seguito, in virtù del Trattato di pace con l'Italia, venne definitivamente annesso alla RPF di Jugoslavia.

Questa "migrazione" venne indirizzata e controllata dai governi di entrambi gli stati e si svolse sulla base dei seguenti accordi interstatali e internazionali: l'art.19 del Trattato di pace con l'Italia, l'accordo del 23 dicembre 1950 tra Jugoslavia ed Italia in merito alle opzioni, due lettere che si scambiarono i capi delegazione, allegate agli accordi interstatali del 23 dicembre 1950 e del 18 dicembre 1954 ed infine le note che vennero scambiate dai due paesi, relative in primo luogo alla soluzione di questioni tecniche.

Le autorità jugoslave si attenevano strettamente ai capitoli del Trattato di pace, per cui una parte della popolazione non soddisfaceva le condizioni richieste. L'impegno italiano volto a rivedere tali condizioni e prolungare il termine per la richiesta, portò alla firma dell'accordo del 23 dicembre 1950 che costituì una vera e propria svolta nell'acquisizione del diritto all'opzione.

Furono 21.332 gli abitanti della parte slovena del territorio annesso che optarono per la cittadinanza italiana, in maggioranza Italiani trasferitisi in questa zona durante il periodo di sovranità italiana.

Al momento della partenza, agli optanti era concesso portare in Italia i beni mobili legalmente acquisiti - anche gioielli, opere d'arte, raccolte e archivi privati nonché, tramite un particolare conto presso la Banca nazionale della RPFJ, denaro e carte valori.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (HISTORICAL REVIEW)

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE OSREDNJA SLOVENSKA HISTORIČNA REVIJA

Zgodovinski časopis (ZČ) že skoraj pol stoletja izhaja v Ljubljani in nadaljuje tradicijo svojih predhodnic, ki sega že v leto 1846. ZČ objavlja rezultate proučevanja zgodovine slovenskega naroda in slovenskega ozemlja, študija splošnih in specialnih vprašanj zgodovine sosednjih narodov in srednjeevropskega prostora, obče zgodovine, pomožnih zgodovinskih ved, teorije zgodovine ter pouka zgodovine v šoli. ZČ objavlja pregledne razprave in krajše zapise, predavanja s kongresov in diskusijske prispevke iz vseh obdobij zgodovine od najstarejših dob do današnjih dni; pri tem nadrobnejše obravnavanje posebnih panog, obdobij, problemov in območij prepušča drugim slovenskim historičnim revijam. Vsebina prispevkov se nanaša tudi na kulturno, politično in gospodarsko zgodovino, kakor tudi na prikaz vsakdanjega življenja v preteklih obdobjih. ZČ poroča o kongresih, simpozijih in razstavah, o delovanju strokovnih društev in zgodovinskih inštitucij ter kritično vrednoti nove zgodovinske publikacije. Vlogo referenčne revije ZČ opravičuje tudi z objavljanim slovenskih zgodovinskih bibliografij in s predstavitvami pomembnejših slovenskih zgodovinarjev. Jezik prispevkov v reviji ni hermetičen, ampak je razumljiv tudi nepoklicnim zgodovinarjem.

V zadnjih letih kar okoli petina razprav za ZČ prispevajo zgodovinarji, ki se izven meja Republike Slovenije posvečajo proučevanju slovenske zgodovine. V tujino gre tudi znaten del naklade revije, ki je presegla 2000 izvodov.

Ob štirih rednih zvezkih posameznega letnika ZČ je uredništvo **postopoma ponatisnilo** vse starejše že razprodane zvezke revije, ki je tako v kompletu (kar 100 zvezkov!) dostopna tudi mladim generacijam historikov in ljubiteljev zgodovinskega branja. V **Zbirki Zgodovinskega časopisa** pa je doslej izšlo že trinajst zaokroženih razprav ali zbornikov o posameznih vprašanih slovenske preteklosti.

Zgodovinski časopis in publikacije iz njegove zaloge lahko kupite ali naročite na **upravi ZČ**: Ljubljana, Aškerčeva 2, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, tel.: 061-1769-210. Naročništvo na osrednjo slovensko historično revijo vam zagotavlja redno prejemanje ZČ (štiri zvezki v letu 1995 veljajo za zaposlene 2700 SIT, za upokoјence 2000 SIT ter za dijake in študente vsega 1350 SIT), obveščenoost o dejavnosti Zveze zgodovinskih društev Slovenije in članske ugodnosti (cenejši nakupi knjig pri nekaterih slovenskih založbah, brezplačni ali cenejši obiski domačih in tujih muzejev ter galerij). Cene starejših zvezkov ZČ so razprodajne, za nakup kompleta ali več številčk revije uprava nudi možnost brezobrestnega obročnega odplačevanja.

Aleš Gabrič

Preimenovanja krajevnih in uličnih imen v letih 1945-1955

Vsak veliki politični prevrat doživi v nekaj letih nadaljevanje v ekonomskem, kulturnem in družabnem življenju. Nova oblast, ki zavlada ali "v božjem imenu" ali pa "v imenu ljudstva", poskuša v čim krajšem času preoblikovati celotni sistem po svojih ideoloških vzorcih. Pri tem se srečuje s težavami, saj se ljudje niso pripravljani kar tako odreči utečenim navadam in tok življenja prilagajati neživljenjskim ukrepom te ali one politične oblasti. Politični veljaki pa, ki se čutijo poklicane za reševanje usode naroda, poskušajo na vsakem koraku opozoriti podanike, da je na oblasti nova politična elita, ki bo vodila ljudstvo iz "gnile preteklosti" v "svetlo bodočnost".

Med vidnejša zunanja obeležja desetletja po prevratih sodijo spomeniki, postavljeni v čast tistih junakov, ki so pripomogli, da se je nova politična elita utrdila na oblasti. Toda na takšne ali drugačne svetnike nas ne opozarjajo le velika monumentalna dela, ki si jih lahko morda ogleda le ožji krog ljudi, temveč tudi mala obeležja, s katerimi se v vsakdanjem življenju srečuje večji del državljanov. Kajti slavja in spomeniki novim vodjem niso le velika kiparska dela ali slavilne ode in himne, pač pa tudi drobne stvari, ki se prav tako, če ne še globlje zasidrajo v spominu in navadah ljudi. Nove ideje in novi vodje se lahko namreč slavijo tudi na tako drobnih stvareh, kot so krajevne in ulične table. Kot eno vidnejših zunanjih obeležij sledi običajno velikim političnim preobratom tudi preimenovanje krajevnih in uličnih imen. In državljani se z imeni novih "svetnikov" srečujejo, ko iščejo ulico, v kateri stanuje njihov prijatelj, ko pišejo znancu ali sorodniku v oddaljen kraj ali ko ob zemljevidih premišljujejo, kam se bodo odpravili na dopust.

Eden od treh velikih političnih prevratov Slovencev v 20. stoletju se je zgodil leta 1945, ko je prišla na oblast Komunistična partija. Ta je svoje načrte prilagajala po vzorih z vzhoda, iz prve socialistične države sveta Sovjetske zveze. Vladimir Iljič Lenin, njen prvi voditelj, je že takoj po prevzemu oblasti pogosto poudarjal, da je potrebno zamenjati stara kulturna obeležja z novimi,¹ in takšno stališče je prevzela tudi nova slovenska oblast.

Priprave na poimenovanja krajev so potekala že na osvobojenem ozemlju od leta 1944. Pri tem se pristojni niso omejevali le na ožji slovenski prostor, temveč na celotno slovensko etnično ozemlje, saj so še vedno optimistično računali na realizacijo programa Zedinjene Slovenije. Tako je bil, npr., že decembra 1944 sestavljen "Seznam krajevnih imen v slovenskem delu avstrijske Koroške", ki naj bi bil osnova za poimenovanje krajev po koncu vojne, ko bi partizanske enote

---

¹ Glej: VI. Lenin: O kulturi in umetnosti. Cankarjeva založba, Ljubljana 1950.

zasedle te kraje. V spisku je manjkalo le nekoliko predlogov imen za manjše zaselke, ki naj bi jih dopolnili z delom na terenu.²

Do množičnejših preimenovanj v prvih povojnih letih ni prišlo. Leta 1945 so kraji in ulice, ki so jih preimenovali okupatorji, po večini dobili nazaj imena iz leta 1941. Nekoliko pomembnejše so bile le spremembe imen pomembnejših ulic v večjih mestih, ki so po običaju vedno nosile imena trenutnih političnih veljakov. V Ljubljani so bila npr. zbrisana ulična imena, kot so Aleksandrova cesta, Kralja Petra trg in Carja Dušana ulica, številni predlogi za preimenovanje pa do leta 1948 niso dobili zelene luči pristojnih notranjih organov.³ V Novem mestu so zamenjali imeni dveh ulic, toda uradnega dokumenta o preimenovanju - čeprav se je to med ljudmi prijelo - ni. Izginili sta Ulica 6. septembra, ki je slavila rojstni dan kraljeviča Petra, in Režkova cesta, ki je bila poimenovana po novomeškem liberalnem politiku dr. Josipu Režku.⁴ Za to ulico je zanimivo, da je bila poimenovana po še živečem politiku; Režek je umrl leta 1966 v Ljubljani! Običajno so namreč nosile ulice imena po še živečih ljudeh le iz vladarskih rodbin, v predvojni Jugoslaviji torej po Karadjordjevičih.

Za prva povojna leta tudi velja, da je bilo mnogo preimenovanj narejenih z levo roko. Postopki preimenovanja so potekali na hitro, mimo uradnih forumov in pogosto niti niso bili zabeleženi v uradnih aktih. Največkrat je šlo za ideološko ustrezno brisanje imen, ki so spominjala na stare čase in na uvajanje imen, ki so spominjala ljudi, da živijo v državi, kjer je na oblasti revolucionarna stranka komunistov. Toda kljub temu je nepravilno izveden postopek le puščal dvome o ustreznosti preveč samosvojega pojmovanja nove revolucionarne zakonodaje.

Zarezo v proces preimenovanja ulic in krajev je februarja 1948 prinesel slovenski zakon o imenih in o označbi trgov, ulic in hiš, ki je naredil konec včasih preveč samovoljnemu in nezakonskemu brisanju starih imen. Zakon je določal, da "naselja ne smejo imeti imen, ki niso v skladu z današnjo družbeno in narodnostno stvarnostjo, ali ki žalijo narodnostni čut slovenskega naroda ali drugih narodov Jugoslavije". Podobno pravilo je veljalo tudi za imena ulic in trgov, saj niso smela biti izbrana "imena oseb ali dogodkov, katerih poveličevanje ne bi bilo v skladu z današnjo družbeno in narodnostno stvarnostjo". Pristojnosti za preimenovanja je imelo ministrstvo za notranje zadeve, ki pa ni imelo dosti časa, kajti, kot je bilo zapisano v zakonu, "v enem letu po uveljavitvi tega zakona se morajo prilagoditi imena naselij, ulic in trgov določbam," zapisanim v tem zakonu.⁵

Sprejem zakonodaje o preimenovanju imen je bil usklajen s pripravami na prvi povojni popis prebivalstva leta 1948. Z zakonom so bila določena pravila

² Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), Referat za dislocirano arhivsko gradivo II, partizanski arhiv, š. 506/II, Seznam krajevnih imen v slovenskem delu avstrijske Koroške.

³ Vlado Valenčič: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen. Zgodovinski arhiv Ljubljana in Partizanska knjiga (zbirka: Gradiva in razprave, 9), Ljubljana 1989, str. 216-219.

⁴ Ludvik Tončič, Zdenko Picelj, Judita Podgornik: Novomeške ulice. Dolenjski muzej, Novo mesto 1994 (dalje Novomeške ulice), str. 39.

⁵ Uradni list Ljudske republike Slovenije (dalje: UL LRS), V, št. 10, 24.2.1948, str. 115-116.

igre, ki naj bi se odrazila tudi v zakonu o razdelitvi Ljudske republike Slovenije, ki ga je skupščina sprejela istega dne kot zakon o krajevnih in uličnih imenih, 17. februarja 1948.⁶ V upravni ureditvi so bila leta 1948 še prevzeta stara imena in so bili med njimi stari, iz krščanske ideologije izhajajoči nazivi. Med ljubljanskimi rajoni tako najdemo tudi kapucinsko in Sv. Petra predmestje, med krajevnimi imeni pa precej svetniških imen in krajev z "nemškim" imenom (Guštanj, Marenberg, Rajhenburg itd.).

Večina nazivov je pri komunističnih ideologih zbujala odpor, saj so v svetniških in nemških imenih videli preostanek dobe, ki naj bi bila enkrat za vselej končana in katerih politične veljake so spravili z oblasti. Toda nujnost hitrega sprejema zakonodaje zaradi popisa prebivalstva ni dopuščala večje akcije očiščevanja nezaželenih imen. To seveda ni pomenilo, da so vrgli puško v koruzo. Kajti 13. maja 1948 je ministrstvo za notranje zadeve izdalo navodila za izvajanje zakona okrajnim in krajevnim ljudskim odborom, v katerih je poudarilo, da se bodo še ukvarjali z vprašanjem spreminjanja imen.⁷

Po določbah zakona o krajevnih imenih je slovensko notranje ministrstvo do konca leta 1948 zbiralo predloge in sestavilo "Pregled naselij, ki naj se jim spremenijo nazivi po zakonu o imenih naselij in označbi trgov, ulic in hiš", ki je obsegal predloge preimenovanj za 421 slovenskih krajev. Poleg povsem pragmatičnih predlogov, kot so črtanje krajev, ki so bili v vojni popolnoma porušeni in ni bilo v njih več prebivalcev, pa do pridružitve manjših zaselkov večjim krajem, je bilo še veliko predlogov z ideološkim predznakom. Največkrat je šlo za predlog preimenovanja kraja, ki je imel ime po krščanskem svetniku, v ledinsko ime, v manj primerih pa v ime po novih "svetnikih". Preimenovani naj bi bili vsi kraji, ki so se začeli na "Sv." ali so kako drugače spominjali na katoliško ideologijo (Jurklošter, Škofja vas, Marija Dobje itd.) ter kraji z nemškim imenom. Za posamezna preimenovanja je bilo predlaganih več novih možnih imen, s tem, da je ministrstvo predlog, ki se mu je zdel najbolj umesten, posebej označilo. Med predlogi preimenovanj je bilo nekaj ne ravno posrečenih. Za Štatenberk v okraju Trebnje je bil med predlogi za novo ime tudi Osvobojena vas, za Št. Rupert v istem okraju pa Dolenjski paradiz. Za Sv. Planino v okraju Trbovlje je bilo predvideno ime Marjetka ali Marjetkin vrh (po Zdenki Kidrič-Marjetki?), Rajhenburg v krškem okraju naj bi v spomin na srednjeveške kmečke punte postal Gubčevo, Sv. Vid v okraju Mozirje pa Kajuhov vrh, v spomin na padlega partizanskega pesnika. Več krajev naj bi postalo "partizanskih" ali naj bi kako drugače spominjalo na narodnoosvobodilni boj (Partizanska vas, Partizanske vodice, Partizanski vrh, Partizansko slème, Kurirski hrib). Sv. Pavel pri Preboldu naj bi nosil ime tam rojenega narodnega heroja in partijca Slavka Šlandra in se imenoval Šlandrovo, Mavrlen v črnomaljskem okraju pa naj bi spominjal na v bližini ponesrečenega poveljnika slovenske vojske in se imenoval Rozmanovo ali

⁶ UL LRS, V, št. 9, 23.2.1948, str. 39-98.

⁷ Jurij Rosa: Nova oblast - nova imena. Dokumenti o preimenovanjih naših krajev v letih 1948-1955 (katalog k razstavi). Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Nova Gorica, februar 1993, str. 5.

Rozmanova vas. Za Št. Vid pri Stični je bil predlog Kozakovo (ni jasno, po katerem Kozaku), nemški Marenberg (okraj Dravograd) naj bi dobil ime po partizanu in narodnemu heroju in naj bi postal Lackovo, za Nunsko grapo v ljutomerskem okraju pa so predlagali tudi ime Zadrúžna grapa. Še bi lahko naštevali podobne predloge preimenovanj po novih herojih in novih časih, toda kljub vsemu so prevladovala ledinska imena. Za nekaj krajev so v notranjem ministrstvu zbrali mnenja, ki so predlagala preimenovanja po naših velikih prednikih. Dvor pri Bogenšperku naj bi postal Valvasorjev grad, za dolenski Št. Jernej se je med predlogi našlo tudi ime Trdinovo ali Trdinov trg, za Žužemberk pa Cankarjev trg.⁸

Predlog je že obsegal tudi tiste dele Primorske, ki so bili Sloveniji priključeni leta 1947, torej predloge za okraje Gorica, Sežana, Postojna in Tolmin. Tudi tu so bila zlasti moteča "svetniška" imena. Daljši spisek predlogov je bil sestavljen za goriški okraj, za ostale tri primorske okraje pa je bilo predlogov za preimenovanja manj. Za goriški okraj je ministrstvo za notranje zadeve, poleg ostalega, zabeležilo predloge za preimenovanje Sv. Križa v Vipavski gradec ali Vipavski Hum, Dornberka v Vinodol, Kromberka v Goriško livado, Sv. Mihaela v Partizanske Vodice, Rihemberka v Branik in Št. Vida v Vojkovo. Najbolj zanimiv je vsekakor predlog za preimenovanje Št. Petra na Krasu v postojnskem okraju v - Kardeljevo. Iz sežanskega okraja je prišlo nekaj predlogov preimenovanj v ledinska imena, za tolminski okraj pa sta zabeležena le dva predloga, med njima pa tudi že vrnitev starega imena Most na Soči za tedanje Sv. Lucijo.⁹

Predlog je slovensko ministrstvo za notranje zadeve poslalo v vpogled in mnenje višjim organom. Predsednik vlade Miha Marinko je črtal nekatera imena, ki bi spominjala na še živeče partije in revolucionarje. "Marjetka ali Marjetkin hrib ni primerno", je menil, črtal je tudi Šlandrova vas, saj bi to lahko namesto na narodnega heroja spominjalo na njegovo ženo Mico Šlandrovo. Tudi za predlog preimenovanja Gornjega in Spodnjega Št. Lenarta v krškem okraju v Gornji in Spodnji Zverinjak je napisal, da "ni primerno". Ustrezen pa se mu je zdel npr. predlog, da bi Rajhenburg preimenovali v Gubčevo. Dodal pa je: "V škofjeloškem okraju ni predlogov za nekatere vasi, kot na primer: Osterfeld, Dorfarje itd., za katere bi bilo treba poiskati primernejša imena."¹⁰

Postopek preimenovanja je zastal in ob koncu štiridesetih let ni prišlo do množičnega preimenovanja krajev po tem zelo radikalnem predlogu. Najprej so sicer podaljšali rok za preimenovanja do 1. januarja 1950,¹¹ junija 1950 so bile pristojnosti za preimenovanja z notranjega ministrstva prenešene na vladni komite za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti,¹² ki ga je naslednji mesec nadomestil Svet vlade LR Slovenije za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti.¹³ Ta pa se ni

⁸ ARS, fond Predsedstva vlade Ljudske republike Slovenije (dalje: PV LRS), š. 31, dok. 355-48.

⁹ Prav tam. Primerjaj Rosa, nav. d.

¹⁰ ARS, PV LRS, š. 31, dok. 355-48.

¹¹ UL LRS, VI, št. 8, 1.3. 1949, str. 60.

¹² UL LRS, VII, št. 20, 21.6. 1950, str. 127-128.

¹³ UL LRS, VII, št. 23, 21.7. 1950, str. 149.

začel takoj ukvarjati s problemom preimenovanj in obsežna lista predlogov iz leta 1948 je romala v predale. Bila bi lahko kvečjemu osnutek za naslednji poskus preimenovanja. Toda v letih, ko je prišlo do preimenovanj, državni vrh ni bil več zagret za tako radikalno spreminjanje po ideoloških obrazcih kot leta 1948. V začetku petdesetih letih se je partijski vrh že malce umiril in ni več skušal na silo spreminjati vsega, kar ni nosilo rdeče zastave.

Zakon o preimenovanjih pa so izkoristili nižji organi oblasti in pohiteli s preimenovanji ulic. Ob koncu štiridesetih let so bile preimenovane ulice v nekaterih krajih ali pa so dobile imena po revolucionarnih nekatere slovenske tovarne. Litoštroj v Ljubljani je že od ustanovitve nosil ime Titovi zavodi, kasnejša tovarna pohištva Meblo Nova Gorica je bila tedaj Tovarna Edvarda Kardelja, mariborska Tovarna metalnih konstrukcij (današnja Metalna) pa je nosila ime Franca Leskoška. Novi oblastniki so bili ovekovečeni še v imenih društev, zadrug in ulic nekaterih slovenskih krajev, medtem ko Slovenije ni zajela manija preimenovanja krajev po še živečih revolucionarnih, bolj značilna za južne republike. Od slovenskih politikov je tako "dobil svoj" kraj le Edvard Kardelj, a ne v Sloveniji kot "nadomestek" za Št. Peter na Krasu, kot je bilo predlagano leta 1948, temveč je bilo v Kardeljevo preimenovano hrvaško pristanišče Ploče.

V Sloveniji so dobili slovenski voditelji spomenike v uličnih imenih. Vendar tudi pri tem najbolj radikalni predlogi v letu po sprejemu zakona o preimenovanjih niso zaživel. Za Ljubljano velja, da je bil "novi predlog bolj radikalen" od prejšnjih, toda spisek iz let 1948 in 1949 ni prišel v veljavo.¹⁴ Več uspeha je imela dve leti kasneje imenovana komisija za preimenovanje ulic, ki je sklenila, da "mora dobiti naša doba svoj odraz v novih imenih ulic" slovenskega glavnega mesta Ljubljane in da je treba "točno premisliti ulice in trge za imena: ulica Maršala Tita, Edvarda Kardelja, Djure Djakovića, Toneta Tomšiča, trgi narodnih herojev, Osvobodilne fronte, komandanta Staneta, herojev vseh naših narodov, dalje zgodovinsko pomembnih dogodkov iz NOB", seveda pa ne bi smeli pozabiti še na Marxa, Engelsa in Lenina.¹⁵ Ljubljana je po predlogu komisije dobila leta 1952 ulice, poimenovane po voditeljih delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja: Marxovo, Djakovićevo, Tomšičevo, Šaranovićevo, Kajuhovo, Vide Pregarčeve, Kavčičevo, Prežihovo, Čufarjevo itd. Med preimenovanji so bila tudi tri po še živečih revolucionarnih, Titu, Kardelju in Kidriču.¹⁶

Preimenovanj bi bilo verjetno še več, toda tudi na preimenovanja ljubljanskih ulic je dal pripombe predsednik slovenske vlade Miha Marinko in vplival na zmanjšanje števila preimenovanj ljubljanskih ulic. Nesmiselno se mu je zdelo preimenovati Puharjevo ulico, ki se je imenovala po slovenskem izumitelju fotografije na steklene plošče Janezu Avguštinu Puharju, v Washingtonovo ulico. Vprašaj je postavil še pod nekaj predlogov, npr. za preimenovanje Hrvatskega trga v Judenburški trg ali Obirske ulice v Majcnovo ulico (po Milanu Majcnu, a

¹⁴ Valenčič, nav. d., str. 221-223.

¹⁵ Valenčič, nav. d., str. 224.

¹⁶ Valenčič, nav. d., str. 225-226.

bi verjetno napeljevala misel tudi na pisatelja Stanka Majcna, ki je bil v politični nemilosti). Ene od Marinkovih pripomb pa Mestni ljudski odbor Ljubljana ni upošteval. Za predlog preimenovanja Škofje ulice po Francu Rozmanu - Stanetu v Rozmanovo ulico je Marinko menil, da bi lahko ljudje, ki bi mimogrede prebrali ulično tablo, napačno sklepali, da so Škofjo ulico preimenovali po škofu Rožmanu.¹⁷

Lep primer na pol izvedenega postopka je preimenovanje novomeških ulic. Občinska uprava je v letih 1951-52 mimo zakonskih predpisov sprejela sklep o preimenovanju večjega števila ulic in trgov, ki ni bil objavljen v uradnem listu in zato ni imel pravno- formalne teže. Preimenovanje je prineslo predvsem zmedo, saj ljudem ni bilo jasno, na kateri ulici stanujejo. Tako je imel npr. Hotel Metropol "nov" naslov Titov trg 1, nasproti stoječa pošta pa je ohranila star naslov Kapucinski trg 4. Trgovsko podjetje Železnina je ohranilo star naslov Šukljetova 1, Splošna bolnišnica na isti ulici pa je navajala naslov Kardeljeva 19.¹⁸

Pravno pomanjkljivo in ne do konca izvedeno preimenovanje se med ljudmi ni obneslo in je bilo potrebno počakati na leta, ko so tudi komunisti ugotovili, da imajo ustrezno težo le odloki, sprejeti po določenem postopku in objavljeni v uradnih listih. To pa je bilo sredi petdesetih let, ko tudi novi oblastniki niso bili več zagovorniki najbolj radikalnih in nasilnih spreminjanj vsega, kar spominja na stare "mračne" čase. Predvsem v letih 1955 in 1956 je začelo izhajati več uradnih vestnikov občin in okrajev, v katerih so bile objavljene tudi spremembe uličnih imen, ki so jih dotlej sprejemali ljudski odbori nižjih upravnih enot, ki pa niso bili nikjer objavljeni, tako da so se tudi v vladi resno zamislili nad pravno platjo tako nepopolnih postopkov.

Glavni val preimenovanj slovenskih krajev je bil v letih od 1952 do 1955. Povezan je bil z novim zakonom o razdelitvi Ljudske republike Slovenije na mesta, okraje in občine iz leta 1952. Že ta je prinesel precej sprememb krajevnih imen. Po večini je sicer šlo za priključitve manjših krajev in zaselkov k večjim ali za združevanje manjših naselij, odpravil pa je že tudi nekaj "svetniških" krajev. Toda stara imena niso bila nadomeščena z imeni novih "svetnikov" iz spiska predlogov preimenovanj iz leta 1948, temveč po večini z ledinskimi imeni ali imeni, ki so jih ljudje že uporabljali za ožje območje. Sv. Vid je ostal Sv. Vid in ni postal Kajuhov vrh, njegov primorski "soimenjak" Št. Vid pa je postal Podnanos in ne Vojkovo. Sv. Pavel pri Preboldu ni postal Šlandrovo, temveč preprosto Prebold, Mavrlen je ostal Mavrlen in ni postal Rozmanovo, prav tako so stara imena ohranili Sv. Planina, Št. Vid pri Stični, Šentjernej, Žužemberk, Kromberk itd. Št. Peter na Krasu ni postal Kardeljevo, temveč Pivka, njegov dolenski "soimenjak" Št. Peter pa je postal Otočec. Rajhenburg ni postal Gubčevo, temveč Brestanica, Marenberg pa ne Lackovo, temveč Radlje ob Dravi. Dornberk je dobil novo ime Zali hrib. Od že omenjenih predlogov preimenovanj s spiska iz leta 1948 sta obveljali imeni Most na Soči namesto Sv. Lucije in Branik namesto Rihemberk.¹⁹

¹⁷ ARS, PV LRS, š. 34, dok. K 130-52.

¹⁸ Novomeške ulice, str. 41-42.

V precejšnjem številu primerov je šlo le za kodifikacijo že doseženega stanja, saj spremembe po zakonu iz leta 1948 po večini niso našle mesta v uradnih listih. Večjega števila preimenovanj po ideoloških načelih ta zakon ni prinesel. Do teh je prišlo po sprejemu pravilnika o označevanju imen naselij, ulic in trgov ter o označevanju hiš iz avgusta 1952¹⁹ ter ob pripravah na popis prebivalstva leta 1953. V organizacijskem smislu je pravilnik prinesel precejšnjo izboljšavo, saj je poenotil postopek poimenovanja in označevanja krajev, ulic in hiš. Določeno je bilo tudi, da morajo dobiti kraji z enakim imenom (Šmihel ali Selo so imeli skoraj v vsakem okraju!) pristavek po bližnjem večjem kraju. Leto 1952 je torej začetek najbolj sistematičnih in najštevilčnejših preimenovanj slovenskih krajev. Vzrok je bil sicer pragmatičen, saj je bil že skrajni čas za pravno ureditev razmer na tem področju, proces pa je hkrati omogočal preimenovanje marsikaterega kraja ali ulice, ki po mnenju komunističnih prvakov ni imel časom in družbenim razmeram ustreznega imena. Iz uradnih nazivov so bila brisana predvsem imena, vezana na krščansko tradicijo, in tista, ki so spominjala, da so nekdaj v posameznem kraju živeli tudi Nemci.

Svet vlade Ljudske republike Slovenije za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti je objavil prve obsežnejše spiske preimenovanj januarja 1953. Najprej je dopolnil imena takih naselij, ki so imela enako se glaseča imena. Kraji z imeni Brezje, Breg, Dol, Hrib, Sela, Gradišče, Laze, Vodice, Toplice itd. so bila podaljšana z imeni bližjih večjih krajev.²¹ Z vključevanjem manjših zaselkov v večje kraje in z združevanjem naselij je bilo črtanih več manjših zaselkov, med njimi tudi takih s svetniškimi imeni, a bi težko trdili, da je igral pri večini glavno vlogo ideološki predznak.²² Brez dvoma pa je bil ta na prvem mestu tri mesece kasneje, ko je slovenska vlada 12. aprila 1953 že en dan po smrti Borisa Kidriča "v trajno počastitev spomina na pokojnega narodnega junaka in junaka socialističnega dela" preimenovala Strnišče v Kidričevo.²³

Največje zagreteže za preimenovanja je v njihovih načrtih 10. septembra 1953 zavrlo priporočilo jugoslovanske skupščine o imenovanju mest, ulic, tovarn, ustanov in društev, s katerim so "priporočali" (beri: prepovedali), da bi nižji oblastni organi dajali imena po še živečih revolucionarjih. Od še živečih ljudi se je smelo po novem uporabljati le Titovo ime, a so morali predlagatelji pred dokončnim preimenovanjem dobiti soglasje zvezne vlade, ki je bila zadolžena, da pripravi postopek za poimenovanje po Titu in za revizijo trenutnega stanja. V priporočilu je skupščina predlagala, naj za preimenovanja uporabijo imena umrlih revolucionarjev in vodilnih ljudi.²⁴

¹⁹ UL LRS, IX, št. 11, 19.4. 1952, str. 43-79.

²⁰ UL LRS, IX, št. 24, 29.8. 1952, str. 238-240.

²¹ UL LRS, IX, št. 2, 30.1. 1953, str. 17-23.

²² UL LRS, IX, št. 2, 30.1. 1953, str. 24-35.

²³ UL LRS, IX, št. 12, 24.4. 1953, str. 137.

²⁴ Ljudska skupščina FLRJ, Šesto redovno zasedanje večja naroda i saveznog večja (drugi saziv), knjiga druga, Beograd 1953, str. 263-264.

Takšno stališče je bilo sprejeto v času, ko je Jugoslavija pod vplivom Djilasovih in Kardeljevih idej doživljala precej demokratičnih sprememb, se oddaljevala od vzhodnega socialističnega sistema in poskušala v jugoslovansko družbo vnesti več načel zahodne demokracije. Proti maniji preimenovanj se je osebno zavzel Edvard Kardelj, ki je ob sprejemanju priporočila v skupščini poudaril, da "so imena dajali ali brez vednosti prizadetih tovarišev ali celo proti njihovi volji". Čeprav so bila preimenovanja sprva posledica političnega boja proti ostankom starega sistema, se je po Kardeljevem mnenju sčasoma spremenila v kuliso birokratskih in negativnih tendenc, ki poudarjajo, da so zgolj eni politični voditelji zamenjali druge, pri tem pa so zastrte težnje aktivne socialistično orientirane množice. V poimenovanjih po živih vodilnih ljudeh je videl iskanje "zaščitnika", ki naj bi priskočil na pomoč, če bi stvari krenile v napačno smer: "V svojem bistvu je bila ta navada zmeraj v nasprotju, z demokratskim pojmovanjem naprednih ljudi. Zato se ta navada pri nas ne more obdržati in je tudi ni treba," je poudaril Kardelj in zahteval tudi preimenovanje mesta, ki je nosilo njegovo ime: "Ploče naj bodo Ploče, za ulice najдите druga imena po zaslužnih umrlih ljudeh, tovarne in zadruge pa lahko delajo tudi brez vsakršnih imen oziroma z nazivi, ki po navadi zaznamujejo tvrdko." Še pri poimenovanju po umrlih zaslužnih ljudeh bi morali biti pazljivi, kajti "ne dogaja se tako poredko, da imajo celo umazane krčme in zakotni lokali imena takšnih ljudi". Za konec pa je dodal: "Mi, ki smo nekako prizadeti pri tej stvari, nikakor ne bomo užaljeni, če bodo naša imena izginila z ulic, tovarn in trgovin. Nasprotno, zelo srečni bomo, predvsem pa tudi nadvse ponosni, da je revolucionarna demokratska zavest vseh nas, borcev za socializem, živa in močna, tako živa in močna, da je zmožna brez omahovanja obračunati z lastnimi napakami in tudi z lastnimi neumnostmi."²⁵

Kardeljevo mnenje in priporočilo zvezne skupščine je upoštevala tudi slovenska vlada, ki je sklenila, da starih imen ne bo preimenovala vseh po vrsti. To pa pomeni, da obsežen predlog iz leta 1948 ni bil več aktualen in je moral romati v arhiv. Ob sprejemanju predlogov za preimenovanje v letih 1952 do 1955 je vlada poskušala upoštevati tudi odziv ljudi dotičnega kraja (kar ji v letih 1948-1950, ko preimenovanj ni izpeljala do konca, ni prišlo niti na misel). Januarja 1955 je tako slovenska vlada sklenila, da je potrebno vsako svetniško in nemško ime obravnavati posebej in ne v paketu ali šablonsko. "Ime naj se spremeni le tam, kjer je to nujno potrebno", je menila vlada ter določila, naj se kraji s svetniškimi imeni pišejo tako, da se pristavek 'šent' "združi z imenom v eno besedo, tako kot ga ljudje izgovarjajo; kjer se je že udomačilo ime brez pristavka 'sv.' ali 'šent', tam naj se piše samo ime, kjer pa se dosledno uporablja svetniško ime, naj to ostane". Da ne bi prihajalo do revolta prebivalcev zgolj zaradi tega ali onega imena, je vlada menila, da "kjer je bilo preimenovanje že izvršeno, pa se je

²⁵ Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve, Knjiga IV. Ljubljana 1960, str. 23-28.

pokazalo, da se novo ime ne udomači in da ni dobro, se gre lahko na prvotno ime, vendar samo v takih primerih, kjer je resen odpor proti novemu imenu”.²⁶

Posebna komisija slovenske vlade - o njenem delu je vladi poročal Boris Kocijančič - je v začetku leta 1955 po teh načelih obravnavala okoli 500 primerov in predlogov preimenovanj iz zadnjih let. V komisiji so sodelovali predstavniki notranje in geodetske uprave, pošte, Urada za statistiko, o mnenjih pa so povprašali tudi strokovne znanstvene ustanove. Nerešenih oziroma spornih je bilo 17 primerov, kjer so se obdržala “svetniška imena, ker je bil odpor prebivalcev tak, da bi nova imena naletela na popolno odklonitev”. Nekaj vprašanj je sprožila smiselnost priključevanja bolj oddaljenih zaselkov k večjim krajem (npr., ali naj bosta Mekinje in Duplica samostojna ali pa del Kamnika) oziroma smiselnost združevanja krajev, ki jih loči le reka, ali krajev, ki so skupaj, a sodijo v različne katastrske občine. Nekaterim preimenovanjem sta nasprotovala Geografski inštitut in Inštitut za slovenski jezik, ki ju je vlada povprašala za mnenje. Zaradi pomembnosti Janeza Svetokriškega za slovensko literarno zgodovino so izrekli pomislek do preimenovanja Sv. Križa v Vipavski križ, Geografski inštitut je bil proti preimenovanju Dornberka (takrat uradno sicer Zalega hriba, a je bilo na to ime preveč pripomb krajanov, da bi se obdržalo, op. p.) v Vinodol. Slovenska akademija znanosti in umetnosti se ni strinjala s skrajšanjem imena Murska Sobota v Soboto, čeprav je krajše ime predlagal soboški ljudski odbor.²⁷

Notranjepolitični odbor vlade je po sugestijah še enkrat razpravljal o preimenovanjih in v posameznih primerih upošteval pripombe, drugod pa ne. Boris Kocijančič je vladi predlagal, naj se Sveti Križ kljub pripombam strokovnih ustanov preimenuje v Vipavski križ, za Zali hrib pa (predlaganih je bilo kar 36 različnih predlogov!)²⁸ je predlagal nazaj staro ime Dornberk, a ob tem poudaril, da “naj se uvede uradni postopek”. V okraju Maribor-okolica predlog preimenovanja Božje v Visoko ni dobil podpore krajanov in je ostalo ime Božje, svoje staro ime pa je ohranila tudi Murska Sobota. Vlada je odstopila od posameznih predlogov združevanja več manjših krajev v večje. Od predloga združitve štirih krajev v okraju Črnomelj je odstopila, “ker ni bilo sporazuma s prebivalci”, v omenjeni dilemi v zvezi s Kamnikom pa sklenila, da ostane Duplica samostojno naselje.²⁹

Ko je vlada razrešila vse te dileme, je 3. junija 1955 izdala uredbo o preimenovanju naselij, o dopolnitvi imen takih naselij, ki imajo enako se glaseča imena in o drugih popravkih imen naselij ter uredbo o razglasitvi novih naselij in o združitvi naselij. To je bilo najmnogičnejše preimenovanje krajev na Slovenskem naenkrat, hkrati pa tudi zaključek množičnejšega spreminjanja krajevnih imen v letih 1952 do 1955. S prvo uredbo so bila spremenjena imena 112 krajev, pretežno takšnih s “svetniškim” imenom, od tega največ na Štajerskem, ki je imela največ tovrstnih

²⁶ ARS, Fond Izvršnega sveta Ljudske republike Slovenije (dalje: IS LRS), Zapisnik 36. seje izvršnega sveta ljudske skupščine LRS, 7.1. 1955, str. 5.

²⁷ ARS, IS LRS, Zapisnik XLVI. seje Izvršnega sveta, 15. 4. 1955, str. 3-5.

²⁸ Rōsa, nav. d., str. 9-10.

²⁹ ARS, IS LRS, Zapisnik 49. seje IS LS LRS, 19.5. 1955, str. 5-6.

krajev. Pridevki "Sv." oziroma "Št." so odpadli (Sv. Primož - Primož, Št. Andraž - Andraž), bili združeni v eno ime (Sv. Matevž - Šmatevž, Št. Vid - Šentvid), ali pa so kraji dobili povsem novo ledinsko ime (Sv. Ana pod Ljubeljem - Podljubelj, Sv. Kunigunda - Gorenje). Pristavke je dobilo 66 enako se glasečih imen naselij, več kot stotim krajem pa so bila spremenjena imena, ker "so bila v zakonu o razdelitvi Ljudske republike Slovenije na mesta, okraje in občine napačno navedena".³⁰

Z drugo uredbo je vlada razglasila nova naselja, ki so se razvila iz manjših zaselkov, in združila manjša naselja, ki so se držala drugo drugega, v eno naselje. Pri tem je šlo bolj za pragmatične in praktične razlog; vendar se je tudi ob tem zmanjšalo število "svetniških" krajev. Če sta bili namreč združeni dve naselji, od katerih je imelo eno svetniško in eno ledinsko ime, je po novem združeni večji kraj obdržal ledinsko ime.³¹

Vse te spremembe so bile upošteevane v novem zakonu o območjih okrajev in občin, sprejetem junija 1955.³² V njem je ostalo še precej svetniških imen, tudi takšna, ki so bila pred leti ocenjena kot sporna, npr. Jurklošter ali Marija Dobje. Najbolj radikalni predlogi poimenovanj po novih herojih (npr. Gubčevo, Lackovo, Vojkovo, Marjetkino, Rozmanovo) niso zaživel in jih nihče niti ni več omenjal. Sv. Križ je bil kljub pripombam preimenovan v Vipavski križ, ime Zali hrib pa se ni prijelo in naselju je bilo po treh letih vrnjeno prvotno ime Dornberk, Sv. Lucija pa je bila uradno zopet preimenovana v Most na Soči. Le eno naselje je postalo "partizansko". Sv. Planina v občini Trbovlje, za katero sta bila leta 1948 predlagani imeni Marjetka ali Marjetkin vrh, je postala Partizanski vrh.

Teritorialna preureditev leta 1955 je na praktičnem področju prinesla velik korak naprej in odpravila zmedo, ki so jo prej povzročali nedoločeni pojmi in precejšnje število krajev z enakimi imeni. Z ideološkega zornega kota gledano so preimenovanja v letih 1952-1955 imela za posledico precejšnje zmanjšanje števila krajev s svetniškimi imeni ali pa skrajšanje njihovih imen. O točnih številkah je kljub natančnim popisom težko govoriti, kajti dotlej niso bili natančneje definirani pojmi zaselek, naselje, kraj ipd. in se je lahko svetniško ime uporabljalo le za ožje območje sicer večjega naselja. Pristavek "Sv." so izgubili zlasti kraji na Štajerskem; teh je bilo nekaj več kot štirideset. Okoli petindvajsetim krajem so bila dvobesedna imena skrajšana v enobesedna s predpono "Šent" (npr. Šentpavel, Šentvid) ali "Š" (npr. Šmartno, Šmihel). Ob združevanju krajev in priključevanju manjših naselij bližjim večjim krajem je izginilo še okoli trideset svetniških imen, okoli petdesetim samostojnim naseljem so zamenjali ime, običajno z ledinskim imenom. Če k temu dodamo še nekaj drobnih sprememb, lahko ugotovimo, da je v letih 1952-1955 izgubilo stara svetniška imena okoli sto petdeset slovenskih krajev.³³

³⁰ UL LRS, XII, št. 21, 9.6. 1955, str. 393-398.

³¹ UL LRS, XII, št. 21, 9.6. 1955, str. 398-402.

³² UL LRS, XII, št. 24, 30.6. 1955, str. 476-513.

³³ Spisek preimenovanj glej v: Seznam sprememb naselij SR Slovenije (preimenovanja, pristavki, združitve, razdružitve in razglasitve) od leta 1948 do 1984. Zavod SR Slovenije za statistiko, Ljubljana, julij 1985.

Iz uradnih nazivov so po večini izginila imena krajev, ki so nosila ideološki predznak katoliške ideologije, ki je prevladovala v duhovnem utripu pred 2. svetovno vojno. Razen nekaj izjem, kot sta bila npr. Kidričevo in Partizanski vrh, so jih nadomestila ledinska imena, ki so bila brez predznaka tedaj vladajoče ideologije. Rekli bi lahko, da je bila v letih 1952-1955 opravljena kar delna deideologizacija poimenovanja krajev, ki pa je po drugi strani seveda precej dregnila v tradicijo.

Precej drugače je bilo z uličnimi imeni. Izbrisana so bila številna imena, ki so spominjala na krščansko tradicijo, toda v teh primerih so jih pristojni organi v veliki meri nadomestili z imeni, ki so spominjala na nove heroje in na leta narodnoosvobodilnega boja. Imena starih političnih veljakov in nemška imena so bila v veliki meri izbrisana že leta 1945 v sicer pravno pomanjkljivih postopkih, svetniška imena pa so se ohranila do začetka petdesetih let.

Po letu 1953 in priporočilu zvezne skupščine so morali spremeniti imena tistih ulic, ki so bile poimenovane po še živečih osebah. V Ljubljani so leta 1954 črtali Kardeljevo ulico in na ta račun podaljšali Titovo. Seveda so si morali za to pridobiti soglasje zvezne vlade v Beogradu. Preimenovanja ulic v naslednjih letih niso bila več tako množična kot v letu 1952, ko je Ljubljana izgubila ulice s svetniškimi imeni.³⁴

V drugih slovenskih mestih je bilo največ ulic preimenovanih sredi petdesetih let ali pa so bila takrat le uradno zapisana imena, ki so jih formalnopravno nedokončno uveljavile mestne oblasti že v prejšnjih letih. Sredi petdesetih let so namreč začeli izhajati uradni vestniki nekaterih občin in okrajev; pogosto so to bile priloge rednih časopisov. V njih so bila prvič po drugi svetovni vojni uradno objavljena preimenovanja uličnih imen, tako da bi lahko leto 1955 šteli za začetno leto bolj sistematičnih uličnih preimenovanj, ki so bila v skladu s formalnostmi pravnega sistema.

Preimenovanja ulic in trgov niso bila povsod enako ideološko obarvana. Klasiki marksizma Marx, Engels in Lenin so dobili v Sloveniji le nekaj ulic, večina mest je bila celo brez njihovega poveličevanja skozi ulična imena. Najpogosteje je bil v uličnih imenih zastopan Tito, od Slovencev pa Boris Kidrič, ki je umrl že leta 1953 in so ulice lahko dobile njegovo ime že v času najštevilnejših preimenovanj sredi petdesetih let. Ulice slovenskih krajev so v skladu z vladajočo ideologijo nosile skupinska in splošna imena, ki so spominjala na nedavno preteklost, kot so Partizanska ulica ali cesta, Trg OF, Trg svobode, Cesta borcev ali herojev. Pogosta so bila poimenovanja po partizanskih vojaških enotah, narodnih herojih in zemljepisnih pojmi, ki so spominjala na vojna leta (Roška, Pohorska). Od narodnih herojev je bil v uličnih imenih največkrat ovekovečen komandant slovenske partizanske vojske Franc Rozman - Stane.

³⁴ Valenčič, nav. d., str. 227-230.

Aleš Gabrič

DIE VERÄNDERUNG DER ORTS- UND STRASSENAMEN VON 1945 BIS 1955

Zusammenfassung

Zu den sichtbareren äußerlichen Markierungen des Machtwechsels nach dem Jahr 1945 in Slowenien gehören auch die Orts- und Straßennamen. Vor dem 2. Weltkrieg kamen ziemlich viele Namen aus der kirchlichen Tradition, so wie z.B. die Namen von Heiligen, Orden oder Kirchen. Nach dem Krieg aber übernahmen die Kommunisten die Macht, die alles störte, was an die vorigen Zeiten erinnerte. Bei den Orts- und Straßennamen störten sie neben den kirchlichen auch noch die deutschen Namen, die daran erinnerten, das auch die Deutschen einmal in diesen Orten lebten und eine wichtige Rolle spielten.

Für die ersten Nachkriegsjahre waren Radikalbrüche mit der Vergangenheit charakteristisch, was auch in den Orts- und Straßennamen zum Ausdruck kommen sollte. Der radikalste Vorschlag der Ortenumbenennungen aus dem Jahr 1948 wurde nicht in die Tat umgesetzt, in den Jahren von 1952 bis 1955 wurden aber die Namen von über 500 slowenischen Orten gewechselt. Die meisten bekamen Brachnamen, nur bei einigen Orten erinnerten schon in der Name an die Ideologie der Regierungspartei. Anders war es mit den Straßennamen. Ziemlich viele Namen wechselte man schon in den ersten Nachkriegsjahren. Weil das aber in rechtlich unvollständigen Verfahren durchgeführt wurde, erhielten sich die kirchlichen Namen eigentlich bis zur Mitte der 50. Jahren. Die Massenumbenennungen der Straßennamen begannen im Jahr 1955. Die nur aus der kirchlichen Tradition herrührenden Namen wurden durch Namen ersetzt, die an die neuen Helden und die Jahre des Befreiungskampfes gegen der Besatzungsmacht im 2. Weltkrieg erinnerten.

Mateja Režek

Začetki delovanja Socialistične zveze delovnega ljudstva

Za jugoslovanske komuniste je bil spor z informburojem dramatična izkušnja, vendar je prav ta omogočila kritično prevetritev po sovjetskem vzoru prevzetega modela socializma. Odmik od sovjetskega zgleda je jugoslovansko vodstvo nakazalo z uvajanjem tako imenovanega samoupravnega socializma v začetku petdesetih let. Novi sistem naj bi spremenil državno lastnino v družbeno, nakazan pa je bil tudi proces demokratizacije političnega sistema, decentralizacije v odločanju in zmanjšanja državne uprave. Naštete spremembe so se odvijale v sklopu obsežnih reformnih procesov, s katerimi so bili položeni temelji izvirnega političnega in ekonomskega sistema, ki je določal jugoslovanski razvoj vse do konca osemdesetih let.

Obdobje reformnih procesov je bilo zaokroženo s šestim kongresom Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) novembra 1952 v Zagrebu. Na njem se je KPJ preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ) ter se izrekla za ločitev partijske in državne oblasti. Tako preimenovana naj partija ne bi bila več neposredna, temveč zgolj idejna voditeljica, s čimer so bile vsaj navidez odprte precejšnje možnosti za demokratizacijo političnega sistema. Svojo novo vlogo je ZKJ opredelila v statutu in kongresni resoluciji, s katero se je formalno odrekla direktivnosti in poudarila moč "prepričevanja", ki naj bi v bodoče odločilno prispevalo k sprejemanju njenih stališč. Resolucija je vsebovala tudi sklep o preimenovanju Ljudske fronte Jugoslavije (LFJ) v Socialistično zvezo delovnega ljudstva Jugoslavije (SZDLJ), ki mora postati "enotna in aktivna množična organizacija zavednih borcev za socializem", v okviru katere bodo imeli komunisti pomembno politično vlogo.¹ Josip Broz je v obširnem poročilu napovedal tudi zблиževanje s socialističnim gibanjem na Zahodu, čeprav je opozoril, da "na osnovi trenutno še velikih razlik v gledanju na nekatere bistvene probleme in glede na vlogo ter organizacijski značaj naše Partije ne more biti govora o njenem formalnem pristopu k mednarodnemu socialističnemu gibanju".² Zato naj bi prav SZDL odigrala pomembno vlogo pri vzpostavljanju stikov z zahodnimi socialističnimi strankami.³

Četrty kongres LFJ in navezovanje stikov z zahodnim socialističnim gibanjem

---

V skladu s sklepom partijskega kongresa je bil sklican četrti kongres LFJ, ki je potekal med 22. in 25. februarjem 1953 v Beogradu. Na njem so LFJ preimenovali

---

¹ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo. VI. kongres KPJ (ZKJ), Ljubljana 1952, str. 293.

² Prav tam, str. 44.

³ Prav tam, str. 80.

v SZDLJ ter sprejeli statut, po katerem je lahko njen član postal vsak polnoleten državljani FLRJ z volilno pravico, ki pristaja na program in statut SZDLJ, dovoljeno pa je bilo tudi kolektivno članstvo.⁴ Deklaracija o ciljih in nalogah, ki je bila spisana namesto programa, je SZDL opredelila kot *“politično tribuno, na kateri prihajajo do izraza različna pojmovanja v boju za naš nadaljnji socialistični razvoj. Celotno delo Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije se razvija na podlagi svobodne razprave, kritike in boja mnenj”*.⁵ Poglavitna načela delovanja Socialistične zveze so bila boj za socializem, za neodvisnost Jugoslavije in enakopravnost jugoslovanskih narodov ter boj za mir in sodelovanje med narodi in demokratičnimi gibanji. Formulacija zastavljenih ciljev delovanja SZDLJ je bila kar se da ohlapna, ker naj bi prav njihova širina omogočala članom, da znotraj teh okvirov svobodno izražajo svoje mnenje.⁶

O vlogi komunistov znotraj SZDL je v otvoritvenem govoru spregovoril Josip Broz, ki je dejal, da bodo imeli komunisti *“nalogo idejnega vzgojitelja in nosilca resničnega socialističnega duha”*, pri čemer je opozoril zlasti na *“vztrajno in potrpežljivo prevzganjanje ljudi, da bodo spoznali, v čem je prednost socialističnega sistema pred ostalimi sistemi”*.⁷

Edvard Kardelj je v obširnem poročilu dejal, da mora SZDL *“delovati kot vseljudski parlament, ki stalno zaseda in v katerem vsak dobronamerni državljani lahko vedno pove svoje mnenje, svoje predloge in svojo kritiko o katerihkoli vprašanih družbenega življenja”*,⁸ ne glede na nazorske razlike. To pomeni, da so bila vrata Socialistične zveze, za razliko od partijskih, na široko odprta tudi vernim, vendar ti verskih čustev niso smeli zlorabljeni v *“protisocialistične”* namene. V nadaljevanju je Kardelj poudaril, da preimenovanje LFJ v SZDLJ ni zgolj formalnost, temveč je s tem naglašena spremenjena vloga te organizacije. Ker se je partija na šestem kongresu odrekla neposrednemu vodstvu in si zadala zgolj nalogo idejnega usmerjanja, naj bi sedaj Socialistična zveza zasedla mesto, ki je prej pripadalo partiji pri odločanju o konkretnih političnih vprašanih. Poleg tega je Kardelj omenil tudi pomembno vlogo Socialistične zveze pri sodelovanju z mednarodnim socialističnim gibanjem, pri čemer je poudaril, da SZDLJ ni socialistična stranka, temveč politično gibanje za socialistični program.⁹ V zaključnem delu poročila o mednarodnem delovanju SZDLJ je Kardelj ostro napadel komunistične stranke, ki so z izjemo jugoslovanske bodisi podlegle sovjetski politični in ideološki hegemoniji, bodisi se niso znale prilagoditi razmeram v času hladne vojne. Kardelj se je zavzel za oblikovanje široke socialistične fronte,

⁴ Statut Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije. Ljudska pravica, XIV, 28.2. 1953, št..

⁵ Socialistična zveza, zbornik dokumentov 1945 - 1969, Beograd 1969, str. 39.

⁶ Socialistična zveza nadaljuje politično dejavnost in borbene tradicije Ljudske fronte. Poročilo Vladimirja Simiča o predlogu statuta. Ljudska pravica XIV, 28.2. 1953, št. str. 17.

⁷ Vloga Socialistične zveze bo zelo pomembna tako za našo stvarnost kot za napredna gibanja v svetu. Tovariš Tito je otvoril IV kongres, Ljudska pravica XIV, 28.2. 1953, št. str. 2.

⁸ Edvard Kardelj: Vloga in naloge Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije v boju za socializem. Socialistična zveza delovnega ljudstva. DZS, Ljubljana 1984, str. 312.

⁹ Prav tam, str. 312-314.

ki bi združevala vse socialistične tokove in se učinkovito uprla blokovski delitvi sveta.¹⁰

O mednarodnem sodelovanju in stikih z evropskimi socialističnimi strankami je spregovoril tudi sekretar zunanjepolitičnega komiteja pri zvezni skupščini Vladimir Dedijer, ki je z opozorilom o škodljivosti podrejanja socialističnega gibanja "*interesom kake imperialistične sile pod tem ali onim ideološkim geslom*"¹¹ že nakazal bodočo zunanjepolitično usmeritev Jugoslavije.

Jugoslovansko vodstvo je prav v tem času začelo namenjati večjo pozornost protikolonialnim gibanjem in prvim neodvisnim državam tretjega sveta, zato tudi prisotnost jugoslovanske delegacije na konferenci azijskih socialistov januarja 1953 v Rangunu in navzočnost azijskih socialistov na četrtem kongresu LFJ nista bili naključni. Jugoslavija se je torej že začela uveljavljati v tedaj še praznem vmesnem prostoru med obema v hladno vojno vpletenima blokoma. Druge alternative pravzaprav ni imela, saj je bila iz sovjetskega tabora proti svoji volji izgnana, od zahodnega pa jo je ločeval politični sistem, ki je bil daleč od parlamentarne demokracije, na katero je prisegal Zahod.

Da je v odnosih med Jugoslavijo in Socialistično internacionalo res močno škripalo, dokazuje tiskovna konferenca predstavnikov zahodnih socialističnih strank, ki so kot gostje prisostvovali kongresu LFJ. Konkretnim odgovorom na novinarska vprašanja o vključitvi SZDLJ v Socialistično internacionalo so se sicer vsi bolj ali manj uspešno izognili, namestnik generalnega sekretarja francoske socialistične stranke Georges Bruttelles pa je vendarle omenil "*nekatero probleme*" med zahodnimi socialističnimi strankami in SZDLJ. K temu je dodal, da so francoski socialisti ubrali pot parlamentarizma, kar je bil precej neposreden izraz neodobravanja enopartijskega sistema v Jugoslaviji. Francoska socialistična stranka takrat še ni izoblikovala uradnega stališča do SZDLJ in tudi opazovalec nemške socialdemokratske stranke Gerhard Gleissberg je dejal, da njegova stranka ne more potegniti nobene poteze mimo stališč Socialistične internacionale, kar je pomenilo, da internacionala očitno ni nameravala sprejeti SZDLJ z odprtimi rokami. Kot zanimivost lahko strnemo tudi nekaj vtisov, ki so jih na tiskovni konferenci po kongresu izrazili zahodni socialisti. Predstavniki norveške delavske stranke Andreas Andersen in britanski laburist Sam Watson sta se sicer strinjala, da kongres ni bil uniformirana parada v sovjetskem stilu, vendar sta obenem tudi opozorila, da diskutanti niso razpravljali o konkretnih težavah, temveč so zgolj ponavljali politične nauke iz govora Edvarda Kardelja in izražali bolj svojo vero kot realnost.¹²

Oblika vladavine v Jugoslaviji ni bila moteča le za "reakcionarne sile" na Zahodu, temveč tudi za zahodno socialistično gibanje. Večina članic Socialistične

¹⁰ Vloga in naloge Socialistične zveze delovnega ljudstva v boju za socializem. Poročilo tovariša Edvarda Kardelja. Ljudska pravica, XIV, 28.2. 1953, št. 8, str. 11.

¹¹ Vladimir Dedijer, Odnosaji Socialistične zveze z delavskimi in demokratičnimi gibanji v svetu. Ljudska pravica, XIV, 28.2. 1953, št. 8, str. 14.

¹² Tiskovna konferenca predstavnikov tujih socialističnih strank. Ljudska pravica, XIV, 28.2. 1953, št. 8, str. 18.

internacionale je bila namreč proti vzpostavitvi uradnih stikov z ZKJ¹³, kaj šele za njeno vključitev v internacionalo, vsaj dokler se ne bi spremenil njen odnos do demokracije in vzpostavitve politične opozicije.¹⁴ Celo Socialdemokratska stranka Danske in Delavska stranka Norveške, ki sta bili jugoslovanskim reformnim poskusom naklonjeni, sta v svojih poročilih o stališču do jugoslovanskih komunistov, podanimi marca 1953, izrazili dvom v enopartijski režim v Jugoslaviji. Norveška delavska stranka je sicer menila, da ustavna reforma in oblikovanje SZDL pomenita oddaljevanje od komunistične diktature, vendar se je obenem zavedala tudi "globokih ideoloških razhajanj v mišljenju, ki obstajajo med našo stranko in jugoslovansko socialistično zvezo" ter poudarila, da "v principu ne more priznati enopartijskega sistema".¹⁵ Socialdemokratska stranka Švedske pa je v poročilu celo zapisala, da sama ne bi mogla biti članica iste organizacije kot ZKJ.¹⁶

Pogojno lahko v okviru odnosov z zahodnim socialističnim gibanjem omenimo tudi Kardeljevo predavanje aktivu Delavske stranke Norveške v Oslu 8. oktobra 1954, kjer je podal analizo jugoslovanskega notranjega razvoja, pri čemer se seveda ni mogel izogniti vlogi ZKJ in SZDLJ. Za obe je zatrdil, da nista politični stranki v klasičnem pomenu besede, pač pa je Zveza komunistov "združenje ideološko enotnih ljudi", ki ne zahtevajo zase monopola v državnem aparatu, marveč se borijo za uresničitev načel socializma, Socialistična zveza pa je "širok vseljudski parlament, v katerem pridejo do izraza vse tendence na liniji socializma, v katerem se bije aktivna borba mnenj o perečih vprašanih družbenega razvoja in položaja delovnih ljudi, borba, ki bistveno vpliva na sklepe samoupravnih organov podjetij, komune kakor tudi centralnih družbenih in državnih organov". K opredelitvi vloge obeh političnih organizacij je Kardelj dodal: "S tem ne mislim reči, da je določen politični monopol Zveze komunistov oziroma Socialistične zveze delovnega ljudstva kaka trajna potreba po socialističnem razvoju v naši deželi, oziroma da je naš politični sistem, denimo, usmerjen na trajno prepoved tendenc, da bi se ustanovljale politične stranke." S stabilizacijo socialističnega samoupravnega sistema bo namreč izginilo tudi administrativno omejevanje političnega organiziranja, vendar na tej stopnji družbenega razvoja stranke pravzaprav ne bodo več potrebne.¹⁷ To pomeni, da za sistem socialističnega samoupravljanja ni bil sprejemljiv niti enopartijski

¹³ Socialistična internacionala je na svojih sejah obravnavala večinoma le odnose z ZKJ, medtem ko SZDLJ skoraj ni omenjala. To pomeni, da vlogi Socialistične zveze v jugoslovanskem prostoru ni pripisovala večjega pomena, kar je s stališča zahodne demokracije pravzaprav razumljivo, saj organizacija, ki jo vodijo isti ljudje kot ZKJ, ne more biti drugega kot njena transmisija.

¹⁴ Arhiv Republike Slovenije, fond Predsedstva vlade LRS (dalje ARS, PV LRS), šk. 37, m. 112-153, Stav prema Komunističkoj partiji Jugoslavije (prevod poročila Morgana Phillipsa o stališčih posameznih članic Socialistične internacionala), 20.3. 1953; "Obaveštajni material", poslan Mihi Marinku "samo za lično informacijo" z Oddelka za koordinacijo 10.4. 1953.

¹⁵ ARS, PV LRS, šk. 37, m. 112 - 153, Stav prema jugoslovenskim komunistima podnet od norveške radničke partije.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ E. Kardelj: Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi. Problemi naše socialistične graditve, IV, Ljubljana 1960, str. 238-240.

(partija je opustila vlogo klasične stranke s preimenovanjem v Zvezo komunistov - op. M. R.) niti večstrankarski sistem. Z razvojem sistema naj bi bila namreč po Kardelju oblast s partijskih in državnih organov prenešana prek samoupravnih organizacij na delavski razred, kar pomeni, da bi samoupravljalne organizacije postale temelj državnega organiziranja, pri čemer bi klasične državne funkcije odmrle.

Ta kratek izsek iz Kardeljevega predavanja v Oslu bi lahko razumeli kot poskus rehabilitacije jugoslovanskega političnega sistema v očeh zahodnih socialistov. Dejansko pa se je v Kardeljevih besedah skrivala ost, uperjena zoper Sovjetsko zvezo, saj je Kardelj predstavil samoupravni socializem kot antipod sovjetskega sistema, ki da si je povsem podredil posameznika. Predavanje, ki je imelo značaj pravega političnega manifesta, je bilo doma sprejeto z velikim navdušenjem, sovjetsko vodstvo pa ga je razumelo kot nesramen izziv. Kremelj je šel v svoji jezi celo tako daleč, da je zahteval, naj Kardelj svoje besede prekliča. Čeprav sovjetski voditelji opravičila niso dočakali, dialog med Moskvo in Beogradom, ki se je postopoma obnavljal od sredine leta 1953, ni bil pretrgan.¹⁸

Začetki delovanja SZDL Slovenije

Četrty kongres Osvobodilne fronte (OF), zdaj že preimenovane v SZDLS, je po tradiciji potekal ob obletnici ustanovitve OF med 25. in 27. aprilom 1953 v Ljubljani. OF je bila v času vojne posebnost v jugoslovanskem prostoru in zato deležna precejšnjega nezaupanja s strani osrednjega partizanskega vodstva. V prvih povojnih letih je od te slovenske drugačnosti ostalo bolj ali manj le ime, medtem ko je njen političen pomen tako kot pomen ljudske fronte drugod po Jugoslaviji ustrezal Stalinovi definiciji o transmisijah, po kateri množične organizacije "*ne morejo odločati o nobenem pomembnem političnem in organizacijskem vprašanju brez direktive partije*".¹⁹ Vloga Ljudske (Osvobodilne) fronte je bila v prvih povojnih letih omejena na udejanjanje partijske politike, zlasti na populariziranje nove oblasti, organiziranje obnove in delovnih akcij, izvrševanje plana odkupov in podobno. Njeno podrejanje partijskim oziroma državnim interesom se je ves čas stopnjevalo, dokler ni na svojem tretjem kongresu leta 1949 končno sprejela tudi program KPJ za svojega.

Reformni procesi v začetku petdesetih let Ljudske fronte niso mogli obiti. Četrty kongres LFJ je položil deklarativne temelje Socialistične zveze, republiški kongresi pa so bili zamišljeni kot korak naprej v smislu konkretizacije njenih nalog, prilagojenih posameznim republikam. Tako je kongres SZDLS obravnaval njeno bodočo politiko in naloge na vasi in v družbenem upravljanju gospodarstva. Na govorniškem odru v dvorani ljubljanskega Uniona so se v treh dneh zvrstili

---

¹⁸ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 221-222.

¹⁹ J. V. Staljin: Iz predavanja O osnovama lenjinizma. Lenjin i Staljin o sindikatima. Kultura, 1949, str. 326. Povzeto po Mičo Rakić: Od Narodnog fronta do Socijalističkog saveza. Prilog savremenom organizovanju političkog sistema. Sarajevo 1979, str. 43.

najpomembnejši slovenski politiki od Edvarda Kardelja in Borisa Kraigherja, ki sta govorila o razvoju na vasi, do Mihe Marinka, ki je v svojem govoru obravnaval družbeno upravljanje v gospodarstvu. Da bi se izognili "*dolgočasni, napol naročeni in brezplodni diskusiji*",²⁰ kakršna je bila po mnenju nekaterih članov izvršnega odbora OF diskusija na četrtem kongresu LFJ v Beogradu, so na seji 13. marca 1953 sklenili, da bodo razpravo o posameznih točkah dnevnega reda razdelili med ustrezne komisije. Stališča referentov in sklepi komisij so bili strnjeni v treh kongresnih resolucijah. Medtem ko je resolucija o političnih in organizacijskih vprašanjih le ponovila sklepe o načelih delovanja SZDL, sprejete na februarškem kongresu v Beogradu, sta bili resoluciji o nalogah SZDL v družbenem upravljanju gospodarstva in o delu SZDL na vasi za spoznanje bolj konkretni. Med nalogami Socialistične zveze pri razvijanju samoupravljanja bi moralo biti najpomembnejše vzgojno delo v boju proti birokratizmu in administrativnemu upravljanju, proti gospodarskemu kriminalu in "kapitalističnim lastninskim pojmovanjem". Na vasi pa bi morala SZDL kar se da razširiti svoje članstvo ter s kulturno-prosvetnim delom, razvijanjem zadrugištva in odločnim bojem proti zaostalosti, klerikalizmu in vaškemu kapitalizmu prispevati k razvoju političnega, kulturnega in gospodarskega življenja na vasi v smeri socializma.²¹

O tem, kako je leta 1953 potekalo delo SZDLS in kakšno je bilo razmerje med Socialistično zvezo in Zvezo komunistov, nam marsikaj povedo zapisniki razprav, ki so se odvijale znotraj obeh organizacij.

Ker je SZDL dobila pomembno mesto v postopku kandidiranja in volitev, so se zaradi bližajočih se volitev v zvezno in republiško skupščino ter v zvezni, republiški in okrajne zборе proizvajalcev razprave v okviru predsedstva SZDLS večinoma sukale okrog predvolilne kampanje in izvedbe volitev. O pripravah na volitve je začelo vodstvo Socialistične zveze razpravljati že spomladi, bolj aktivno pa je v predvolilno dogajanje poseglo jeseni, ko so se začele na zborih volilcev oblikovati kandidatne liste. Načeloma so morali na kandidatne liste poleg glavnega kandidata, ki je imel največ možnosti za izvolitev, uvrstiti še enega ali največ dva kandidata, medtem ko je vodstvo SZDLS sklenilo, da "*pri močnih kandidatih ne bomo postavljali marionet*".²² Vida Tomšič je na seji predsedstva SZDLS 29. oktobra 1953 postopek kandidiranja sicer ugodno ocenila, vendar je obenem opozorila, da je izbira kandidatov marsikje podvržena ozkim lokalnim interesom. Na kandidatnih listah so se namreč po njenem mnenju vse prepogosto znašli ljudje, ki so zastopali predvsem interese svoje lokalne skupnosti, tako da je Tomšičeva dobila vtis, "*kakor da izbiramo federacijo okrajnega zastopstva*".²³ Obsodbe lokalizma so se na sejah predsedstva SZDLS vrstile druga za drugo, kar ni bilo naključje, saj je lokalizem izrecno obsodil drugi plenum CK ZKJ, ki je v

²⁰ ARS, fond Republiške konference SZDL (dalje RK SZDL), šk. 25, zapisnik seje IO OF, 13.3. 1953, str. 8 (Stane Kavčič).

²¹ Ljudska pravica, XIV, 1.5. 1953, št. 17, str. 2-15.

²² ARS, RK SZDL, šk. 26, zapisnik seje predsedstva SZDLS, 9.10. 1953, str. 10 (Miha Marinko).

²³ ARS, RK SZDL, šk. 26, zapisnik seje predsedstva SZDLS, 29.10. 1952, str. 11, 13-14.

vzdušju izrednih razmer potekal sredi junija 1953 na Brionih. Preveč svobode so si po mnenju Tomšičeve posamezni okraji vzeli tudi pri izbiri glavnih kandidatov, čeprav so bili ti po oceni vodstva SZDLS manj primerni kot njihovi konkurenti na istih kandidatnih listah, pretiravali pa naj bi tudi pri številu kandidatur.

Da je politično vodstvo še kako vplivalo na izbiro kandidatov in izid volitev, dokazujejo številne izjave članov predsedstva SZDLS, ki so si v skladu s politično linijo prizadevali, da bi na primer v republiškem zboru proizvajalcev prevladovali delavci iz neposredne proizvodnje. Boris Kraigher je na seji predsedstva SZDLS 13. novembra 1953 dejal, da *“imamo /.../ precej možnosti, da to forsiramo ter da so izvoljeni tisti, ki jih želimo, zlasti še ker so to kandidati, ki jih voli okrajni zbor proizvajalcev in kjer se da politično vplivati, da se voli tako ali drugače”*.²⁴ Tako je bilo pri ocenjevanju uspešnosti volitev bolj pomembno, koliko volilnih upravičencev se je volitev udeležilo, koliko glasovnic je bilo neveljavnih in kakšne *“sovražne parole”* so se na njih pojavljale, kakor pa njihov dejanski izid. K temu pa je vendarle treba dodati, da okrajni funkcionarji vsaj načeloma niso več smeli siliti ljudi na volišča in je bil v tem smislu ukinjen tudi status upravičeno odsotnih volilcev, kar je nedvomno prispevalo k bolj demokratični podobi volitev.

Izide volitev so na svojih sejah novembra oziroma decembra 1953 analizirali tako člani predsedstva SZDLS kot izvršnega komiteja (IK) CK ZKS, pri čemer so si njihove ocene precej podobne, saj v obeh telesih naletimo na celo vrsto istih imen. Vodstvi Socialistične zveze in Zveze komunistov sta večjo pozornost kot samim volilnim izidom namenili delu svojih okrajnih odborov oziroma komitejev, na račun katerih je bila izrečena marsikatera pikra beseda. Tako je Miha Marinko, ki je bil kot predsednik SZDLS med najbolj poklicanimi za ocenjevanje njenega dela v volilnem obdobju, na seji IK CK ZKS dejal, da se je *“skoro povesod /.../ pokazalo, da je Socialistična zveza še vedno le transmisija okrajnega komiteja in ni postala to kar bi morala”*.²⁵

Da je bilo pri organiziranju delovanja Socialistične zveze precej nejasnosti, dokazujejo besede Josipa Vidmarja na seji predsedstva SZDLS 26. novembra 1953. Vidmar je menil, da se Socialistična zveza še ni uveljavila, ker njen položaj očitno ni dovolj natančno opredeljen, zato bi bilo potrebno *“po politični liniji /.../ definirati položaj Socialistične zveze, da ne bo stanje tako kakor je po mnogih krajih, kjer je predsednik ljudskega odbora hkrati tudi predsednik Socialistične zveze itd. To bi moralo biti ločeno in precizno povedano kakšne so njihove kompetence v ljudskem odboru in kakšne so njihove naloge v Socialistični zvezi. Tega pa ljudje zunaj ne vedo in je v njihovih predstavah vse pomešano”*.²⁶

Politični vrh torej ni žel pretiranih uspehov pri izvajanju sklepov šestega kongresa o ločevanju funkcij, kar je bila posledica njegove lastne nenačelnosti. O zavzetosti vodilnih komunistov za uresničitev sklepov o delitvi političnih položajev

²⁴ ARS, RK SZDL, šk. 26, zapisnik seje predsedstva SZDLS, 13.11. 1953, str. 6.

²⁵ ARS, referat za dislocirano gradivo I, fond CK ZKS III (dalje ARS I, CK ZKS III), šk. 2.seja IK CK ZKS, 10.12. 1953, str. 11.

²⁶ Prav tam, str. 19.

nam marsikaj pove izvolitev oziroma imenovanje Josipa Broza za sekretarja IK CK ZKJ, v začetku leta 1953 pa še za predsednika republike in zveznega izvršnega sveta ter predsednika SZDLJ, kar pomeni, da so bile vse najpomembnejše politične funkcije v državi združene v eni osebi. Podoben je bil primer Edvarda Kardelja, ki se je na partijski hierarhični lestvici ves čas gibal nekje med drugo in tretjo najpomembnejšo pozicijo. Na šestem kongresu KPJ/ZKJ je bil imenovan za sekretarja IK CK ZKJ, na četrtem kongresu LFJ/SZDLJ pa za generalnega sekretarja SZDLJ, obenem pa je bil kot zunanji minister tudi podpredsednik zveznega izvršnega sveta. Tito in Kardelj seveda nista bila nikakršni izjemi, saj se je z zajetnimi zbirkami političnih funkcij lahko pohvalil še marsikdo, ki ni sodil v najožji politični vrh.

Nekaj nejasnosti glede ločevanja funkcij je bilo tudi v slovenskem centralnem komiteju, saj se na primer člani organizacijskega sekretariata CK ZKS na seji 8. januarja 1953 nikakor niso mogli sporazumeti, ali naj bosta funkciji partijskega sekretarja in predsednika frontnega odbora ločeni ali ne. Medtem ko sta Matija Maležič in Janez Hribar menila, da združevanje funkcij v eni osebi ne bi smelo biti zaželeno, so Albert Jakopič, Vlado Babič in Tomo Brejc zagovarjali stališče, da bi bilo bolje, če bi bili obe funkciji združeni, kajti *“če bo komite ZK ločen od OF odbora, bo zopet ostala v veljavi stara praksa, da bodo najprej komunisti sklepali o gotovih stvareh in nalogah in šele-potem bodo te stvari izvajali preko OF”*.²⁷ Bolj natančno je bilo opredeljeno razmerje med oblastnimi organi in političnimi organizacijami. Miha Marinko je bil na seji predsedstva SZDLS 6. aprila 1953 odločen, da predsednik okrajnega ljudskega odbora ne more obenem voditi tudi političnih organizacij, saj je *“v komuni oziroma v okraju, kjer je zelo mnogo problemov, /.../ dejansko težko pričakovati, da bi človek, ki izvršuje odgovorne funkcije bil dovolj samokritičen glede svojega dela”*.²⁸ Miha Marinko pa je očitno premogel dovolj samokritike, saj je nosil breme predsednika slovenskega izvršnega sveta ter poslanca zvezne in republiške skupščine, obenem pa je opravljal tudi delo predsednika SZDLS in sekretarja CK ZKS.

Vodstvo slovenske Socialistične zveze je pogosto razpravljalo tudi o zunanje-političnih vprašanjih, pri čemer je bilo seveda odvisno od beograjske zunanje politike. Precej je bilo govora zlasti o tržaškem vprašanju, ki se je jeseni 1953 močno približalo vrelišču, vendar v razpravah ni mogoče zaslediti, da bi pri reševanju tega vprašanja Socialistična zveza segla kaj dlje od organiziranja množičnih zborovanj za priključitev Svobodnega tržaškega ozemlja Jugoslaviji. Korak dalje je bila morda le protestna resolucija, ki jo je predsedstvo SZDLS poslalo oktobra 1953 predsedniku OZN z zahtevo po intervenciji združenih narodov proti odločitvi britanske in ameriške vlade o izročitvi mandata za upravo cone A Svobodnega tržaškega ozemlja Italiji.²⁹

²⁷ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2, zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 8. 1. 1953, str. 10 - 11 (Vlado Babič).

²⁸ ARS, RK SZDL, šk. 26, zapisnik seje predsedstva SZDLS, 6.4. 1953, str. 11.

²⁹ Prav tam, zapisnik seje predsedstva SZDLS, 9. 10. 1953, str. 21-22.

Razmerje med SZDL in Zvezo komunistov

Šesti kongres KPJ/ZKJ in četrti kongres LFJ/SZDLJ sta Socialistični zvezi namenila pomembno vlogo v odločanju o konkretnih političnih vprašanjih, vendar nista dovolj natančno razmejila pristojnosti in nalog Zveze komunistov in Socialistične zveze, kar nenazadnje dokazuje dejstvo, da so ključne pozicije v obeh organizacijah navadno zasedali isti ljudje. Tako se je na primer Mihi Marinku na seji IO OF 12. decembra 1952 zdelo, da *“ni prav nič odveč, če obravnavamo na nek način tudi čisto interna partijska vprašanja tudi na tem forumu”*.³⁰ Bodoči predsednik SZDLS je svoj odnos do Socialistične zveze izrazil tudi s predlogom, da bi člani Zveze komunistov, *“ki na nek način delajo napoto v Partiji in ji kvarijo ugled izločili iz Partije in prenesli njihovo torišče družbeno političnega življenja na torišče Fronte”*.³¹ Tako bi, kot je na seji organizacijskega sekretariata CK ZKS 8. januarja 1953 dejal Stane Kavčič, partijsko članstvo pristalo *“na nekem številu idejno politično najbolj zavednih ljudi, ki bodo idejno najbolj razgledani, politično in drugače najaktivnejši”*.³²

Proti sredini leta 1953 so se na sejah najvišjih partijskih forumov začela vrstiti opozorila najvplivnejših slovenskih politikov o pretiranem popuščanju komunistov v javnem življenju in napačnem razumevanju sklepov šestega kongresa. Ta opozorila so bila navadno začinjena z grožnjami o vrnitvi na že preizkušene in učinkovite administrativne metode. Nekateri so razloge za neaktivnost komunistov poiskali kar v obstoju SZDL. Tako je Albert Jakopič na seji organizacijskega sekretariata CK ZKS 28. maja 1953 ugotavljal, da so ponekod sekretarji okrajnih komitejev prepustili glavno besedo sekretarjem SZDL ter dodal, da se komunisti v osnovnih organizacijah ne znajdejo tudi zato, ker *“se je dajalo preveč poudarka temu, da se ne smejo vtikati v posamezne stvari”*.³³ Zato je Matija Maležič predlagal, da bi morali komunisti opravljati tudi konkretne naloge, *“drugače bomo imeli organizacije ZK čisto abstraktne”*.³⁴ V začetku junija 1953 je Miha Marinko na posvetovanju vodilnega aktiva komunistov CK ZKS odločno nastopil proti pasivnosti in zmedi v partijskih komitejih, ki so se med drugim izgubljali tudi v *“akademijskih diskusijah o kompetencah, o odnosih med organizacijo komunistov in Socialistično zvezo”*.³⁵ Svoj prispevek k diskusiji o delovanju Zveze komunistov je zaključil z ugotovitvijo, da *“Socialistična zveza ne bo mogla odigrati pozitivne vloge, če komunisti ne bodo kot celota, kot organizacija predstavljali političnega jedra množičnih političnih organizacij, kakršna je Socialistična zveza”* in z grožnjo: *“Če organizacije komunistov in preko njih množične organizacije Socialistične*

³⁰ ARS, RK SZDL, šk. 25, zapisnik seje IO OF, 12.12. 1952, str. 1.

³¹ Prav tam, str. 8.

³² ARS I, CK ZKS III, šk. 2, zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 8.1. 1953, str. 6.

³³ Prav tam, zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 28.5. 1953, str. 7.

³⁴ Prav tam, str. 11.

³⁵ ARS I, CK ZKS III, šk. 1, zapisnik posvetovanja vodilnega aktiva komunistov CK ZKS, 5.6. 1953, str. 1.

zveze ne bodo v stanju pravilno usmerjati naše demokracije, potem seveda moramo samo pričakovati, da so neizbežne potrebe po omejevanju demokracije".³⁶

Kriza reformnih procesov je dosegla vrhunec z drugim plenumom CK ZKJ 16. in 17. junija 1953 na Brionih. Centralni komite je izrazil veliko zaskrbljenost zaradi demobilizacije komunistov in "antisocialističnih" odklonov (nacionalizem, šovinizem, partikularizem, lokalizem, prakticizem itd.). Plod brionskega plenuma je bilo pismo CK ZKJ, ki je pozvalo komuniste, naj znova strnejo svoje vrste in prevzamejo pobudo v javnem življenju.³⁷

Po drugem plenumu CK ZKJ se je 20. in 21. julija 1953 sestal tudi plenum CK ZKS, na katerem je imel glavno besedo Edvard Kardelj. V svojem referatu je po vrsti obravnaval pojave, ki jih je obsodil brionski plenum in zaključil, da mora biti prvi korak v smeri odpravljanja nakopičenih problemov "*borba za idejno enotnost v Zvezi komunistov sami in preko nje v Socialistični zvezi delovnega ljudstva, kjer bo treba odkrito in jasno napadati in kritizirati pojave, o kakršnih danes govorimo*". Metoda za izboljšanje ideološke ravni partijskega članstva po Kardeljevem mnenju ne bi smele biti čistke, temveč preusmerjanje manj aktivnih in motečih partijcev v Socialistično zvezo, kjer "*naj pokažejo, kaj znajo. Če se pokažejo kot dobri, sposobni, bodo prišli v Zvezo komunistov*".³⁸ Ta in podobne izjave ostalih vodilnih komunistov dokazujejo, da je imela SZDL drugorazredni pomen celo v očeh svojih idejnih tvorcev.

Reformna vnema se je po brionskem plenumu podela, vendar bi težko rekli, da se je položaj SZDL zato spremenil. Posredno je drugi plenum CK ZKJ resda odvzel Socialistični zvezi tisti pomen, ki ji ga je zagotovil šesti kongres, vendar pa SZDL kakšne pomembnejše vloge v političnem življenju do tedaj še ni odigrala. K temu je gotovo precej prispevala nepripravljenost partijskega vrha na preražporeditev politične moči, saj bi partija s tem ogrozila svoj oblastni monopol. Posledica takšne preračunljivosti je bil verjetno tudi nedorečen koncept delovanja SZDL, ki se je začel resneje razvijati šele v naslednjih desetletjih.

³⁶ Prav tam, str. 6.

³⁷ ARS I, CK ZKS III, šk. 3, pismo CK ZKJ vsem organizacijam ZKJ.

³⁸ ARS I, CK ZKS III, šk. 127, VIII. plenum CK ZKS, 20. - 21.7. 1953, str. 1.

Mateja Režek

THE BEGINNINGS OF THE SOCIALIST ALLIANCE OF WORKING PEOPLE

Summary

The conflict with the Communist Information Bureau was, on the one hand, a dramatic experience for Yugoslav Communists, on the other, it spurred the Party to critically review and reform its Soviet-modelled socialism. The Sixth Congress of the Communist Party of Yugoslavia (CPY), in November 1952, was marked by a change in names as well as policies. The Party decided to rename itself as the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and relinquish its state government power. At the same time, it adopted the resolution on the renaming of the Yugoslav People's Front as the Socialist Alliance of the Working People of Yugoslavia (SAWPY).

At the Fourth Congress of the Yugoslav People's Front, in February 1953, Edvard Kardelj pointed out that the change of name was not a mere formality but indicated a different role of this front organisation. Since the Party had swapped its role of direct state leadership for that of an ideological guide, the decision taking on specific political issues was delegated the SAWPY. Another important assignment of the SAWPY was establishing and maintaining contacts with the Socialist movement in the West. However, acceptance of the SAWPY as a formal member of the Socialist International was met with reserve because of the Yugoslav attitude towards parliamentary democracy and its political opposition.

The minutes of the discussions within both organisations reveal more about the activity of the Socialist Alliance of the Working People of Slovenia (SAWPS) in 1953 and about its relationship with the League of Communists. Discussions within the SAWPS at the time were mainly concerned with the imminent parliamentary elections, given that the SAWPS was assigned an important role in the organisation of the pre-election campaign and the balloting. The minutes testify to what extent the political leadership manipulated the candidate selection and the outcome of the elections, so much so that, in the evaluating of its success, what percentage of the electoral body had turned out at the polling-stations mattered more than which candidates had actually been elected. There were also many inconsistencies in the functioning of the Socialist Alliance, due to the reluctance of its leadership to fully implement the Congress resolution on the separation of political functions. This is no surprise, knowing that leading functions in the SAWP and the LC were normally held by the same people. The SAWP was of secondary importance even in the eyes of its leaders, who viewed it as a mere Party transmission.

Although the reformist zeal subsided after the Second Plenary of the Central Committee of the SAWPY in June 1953, this hardly affected its position. By calling upon the Communists to reorganise their ranks and take the initiative in public life, the Brioni Plenary indirectly divested the SAWPY of the importance it had received at the Sixth Congress of CPY (LCY). This made no great difference, given that, up until then, the SAWPY had never really played any significant role in politics. The main reason for this was, again, the unwillingness of the Party leadership to reallocate political power for fear of jeopardizing the Party's political monopoly. It was probably a consequence of such personal interests, that there was no clear concept in the SAWPY's activity, which had to be developed in the following decades.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

- osrednja slovenska historična revija
- glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, telefon 061/17-69-210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) – 480 SIT	36/1982, št. 1-2 – 400 SIT
2-3/1948/49 (1988) – 620 SIT	36/1982, št. 3 – 260 SIT
4/1950 (1987) – 580 SIT	36/1982, št. 4 – 240 SIT
5/1951 (1987) – 740 SIT	37/1983, št. 1-2 – 360 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 960 SIT	37/1983, št. 3 – 240 SIT
8/1954 (1990) – 680 SIT	37/1983, št. 4 – 260 SIT
9/1955 (1989) – 620 SIT	38/1984, št. 1-2 – 360 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 680 SIT	38/1984, št. 3 – 240 SIT
12-13/1958/59 (1991) – 680 SIT	38/1984, št. 4 – 260 SIT
14/1960 - (1993) – 840 SIT	39/1985, št. 1-2 – 380 SIT
15/1961 (1989) – 500 SIT	39/1985, št. 3 – 340 SIT
16/1962 (1991) – 560 SIT	39/1985, št. 4 – 260 SIT
17/1963 (1978) – 620 SIT	40/1986, št. 1-2 – 460 SIT
18/1964 (1980) – 600 SIT	40/1986, št. 3 – 360 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 680 SIT	40/1986, št. 4 – 400 SIT
21/1967 (1992) – 600 SIT	41/1987, št. 1 – 460 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 380 SIT	41/1987, št. 2 – 440 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	41/1987, št. 3 – 400 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 440 SIT	41/1987, št. 4 – 400 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 360 SIT	42/1988, št. 1 – 360 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 360 SIT	42/1988, št. 2 – 360 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 400 SIT	42/1988, št. 3 – 380 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 440 SIT	42/1988, št. 4 – 360 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 400 SIT	43/1989, št. 1 – 360 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 500 SIT	43/1989, št. 2 – 360 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 460 SIT	43/1989, št. 3 – 380 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 440 SIT	43/1989, št. 4 – 380 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 460 SIT	44/1990, št. 1 – 360 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 460 SIT	44/1990, št. 2 – 380 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	44/1990, št. 3 – 380 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	44/1990, št. 4 – 400 SIT
29/1975, št. 3-4 (1995) – 960 SIT	45/1991, št. 1 – 400 SIT
30/1976, št. 1-2 – 560 SIT	45/1991, št. 2 – 400 SIT
30/1976, št. 3-4 – 400 SIT	45/1991, št. 3 – 380 SIT
31/1977, št. 1-2 – 880 SIT (kmalu razprodan)	45/1991, št. 4 – 400 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	46/1992, št. 1 – 360 SIT
31/1977, št. 4 – 340 SIT	46/1992, št. 2 – 360 SIT
32/1978, št. 1-2 – 460 SIT	46/1992, št. 3 – 360 SIT
32/1978, št. 3 – 360 SIT	46/1992, št. 4 – 440 SIT
32/1978, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 1 – 600 SIT
33/1979, št. 1 – 440 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
33/1979, št. 2 – 380 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
33/1979, št. 3 – 360 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
33/1979, št. 4 – 320 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
34/1980, št. 1-2 – 520 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
34/1980, št. 3 – 260 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
34/1980, št. 4 – 260 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
35/1981, št. 1-2 – 440 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
35/1981, št. 3 – 280 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
35/1981, št. 4 – 240 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večje od 3000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 3000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 50 SIT zaračunamo dejanske poštno stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

Zapisi

Tone Ferenc

Don Pietro Brignoli in njegovi ustreljenci

Za knjigo vojaškega duhovnika don Pietra Brignolija *Santa messa per i miei fucilati* (podnaslov: *Le spietate rappresaglie italiane contro i partigiani in Croazia dal Diario di un cappellano*), ki jo je milanska založba Longanesi izdala leta 1973, smo Slovenci prvič izvedeli iz poročila višje arhivistke Nade Kobal, ki ga je objavila v reviji *Borec* XXIX, 1977, št. 8-9, str. 443-448. V opombi je povedala, da ji je knjigo poslal Valentin Breclj iz mesta Sunshine v Avstraliji. Kobalova je v svojem poročilu v obliki kronologije povzela tiste odlomke Brignolijeve knjige, ki pričajo o ustrelitvah ujetih partizanov in prijetih aktivistov OF ali celo popolnoma nepolitičnih ljudi po vaseh med veliko italijansko ofenzivo na Dolenjskem in Notranjskem poleti in jeseni 1942.

Brignolijevo knjigo je na Slovenskem prva v celoti objavila revija *Borec* XLIII, 1981, št. 1-3, str. 9-64, v prevodu Nedeljke Pirjevec, z opozorilom revijinega glavnega in odgovornega urednika Jožeta Dežmana in s spremno besedo Dorice Makuc. Prevod Brignolijeve knjige ima v reviji *Borec* naslov *Sveta maša za moje ustreljene. Iz dnevnika vojaškega kaplana*. Brignolijeva knjiga v slovenščini je razdeljena na tri dele, in to: *I. Zvezčič za ustreljene* (str. 11-46), *II. (Ogenj in žveplo z neba* (str. 47-58) in *III. Korespondenca v zvezi z iskanjem groba ustreljenega*. Na tega ustreljenega se nanašajo Brignolijevi zapiski z dne 17. in 18. avgusta 1942 (str. 59-64). Za slovensko zgodovino najpomembnejši I. del je z opombami (9 opomb na straneh 43 in 44) opremil Franci Strle.

Ponovno je Brignolijevo knjigo v slovenščini izdala Goriška Mohorjeva družba v Gorici leta 1995, in to kot svojo redno knjigo za leto 1996 (183 strani). Prevedla jo je Nedeljka Pirjevec, kot prej za revijo *Borec*. Uvodno besedo zanjo je napisal znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani dr. Bojan Godeša (str. 5-16). V začetku (I, str. 5-6) je navedel nekaj tujih pričevanj o dogajanjih na Slovenskem med drugo svetovno vojno in ugotovil, da nobeno tuje pričevanje "ne opisuje tako neposredno vojnega gorja, ki ga je doživljal slovenski človek, kot ga izpričuje dnevnik vojaškega kurata Pietra Brignolija." S to oceno popolnoma soglašam. Nato je dr. Godeša navedel nekaj del v italijanščini, iz katerih lahko italijanski bralec zve kaj več o veliki italijanski ofenzivi na Dolenjskem in Notranjskem poleti in jeseni 1942. Navaja tudi mojo knjigo *La provincia "italiana" di Lubiana; Documenti 1941-1942*; žal pa za slovenskega bralca, ki bo bral Brignolijev dnevnik v slovenščini, ni povedal, da obstaja tudi njena slovenska izdaja *Fašisti brez krinke; Dokumenti 1941-1942* (Maribor 1987), čeprav na

straneh 12 in 13 navaja iz nje dobesedno odlomka dveh dokumentov. Slovenskemu bralcu bi lahko povedal, da lahko najcelovitejši prikaz italijanske ofenzive najde v moji 1. knjigi *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945* (Ljubljana 1987), str. 387-537. Dr. Godeša je tudi predstavil Brignolija in sestavo njegovega dnevnika (II, str. 7-8). Največ prostora (III, str. 8-15) pa je dr. Godeša posvetil pregledu italijanske okupacijske politike v Ljubljanski pokrajini, ki je dober uvod v razumevanje Brignolijevih dnevniških zapiskov in velike italijanske ofenzive. Popravlil bi mu le majhen spodrsrljaj, ko pravi, da je v zgodnjem poletju 1942 moral visoki komisar prepustiti vojski, da poizkuša razrešiti nezavidljiv položaj. To se je namreč zgodilo še pred zgodnjim poletjem 1942: 19. januarja je moral Emilio Grazioli na Mussolinijev ukaz (veljal je tudi za Dalmacijo) izročiti vojski **obrambo** javnega reda in mira, 30. maja 1942 pa še njegovo **varovanje**. Jeseni 1942 pa je Mussolini celo izjavil, da bi ga odstranil, če ne bi šlo za ugled režima. Končno (IV, str. 15-16) je dr. Godeša predstavil še Brignolijev način razmišljanja, "ki je razmeroma preprost in ni posebej podprt z globljimi teoretično-filozofskimi pogledi. Marsikdaj tudi poznavanje konkretnih okoliščin ni prav veliko, saj ne pozna ne krajev ne ljudi." Opozoril pa je tudi, "da lahko v Brignoliju prepoznamo pokončnega človeka z visoko moralno, ki je uspel tudi v tej peklenski tragediji, kot vojni spopad sam imenuje, obdržati etično držo." Prav na koncu svoje uvodne besede je dr. Godeša Brignolijev dnevnik označil predvsem za zgodovinski vir, s čimer lahko popolnoma soglašamo. Dodal bi še natančnejšo oznako: je **vir prve roke**, ker izvira od udeleženca dogodkov, in je **primarni vir**, ker nam pove to, česar nam drugi viri ne povedo.

O slovenski izdaji Brignolijevega dnevnika v knjižni obliki so sredstva javnega obveščanja že poročala. Kaže, da je vsaj pri nas še največ napisala Mojca Širok v *Mladini* (št. 15, 9.4. 1996, str. 52, *Poslednje olje in milostni strel*). Ugotavlja, da v Brignolijevih zapiskih "ni ničesar o razlogih, ki so pripeljali do vojne, ali o ciljih, za katerimi so stremele vanjo vpletene strani, o pomembnih ljudeh, ki so jo vodili, ali morda o veličastnih zmagoslavjih in grenkih porazih, ki naj bi jih bila polna. Brignolija nič od tega ne zanima." Če je to kritika Brignolijevih zapiskov, bi se lahko vprašali, ali Širokova ne zahteva preveč od tega italijanskega vojaškega duhovnika. Upravičeno pa se Širokova vprašuje, ali je Brignoli sploh vedel za imena krajev, skozi katere je hodil ali jih ne navaja namenoma. Sodim, da si je skoraj gotovo zapisoval imena krajev, saj si je nekajkrat celo zapisal njihovo oznako, npr. 25.7. "vas revežev", 26. - 27.8. "čudovita vas revežev", 27.8. "nasmejana vas", pa najbrž ni hotel krajevnih imen objaviti v knjigi, saj se je izognil navajanju takšnih imen kot sta Kočevje in Ljubljana, v katerih je preživel več mesecev. Skoraj gotovo pa si ni zapisoval imen ustreljenih, ki jih je bilo več kot sto.

V svojem zapisu ne mislim mnogo govoriti o Brignolijevem dnevniku, ki je tudi zame pretresljiv zgodovinski vir. Hočem ga dopolniti s podatki iz širše zbranih arhivskih in drugih virov. Gre predvsem za **imena krajev**, v katerih je bil Brignoli

priča tragičnih dogodkov, in imena ustreljenih. Da bi bralec lažje spremljal oboje, tj. Brignolijevo pripoved in moja pojasnila, sem se držal časovnega zaporedja in v oklepajih navajal strani v reviji Borec in v knjigi, ki jo je izdala Goriška Mohorjeva družba.

Don Pietro Brignoli in njegov polk

Nekaj več podatkov kot so jih o don Brignoliju do sedaj podali izdajatelji italijanske in slovenske izdaje njegove knjige, je na voljo v arhivskem fondu personalnega oddelka poveljstva XI. armadnega zbora v Arhivu republike Slovenije - dislocirana enota II, prej arhiv Inštituta za novejšo zgodovino. Brignoli se je rodil 15. oktobra 1900 v kraju Cenate d'Argon v provinci Bergamo očetu Alessandru in Anni, rojeni Magri. V duhovnika je bil posvečen 29. maja 1926. Poleg svojega materinega jezika - italijanščine - je znal tudi francosko. Dne 7. decembra 1922 so ga na naboru v Bergamu spoznali za bolehnega na pljučih, 3. januarja 1936 pa so ga tam določili za vojaškega duhovnika (cappellano militare) s činom poročnika. Nato je služil vojaški rok v Meranu, vendar že določen za vojaško duhovniško službo v Vzhodni Afriki. 18. decembra 1936 se je v Neaplju vkrcal na parnik "Aquileia" in se čez devet dni izkrcal v Massawi v Eritreji ter delal v vojaški bolnišnici št. 407 in v mestu Debre Berham (Amara) v t. i. Italijanski Vzhodni Afriki (AOI). Čez dve in pol leti so ga premestili v neko drugo mesto (Seisa). 19. marca 1940 se je vkrcal na ladjo "Italia" in se po osmih dneh izkrcal v Brindisiju. Po nekaj mesecih dopusta so ga 1. avgusta 1940 dodelili v službo k 2. polku pehotne divizije sardinskih grenadirjev (21. divisione fanteria "Granatieri di Sardegna"), kamor je prispel 26. decembra 1940. Z omenjenim polkom je v prvi polovici maja 1941 prispel iz Ajdovščine v Kočevje. Tam je do decembra 1941 prebil razmeroma mirno dobo. Tisti mesec pa so 1. in 2. polku zamenjali območji: 1. polk pod poveljstvom polkovnika Piera Luigija Dal Negra so iz Ljubljane poslali v Kočevje, 2. polk pod poveljstvom polkovnika E. Silvestrija pa od tam v Ljubljano, medtem ko sta bili divizijsko poveljstvo - poveljnik divizijski general Taddeo Orlando - in poveljstvo 13. topniškega polka pod poveljstvom polkovnika Antonia Carravetta ves čas v Ljubljani. Divizija je imela ob prihodu v osrednjo Slovenijo tudi 55. legijo črnih srac s poveljnikom konzulom Grazianom Sardujem v Ljubljani, vendar jo je že čez nekaj mesecev izgubila, poslali so jo drugam. Kmalu po prihodu polka v Ljubljano je polkovnika Silvestrija nasledil polkovnik Tomasso Latini, njega pa po smrti maja 1942 polkovnik Umberto Perna; ta je nato poveljeval polku do odhoda divizije na Hrvaško in še dlje. Ko je bil polk še v Kočevju, je divizijsko poveljstvo predlagalo don Brignolija za odlikovanje "cavaliera", viteza krone Italije, ki ga je tudi dobil. Po kapitulaciji Italije se je Brignoli nekaj časa bojeval proti nemškemu okupatorju v Italiji, nato pa služboval kot profesor verouka na klasični gimnaziji P. Sarpi, duhovni asistent v zavodu za vojne sirote in končno župnik v fari Ganda. Umrli je v Bergamu 17. avgusta 1969.

Drugi polk divizije sardinskih grenadirjev je imel tri bataljone, ki so jih v času, ki ga zajema Brignolijeva knjiga, vodili: 1. bataljon podpolkovnik Ferdinando Carignani, 2. bataljon major Leonida Lupini in za njim major Vittorio Pensabene, 3. bataljon major Guido Ripoli. Po prihodu polka v Ljubljano je divizijsko poveljstvo njegove bataljone nenehno uporabljalo za celo vrsto ofenzivnih operacij proti partizanskim enotam v bližnji in daljnji okolici Ljubljane.

Don Brignoli prvič pri ustrelitvi Slovencev

Med operacijami bataljonov 2. grenadirskega polka v okolici Ljubljane je bila tudi operacija proti Horjulski četi v Polhograjskih Dolomitih 7. maja 1942. V njej je bil pri Hruševem smrtno ranjen polkovnik Tomasso Latini, padlo je več kot 30 in ranjenih je bilo več kot 80 vojakov. Ta udarec je bil do tedaj najhujši za italijansko vojsko v Ljubljanski pokrajini. Italijanska vojska je iz maščevanja 12. maja 1942 ustrelila 14 moških s tistega območja. Brignoli, ki je opisal oba dogodka (Borec 13-15, knjiga 20-26), je v svoj dnevnik napisal: "*Obupan sem. Dogodki minulih dni so me porazili. Datuma, ki si ju moram zapomniti: 7.5. 1942, dan, ko sem sprejel svoje vojake. 12.5. 1942, dan, ko sem prisostvoval ustrelitvi štirinajstih ljudi.*"

Štirinajst ljudi je italijanska vojska ustrelila pri Srednji vasi pri Polhovem Gradcu. Nekaj deset ljudi je dan prej zaprla v gasilski dom na Pristavi pri Polhovem Gradcu in jih je tam držala zaprte celo noč na 12. maj. Tiste, ki so jih po ne vem kakšnih merilih določili za usmrtitev, je zjutraj 12. maja spovedal polhograjski župnik Janez Štrukelj (roj. 14.9. 1869). Ustrelili so jih okoli 150 metrov stran od ceste, kjer stoji spomenik z lepim stihom:

Pred puškami stojim,
jutro vstaja,
živo jutro
poslednjega maja,
sonce,
urno izza zelenega hriba vstani,
poslednjič me s svojo čisto
lučjo nahrani!

Ustreljeni so bili: Ciril Bastarda, 1905, Dolenja vas 23; Anton Bitenc, 1917, Hruševo 7; Ivan Češnovar, 1913, Log 2; Stanislav Glavič, 1918, Hrastenice 7; Alojzij Jesenovec, 1911, Dolenja vas 21; Jože Jesenovec, 1906, Dolenja vas 21; Ivan Kožuh, 1912, Dvor 5; Matija Rožnik, 1921, Gabrje 12; Anton Rus, 1918, Hrastenice 6; Matija Velkavrh, 1913, Babna Gora 4; Anton Velkavrh, 1910, Babna Gora 4; Jakob Založnik, 1921, Podreber 5; Franc Zdešar, 1913, Babna Gora 20; Anton Žagar, 1909, Dvor 14.

Tisti, ki ga Brignoli omenja, da je padel prejšnji dan in so ga mrtvega nesli na kraj usmrtitve štirinajstih, naj bi bil Jakob Trobec, 1918 iz Hruševega 6. Padel naj bi na Babni Gori.

Franc Trnovc iz Srednje vasi, letnik 1918, ki se dobro spominja dogodkov iz vojnega časa, mi je 16. aprila 1996 povedal, da je nekdo od štirinajstih skušal pobegniti s kraja usmrtitve. Bajе se je hotel skriti v neko jamo za lan, pa so ga takoj izsledili in ga usmrtili z ročnimi bombami.

Petnajst mrtvih niso pokopali na kraju usmrtitve ali na pokopališču v Polhovem Gradcu. Odpeljali so jih s tovornimi avtomobili v Ljubljano na Žale in jih tam pokopali. Za podatke, ki sem jih drugod iskal zaman, se lepo zahvaljujem Francu Trnovcu iz Srednje vasi 10 in Mariji Rus s Pristave pri Polhovem Gradcu 23.

Don Brignoli v veliki italijanski ofenzivi

Divizija sardinskih grenadirjev je sodelovala v veliki italijanski ofenzivi na Notranjskem in Dolenjskem kot t. i. manevrska masa, kakršna je bila ob njej še divizija alpskih lovcev (divisione fanteria "Cacciatori delle Alpi"). V prvih treh fazah ofenzive sta prodirali od severa na jug zahodno od ceste Ljubljana - Velike Lašče - Ribnica na Dolenjskem - Kočevje - Brod na Kolpi, in to divizija alpskih lovcev na levi in divizija sardinskih grenadirjev na desni strani. Drugi grenadirski polk je tvoril desno krilo svoje divizije in mejil na XI. bojno skupino graničarjev, ki je z delom svojih sil prodirala po Cerkniški in Loški dolini. Od Ljubljanskega barja do Bele krajine naj bi ofenziva imela tri faze od skupno načrtovanih osem faz. Polk je takrat imel 92 častnikov, 139 podčastnikov, 1914 vojakov, 351 mul, 12 voz, 48 avtomobilov in 7 motornih koles. S seboj je imel tudi tri t. i. informatorje, ubežnike iz partizanov, za prepoznavanje partizanov, aktivistov OF in drugih protifašistično usmerjenih ljudi.

* * *

16. julija "Bataljoni gredo v akcijo"

Dne 16. julija, ko se je nehala t. i. topniška priprava, je 2. grenadirski polk krenil s položajev Podpeč - Žalostna gora - Pako v smeri Rakitne, in to tako, da sta prodirala 1. in 3. bataljon, 2. bataljon pa je bil v divizijski rezervi. Prvi dan je polk dosegel črto Štanga - Tisovec - Srobotnik, drugi dan Linte - Smrekovec in tretji dan Županov vrh - Rakitna - Krimček.

Brignoli (Borec 17, knjiga 31) za prvi dan ofenzive ne navaja nobenih konkretnih podatkov o ustreljenih; navaja le na splošno: "*Tiste, ki so jih naši bataljoni polovili, so imeli za upornike in so z njimi temu ustrezno tudi ravnali.*"

18. julija

Polk je ta dan dosegel črto, določeno za cilj prve faze ofenzive, nato je imel nekaj dni nalogo t. i. čiščenja, tj. preiskave Rakitne in okólice. Brignoli (Borec 17, knjiga 33) pravi, da je vojaštvo "*prišlo v vas o mraku;*" ta vas je bila Rakitna. Pravi tudi, da so v nekem seniku našli puško in nekaj bomb in so zato ustrelili nekega mladeniča, očeta pa pustili pri življenju. Poveljstvo polka je 19. julija poročalo, da so puško našli v seniku Ivana Kržiča na Rakitni in ga zato ustrelili.

19. julija

Brignoli (Borec 17, knjiga 33) navaja, da so v isti vasi ustrelili še štiri ljudi, in to zato, ker je visok častnik iz štaba armadnega zbora na obisku očital poveljniku polka, da ravna premilo. Najbrž se je temu častniku za tri dni ofenzive zdelo premalo, da je polk ustrelil le enega samega človeka. Zato je polkovnik Perna dal dopoldne ob desetih ustreliti Franca Sveteta in Jakoba Šušteršiča, češ da sta iz Preserij, prijeli pa so ju na Rakitni. Popoldne pa je dal ustreliti še štiri, in to: Janeza Mikuša iz Gornje Brezovice, prijetelega na Rakitni, Jožefa Tavžlja, Jožefa Vidmarja in Jožefa Grmka, češ da so v njihovih hišah našli vojaške predmete. To dogajanje je Franci Strle v opombi 2 (Borec 43) domnevno postavil v Iško oziroma v Iško vas. Iz Iške vasi proti Krimu je prodiral bataljon 1. grenadirskega polka, za njim pa je to območje ‚čistila‘ posebna manevrska skupina XI. armadnega zbora pod poveljstvom generala Adolfa De Rienzija (bil je poveljnik pehote v diviziji sardinskih grenadirjev).

21. julija

Po 20. juliju je imel polk nalogo ‚čistiti‘ širšo okolico Rakitne, tj. območje med Rakitno, Ustjem, točko 860, Sv. Vidom nad Cerknico in Ravnami. **Brignoli** (Borec 18-19, knjiga 34-36) pravi, da bi rad *“zapisal ime te gorske vasice s krvjo njenih ustreljenih.”* Gre za Sveti Vid nad Cerknico, po vojni preimenovano v Žilce. Strle je v opombi 3 (Borec 43) dogodek napačno postavil v *“gorsko vas Zapotok pod Kurešekom”* in don Brignoliju celo prisodil zmoto glede števila ustreljenih oseb. Brignoli pove, da so prišli v to vas na večer po zelo neurejenem pohodu. Pred 2. grenadirskim polkom je iz druge smeri v vas prodril 8. bataljon črnih srajc “M”, ki je nekoč, ko je bil v Ljubljani pod poveljstvom črnosrajčniškega stotnika (centuriona), pozneje majorja (1. senior) Leopolda Gagliardija streljal na smrt obsojene rodoljube in talce. Brignoli daje vedeti, da pozna ta bataljon in njegovo dejavnost v Ljubljani. Iz drugih virov zvemo, da je ta črnosrajčniški bataljon, ko je po bojih 16. in 17. julija prodril v Sv. Vid, prijel 31 moških in jih nato izročil 2. grenadirskemu polku. Polkovnik Perna je izbral “kandidate smrti” in poročal: “Osemnajst, označenih kot pripadnike partizanskih tolp, in osumljenih, da so ovirali zasedbo Sv. Vida 16. in 17. t.m., je bilo ustreljenih.” To so bili: Franc Bečaj, r. 1891, bivališče Sv. Vid 9; Franc Pirman, 1908, Sv. Vid 22; Anton Hiti, 1895, Sv. Vid 2; Stanko Ponikvar, 1908, Sv. Vid 13; Edvard Ponikvar, 1906, Sv. Vid 16; Alojzij Rutar, 1902, Sv. Vid 18; Jožef Arko, 1902, Sv. Vid 28; Alojzij Milavec, 1903, Sv. Vid 27; Otmar Novak, 1883, Sv. Vid; Janez Pirman, 1906, Sv. Vid 20; Janez Klonkar, 1915, Sv. Vid 2; Franc Hribljan, 1905, Čohovo 8; Janez Zadnikar, 1909, Čohovo 7; Janez Mackinič, 1906, Čohovo 9; Janez Srnel, 1898, Čohovo 4; Jožef Srnel, 1913, Čohovo 4; Jožef Brenc, 1899, Čohovo 5; Anton Mahnič, 1897, Čohovo 6.

23. julija

Brignoli piše (Borec 19, knjiga 37), da so v isti vasi, tj. pri Sv. Vidu nad Cerknico, ustrelili še šest oseb in da so bili med njimi štirje bratje. Polkovnik Perna je 23. julija poročal, da so iz vasi Korošče ustrelili Franca, Janeza in Jožefa Korošca in njihovo hišo "zravnali z zemljo". V Zali pa so prijeli tri osebe, od katerih sta bili dve iz tega kraja, ena pa iz Hruškarjev. Jožefa Doleža, r. 1908, in Jožefa Bečaja, r. 1908, so ustrelili, Andreja Tekavca, r. 1913, pa so še pustili pri življenju, da bi jim dal podatke o orožju in strelivu, kaže pa, da so ustrelili tudi njega. 25. julija pa je polkovnik Perna poročal, da so 22. in 23. julija ustrelili Antona Tekavca iz Koroščev in Andreja Tekavca iz Zale, katerih usmrtitev je bila že preklicana, češ da bosta dala podatke, a jih nato nista mogla dati. Kot kaže, se število ustreljenih iz italijanskih dokumentov (7) ne ujema s številom, ki ga navaja Brignoli (6).

25. julija

Brignoli (Borec 19-20, knjiga 39) označi vas, v katero so prišli ta dan, ko se je začelo čiščenje v drugi fazi ofenzive, za "*vas revežev*", v kateri so ustrelili eno osebo. Ta vas je bila Bloška Polica ob cesti Cerknica - Nova vas - Sodražica. Za ime ustreljenega, ki naj bi ga na štab polka poslal njegov tretji bataljon, ne zvemo niti od Brignolija niti iz italijanskega gradiva.

1. avgusta

Kaže, da so imele italijanske enote v ofenzivi, ko so 25. julija dosegle črto Cerknica - Nova vas - Sodražica, nekaj dni počitka, saj je poveljstvo XI. armadnega zbora šele 26. julija izdalo povelje za tretjo fazo ofenzive. Ta faza se je začela 28. julija, ko je 2. grenadirski polk začel prodirati s črte Bloška Polica - Studenec na Blokah na jug proti črti Prečnik - Zajčji hrib - Mušnevec, ki naj bi jo dosegel v treh dneh. Prvi bataljon je prodiral na levi in tretji na desni strani polkovnega razporeda; levo od 2. grenadirskega polka je prodiral 1. grenadirski polk, desno pa graničarji.

Za ta dan je Brignoli (Borec 20-21, knjiga 41-43) zapisal: "*Enajst ustreljenih in vas v plamenih; nisem bil zraven.*" Strle je v opombi 4 (Borec 43) pravilno ugotovil, da gre za Loški Potok. Italijanski podporočnik, ki ga Brignoli omenja, da je padel, je bil Sergio Dalmazzo, r. 1921; padel je kot poveljnik voda v 4. četi 1. bataljona 30. julija pri vasi Prečnik. Enajst oseb, katerih število navaja Brignoli, niso ustrelili 1. avgusta, temveč dan prej, tj. 31. julija; po podatkih iz italijanskega vira se je to zgodilo pri Travniku, po drugih virih pa v Sadolu, kar je ledinsko ime. Ustrelili so jih vojaki Carignanijevega 1. bataljona. Carignani je namreč 31. julija poročal: "Opravljena je bila ustrelitev 11 komunističnih upornikov." Ustreljeni so bili: Janko Benedičič, 1902, Loški Potok; Ladislav Čuk, 1902, Črni Vrh nad Idrijo; Jože Debeljak, 1913, Loški Potok; Franc Debeljak 1921, Loški

Potok; Slavko Debeljak, 1923, Loški Potok; Anton Dorrer, 1913, Krvava peč; Anton Geršič 1915, Rodine 24; Konrad Kusolj, 1915, Rodine 26; Jože Mikulič, 1913, Loški Potok; Anton Mikulič, 1924, Loški Potok; Pavel Silovina, 1903, Krško.

Brignoli tokrat ni bil udeležen pri usmrčitvi, ker je spremljal truplo padlega podporočnika. Navedel je, da jih je izdal tamkajšnji župnik. Kot vemo, je bil to župnik Jože Pravhar, r. 1874 v Šenčurju pri Kranju. Organi narodnoosvobodilnega gibanja v ribniškem okrožju so sumili Pravharja protipartizanske dejavnosti, vendar kot kaže, še niso vedeli za sestanek s polkovnikom Perno na usodni dan za enajst prebivalcev Loškega Potoka. Zato ga je sodišče notranjskega vojnega področja 7. maja 1944 obsodilo na izgon iz kraja bivanja in so ga poslali v Belo krajino. Najbrž so šele iz zaslišanja župana Franca Bartola zvedeli, da je bil tudi Pravhar na sestanku s Perno, zato so ga ponovno zaslišali. Zaslišal ga je javni tožilec pri predsedstvu SNOS dr. Vito Kraigher in se nato pritožil na prenizko odmerjeno kazen. 18. maja 1944 je Pravhar v zaslišanju pred glavnim javnim tožilcem o dogajanju v Loškem Potoku 31. julija 1942 izpovedal:

“Spominjam se, da so Italijani takrat res ubili 11 fantov in mož v Sadolu. (...) Bilo je to 31. julija 1942 in istega dne je prišel v gostilno Bartol na Hrib šte. 58 neki italijanski polkovnik ter je klical mene, župana in Antona Košmrla - občinskega tajnika. V tistem trenutku, ko smo bili vsi skupaj v gostilni, gori imenovanih 11 fantov še ni bilo ustreljenih, gotovo pa so bili že odbrani in določeni za streljanje. Kdo je dotične fante izdal, v tem trenutku nisem vedel. Italijani, tj. polkovnik je zahteval od mene, kakor tudi od župana in občinskega tajnika Košmrla (Župan je Bartol Franc šte. 58 na Hribu), da jim povemo, kateri so v naši občini partizani in komunisti. Polkovnik je imel z nami po njegovem namenu posvet. Skušal je dobiti obtežilni material za to, katere ljudi bi streljali, odnosno aretirali ali internirali. Ta posvet se je izpremenil v zaslihanje. Pri tem zaslišanju smo bili jaz, župan in tajnik vsi skupaj prisotni. Polkovnik nas je zelo vrtil. Predložil je nek popis ljudi iz Loškega Potoka, tj. vasi Hrib, Travnik, Retje in Mali log ter Šegova vas. Spominjam se, da so skušali ugotoviti tudi hiše, katere naj bi požgali. Spominjam se, da je bil prisoten pri tem posvetu samo polkovnik. Vsi trije smo bili solidarni ter nismo ničesar izdali. Poizvedbe polkovnika so se nanašale v glavnem na to, ali je dotični v gozdu ali doma in ali ga poznam osebno. Odvrnili smo, da je večina moških doma, za nikogar specialno nismo rekli, da je v gozdu, ker nismo vedeli. Jaz osebno sem se držal Tabora, zato nisem tudi za sebe vedel, kdo naj bi bil v partizanih. Polkovnik pri tej priliki ni zvedel ničesar obtežilnega. Spominjam se, da se je vršil ta posvet zvečer dne 31. julija 1942, isti večer pa so Italijani ustrelili 11 fantov. Izključujem zvezo med tem našim posvetom in streljanjem fantov, vem pa sigurno, da so Italijani isti večer ustrelili fante, ker je polkovnik zahteval, da jih pred ustrelitvijo izpovem. V tem trenutku sem tudi zvedel, da bodo ustrelili 11 fantov. Odklonil sem izpovedovanje, ker sem bil žalosten in potr. Mesto mene je to potem izvršil pater Bogdan Markelj. Ko je polkovnik zahteval, naj fante izpovem, nisem od

polkovnika zahteval, naj jih ne strelja, to pa zaradi tega, ker sem bil razburjen. Opravil je to pater Bogdan po mojem naročilu, ki je še vedno v Loškem Potoku kaplan, in sicer na Hribu. Italijani so ga odpeljali z avtomobilom na mesto streljanja, streljanje samo pa se je izvršilo 1 uro po našem posvetu. Morda sem tudi jaz prosil, toda danes se ne spominjam. Spominjam se, da so mi drugi dan ljudje na moje vprašanje, kako je do tega streljanja prišlo, odgovorili, da je fante izdal neki partizan, ki se je vrnil iz gozda, toda ni bil iz Loškega Potoka. Ljudje so rekli, da so Italijani nagnali fante na neki vrt in na tem vrtu je dotični partizan pokazal z roko na dotične fante, ki so jih potem ustrelili. Ta pregled naj bi se izvršil dne 31. popoldne. Spominjam se, odnosno domnevam, da 3 ali 4 niso bili preje partizani, druge pa je najbrž dotični izdajalec videl v partizanih in jih potem izdal. Izgleda, da se je 7 ali 8 partizanov vrnilo domov in jih je potem dotičnik izdal. Kako je izdal tudi 3 ali 4 druge fante iz naše občine, mi je nerazumljivo, ker jih ni mogel poznati, saj ni bil domačin. Očividno se je zmotil, ali pa mu jih je nekdo drugi nakazal, ali pa je zgrešil fizionomijo. Ne vem si razlagati, zakaj nas je sploh polkovnik obiskal, odnosno zahteval neko naše mnenje, ker so bili ljudje že poprej odbrani. Njegova zahteva po mnenju nas treh se je nanašala na veliko število oseb." (Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev (dalje KUZOP), fasc. 899, gradivo o obsojenem J. Pravharju, zapisnik zaslišanja 18.5. 1944).

Kaže, da sodišče Notranjskega vojnega področja, pred katerim je bila 22. avgusta 1944 ponovna javna ustna sodna obravnava v Črnomlju, ni verjelo tej Pravharjevi izpovedi in ga je obsodilo na smrt, skupaj z njim pa na težko prisilno delo tudi Košmrlja in Janeza Turka, ki sta tudi bila na omenjenem sestanku s polkovnikom Perno. (ARS II, KUZOP, fasc. 899, gradivo o obsojenem J. Pravharju; fasc. 212 a/I, sodba vojaškega sodišča Notranjskega vojnega področja 22.8. 1944, pismo vojaškega sodišča za Notranjsko 23.8. 1944). Senat višjega vojaškega sodišča Vrhovnega štaba NOV in POJ pri Glavnem štabu NOV in PO Slovenije je pod predsedstvom generala Jaka Avšiča in s sodnikoma Jernejem Stantetom ter dr. Teodorjem Tominškom na nejavni seji 8. septembra 1944 potrdil smrtno kazen za Pravharja, za Košmrlja in Turka pa kazen prisilnega dela po osvoboditvi in na izgon iz kraja bivanja. (ARS II, KUZOP, fasc. 899, gradivo o obsojenem J. Pravharju, sodba senata višjega voj. sodišča pri glav. štabu NOV in POS 8.9. 1944). V tej sodbi beremo tudi tole:

"Iz spisov prvostopnega sodišča izhaja, da je dne 31.7. 1942 prišel v Loški Potok župnik Hren iz Blok v družbi italj. oficirjev in sklical obtoženega župnika Pravharja, obtoženega obč. tajnika Košmrlja Antona ter župana Bartola na sestanek, na katerem je bila ustanovljena taka ovaduška komisija za področje Loškega Potoka. Župnik Hren je natančno poučil obtoženega župnika Pravharja Jožeta, kakšna je naloga takšnih komisij.

Že popoldne istega dne se je vršil drugi sestanek te komisije, katerega se je udeležil neki italj. polkovnik. Ta je pokazal udeležencem ovaduškega sestanka

11 legitimacij s fotografijami in zahteval od njih podatke o tem, ali so imetniki legitimacij pripadniki partizanstva, ali ne. Odgovor ovaduške komisije, za katero je govoril prvenstveno obtoženi Pravhar, je imel za posledico, da je italijansko vojaštvo ustrelilo 7 imetnikov teh legitimacij, dočim 4 niso ustrelili.”

Ker je baje predsedstvo SNOS Pravharjevo milostno prošnjo zavrnilo, so Pravharja, ki je svoje izgnanstvo od maja 1944 prebijal skupaj z nekaterimi svojimi farani v Črnomlju, usmrtili 10. septembra 1944 v Vojni vasi pri Črnomlju. (P. Lojze Žabkar: Izpovedi (pesmi in dnevnik). Ljubljana 1991, str. 131; glej tudi Palme mučeništva. Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki. Celje 1994, str. 180-182). Župana Franca Bartola iz Loškega Potoka je partizansko vojaško sodišče Notranjskega vojnega področja obsodilo na smrt 31. maja 1944 in so ga tudi usmrtili.

5. avgusta

Po 31. juliju je prodiranje obeh divizij, ki sta tvorili t. i. manevrsko maso, šlo počasi po zelo razčlenjenem in gozdnatem območju. Razpored enot je bil enak kot do konca julija, 1. grenadirski polk na levi in 2. grenadirski polk na desni strani divizijskega razporeda. 2. grenadirski polk je imel nalogo v nekaj dneh dospeti do črte Loška stena (blizu Osilnice) - Ravenska kap - Dolnja Briga, od koder naj bi naslednje dni „čistil“ območje do Kolpe. Na tem območju je bila najprej skupina vasi okoli Drage, ki ni bila v Ljubljanski temveč v Reški pokrajini (bivša Savska oziroma Hrvaška banovina). Brignoli (Borec 21-22, knjiga 44-47) navaja *“štirinajst ustreljenih”* in da bi tudi ime tega kraja *“rad zapisal s krvjo njenih ustreljenih.”* Ta vas je bila Draga. Polkovnik Perna je 5. avgusta sporočil imena 14 ustreljenih: Anton Knaus, 1906, Srednja vas 22; Anton Malnar, 1902, Srednja vas 35; Ivan Poje, 1909, Srednja vas 19; Ivan Knaus, 1907, Srednja vas 24; Valentin Troha, 1910, Srednja vas 3; Ivan Kovač, 1911, Srednja vas 10; Josip Ožbolt, 1892, Gornji Žagarji 69; Bogdan Korošak, 1923, Gornji Žagarji 27; Franc Vesel, 1924, Podpreska; Valentin Miklič, 1895, Pungert; Franc Miklič, 1906, Stari Kot; Jožef Miklič, 1912, Stari Kot; Marko Turko, Čabar; Filip Tušek, Čabar. Najbrž se na to ustrelitev nanaša radijsko povelje generala Orlanda 4. avgusta poveljstvu 2. grenadirskega polka: *“Izvršite moja povelja in postrelite!”* Mladenič, katerega smrt navaja Brignoli, je bil najbrž sedemnajstletni ali osemnajstletni Franc Vesel iz Podpreske, ki je bil najmlajši med ustreljenimi v tej skupini.

Prijete moške iz Drage in njene okolice so zaprli na karabinjerski postaji v Dragi, odbrane za ustrelitev so naložili na tri tovarne avtomobile in jih odpeljali na dragarske njive in od tam v bližnji gozdiček ter jih tam postrelili. (Anton Ožbolt: Dežela Petra Klepca. Ljubljana 1974, str. 443. On navaja število 14 ustreljenih, imensko pa le 5, in to Troho, Kovača, Malnarja, Ožbolta in Tuška.)

8. avgusta

Brignoli (Borec 23, knjiga 50-51) za ta dan pove, da so bili v vasi s tremi zaselki pri 3. bataljonu ustreljeni trije ljudje. Gre za vasice Borovec pri Kočevski Reki, Ravne in Pleš. Ta dan so ustrelili v Borovcu Jožeta Moharja, 1911, Gornja Briga 5, Filipa Pavliča, 1908, Kočevska Reka 87 in Franca Anžiola, 1903, Borovec. Dokumente teh "včeraj ustreljenih slovenskih civilistov" je polkovnik Perna 9. avgusta poslal poveljstvu svoje divizije.

8. avgusta (popoldne)

Brignoli (Borec 23-24, knjiga 52) piše, da so še vedno "v tej nesrečni vasi: sedem ustreljenih pri prvem bataljonu." Drugi dan je polkovnik Perna poslal poveljstvu svoje divizije dokumente sedmih ustreljenih, in to za: Jožeta Klariča, 1905, Dolnja Briga 28; Alojzija Ožbolta, 1912, D. Briga 33; Rudolfa Križa, 1891, Gornja Briga 12; Ivana Merlaka, 1896, Preserje 9; Josipa Briškija 1922, Kočevje 365; Andreja Ostermana, 1923, Kočevje - Rudnik 185; Jakoba Gotenca, 1911, Banjaloka 50. Kaže, da so bili res ustreljeni 9. avgusta, kajti tisti dan je polkovnik Perna sporočil poveljniku 1. bataljona podpolkovniku Carignaniju ta imena za "takošnjo ustrelitev."

11. avgusta

Za ta dan Brignoli (Borec 24, knjiga 53) navaja sicer samo enega ustreljenega pri 3. bataljonu, za katerega "so pravili, da je kolovodja tolpe, pozneje pa, da je propagandist." Polkovnik Perna pa je ta dan poslal poveljstvu svoje divizije dokumente dveh ustreljenih, potem ko so uničili partizanske tabore, ki sta jih pokazala. Navaja Viljema Vaniča, 1906, D. Briga, in Jožefa Valentiča, 1902, D. Briga. Vendar neki drugi vir za ta dan navaja le enega ustreljenega v Borovcu.

14. avgusta

Ko Brignoli (Borec 24, knjiga 55) piše o prihodu v "prvo še poznano čudovito lepo vas," misli najbrž na Željne ob robu Kočevskega Roga, ki jo je poznal še iz leta 1941, ko je njegov polk prebival v Kočevju. Ta dan se je namreč začela tretja b faza velike italijanske ofenzive, tj. obkolitev in 'čiščenje' Kočevskega Roga, faza, ki jo je še julija ukazal poveljnik 2. armade na Sušaku general Mario Roatta. Divizija sardinskih grenadirjev je v Kočevski Rog prodirala z njegove zahodne strani, in to diviziji začasno podrejena skupina črnosrajčniških bataljonov "M" na levi strani, 1. grenadirski polk v sredi in 2. grenadirski polk na desni strani divizijskega razporeda. 2. grenadirski polk je imel za prvi del tretje b faze do 16. avgusta operacijsko območje Mlaka - Dolga vas - Stari Breg - točka 819 in v drugem delu od 17. do 23. avgusta prodor od točke 819 k točki 690, tj. naprej v severovzhodni smeri proti vrhu Kočevskega Roga, tako da je njegovo levo krilo prišlo do vasice Pugled (izključno). V tej desetdnevni fazi ofenzive do večera 23. avgusta, ko se je končala ta faza, je 2. grenadirski polk ustrelil nekaj skupin ljudi.

17. avgusta

Za ta dan **Brignoli** (Borec 24-25, knjiga 56-58) navaja "*enega ustreljenca in sedem padlih v boju*". Pravi tudi, da so se polku predali italijanski vojaki, ki so bili partizanski ujetniki, in okoli dvesto ljubljanskih študentov. Vemo, da je bilo pet italijanskih vojakov ujetih 20. junija 1942 pri Rožnem Dolu, da se je Edvard Kocbek 23. junija pogovarjal z njimi (E. Kocbek: *Tovarišija; Dnevniški zapiski* od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. 2. izdaja, Maribor 1967, str. 60) in da so bili v partizanskem delavskem bataljonu. Ne drži Strletov podatek, da so bili ujeti 12. avgusta. "Ljubljanski študenti" pa so tisti, ki so jih partizani po rešitvi iz transporta za Gonars pri Verdu večino poslali v partizanski delavski bataljon v Starem Logu. Imen ustreljenega in padlih do sedaj nisem mogel najti v italijanskem gradivu. Ustreljeni naj bi bil tudi rešenec iz omenjenega transporta, po izobrazbi in poklicu celo doktor in uradnik na visokem komisariatu v Ljubljani. Ko je Brignoli naslednji dan pokopal padle partizane in ustreljenega, je tega pokopal posebej in njegove dokumente ter zlati prstan po vrnitvi v Ljubljano izročil škofu, imel pogovor s starši ustreljenega in jim po vojni pomagal s podatki odkriti njegov grob, kot priča korespondenca, objavljena v tretjem delu Brignolijeve knjige (Borec 59-64, knjiga 167-181). V gradivu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev sem sicer za 18. avgust našel posebej ime ustreljenega, in to Andreja Derčarja, 1905, rojenega v ZDA, bivajočega v Ljubljani. Je morda on tisti, čigar grob so starši odkrili po Brignolijevi zaslugi?

18. avgusta (popoldne)

Komaj je **Brignoli** ta dan pokopal osem trupel - padlih in prejšnji dan ustreljenega, je 2. grenadirski polk popoldne po Brignolijevi navedbi ustrelil sedem oseb. Polkovnik Perna pa je ta dan poročal, da so tisti dan ustrelili osem oseb, "za katere se trdno domneva, da so bili v partizanih." Te osebe so: Anton Poje, 1912, Novi Kot; Mirko Šuligoj, 1922, Fužine; Josip Zupančič, 1915, Smuka; Franc Popit, 1879, Sv. Lovrenc na Pohorju; Jože Benulič, 1905 Šalka vas 43; Franc Globokar, 1923, Fužine 19; Viktor Osterman, 1924, Kočevje - Rudnik 93; Vincenc Smer, 1891, Sv. Lovrenc na Pohorju; Ustrelili so jih v Željnah. Starca, ki ju omenja Brignoli, sta bila najbrž Smer (51 let) in Popit (63 let).

Isti dan popoldne so po Brignolijevem podatku (Borec 26, knjiga 62-63) ustrelili ranjenega mladeniča. Ta se je hotel skriti na drevo, pa so ga odkrili, obstrelili, ujeli in ustrelili. To je torej osmi ustreljenec tega dneva.

20. avgusta

Brignoli (Borec 27, knjiga 64) za ta dan piše, da so ujeli dve ženski upornici, ju nameravali ustreliti, vendar ju je Brignoli rešil, češ da "*bi bilo za slavne vojake, kakršni so naši, nečastno ustreliti razoroženi ženski*". Kaže, da ju je ujel 1. bataljon, ker je podpolkovnik Carignani tisti dan poročal, da so ujeli dve ženski in jih

poslali na divizijsko poveljstvo. Ne vemo tudi za imena tistih treh partizank, ki so jih vojaki ustrelili v neki jami, iz katere niso hotele priti. Za 19. avgust, ko je Carignani poročal, da so ubili dva upornika in prijeli ranjenega dečka, Brignoli nima podatka. O tem dogodku je divizijski poveljnik general Orlando 22. avgusta obširno poročal Robottiju. Navedel je podatek, da so partizani poslednji dve noči usmerili "močno streljanje" proti 2. polku in premični skupini divizije "Macerata" (ta je bila desno od 2. grenadirskega polka), da bi izsilili preboj glavnega partizanskega intendanta Edvarda Reška, za katerega vemo, da ni imel te funkcije. On in še dva partizana naj bi padli pod streli 2. grenadirskega polka. Vojaki naj bi rešili dvanajstletnega mladeniča, ki ga je imel ob sebi padli Rešek iz Device Marije v Polju. Ta bi naj pri Podlipoglavu 2. avgusta ubil soprogo podžupana iz Device Marije v Polju (Marijo) Pogačnikovo, v noči na 6. avgust pa v Vevčah ujel podžupana (Feliksa) Pogačnika in ga dal ubiti, otroka pa je odpeljal s seboj. Vojaki so otroka poslali v vojaško bolnišnico v Kočevju. Od vsega tega Orlando-vega navajanja sem lahko ugotovil le to, da je bil Rešek ključavničar iz Vevč, da je bil v vevški papirnici in na terenu med organizatorji OF, da je odšel 19. junija 1942 v partizane in padel avgusta 1942 v Kočevskem Rogu (Iskra in plamen. Zbornik prispevkov iz zgodovine delavskega gibanja med vojnoma in iz narodno-osvobodilnega boja v občini Ljubljana Moste - Polje. Druga dopolnjena izdaja. Ljubljana 1988, str. 570-571.) Usmrtimev zakoncev Marije in Feliksa Pogačnik 3. oz. 8. avgusta 1942 sta opisala France Grum in Ivan Korošec v članku Grmade v Gorjancih v Vestniku, glasilu protikomunističnih borcev (XIII/10-11, oktober - november 1962, str. 27-251). Navajata, da je njunega 13-letnega sina Branka odpeljala na Kočevsko skupina partizanov, ki jih je vodil Franci Gogala. Tam je delal v Delavskem bataljonu. Ob prebijanju iz italijanskega obroča v Kočevskem Rogu je padlo pet partizanov, on pa je bil ranjen v noge in prepeljan v vojaško bolnišnico v Kočevju. Ko je ozdravel, ga je italijanska vojska spustila domov.

24. avgusta

Po nekaj straneh Brignolijeve knjige, ki jih ni mogoče posebej pojasnjevati, je ponovno podatek, ki ga je mogoče najti tudi v italijanskem gradivu. **Brignoli** (Borec 29, knjiga 71) navaja, da so ustrelili starejšega upornika, ki so ga ujeli z orožjem v rokah. Polkovnik Perna je ta dan poročal, da so pri Krislerjih ujeli partizana s puško "Mauser" in ga ustrelili, vendar ni navedel njegovega imena. Isti dan zvečer je polkovnik Perna poročal iz Starega Loga, od koder je začel voditi svoj polk v novi, četrti fazi ofenzive, da so ustrelili dva partizana. V gradivu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev je podatek o dveh ustreljenih 25. avgusta (?) "blizu Tople Rebri", in to Franc Cvetrežnik - Nande, 1906, Banjšica na Goriškem, in Franc Režek, brez drugih podatkov.

27. avgusta

24. avgusta zjutraj se je začela četrta faza velike italijanske ofenzive, ki je zajela predvsem Suho krajino do reke Krke. Divizija sardinskih grenadirjev je

prodirala na levi in divizija alpskih lovcev na desni strani ofenzivnega razporeda. 2. grenadirski polk je bil na desni strani divizijskega razporeda in je moral do 30. avgusta doseči črto Zagradec (na desni strani) - točka 463 (na levi strani). Četrti dan izvajanja te faze ofenzive je **Brignoli** (Borec 32-34, knjiga 83-87) zapisal: "*Nasmejana vas. Zaradi strahu? Vojaki - kobilice in podlasice.*" In malo dalje: "*To je bila v vsem pasu edina vas, kjer so nas sprejeli z odprtimi rokami. Vsi prebivalci z duhovniki na čelu so nam prišli naproti in župnik, častitljiv starec, nas je pozdravil: "Dobrodošli! Osvobodili nas boste upornikov."* Ženske in otroci so tekmovali med sabo, kdo bo vojakom podaril več sadja, jajc in tudi kokoši." Ta kraj je bil **Ambrus**. Ta dan je namreč divizijski poveljnik general Orlando poročal: "Prebivastvo Ambrusa je sprejelo čete z vidnim zadovoljstvom in je izobesilo italijansko zastavo, ki jo je imelo skrito med tolovajsko zasedbo. Ono prosi za posadko in potrebuje živež, predvsem kruh, sladkor, milo in tobak."

Isti dan pa je moral **Brignoli** zapisati v svoj dnevnik tudi tole: "*Pet ustreljenih, med njimi oče osmih otrok.*" Čez dva dni je polkovnik Perna v zvezi z neko brzojavko iz prejšnjega dne poslal divizijskemu poveljstvu dokumente šestih ustreljenih. To so bili: Jože Brezavšček, 1894, Hinje; Andrej Perko, 1901, Hinje 29; Franc Glavar, 1917, Hinje 2; Milan Ladic, 1907, Hinje 18; Alojzij Pečjak, 1919, Visejc 10; Vladimir Molnar, 1914, Prezid; Po nekem viru naj bi jih ustrelili v Ambrusu. Isti vir tudi za 29. avgust navaja 7 ustreljenih v Vidmu - Krka, vendar ne navede imen. **Brignoli** tega podatka nima, pač pa ima za 28. avgust podatek o "enem ustreljencu", ki ga v italijanskem gradivu nisem našel.

Divizija sardinskih grenadirjev je sodelovala tudi še v peti fazi velike italijanske ofenzive od reke Krke na sever do italijansko-nemške državne meje. Trajala je od 31. avgusta do 4. septembra. Polka sta tudi v tej fazi prodirala enako kot v prejšnji, prvi na levi in drugi na desni strani divizijskega razporeda. Niti za **Brignolija** (Borec 34-36, knjiga 89-94), ki je konec te ofenzivne faze dočakal v stiškem samostanu, niti za njegov polk se ni zgodilo nič posebnega.

Obračun

Po peti fazi velike italijanske ofenzive so divizijo sardinskih grenadirjev v prvi polovici septembra 1942 odpeljali v Liko. Njeno poveljstvo je za delovanje v Sloveniji, ki je trajalo 16 mesecev, navedlo podatke o svojih izgubah. Navedlo jih je posebej za dve obdobji, in to za čas pred veliko ofenzivo in za čas med njo. Od 1. maja 1941 do 15. julija 1942 je imela **mrtvih** 14 častnikov in 120 podčastnikov in vojakov ter **ranjenih** 34 častnikov in 380 podčastnikov in vojakov. Od 16. julija do 4. septembra 1942 pa je beležila **mrtve**: častnika in 8 podčastnikov ter vojakov in **ranjenih** 8 častnikov in 29 podčastnikov in vojakov. V svojem poročilu o ofenzivi je poveljstvo navedlo, da je divizija ubila 278 sovražnikov, ustrelila 213 sovražnikov in jih 126 ujela. Za ustrelitve je navedlo podatke po fazah (v prvi 9, v drugi 74, v tretji 92, v tretji b 36, v četrti 1 in v peti 1), vendar že iz podatkov, ki sem jih navedel, sledi, da jih je ustrelila več kot 213. Za 2. grenadirski

polk neki vir navaja 13 ustrelitev z 90 ustreljenimi v ofenzivi, kar je precej natančno. Veliko večino Brignolijevih podatkov o številu ustreljenih v posameznih fazah ofenzive potrjujejo tudi italijanski viri, ki pa navajajo tudi kraje ustrelitve in večinoma tudi imena ustreljenih.

V gradivu komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani, sem iskal podatke, ali je komisija polkovnika Umberto Perno uvrstila med zločince. Našel sem t. i. dodatno odločbo Z 2336, v kateri beremo samo tole: "Perna je v svoji prijavi z dne 6.9.42 prijavil vojaškemu sodišču Rapeta Radislava kot pripadnika osvobodilnega gibanja, nakar je bil slednji obsojen na 4 leta zapora. V isti prijavi pravi, da je bil ustreljen Jože Brezarš, partizan, in to brez razprave in brez sodbe in izven borbe. Torej je neposredni morilec in pomagač k obsodbi pripadnika osvobodilne borbe Rapeta." Komisija kot dokazno gradivo navaja priloženo Pernovo prijavo pod O-5196-a in obtožnico in obsodbo Rapeta pod O-5196-b,c, ki ju pa v odločbi ni.

Tone Ferenc

DON PIETRO BRIGNOLI ED I SUOI FUCILATI

Riassunto

Nel 1973 è uscito in Italia il libro dell'ex cappellano militare don Pietro Brignoli "Santa messa per i miei fucilati".

La traduzione in lingua slovena è stata pubblicata una prima volta nel 1981 sulla rivista Borec e poi, nel 1996, dalla Mohorjeva družba di Gorizia. Poiché don Brignoli non aveva indicato né il nome dei luoghi e neppure quello delle persone fucilate, i responsabili della rivista Borec hanno cercato di ovviare a questa mancanza, affidando però l'incarico ad un ricercatore non all'altezza del compito.

La Mohorjeva družba invece si è limitata a pubblicare un'ampia introduzione che illustra le circostanze in cui si sono svolti gli avvenimenti.

Sulla base di un gran numero di fonti, soprattutto archivistiche (materiali dell'esercito italiano) ed orali, l'Autore è riuscito ad individuare i luoghi delle esecuzioni e a risalire ai nomi di gran parte dei fucilati. Alla vigilia e nel corso della grande offensiva italiana, il 2° Reggimento (comandato dal colonnello Umberto Perna) della 21ª Divisione di fanteria "Granatieri di Sardegna" (comandata dal generale Taddeo Orlando) passò per le armi oltre 90 tra civili e partigiani prigionieri. Al termine della conflitto la Commissione per l'accertamento dei crimini degli occupatori e dei collaborazionisti in Slovenia dichiarò entrambi i comandanti criminali di guerra.

Janko Pleterški

Sovjetska razlaga nemško-sovjetskega pakta iz avgusta 1939*

Šestinpetdeset let po izidu knjige se ne piše recenzija. Želim le opozoriti na vir, najden po naključju v ljubljanskem antikvariatu. Vsaj zame, ki nisem sovjetolog, je bila najdba te knjige zanimivo odkritje. Gre za dokument, ki neposredno priča, kako so se po sklenitvi nemško - sovjetske pogodbe o nenapadanju z dne 23. avgusta 1939 na mah spreobrnili nazori uradne politike Sovjetske zveze o mednarodnih odnosih. Redakcija slovarja je bila sklenjena 2. decembra 1939. Trije meseci so zadostovali, da so nekatera gesla očitno dobila novo besedilo. Časovno zadnji mednarodni dogodek, zapisan v slovarju, ima celo še isti datum, 2. december 1939! Tega dne je bila v Moskvi podpisana pogodba ZSSR s Finsko demokratično republiko o medsebojni pomoči in prijateljstvu. Sovjetska zveza je tej satelitski državni tvorbi, ki naj bi izpodrinila zakonito finsko vlado, ki je 30. novembra 1939 Moskvi napovedala vojno, odstopila ozemlje Sovjetske Karelrije, od nje pa bi dobila strateške popravke meje na Karelski kopenski ožini, severno od Leningrada.

Geslo o odločilnem novem dejstvu v sovjetski zunanji politiki, "Sovjetsko - nemška pogodba o nenapadanju" (23. avgust 1939), seveda molči o pozneje tako vztrajno zatajevanem skrivnem dodatku o delitvi Poljske, o baltskih državah in o Besarabiji. Poudarja, da z njo obe državi stremita k temu, da bi za daljši čas okrepili medsebojne odnose. Za označitev evropskega pomena pogodbe navaja slovar besede zunanjega ministra Molotova: "Sovjetsko - nemška pogodba o nenapadanju označuje obrat v razvoju Evrope, obrat v smer izboljšanja odnosov med dvema največjima državama Evrope. Ta pogodba ne pomeni odstranitev nevarnosti vojne z Nemčijo samo za nas, ampak zožuje polje možnih vojaških spopadov v vsej Evropi in tako služi splošnemu miru; - (pogodba) nam mora zagotoviti nove možnosti naraščanja moči, okrepitev naših pozicij, nadaljnjo rast vpliva Sovjetske zveze na mednarodni razvoj."

Zgovornejše je geslo "Sovjetsko - nemška pogodba o prijateljstvu in meji med ZSSR in Nemčijo" (28. septembra 1939). Ta pogodba je določila "točno mejo med obojnimi državnimi interesi na ozemlju nekdanje poljske države". Poljska, ki jo je Nemčija napadla skoraj neposredno po sklenitvi pogodbe Ribbentrop - Molotov, je torej pokopana kot "nekdanja". Pogodba določa, da sovjetska oz. nemška vlada "izvajata neogibno državno preureditev" vsaka na svojem delu tega (poljskega) ozemlja. Še več: "Obe državi štejeta to preureditev za up zbujujoč temelj nadaljnega razvoja prijateljskih odnosov med narodi Nemčije in ZSSR."

---

* Političeskij slovar, ured. G. Aleksandrov, V. Galjanov in N. Rubinštejn, Gosudarstvennoje izdateljstvo političeskoj literatury, (Moskva), 1940.

In še več: "Obe državi odklanjata vsako vmešavanje tretjih držav v to rešitev in ne priznavata nikomur pravice vmešavati se v zadeve dveh sosednjih držav, ki želita živeti v miru in prijateljstvu, ne glede na razlike v svetovnih nazorih in političnih sistemih. Pogodba je dokončno uredila vprašanja, ki so nastala zaradi razpada poljske države, in s tem je postavila trden temelj za trajen mir v Vzhodni Evropi." In še: "Mirovna prizadevanja obeh dežel se niso omejila na ta akt. Hkrati z njim sta sovjetska in nemška vlada priobčili izjavo, v kateri izražata mnenje, da bi likvidacija sedanje vojne med Nemčijo z ene in Anglijo pa Francijo z druge strani, ustrezala interesom vseh narodov. Sovjetska in nemška vlada sta izjavili, da usmerjata vse svoje napore k temu, da bi bilo čimprej mogoče doseči ta cilj." Končno vrhunec: "Če bi se izkazalo, da so njuna prizadevanja neuspešna, pade odgovornost za nadaljevanje vojne na Anglijo in Francijo." - Svet je imel nad čem strmeti!

V povojnih zgodovinskih razpravljanih o posledicah sovjetsko - nemške pogodbe se veliko govori o tem, da je Sovjetska zveza takrat odstopila od zavračanja fašizma itd. O tem dobimo razločno podobo, če pogledamo gesla: Fašizem, Narodnyj front, Dimitrov, Lejpcigskyj process, Gestapo, Germanija, Italija, Tretja imperija, Vtoraja imperjalističeskaja vojna (ni gesel antifašizem, Hitler, Mussolini, totalitarizem, tudi nacionalsocializma ni, celo ne antikominternskega pakta).

Fašizem je zdaj ena izmed oblik odkrite buržoazne diktature; nastopil je kot posledica razklanosti delavskega gibanja (kriva je izdajalska politika socialne demokracije) in obenem kot posledica šibkosti buržoazije, ki ne zmore več vladati s starimi metodami parlamentarizma in buržoazne demokracije. Fašistične stranke skušajo pridobiti malomeščanske množice trdeč, da so proti razrednemu boju in da uničujejo marksizem. Ščuvajo narode drugega proti drugemu in propagirajo rasno teorijo. Fašistična ureditev je zavladala v vrsti evropskih držav. Izrecno je omenjena samo Italija. Nacionalsocialisti niso označeni kot fašisti, priložnostno le kot buržoazna reakcija oz. kot stranka, katere začetnik je Hitler in ki je prišla januarja 1933 v Nemčiji na oblast in zdaj to državo razglaša za tretje cesarstvo. Pojem fašizem se v drugih geslih sploh ne pojavlja, z edino izjemo gesla o Italiji, v kateri obstaja diktatura fašistične stranke kot oblika državne ureditve. Teror te diktature je 1926 prisilil KPI, da je šla v ilegalo.

Beseda fašizem se ne pojavi v geslu o leipziškem procesu, niti pri junaku procesa Georgiju Dimitrovu niti pri VII. kongresu Kominterne 1935 in ne pri ljudski fronti, vse je zreducirano na pojem boja proti buržoazni reakciji. Vsebinsko je ta redukcija utemeljena v geslu o "drugi imperialistični vojni". Govori o odnosih med "imperialističnimi državami", ki so pripeljali do vojne. Takšne države so brez razlike Italija, Nemčija, Anglija, Francija, Japonska, z agresivnimi dejanji pa so izrecno obremenjene Italija (napad na Abesinijo in intervencija proti Španski republiki, zasedba Albanije), Nemčija (intervencija v Španiji, priključitev Avstrije, razkosanje in uničenje Češkoslovaške, Klajpeda) in Japonska (napadi na Kitajsko). Kot značilna črta vojne se ugotavlja, da so jo "na začetku vodile in razvemale

Nemčija, Italija in Japonska, medtem ko sta se Anglija in Francija, proti katerima je vojna bila usmerjena, izmikali, se umikali in korak za korakom popuščali”, pri čemer sta opustili politiko kolektivne varnosti in razglašali nevmešavanje. Vse to je dajalo “enostranski” (odnobokij) značaj vojni (pravzaprav odnosom, ki so pripeljali do vojne). Bistvo je bilo v tem, da so želeli pognati Nemčijo v vojno proti ZSSR. To je preprečila sovjetsko-nemška pogodba 23. avgusta 1939, nato še pogodba 28. septembra in skupna nemško-sovjetska izjava o likvidaciji spopada Anglije in Francije z Nemčijo (kakor že navedeno). Zdaj pride ključna ugotovitev: “Sovjetsko-nemška izjava ni naletela na podporo Anglije in Francije. Na ta način sta se kot agresor in netilec vojne izkazali obe največji državi Zahodne Evrope, ki sta napadli Nemčijo in ki se vojskujeta za kolonije in za svetovno gospostvo.”

Spričo takšnih stališč ne preseneča podatek ameriškega diplomatskega zgodovinarja L. C. Gardnerja, da je septembra 1939 bila prva skrb Londona, kako zagotoviti, da bo Sovjetska zveza zares ostala nevtralna v vojni, ki se je začela. Spričo sovjetsko-nemškega pakta so bili vsi v strahu. Podsekretar v Foreign Officeu Robert Vansittard je tedaj zapisal na rob predloga za nov poskus sporazuma z ZSSR: “Upam, da ne bomo več grizljali kakršnekoli ruske vabe. Edina misel mora zdaj biti, kako potolči Nemčijo. Če zmoremo to, se bomo potem mogli ukvarjati s Stalinom in njegovim psevdo-komunizmom, katerega je ravno tako treba uničiti kakor nacizem.” - Zdaj je bil problem to, kako potolči Nemčijo, pripominja Gardner. (Spheres of Influence, London 1993, str. 65.) Toda problem se je do dne, ko je Hitler napadel Sovjetsko zvezo, izkazoval kot vse bolj grozljiv in vse težje rešljiv. Naj so bili nazori “Političnega slovarja” konec leta 1939 še tako absurdni, rešitev je prinesel napad Nemčije na Sovjetsko zvezo.

Prijatelj Slovenije iz Londona mi opisuje, kako je doživel dan tega napada: “Nikoli ne bom pozabil, kako je Churchill 21. ali 22. junija 1941 pozdravil najnovejše žrtve Hitlerjeve agresije kot dobrodošle zaveznike; tedaj smo tu vsi občutili isto. Še posebno mi je ostalo v spominu, kako je v svoji radijski oddaji ta večer rekel: naše molitve so z vami v Rusiji, in morda tudi vaše, kajti (in še danes slišim njegov zvoneči glas), “there are times when all men pray.” (“so časi, ko vsi ljudje molijo”). Pravijo, da je tedaj - zasebno - tudi rekel: “Če bi Hitler napadel samega Satana, bi tudi njega pozdravil kot zaveznika.””

V Ljubljani je jutro zatem Marko Natlačen, vodja SLS, bivši ban, tedaj že predsednik ‘konzulte’, dejal profesorju Francetu Koblarju, ko sta se srečala pri Tromostovju: “Božji mlini so začeli mleti.” (Zapis mojega pogovora s predsednikom Slovenske Matice Francetom Koblarjem, dne 28. septembra 1971, Glasnik Slovenske matice, 14, 1990, št. 1-2, 21-22.) Izjava se je Koblarju slejkoprej zdela čisto nedvoumna v smislu, da gre za začetek poraza nemških okupatorjev Slovenije, saj je tudi v času mojega pogovora z njim še vedno menil, da Natlačen ni bil zares “kvizling”. Danes, ko pišejo novi zmagovalci novo zgodovino, pa bi se lahko, v dvomih z nami vred, Koblar vprašal, koga je Natlačen pravzaprav videl v vlogi “božjega mlinarja”, Stalinovo Rdečo armado ali Wehrmacht Adolfa Hitlerja...?

Masahiro Kanai

Japonski meddržavni sporazumi in propad šogunata

Japonska je leta 1641 uvedla popolno nacionalno osamitev - *sakoku*. Ta beseda v japonščini pomeni prepoved trgovanja in prometa z drugimi državami.

S samoosamitveno politiko je Japonska želela utrditi svoj fevdalni sistem.

V osemnajstem in devetnajstem stoletju so gospodarsko razvite zahodne velesile kar tekmovala za osvojitve in nadzor nad prekomorskimi tržišči, kar so skušale doseči z izvajanjem pritiska nad zaostalimi območji in državami. Imperializem je bil na pohodu. Rusija je prodrla globoko v azijsko območje in oprezala za plenom v bližini japonskih otokov. V sredini sedemnajstega stoletja je v lovu za krznom prečkala Sibirijo in dosegla tihomorsko obalo. V Ezochi so Rusi prišli v drugi polovici osemnajstega stoletja. Na tihomorskem območju je bilo ustanovljeno rusko-ameriško podjetje za trgovino s krznom, ki je nameravalo trgovati tudi z Japanci za hrano. V ta namen je ruski trgovinski predstavnik Adam Laksman (1766-1796?) v spremstvu japonskega izobčenca Kodajuja Daikokuja (1751-1828) in drugih leta 1792 obiskal Nemuro. Japonska pa je še poostrila omejitve glede vstopa tujih ladij in, sklicujoč se na državne zakona, zavrnila Laksmanove trgovske zahteve.

Po razglasitvi japonske samoosamitve so evropske države, z izjemo Kraljevine Nizozemske, izgubile interes zanjo in se aktivno posvetile kolonizaciji ameriškega kontinenta. V sredini osemnajstega stoletja pa so začele ponovno stegovati svoje imperialistične lovke proti Aziji, o čemer pričuje britansko zavzetje dela Indije. Vodilne evropske države, še posebej Združeno kraljestvo (Velika Britanija) in Francija, so si z mednarodnim trgovanjem ustvarile veliko bogastvo, med nenehnim vojskovanjem v sedemnajstem in osemnajstem stoletju (francoska revolucija in napoleonske vojne) pa so se tudi vojaško zelo razvile. Proti takšnim vojaškim velesilam so bile azijske države brez moči.

Na Zahodu je bila industrijska revolucija v polnem razmahu. Ta je krepila ekonomsko in politično moč posameznih državljanov, ki so imeli v rokah trgovino in industrijo. Javno zanimanje za politična in družbena vprašanja je vse bolj naraščalo, ponekod pa tudi nasprotovanje dikatorskim režimom.

Napoleonske vojne so močno vplivale na gospodarske in politične razmere po vsem svetu. Napoleon I. (1769-1821) je obdržal nadzor nad Kraljevino Nizozemsko. Združeno kraljestvo je začelo ovirati dejavnosti Nizozemske vzhodnoindijske družbe, nato pa zavzelo Batavijo in nizozemskim ladjam onemogočilo dostop do Nagasakija. V tem mestu je avgusta 1808 je prišlo do tako imenovanega pfaetonskega dogodka. V pristanišče je namreč priplula britanska ladja Phaeton, katere

posadka je zahtevala drva in vodo, mornarji pa so se nasilno znesli nad prebivalci.

Rusija je v Nagasaki leta 1804 še enkrat poslala svojega trgovinskega predstavnika. Nikolaj Petrovič Rezanov (1764-1807), ki je bil tudi ustanovitelj rusko-ameriškega podjetja, je hotel pri Japoncih doseči odpravo trgovinske zapore. Vendar so ti vztrajali, da jim trgovanje z drugimi državami prepoveduje ancestralni zakon in Rezanov se je leta 1805 praznih rok in nejevoljen vrnil domov.

Negotovanje zaradi samoosamitve se je pojavilo tudi na Japonskem, kjer so razumniki od svojih voditeljev zahtevali, naj pokažejo več poslušnosti za zunanje interese in uredijo odnose s svetom. Ti pa so se trmasto držali svoje politike in še naprej odganjali tuje ladje. Omehčali se niso niti takrat, ko je v Nagasaki priplula nizozemska vojaška ladja z diplomatskim pismom svojega kralja, ki je Japonce rotil naj vendarle končajo osamitev in odprejo državo svetu.

Matthew Galbraith Perry (1794-1858), vrhovni poveljnik vzhodnoindijske flote ameriške mornarice, je doma dobil nalogo narediti konec japonski trgovski zapori. S seboj je nesel diplomatsko pismo tedanjega ameriškega predsednika Millarda Fillmoreja. Ko je Perry julija 1853 priplul na Japonsko s štirimi ladjami, Japonci ameriških ladij niso napadli, temveč je Perryju celo uspelo priti do pogajanj z visokim japonskim uradnikom. Izročil mu je predsednikovo pismo v upanju, oziroma prepričan, da bo pozitivno sprejeto. Japonska še nikoli prej ni sprejela diplomatskega dokumenta države, s katero ni imela diplomatskih odnosov, tokrat pa je naredila izjemo. In Perry je, ne da bi počakal na odgovor, izplul iz Edovskega zaliva (Edo: tedanje ime za današnji Tokio; op. prev.)

Okvirna vsebina omenjenega dokumenta je bila taka:

(1) sklenitev trajnega sporazuma o zaščiti življenj in lastnine ameriških ladijskih posadk;

(2) dovoljenje za nabavo drv, vode in hrane v več japonskih pristaniščih;

(3) dovoljenje za pridobitev skladišč za premog;

(4) dovoljenje za vstop v več japonskih pristanišč zaradi trgovanja.

Perry je 10. junija 1853 iz Edovskega zaliva odplul neposredno na Okinawo, kamor je prispel deset dni kasneje. Tam je od Japoncev zahteval skladišče za premog in pravico do proste plovbe in trgovanja z okoliškimi otoki. Japonci so njegovim zahtevam ugodili. Potem, ko je o tem obvestil Ameriko, je ta 29. junija 1853 proglasila Okinawo za zaščiteno cono.

Januarja 1854 je Perry ponovno priplul na Japonsko, tokrat s sednimi bojnimi ladjami. Uradna japonsko-ameriška pogajanja so se začela desetega februarja. Predsednik Fillmore je v svojem diplomatskem dokumentu zahteval (1) prosto trgovanje, (2) pravico do oskrbe z vodo, hrano, drvami in premogom ter (3) izpustitev izobčencev. Na prvih pogajanjih še ni brezpogojno zahteval proste trgovine, zato so ta potekala dokaj gladko. Zadnjega februarja je sporazum dobil končno obliko in 3. marca 1854 je bil japonsko-ameriški sporazum o miru in prijateljstvu, ki je obsegal dvanajst členov, podpisan. Z njim pa je bilo tudi konec japonske osamitvene politike.

Glavne točke sporazuma:

- (1) odprtje dveh pristanišč (Šimoda, Hakodate);
- (2) izpustitev izobčencev;
- (3) prosta oskrba z blagom (drvmi, vodo, hrano itd.);
- (4) ustanovitev območja prostega gibanja v odprtih pristaniščih;
- (5) klavzula o državi z največjimi ugodnostmi;
- (6) namestitev konzulov.

V sporazumu je bil poseben poudarek na klavzuli o državi z največjimi ugodnostmi.

Evfimij Vasiljevič Putjatin (1803-1883), ruski mornariški poveljnik, je 18. julija 1853 s štirimi eskadroni priplul na Japonsko in 19. avgusta brez težav izročil diplomatski dokument Japoncem. V njem je Rusija poudarila preživetost in neustreznost izolacijske politike ter izrazila interes vsega sveta, da se ta odpravi. Rusija je Japonsko tudi opozorila na njeno slabo obrambno sposobnost. Rusko-japonski sporazum so podpisali 21. decembra 1854. Imel je devet členov in bil po vsebini zelo podoben japonsko-ameriškemu sporazumu.

Townsend Harris (1804-1878), kasnejši ameriški generalni konzul na Japonskem, je julija 1856 prišel v to državo z namenom skleniti trgovinski sporazum. Izročil je predsednikovo diplomatsko pismo in zahteval neposredna pogajanja za sprostitev trgovine. Japonska zaradi svojih zakonov v to ni z lahkoto privolila, na koncu pa je vendarle sprejela del njegovih zahtev in podpisala japonsko-ameriški sporazum, ki je urejal razmerje med valutama, pravice Američanov do bivanja na Japonskem in konzularne pristojnosti. To je bil tako imenovani šimodski sporazum. 21. oktobra 1857 se je Harris srečal s šogunom v njegovem dvorcu v Edu in mu predal predsedniški dokument. 26. oktobra pa je v svojem govoru Japonsko posvaril pred nevarnostmi, ki naj bi ji pretile zaradi njene politike, in kako se jim izogniti. Opozoril jo je na agresivnost Združenega kraljestva in dobronamernost miroljubne Amerike, ki bi Japonski po sklenitvi meddržavnega sporazuma zagotavljala varnost. Kot ključne točke sporazuma je navedel namestitev ministra in uvedbo proste trgovine med državama.

Pogajanja o meddržavnem trgovinskem sporazumu so se začele 4. decembra 1857. Japonci so sicer najprej zahtevali strog nadzor nad trgovino, ko pa je Harris to zavrnil, so, na njegovo presenečenje, nenavadno hitro pristali na prosto trgovino. Ob uspešnem zaključku pogajanj jim je Harris januarja 1858 predložil osnutek sporazuma. Zaradi slabega poznavanja mednarodnega prava Japonci niso opazili, da je Harrisov osnutek vseboval tudi neenakopravne in zanje neugodne določbe o eksteritorialnosti, konzularnih pristojnostih, enostranskem določanju davščin, poravnavi in klavzulo o državi z največjimi ugodnostmi. Kljub nasprotovanju japonske javnosti je Naosuke (1815-1860), šogunov minister, 19. junija 1858 podpisal japonsko-ameriški sporazum o prijateljstvu in trgovanju med državama.

Japonci so nato sklenili gospodarske sporazume še s Kraljevino Nizozemsko, Rusijo, Združenim kraljestvom in Francijo. Tudi teh pet sporazumov je spravljal

Japonsko v neenakopraven položaj zaradi konzularne jurisdikcije, klavzule o največjih ugodnostih in tarifne avtonomije omenjenih držav.

S sklenitvijo teh sporazumov se je končalo obdobje nacionalne izolacije, čemur pa je nasprotoval cesarski dvor. Naosuke je kaznoval mnogo cesarjevih vazalov (daimijev, samurajev in roninov), ki niso hoteli sprejeti sporazumov. Znana je ansejska (Ansei) čistka. Tretjega marca 1859 pa so se mu samuraji iz fevdalnih klanov maščevali z umorom. Po tem incidentu se je med samuraji in ronini hitro razširilo gibanje za podporo cesarskemu dvoru in izgon zahodnjakov iz države.

Mednarodna trgovina se je začela leta 1859 v pristaniščih Nagasaki, Hakodate in Jokohama, preko katere se je uvozilo in izvozilo največ blaga. Največji promet je imela Japonska z Združenim kraljestvom. Najpomembnejša izvozna artikla sta bila čaj in surova svila, ki se je v Evropi zelo dobro prodajala. Zaradi tega se je predvsem na vzhodnem delu Japonske pridelava svile zelo hitro razširila. Vendar pa sta izdelovalce tekstila in potrošnike prizadela pomanjkanje blaga in porast cen. Šogunat je moral pod političnim pritiskom izdati velike količine denarja, zaradi česar so se podražile tudi druge vrste blaga. To je zelo otežilo življenje navadnega človeka in povzročilo družbeno nezadovoljstvo. Samuraji in ronini so od vsega začetka za porast cen krivili meddržavne sporazume. Napadali so tujce in s pritožbo na cesarskem sodišču zahtevali razveljavitev sporazumov.

V obdobju Tempa (1830-1844) so šogunat in fevdalni klani doživljali hude pretese, njihova politična oblast pa je naglo slabila. Samuraji, vajeni vladanja nad kmečkim prebivalstvom, ki je predstavljalo osnovo fevdalnega sistema, se niso mogli prilagoditi kmetijskemu, industrijskemu in trgovskemu razvoju. Njihova oblast je bila ogrožena. Šogunat, ki je bil vse od Perryjevega prihoda pod hudim zunanjim pritiskom, je izgubljal svoj vpliv, njegovo politiko so vse bolj kritizirali. Šogun in daimiji so se s prenovo svoje politike sicer poskušali obdržati na oblasti, vendar jim to zaradi notranje razcepljenosti ni uspelo. Nasprotovanje šogunatu se je še stopnjevalo, čeprav so nekateri zagovarjali njihovo politiko glede odpiranja države svetu. Tisti, ki so izgubili zaupanje v šogunsko politično oblast pa so upali, da bo cesarski dvor prenovil fevdalizem. Utrdilo se je rojalistično gibanje, katerega cilj je bil zgraditi novo državo, v kateri bi bil cesar središče vsega dogajanja.

Cesarski dvor in šogunat sta skušala zgladiti medsebojni spor in odpraviti politično zmešnjavo s hitro poroko med Kazunomijo (1846-1877), sestro cesarja Komeja, in štirinajstim šogunom, Tokugavo Jemohijem (1846-1866). Kazunomija je bila značilen primer žrtvenega jagnjeta v zadnjih dneh šogunata. Mnogi samuraji niso nad poroko nič manj negodovali kot nad trgovinskimi sporazumi. Nižji samuraji in ronini, ki se niso mogli prilagoditi spremenjenim gospodarskim razmeram, so se odločili za vsako ceno ubraniti državne interese. Pridružili so se jim razumniki, ki so bili zelo zaskrbljeni za prihodnost domovine. Pod parolo "sonno-joi" (spoštujmo cesarja, izženimo barbare!) so izvedli silovito kampanjo za strmoglavljenje šogunata, kar jim je s pomočjo ljudskih vstaj tudi uspelo, čeprav se je ta skušal obdržati s političnimi reformami.

Petnajsti šogun, Tokugava Jošinobu (1837-1913), je oktobra 1867 tudi formalno predal politično oblast cesarskemu dvoru, s čimer je bilo šogunata konec.

Literatura

Akira Tanaka: *Nihonrekishi 15 Kaikokutotōbaku* (Zgodovina Japonske 15, Odrptje države in padec šogunata). Shueisha 1992.

Michiaki Torisu: *Meiji-ishin* (Obnovitev Meijija). Nihonkyō bunsha 1965.

Yūzō Katō: *Kurofunezengonosekai* (Svet pred in po prihodu črnih ladij). Iwanamishoten 1985.

Yūzō Katō: *Kurofuneiken* (Kriza po prihodu črnih ladij). Iwanamishinsha 1988.

Prevedel Andrej Turk

Masahiro Kanai

THE JAPANESE INTERNATIONAL AGREEMENTS AND THE FALL OF THE SHOGUNATE

Summary

In 1641 Japan declared self-isolation, thereby banning all trade and traffic with other countries. This isolation lasted for more than two centuries. Although there had been attempts at trading with Japan at the end of 18th and at the beginning of the 19th century, the country only began to open up in 1853, with the coming of the US Navy to Tokyo Bay under the command of Perry, the commander-in-Chief US East India Squadron. The American warships were run by steam engines, hitherto unknown to the Japanese. They were offered negotiations for establishing trade links between the two countries. A bilateral trade agreement was concluded in 1858 whereby the Japanese agreed to open two of their ports, allow the supply of foreign ships and granted the Americans the most-favoured-nation treatment. The Russians too endeavoured to convince the Japanese of the need to abolish self-isolation. After signing the trade agreement with the USA, Japan concluded similar agreements with Netherland, Great Britain, France and Russia, all of which put it in an unequal position. Japan started trading with these countries, most of all with the Great Britain. Its main export products were tea and raw silk. The opening of Japan, which lived its traditional life, was opposed by the Imperial Court, and landlords supported the Court against the shogun who actually ruled the country (the shoguns had been in power since the Middle Ages) and who favoured the opening. The economic opening resulted in a general increase of the cost of living and social deterioration. The landlords condemned the Shogun and his economic policy and organized a movement under the slogan "honour the Emperor banish the barbarians", that is, the western tradesmen. In 1867, the 15th Shogun handed over power to the Caesar. This, however, did not stop Japan from opening itself and eventually becoming an economic super-power.

**ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE NA
SLOVENSKEM**

OKROGLA MIZA

Grad Snežnik, 21. maja 1996

UVOD

V organizaciji Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Inštituta za novejšo zgodovino iz Ljubljane je potekala 21. maja 1996 na gradu Snežnik blizu Starega trga pri Ložu enodnevna okrogla miza, posvečena vprašanjem, povezanim s preučevanjem žrtev 2. svetovne vojne v slovenskem prostoru. Posvet je bil zamišljen kot izmenjava mnenj med zgodovinarji, ki se ukvarjajo z ugotavljanjem števila vojnih žrtev in okoliščinami njihove smrti, zato je bilo nanj povabljenih le nekaj nad 30 udeležencev, dejansko pa so se ga udeležili: uvodni referenti prof. dr. Tone Ferenc, mag. Damijan Guštin, Jože Dežman in mag. Boris Mlakar, kot diskutanti pa Tone Avsec, mag. Vida Deželak-Barič, izr. prof. dr. Matjaž Klemenčič, Monika Kokalj-Kočevar, Nastaška Nemeč, Stane Okoliš, Lojze Penič, doc. dr. Božo Repe, doc. dr. Janez Šumrada, dr. Nevenka Troha in mag. Marjan Žnidarič. Okroglo mizo, ki jo je s finančnim prispevkom omogočilo Ministrstvo za kulturo, je povezoval doc. dr. Janez Šumrada.

Temeljni zaključki posveta so naslednji:

1. Ker ni znano število vseh žrtev 2. svetovne vojne na Slovenskem, (obstajajo le bolj ali manj utemeljene ocene), bi bilo potrebno čim prej pričeti z izvajanjem programa nacionalne zbirke "Žrtve 2. svetovne vojne in zaradi nje", ki jo je Inštitut za novejšo zgodovino iz Ljubljane že pred časom prijavil v financiranje, vendar je Ministrstvo za znanost in tehnologijo doslej ta program zavračalo.

2. Obstaja nekaj pomembnih raziskav na krajevnem ali širšem lokalnem nivoju (kot posebej kvalitetna je bila ocenjena publikacija Staneta Okoliša: *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem; Gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Cerknica, Ljubljana 1996, 170 str.*), ki so seveda nujno dopolnilo oziroma preddelo raziskovanju na nacionalni ravni. S študijem lokalnozgodovinskih in vzorčnih primerov, ki kažejo na velike razlike v dogajanju po posameznih predelih, bi bilo vsekakor potrebno nadaljevati.

3. V tem smislu bi bilo nujno osnovno terminološko in metodološko poenotenje raziskovalnega dela, minimalni skupni raziskovalni standard, ki bi omogočal primerljivost podatkov oziroma ugotovitev. Doslej so ostala nerazjasnjena tako temeljna vprašanja, kot sta npr. kritični datum začetka in konca popisa žrtev ali pa geografski obseg raziskave.

V nadaljevanju objavljamo štiri uvodne referate, ki smo jim priključili še razširjeno diskusijsko izvajanje Staneta Okoliša, zatem sledi redigiran in avtoriziran zapisnik diskusije na okrogli mizi. Nekatero diskutante smo zaprosili, da so svojo diskusijo razširili za objavo in jo opremili z znanstvenim aparatom.

Janez Šumrada

Tone Ferenc

Možne poti do skupnega števila smrtnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem

---

Nedvomno je res, da je druga svetovna vojna zahtevala nekaj deset milijonov smrtnih žrtev; razna literatura jih navaja okoli 50 milijonov. Če so prišli do tega števila s seštevanjem števil smrtnih žrtev posameznih v vojno vpletenih držav, ki so jih te razglašale po drugi svetovni vojni, se lahko zgodi, da bodo kdaj ugotovili nekoliko manjše, vendar bolj zanesljivo število smrtnih žrtev v drugi svetovni vojni. Najbrž so posamezne države razglašale nekoliko večje število smrtnih žrtev, kot pa so jih res imele, saj se je po koncu vojne po številu smrtnih žrtev tudi ocenjeval njihov prispevek k zmagi oziroma k prestanemu trpljenju in s tem tudi k večjemu zahtevku po reparacijah, odškodnini itd. Kajti že v primeru Jugoslavije se je izkazalo, da število o 1,700.000 smrtnih žrtev, s katerim je po vojni manipulirala politika, nikakor ne drži. Precej pozneje so vendarle dali vedeti, da naj bi bil v tem številu navzoč tudi demografski primanjkljaj, tj. primanjkljaj rojstev, ki ga je povzročila vojna. Seveda pa nerojenih otrok ni mogoče uvrščati med smrtne žrtve. Če smo zgodovinarji kje morali govoriti o smrtnih žrtvah jugoslovanskih narodov in narodnosti v drugi svetovni vojni, smo na to dejstvo tudi opozarjali.¹

Mislím, da v tem pogledu pomeni korenit prelom delo zagrebškega viktimologa Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu dr. Vladimirja Žerjavića, ki je na podlagi demografskih izračunavanj prišel do števila 1,027.000 smrtnih žrtev, medtem ko je po skoraj enakih izračunavanjih dr. Bogoljub Kočović prišel do števila 1,014.000.²

V Sloveniji se je do skupnega števila tistih smrtnih žrtev, ki so jih povzročili okupatorji in slovenske oborožene formacije v njihovi službi, skušala takoj po vojni dokopati Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo.³ Na potrebo po upoštevanju podatkov te komisije je na

---

¹ Tone Ferenc: Der Befreiungskampf in Jugoslawien. Europäischer Widerstand im Vergleich; Die Internationalen Konferenzen Amsterdam. Berlin 1985, str. 309.

² Vladimir Žerjavić: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Zagreb 1989, str. 80 (dalje Žerjavić).

³ Gradivo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP) je zelo razbito. Glavnina je v dislocirani enoti II Arhiva Republike Slovenije (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) v Ljubljani, Kongresni trg 1 (dalje: ARS II), in to v fasciklih 865 - 946. Precejšen del gradiva je tudi v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani, Zvezdarska 1, fascikli 1 - 59. Izvirniki odločb o zločincih z mnogimi priloženimi izvirniki nemških in italijanskih dokumentov ali pa njihovih prepisov so v Arhivu Jugoslavije v Beogradu. Najmanjši del gradiva pa je v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu, Birčaninova 5. Gradivo mariborske podružnice komisije je v arhivu Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru, Heroja Tomšiča 5.

Kaže, da se dopisovanje komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo ni ohranilo v celoti, niti ne tako, kot se je iz vojnega časa.

okrogli mizi revije Borec o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem leta 1989 upravičeno opozoril mag. Damijan Guštin, kar bom še omenil na drugem mestu. Omenjena komisija je sistematično zbirala podatke po najmanjših enotah, tj. krajevnih narodnoosvobodilnih odborih (NOO) in krajevnih odborih Osvobodilne fronte ter nato še po šolskih okoliših. Vendar to zbiranje podatkov ni imelo prvenstveno namena dokopati se do čimbolj natančnega števila žrtev, temveč zbrati kolikor toliko zanesljive podatke za mirovno konferenco. V tiskanih, vendar nedatiranih navodilih vsem krajevnim, okrajnim in okrožnim NOO in odborom OF je komisija julija 1945 naročila, kako morajo zbrati podatke o žrtvah in jih vnesti v tiskane obrazce, ki jim jih je poslala. "Vsak krajevni odbor vnese v vsako tiskovino število vseh žrtev za ves kraj svojega delokroga. **Izpustiti ne sme nobene hiše in nobenega človeka iz svojega kraja.**" Izpolnjene obrazce pošlje okrajnemu NOO, ki seštete vnese v obrazec in tega pošlje okrožnemu NOO, ki stori enako in do 5. avgusta 1945 pošlje izpolnjen obrazec komisiji. Ta pa bo nato zbrala statistične podatke za vso Slovenijo.⁴

Kaže, da se je nekomu zelo mudilo zbrati podatke o žrtvah, saj je npr. okrožni odbor OF Celje šele 29. julija 1945 razposlal obrazce okrajnim odborom OF in povedal: "Ni potrebno nikakih imen, tudi niso potrebni nikaki dokazi za pravilnost. Rabimo zgolj številke, te pa naj bodo točne v tem smislu, da ne smejo biti izpuščene nobene žrtve, ker bomo s tem nastopili pred zunanjim svetom in ne bi bilo prav, niti pravično, da bi ne dobili zadostnega zadoščenja za naše žrtve. Ker so potrebne zgolj številke, ki jih odbori s primerjavo z letom 1941. pač lahko postavijo, ta zadeva ne bo vzela dosti časa. Osebe, o katerih se ne ve, kaj je z njimi, se smatrajo kot žrtve, katere je treba navesti bodisi, da so prisilno izseljene itd."⁵ Ker je npr. okrajni odbor OF Vrnsko to pismo in obrazce prejel šele 1. avgusta in podatke že 3. oziroma 4. avgusta 1945 poslal okrožnemu odboru OF Celje, lahko upravičemo sodimo, da so zbrane številke o žrtvah zelo nezanesljive.⁶

Tiskani obrazec je imel štiri strani s temi štirimi vrstami vprašanj: **I. umor** (z bombardiranjem civilnega prebivalstva, s streljanjem, z obešanjem, s klanjem, z zlostavljanjem, s kasnejšo smrtjo kot posledico zlostavljanja - mučenja, smrt v taboriščih), **II. telesna poškodba** (trajne telesne okvare, prehodne telesne okvare, mučenje - zlostavljanje, pretepanje, posilstvo), **III. omejitev osebne svobode** (zapor, interniranje, odgon na prisilno delo, prisilna izselitev, prisilna mobilizacija), **IV. poškodba imovine** (požig hiš in drugih zgradb, porušenje hiš in drugih zgradb, rop živine, rop živil, rop fabrik in delavnic, rop orodja, rop obleke in obutve, konfiskacije in rekvizicije, ostale poškodbe imovine). Podatke je bilo treba ločiti glede na okupatorje (nemški, italijanski, madžarski) in druge povzročitelje (Albanci, Bolgari, ustaši, hrvatski domobranci, ljotičevci, slovenski domobranci, belogardisti, nedičevci, četniki, vlasovci) ter glede na spol in starost (moški,

⁴ ARS II, KUZOR, fasc. 870/III, tiskana okrožnica komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njih pomagačev za Slovenijo julija 1945.

⁵ ARS II, KUZOR, fasc. 869/V, okrožnica OOOOF Celje 29.7. 1945.

⁶ ARS II, KUZOR, fasc. 869/V, pismo okrajnega odbora OF Vrnsko 3.8. oz. 4.8. 1945.

ženske, starci, otroci). Že zelo zgoden čas za popis omenjene strani žrtev, tj. do 5. avgusta 1945, ko so se mnogi šele vračali na svoje domove (izgnanci, interniranci, ujetniki itd.), ni mogel zagotavljati uspešnega izida zbiranja podatkov.

Navajam nekaj odlomkov iz poročil, ki dokazujejo pomanjkljivosti pri zbiranju zanesljivih podatkov o žrtvah. Okrajna referentka za ugotavljanje zločinov iz Kranja je poročala: "Organizirala sem izvršitev statističnega popisa vojnih žrtev za mirovno konferenco. Na teren so odšli trgovski pomočniki, katerim sem dala potrebna navodila, dočim so kranjske tovarne odklonile pomoč pri tem delu, ker jim okrajni odbor takrat, ko ga one potrebujejo, ne gre na roko. (Podčrtal T. F.) Seveda teče popis najslabše v kranjskih kvartih, tako da n. pr. 6. kvart včeraj še ni prejel potrebnih tiskovin, katere sem nato nabiralcu nemudoma izročila. Tudi to delo, upam, da bom v določenem roku izvršila, vsaj kar se tiče podeželja."⁷ Okrajni referent za ugotavljanje zločinov s Ptuja je poročal: "Prav posebno težavno delo pa je bilo z zbiranjem podatkov o vojnih zločinih samih, glede katerih se je sestavila prvič v mesecu avgustu l.(etošnjega) l.(eta) podrobna statistika žrtev in katero delo sedaj zopet ponovno in natančneje vršimo po navodilih naše podružnice v Mariboru. Prav posebej pa je treba pri tem poudariti veliko malomarnost in nedisciplino pri izvrševanju naših naročil skoraj pri nadpolovični večini KNOO-jev ptujskega okraja, predvsem onih iz Haloz."⁸ Tajnik mariborske podružnice za ugotavljanje zločinov dr. Mirko Brolih, ki je - mimogrede povedano - napisal precej elaboratov o zločincih in zločinih nemškega okupatorja na Spodnjem Štajerskem, je 27. oktobra 1945 poslal okrožnico št. 799-45 vsem okrajnim NOO mariborskega okrožja in mestnemu NOO Maribor. V njej je povedal tole: "Že z okrožnico št. 392 od 30.7. 1945 sem po naročilu komisije za ugotavljanje zločinov v Ljubljani naročil vsem okrajnim odborom, da potom referentov za ugotavljanje zločinov sestavijo statistike o vseh vojnih žrtvah. Podatki, ki so jih z ozirom na to okrožnico zbrali in predložili posamezni okrajni odbori, pa daleč ne odговarjajo dejanskemu stanju. To je pripisati deloma dejstvu, da se do tedaj še niso vrnili vsi naši državljani, ki so bili vsled vojnih dogodkov raztreseni skoraj po celi Evropi, in da vsled tega tudi ni bilo mogoče ugotoviti usode vsakega posameznika. Drugič je bil tudi ta rok za predložitev teh statističnih pol, ki ga je določilo Ministrstvo za zunanje zadeve v Beogradu, prekratek in z osebjem, ki je bilo tedaj na razpolago, ni bilo mogoče v tako kratkem času sestaviti točne statistike. Ni potrebno, da bi ponovno poudarili, kako velike važnosti je za našo državo, zlasti za naše delegate na mirovnih konferencah, če bodo mogli svoje zahteve podkrepiti s točnimi podatki o ogromnih žrtvah, ki jih je ravno naša država doprinesla tako v boju za lastno osvoboditev, kakor tudi v boju za uničenje fašističnih režimov v Evropi. Neobhodno je zato potrebno, da se podatki o teh žrtvah sistematično in popolnoma izčrpno zberejo. Naprošam Vas zato, da

⁷ ARS II, KUZOP, fasc. 904/I, poročilo okrajne referentke za ugotavljanje zločinov Kranj 2.8. 1945.

⁸ ARS II, KUZOP, fasc. 917/VI, poročilo okrajnega referenta za ugotavljanje zločinov Ptuj 11.1. 1946.

pristopite takoj k zbiranju podatkov, in sicer po statističnih polah, ki so Vam bile poslane z uvodoma citirano okrožnico, s spremembami odnosno dopolnitvami, navedenimi v tej okrožnici." Nato je dr. Brolih pojasnil nekatera vprašanja, npr. da naj glede mrtvih zaradi bombardiranja upoštevajo samo žrtve okupatorjevih bombardiranj in ne tudi zavezniških, naj pri prisilni mobilizaciji upoštevajo tudi mobilizirane v vermanšaft in t.i. Volkssturm, vendar naj ločeno navedejo: a) mobilizirane v nemško vojsko, b) vermanšaft, c) Volkssturm in č) policijo ali orožništvo itd. Ko jim bodo krajevni NOO predložili statistične pole, naj preverijo, če podatki ustrezajo dejanskemu stanju. "Očividno napačne številke je takoj vrniti v popravilo," je svetoval. In prav na koncu je z zadovoljstvom napisal: "Končno vam sporočam, da smo dognali, da so prijave, ki jih predlaga naša podružnica, v celi državi kvalitativno najboljše, ker je to v nemali meri zasluga dela tovarišev okrajnih referentov, se vam tem potom zahvaljujem za vaš trud in vas prosim, da se tudi v bodoče z enako vnemo lotite poverjene vam naloge."⁹

Nisem še našel vira, ki bi navajal skupne podatke smrtnih žrtev za celo Slovenijo ali pa vsaj za bivšo Dravsko banovino, zbranih poleti 1945.¹⁰

Zanesljivejše je bilo zbiranje podatkov zgodaj spomladi - aprila in maja - 1946, ko so se razmere na terenu kolikor toliko že ustalile. Zbiralo jih je učiteljstvo

⁹ ARS II, KUZOP, fasc. 917/I, okrožnica podružnice KUZOP za severovzhodno Slovenijo 27.10. 1945.

¹⁰ Kaže, da je podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru zbrala takšno število smrtnih žrtev: uboji in pokoli: sistematičen teror - 21.312, ubijanje talcev - 1690. To število in tudi druga števila o zločinih nemškega okupatorja je omenjena podružnica 9.10. 1945 izročila podpredsedniku narodne vlade Slovenije dr. Marijanu Breclju (ARS, KUZOP, fasc. 14, m. 174. Število po Nemcih izvršenih zločinov). V Referatu o nemških ratnih zločinoma u Sloveniji za vreme okupacije, ki je napisan v srbohrvaščini najbrž za državno komisijo za ugotavljanje zločinov v Beogradu in ga hrani arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor, piše: "Nemci su za vreme okupacije u okupiranim delovima Slovenije, tj. u Štajerskoj, Gorenjskoj i Koruškoj počinili sledeće ratne zločine:

1) Poubijali, obesili, mučili do smrti i žive spalili u Gorenjskoj	1.733
gradjanskih lica, poubijali zarobljenih ranjenika i ratnih zarobljenika,	
pošto su ih prethodno mučili	620
u Štajerskoj poubijali i poklali te izložili sistematskom teroru gradjanskih lica.	21.312
Ukupno u Štajerskoj i Gorenjskoj žrtava	23.903
2) Poubijali su u Gorenjskoj	1.146
gradjanskih lica kao taoca, a u Štajerskoj	1.575
Ukupno	2.721"

Ohranjeni sta tudi zbirni statistični poli za tiste dele goriškega in tržaškega okrožja, ki so bili v cono B Julijske krajine. Za goriško okrožje izkazuje 705 smrtnih žrtev in za tržaško 934, skupaj torej 1639. Poseben pregled žrtev, ki jih je po 9.9. 1943 v tistem delu Slovenskega primorja, ki je v letih 1945-1947 sodil v cono B Julijske krajine, povzročil nemški okupator, navaja 4461 smrtnih žrtev, med njimi 2187 umrlih in ubitih v nemških taboriščih (ARS II, KUZOP, fasc. 901/I). Dokument z naslovom Vojna škoda v Slovenskem primorju, napisan najbrž že 10.6. 1945, navaja: "1. Število mrtvih v bojih, zaporih, internacijah in na drugih posledicah vojne 10.803. 2. Število pogrešanih v bojih, zaporih, internacijah in na drugih posledicah vojne 11.802. Drugi dokument z naslovom Vojna škoda v Sloveniji, povzročena po nemškem okupatorju v času od 5.4. 1941 do kapitulacije Nemčije, napisan najbrž tudi 10.6. 1945, navaja 56.573 smrtnih žrtev in 13.739 pogrešanih. Dokument z naslovom Vojna škoda v Sloveniji, povzročena po italijanski vojski in civilnih uradnikih v času od 5.4. 1941 - 8.9. 1943, napisan najbrž tudi 10.6. 1945, izkazuje 23.279 mrtvih in 11.311 pogrešanih. Tem podatkom ne zaupam, navajam jih zato, da bi videli, kako težko je zgodovinarju, ko od njega zahtevajo natančno število smrtnih žrtev med Slovenci v drugi svetovni vojni.

v svojih šolskih okoliših in k omenjeni vrsti izpolnjenih tiskanih obrazcev priložilo šolsko kroniko za leta 1941 - 1945. Za vse okraje bivše Dravske banovine, razen za mesto Ljubljana je to gradivo zbrano v dislocirani enoti II Arhiva Republike Slovenije (bivši arhiv Inštituta za novejšo zgodovino) na Kongresnem trgu 1 v Ljubljani. Podatke iz večine šolskih okolišev je seštela že komisija sama.¹¹ Komisija jih je navedla na nedatiranem dokumentu **Statistični podatki žrtev v času okupacije od leta 1941 do 1945 v Sloveniji**, žal brez vsakega pojasnila.¹² Podatki o **smrtnih žrtvah** za bivšo Dravsko banovino, brez mesta Ljubljana, so takšni: smrt zaradi bombardiranja - 1123, umori - 14.425, umrli v taboriščih - 6.808, skupaj torej - 22.356. Čeprav tega vprašanja ni bilo na omenjenem tiskanem obrazcu, je komisija navedla še število "padlih v borbi, pogrešanih in sežganih" - 28.091, vendar ne vemo, kako je komisija prišla do tega podatka. Vsota teh števil je 50.447.

Ko sem seštel podatke o smrtnih žrtvah po okrajih (za nekaj okrajev sem moral sam sešteti podatke iz šolskih okolišev), sem za bivšo Dravsko banovino, vendar brez mesta Ljubljana, dobil tele podatke: ubiti pri bombardiranjih - 1244, umorjeni - 15.170 in umrli v taboriščih - 7.672, skupaj torej 24.094. Pregled po okrajih kaže tole podobo:

Okrožje	Okraj	Bombardiranje civilnega preb.	Umori	Umrli v taboriščih
Ljubljana	Lj.- okolica	66	1065	421
"	Grosuplje	33	487	174
"	Kamnik	73	846	271
"	Škofja Loka	22	705	87
"	Kranj	15	601	142
"	Jesenice	98	476	149
"	Rakek	46	665	297
Novo mesto	Novo mesto	135	1115	298
"	Črnomelj	66	339	276
"	Kočevje	15	250	243
"	Trebnje	32	1810	121
"	Krško	37	723	1138
Maribor	Maribor - mesto	43	322	326
"	Maribor - okolica	30	179	70
"	Prevalje	64	607	371
"	Slov. Bistrica	32	155	78
"	Ptuj	27	310	164
"	Ljutomer	62	418	312

¹¹ Statistične pole o zločinih okupatorjev itd. s priloženimi šolskimi kronikami so v ARS II, KUZOP, fasc. 865-870. Urejene so po okrožjih, okrajih in šolskih okoliših.

¹² ARS II, KUZOP, fasc. 899/I, Statistični podatki žrtev v času okupacije od leta 1941 do 1945 v Sloveniji.

Okrožje	Okraj	Bombardiranje civilnega preb.	Umori	Umrli v taboriščih
Maribor	Ormož	20	244	27
"	Gornja Radgona	17	185	90
"	Dolnja Lendava	11	49	166
"	Murska Sobota	24	51	241
Celje	Celje - mesto	67	36	36
"	Celje - okolica	49	760	314
"	Šalek - Mislinja	28	461	236
"	Vransko	-	191	86
"	Šoštanj	12	354	142
"	Slov. Konjice	-	247	18
"	Trbovlje	30	638	319
"	Šmarje pri Jelšah	16	229	152
"	Brežice	31	305	510
"	Kozje	14	208	93
"	Sevnica	34	139	304
Skupaj		1244	15.110	7.672

Ti podatki se torej nekoliko razlikujejo od podatkov in seštevkov na že omenjenem dokumentu komisije. Sodim, da so oboji podatki o smrtnih žrtvah ene strani, poudarjam: **samo ene strani**, približno natančni.

Pri popisu žrtev po šolskih okoliših so v večini primerov vestno in natančno ugotavljali število žrtev in v mnogih primerih v priloženih šolskih kronikah navedli tudi imena smrtnih žrtev, povzročenih po okupatorjih, nekateri pa tudi število in imena padlih partizanov. Glede na posamezna okupacijska območja bi bilo število smrtnih žrtev **približno** takšno:

Gorenjska	3.479
Mežiška dolina	1.042
Spodnja Štajerska	10.212
Nemško zasedbeno območje	14.733
Ljubljanska pokrajina	9.819
Prekmurje	542

Že omenjeni dr. Žerjavič na enem mestu navaja, da naj bi Slovenci imeli skupno 42 tisoč "dejanskih izgub", in to 36 tisoč doma in 6 tisoč v tujini,¹³ na

¹³ Žerjavič, n. d., str. 82.

drugem mestu mestu navaja 33 tisoč, in to 12 tisoč padlih borcev, 11 tisoč ubitih in umrlih (med njimi 8 tisoč na terenu in 3 tisoč v taboriščih) ter 10 tisoč padlih in ubitih "kolaboracionistov in kvislingov."¹⁴ Na tretjem mestu pa se dr. Žerjavić sklicuje na ustne podatke Zdravka Klanjščka in navaja: 16 tisoč padlih partizanov, 9 tisoč ubitih in umrlih v zaporih in taboriščih, 1600 ubitih ob bombardiranjih, 19.400 od okupatorja ustreljenih in obešenih, 5 tisoč umrlih na prisilnem delu in padlih ter umrlih v nemški vojski, 9 tisoč padlih in ubitih "belogardistov in domobrancev".¹⁵ Na četrtem mestu pa dr. Žerjavić navaja število 12 tisoč padlih borcev NOV, 9 tisoč žrtev vojne, 9 tisoč padlih in ubitih "belogardistov in domobrancev" in 2 tisoč prisilno mobiliziranih, skupno torej 33 tisoč, med njimi 32 tisoč Slovencev in tisoč Nemcev. K skupnemu številu 33 tisoč prišteva še 6 tisoč Slovencev in tisoč Judov, ubitih in umrlih v inozemstvu, in tako pride do števila **44 tisoč smrtnih žrtev vojne na Slovenskem**.¹⁶

To, kar sta dr. Žerjavić in dr. Kočović računala nekaj desetletij po vojni, je nekdo, najbrž dr. Dolfe Vogelnic¹⁷ storil kmalu po vojni, vendar že po ukinitvi komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo; kot poslednjo letnico navaja 1952. Ob številu prebivalstva Dravske banovine ob poslednjem ljudskem štetju v Kraljevini Jugoslaviji 31.3. 1931, ki je bilo 1,144.298, naj bi izračunano število prebivalstva s pribitkom naravnega prirastka leta 1941 znašalo 1,232.844. Ocenjeno število navzočega civilnega prebivalstva na območju bivše dravske banovine naj bi 1.3. 1945 znašalo 1,182.860. Vojne izgube "glasom specifikacije" naj bi znašale 66.089 oseb. Za to "specifikacijo vojnih izgub" navaja:

Umrli vsled vojne	- borci	20.036
	- ostali	18.476
Pogrešani	- borci	1.752
	- internirani, priprti	1.122
	- mobilizirani v okupatorjevih vojskah	7.998
	- v službi okupatorja	2.932
	- pobegli z okupatorjem	12.496
	- ostali	1.286
Skupaj		66.089

¹⁴ Žerjavić, n. d., str. 116.

¹⁵ Žerjavić, n. d., str. 109.

¹⁶ Žerjavić, n. d., str. 110.

¹⁷ ARS II, KUZOP, Pripomočki za ocenitev gibanja prebivalstva v Sloveniji med letoma 1931 in 1952.

Za umrle in pogrešane ima tudi razčlemba po starosti in spolu:

Starostna skupina	moški	ženske	vseh
do 7 let	337	180	517
od 7 do 14 let	595	144	739
“ 14 “ 60 “	43.059	3.350	44.409
Vseh	45.121	4.220	49.341

Podatki, ki sem jih navedel, pričajo o razmeroma precejšnjih razlikah, zlasti pri ocenjevanju skupnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. Pripominjam, da je v poslednjih petindvajsetih letih Statistični zavod Slovenije vsaj dvakrat opravil poseben popis prebivalstva, tudi z vprašanjem izgub v drugi svetovni vojni. Vendar podatkov ni niti uradno niti kako drugače objavil; vsaj raziskovalci nismo nikoli zvedeli zanje. Zelo zamerim Zvezi združenj borcev in udeležencev NOV Slovenije, da čeprav organizacijsko zelo razvejena in od družbe dobro gmotno podprta, celih trideset let svojega obstoja ni zmoгла zbrati podatkov o žrtvah “svoje” strani za celo slovensko ozemlje.

V razmerah, ko je bilo vprašanje vseh žrtev vojne ves čas če ne že tabu tema, pa vsaj neljuba, nezaželena zadeva, zlasti še v primeru, če bi kdo zbiral podatke o usmrčenih po vojni na Slovenskem, so razni dejavniki v Sloveniji zbirali predvsem osebne in druge podatke o padlih partizanih in žrtvah okupatorjevega nasilja in nasilja okupatorju podrejenih slovenskih oboroženih formacij (vaške straže, MVAC - Milizia volontaria anticomunista - Prostovoljna protikomunistična milica, četniki, t. i. črna roka itd.). Nekateri so te podatke zbirali po vrstah žrtev (talci, padli in ubiti partizani, umrli v taboriščih itd.), drugi pa po območjih (krajih, krajevnih skupinah, občinah in regijah), ne glede na omenjene vrste žrtev. Kolikor poznam, je mariborski Muzej narodne osvoboditve, morda tudi kranjski Gorenjski muzej, že precej časa zbiral podatke od občinskih odborov Zveze združenj borcev in udeležencev NOV za celo svoje delovno območje. Tudi nekateri pisci monografij o NOB na posameznih območjih so se potrudili, da so zbrali podatke o žrtvah v drugi svetovni vojni na obravnavanih območjih. Vendar, kot sem že omenil, so zbirali podatke o eni skupini žrtev in nikakor za vse, poudarjam: za vse žrtve vojne, ne glede na to, kdo jih je povzročil.

Vsaj v strokovnem pogledu pomeni velik prelom v obravnavanju smrtnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem okrogla miza leta 1989 z naslovom **Žrtve druge svetovne vojne pri nas**¹⁸ z uvodnimi besedami mag. (zdaj že dr.) **Zdenka Čepiča** “Vojne žrtve kot predmet zgodovinarjeve raziskave - uvodne besede” (str. 588-591), **Jožeta Dežmana** “Pravica do smrti” (str. 592-597), mag. **Damijana Guština** “Gradivo KUZOP kot podlaga za proučevanje problema žrtev

¹⁸ Borec XLIX, 1989, št. 5-6, str. 587-648.

med drugo svetovno vojno na Slovenskem (str. 601-606), Milice Strgar "Nekaj pogledov na skoraj petinštirideset let slovenskega političnega begunstva" (str. 607-618), dr. Janka Kostnapfla "Vojne žrtve - utrinki v očeh zdravnika" (str. 633-635), mag. Borisa Mlakarja "Nekaj števil k problematiki druge svetovne vojne na Slovenskem" in z razpravami Vladimirja Kavčiča, Toneta Kebeta, dr. Ferda Gestrina, Zdravka Klanjščka, dr. Božidarja Jezernika in Iva Žajdele. Nekakšen uvod v to okroglo mizo je pomenila Dežmanova razprava "Žrtve druge svetovne vojne, očrt raziskave - občina Radovljica," objavljen v reviji Borec, 1989, št. 1, str. 42-75. Če se ne motim, je to prva razprava o vseh žrtvah vojne in ne samo žrtev na partizanski strani ali žrtev okupatorjevega nasilja. V nekaj tabelah je Dežman prikazal tudi socialni stan, kraje, datume in vzrok smrti partizanov in aktivistov ter drugih žrtev in problem odkrivanja spominskih plošč ter postavljanja spomenikov. To je bil do tedaj najbolj natančno obravnavan problem žrtev druge svetovne vojne na nekem območju. Tako kot je bila že v 70. letih zelo natančno obravnavana neka skupina smrtnih žrtev, in to z razstavo o talcih na Štajerskem in z razpravo dr. Milana Ževarta v zborniku poslednjih pisem talcev in na smrt obsojenih rodoljubov.¹⁹ Mislim, da je bil tudi dr. Ferdo Gestrin prvi, ki je že do tedaj zbral tudi osebne podatke obeh nasprotujočih si strani udeležencev vojne in njenih žrtev, vendar je iz raznih, tudi banalnih razlogov njegova knjiga lahko izšla šele leta 1993.²⁰ Svojo razpravo na omenjeni okrogli mizi o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem je Dežman sklenil takole:

"Če bomo postavili vprašanje o žrtvah vojne tako, da jih ne bomo delili in devali v nič z dvojnimi in trojnimi metri, če bomo manj vključeni v redukcijske šablone, obenem pa tenkočutneje prisluhnili, kaj menijo o našem početju ljudje, ki jih to spraševanje zanima, bo možno zbrati podatke o vseh žrtvah."²¹

Kmalu po tej okrogli mizi je prišlo do spremembe družbenih razmer in do ustanovitve "parlamentarne komisije za raziskovanje povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti". Ta je pod vodstvom poslanca Naceta Polajnarja 19. julija 1991 "ocenila, da bi bilo potrebno in smotrno ugotoviti število žrtev na Slovenskem v obdobju med drugo svetovno vojno in po njej." Vendar sedanjo parlamentarno komisijo pod vodstvom poslanca dr. Jožeta Pučnika najbrž zanimajo samo ali predvsem žrtve, ki so jih po koncu vojne povzročili zmagovalci poražencem, ter imena povzročiteljev povojnih množičnih pobojev. Kaže, da so se ponekod občinske komisije resno in odgovorno lotile zbiranja podatkov, ponekod pa jih niti niso ustanovili. Zbiranja podatkov sta se po spremembi družbenih razmer lotili tudi Nova Slovenska zaveza in Društvo za ureditev zamolčanih grobov. Samo za t. i. farne plošče sta zbrala več kot 7 tisoč

¹⁹ Milan Ževart: Uvodna beseda. Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. Maribor 1965, str. 7-24. Imensko kazalo talcev, str. 651-667.

²⁰ Ferdo Gestrin: Svet pod Krimom. Ljubljana 1993.

²¹ Borec XLIX, 1989, št. 5-6, str. 596. Glej tudi Dežmanovo razpravo: Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami (Jeseniško okrožje) 1943 - 1945. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, 1995, str. 235-241.

imen, pri čemer sta upoštevala nekatere vrste žrtev (internirance itd.), ki so jih zajeli že nekateri drugi popisi.²²

Kaže, da so po spremembi družbenih razmer in priporočilu omenjene parlamentarne komisije do sedaj objavili sezname **vseh vrst žrtev** le za tri bivše občine, in to za Slovensko Bistrico, Žiri in Cerknico. Prvi seznam je sestavil **Lojze Penič** in ga s spremljajočo razpravo objavil v drugem slovenjebistriškem zborniku leta 1990. Navedel je 748 oseb, ki so po njegovih izračunih pomenile 2,9 % takratnega prebivalstva na območju poznejše slovenjebistriške občine. Vendar je moral glede na pomanjkljivost virov priznati, da je seznam padlih v nemški vojski (250) še pomanjkljiv.²³

Drugi seznam vseh vrst žrtev je sestavil **Alfonz Zajec** za nekdanjo občino Žiri in ga objavil v Žirovskem občasniku leta 1990. V uvodni besedi je povedal, da so seznam začeli sestavljati še pred četrto stoletja in so ga nato dopolnjevali. Navaja 312 smrtnih žrtev s podatkom o rojstvu in smrti, če je slednji seveda ugotovljen (pri večini le letnica smrti). V opombah pa navaja ime očeta in matere ter način smrti. Smrtnih žrtev ni razčlenil tako kot Penič. Pač pa je urednik občasnika Miha Naglič razčlenil podatke glede na usmrtiltelle in opozoril, da "seznam gotovo ni popoln in okoliščine smrti niso vedno do kraja pojasnjene. Sicer pa namen te objave ni obračunavanje in poračunavanje, gre predvsem za **objavo vseh imen**, tudi "nepravih" in zamolčanih."²⁴ Ob tem je Spomenka Hribar objavila esej *Zgodovina in smrt*.²⁵

Tretji seznam je objavil **Stane Okoliš** za nekdanjo občino Cerknica oziroma za ožjo Notranjsko.²⁶ Če sta bila seznama smrtnih žrtev za občini Slovenska Bistrica in Žiri predvsem izdelek dveh posameznikov, pa Okolišev seznam pomeni obenem "gradivo Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Cerknica", ki jo je sestavljalo devet zgodovinarjev, med njimi šest diplomiranih, in to z različnim političnim in svetovnonazorskim prepričanjem. Ob seznamu 2158 smrtnih žrtev, ki pomenijo 12,6 % takratnega prebivalstva na obravnavanem območju, je Okoliš napisal zelo obsežno razpravo, v kateri je predstavil način zbiranja podatkov in zbrane podatke tudi razčlenil. Prikazal je **I. območje raziskovanja** z a) zemljepisno-demografsko sliko predvojnega časa, b) zgodovinskim orisom in c) kronološko sliko medvojnega časa, **II. zbiranje gradiva** po a) matičnih knjigah, b) arhivih, c) literaturi in d) ustnih pričevanjih, **III. urejanje gradiva** z a) glavnimi načeli, b) problemi urejanja in c) značilnimi tipi žrtev. Temu sledi najboljšežnejši **IV. del**

²² Farne spominske plošče. Knjiga I. Ljubljana 1995, 260 str.

²³ Lojze Penič: Žrtve druge svetovne vojne v občini Slovenska Bistrica. Zbornik občine Slovenska Bistrica, II. Ljubljana 1990, str. 263-281.

²⁴ Alfonz Zajec: Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci. Žirovski občasnik (1980 - 1990), XI - 17, Žiri 1990, str. 9-30; Miha Naglič: Deset (oziroma petinštirideset) let pozneje, str. 1-4.

²⁵ Prav tam, str. 31-32.

²⁶ Stane Okoliš: Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem. Gradivo komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Cerknica. Ljubljana 1996, 169 str.

knjige - **statistične ugotovitve** z več prikazi, in to s prikazom žrtev po posameznih predvojnih občinah (Begunje, Bloke, Cerknica, Rakek, Stari trg in Sv. Vid), in to glede na tri utemeljene **časovne razmejitve**: 6. april 1941 - 8. september 1943 - 15. maj 1945 in po tem dnevu, glede na **povzročitelje smrti** (Italijani, Nemci, vaške straže - MVAC, domobranci, Jugoslovanska armada, OZNA, sami in neugotovljeni), glede na **okolščine smrti** (likvidacije, represalije, v boju, internacija, letalski napad, na begu, nesreče), glede na **aktivnost** (civilisti, partizani, vaški stražarji-MVAC, domobranci, vojni ujetniki itd.) in glede na **socialni stan** (kmečki sin - hči, hišar - delavec, kmet, mladoletnik, obrtnik, uslužbenec itd.). Te razčlenjene podatke nato primerja po občinah in ugotavlja delež (odstotek) žrtev po predvojnih občinah glede na omenjene tri časovne razmejitve in tudi glede na povzročitelje in okoliščine smrti, prikaže pa tudi razmerje med t. i. medvojnimi in povojnimi žrtvami.

Ob branju tega razmeroma obsežnega in zelo zanimivega dela, ki ga bo najbrž le redkokatero doseglo ali preseglo, se mi pojavlja nekaj misli in vprašanj. Zelo me čudi stališče notranje uprave, ki ne dovoli niti komisijam, katerih ustanovitev in delovanje je priporočila že omenjena Polajnarjeva parlamentarna komisija, vpogleda v matične knjige, za ugotavljanje datuma rojstva in smrti žrtev. Tako se otežuje delo strokovnjakov, delo, ki bi ga v resnici morala opraviti državna uprava; če ga ni tista v prejšnjem režimu, bi ga morala t. i. postkomunistična. Kako pa si državni zbor predstavlja, da bo vlada izdala mrliške liste in z imeni zaznamovala grobove in grobišča žrtev, če ne bo po vseh mogočih virih kdaj izdelan imenski seznam žrtev. Glede na to, kar sem povedal o seznamih žrtev iz občin Slovenska Bistrica in Žiri, o Gestrinovi knjigi, pa tudi o Dežmanovih raziskavah, bi vendarle omilil trditev v uvodu na strani 7, da gre v Okoliševi knjigi za "prvi celovit pristop" do medvojnih in povojnih žrtev. Je pa res, da je Okolišev pristop najbolj sistematičen, razčlenjen in pojasnjen, pa tudi najobsežnejši. Žal iz seznama žrtev nisem mogel dovolj natančno razbrati, kdaj gre pri povzročiteljih žrtev za Jugoslovansko armado in kdaj za Ozno, ki pa je bila, kot vemo, do pomladi 1946 vendarle sestavni del JA, saj je bila oddelek ministrstva za narodno obrambo vlade DFJ oziroma vlade FLRJ. Dvomim, da so organi JA mimo Ozne lahko odločali o smrti, razen v primeru lastnih pripadnikov, tj. častnikov, podčastnikov in vojakov. Izognil bi se tudi izrazom kot likvidacija, Nemci, Italijani, in jih zamenjal z izrazi usmrtitev, nemški okupator, italijanski okupator. Omilil bi tudi trditev, da partizani niso nikdar, poudarjam: nikdar, zaupali bivšim vaškim stražarjem, če pa so znani celo primeri častnikov iz vrst četnikov (Bogdan Zaplotnik, Stanko Kovačič) in bivših funkcionarjev v MVAC (Aleksander Zupanc, dr. Lado Lovrenčič), v Grčaricah ujeti medicinec Jože Satler pa je postal celo načelnik sanitetnega oddelka v štabu 9. korpusa NOV in POJ. Seveda pa je nekaj časa vladalo nezaupanje "starih" partizanov do mobiliziranih pripadnikov vaških straž. Teh nekaj pripomb seveda nikakor ne more zmanjšati napornega dela, ki ga je opravil Okoliš, in v to poslednjem času, po razdelitvi občine Cerknica na več občin, baje celo na svoje stroške.

Že nekaj let se pojavlja vprašanje, kako zbrati vse možne podatke o **smrtnih žrtvah** druge svetovne vojne na Slovenskem, tudi njih imena, **na enem kraju**, da bi vendar že enkrat v nekem doglednem času prišli do zanesljivejših podatkov o smrtnih žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem. Ker obdobje druge svetovne vojne in tudi povojni čas sodita v delovno področje Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, je inštitutovo vodstvo že pred štirimi leti (1992) prijavilo Ministrstvu za znanost in tehnologijo poseben projekt za zbiranje in obravnavo podatkov o smrtnih žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem. Gre za ugotovitev števila oseb, ki so umrle **nasilne** smrti med vojno ali po njej zaradi nje. Inštitut je spodbudo za to delo dobil ob uspešnem popisu žrtev, ki ga je za območje Furlanije - Julijske krajine opravil Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja v Vidmu (Udinah). Ta je namreč v šestih knjigah po vseh štirih provincah in znotraj njih po občinah popisal 26.500 smrtnih žrtev, ki so v občinskih seznamih navedene po abecednem redu, za vsako žrtev pa je navedenih okoli deset podatkov. Vendar ministrstvo takrat ni potrdilo projekta, češ da ne gre za temeljno delo, temveč za aplikativno raziskavo, pri kateri mora biti navzoč še sofinancer.

Inštitut je lani ponovno prijavil projekt, in to za t. i. nacionalno zbirko. Predvideva, da bi podatke zbirala in jih po preudarno izdelanem računalniškem programu obravnavala **dva diplomirana zgodovinarja**, kar bi bila za celih **pet let** tudi njuna edina naloga. Z njima bi morali obvezno sodelovati tisti inštitutovi raziskovalci, ki proučujejo drugo svetovno vojno na Slovenskem in neposredni povojni čas. Zbiranje podatkov naj bi teklo na dva načina, in to po **območjih** (bivših in sedanjih občinah, krajevnih skupnostih itd.) in **vrstah žrtev** (duševno bolni in ostareli, izgnanci, talci, umrli v taboriščih, padli v NOV, ubiti civilisti, usmrčeni vaški stražarji in četniki 1943, padli vaški stražarji, četniki in domobranci, usmrčeni domobranci 1945 itd.)²⁷ Pri tem je treba upoštevati, da bo zbiranje podatkov po območjih **prednostno** in težje, čeprav imajo nekateri dejavniki (krajevni odbori Zveze združenj borcev in udeležencev NOV, krajevne organizacije Društva izgnancev Slovenije, društvi bivših mobilizirancev v nemško vojsko, Nova slovenska zaveza, itd.) zbranih že precej podatkov; tudi v Argentini baje pripravljajo novo, dopolnjeno in popravljeno izdajo Bele knjige o medvojnih in povojnih žrtvah protikomunistične strani.²⁸ Zbiranje podatkov po vrstah žrtev

²⁷ "Med žrtve vojne in revolucije prištevamo vse Slovence, ki so padli v Jugoslovanski, Nemški, Italijanski, Madžarski, Angloameriški in drugih tujih vojskah, potem vse, ki so padli v partizanih, četnikih, Vaških stražah, Legiji smrti, domobrancih itd.; vseh, ki so bili pobiti od okupatorjev ali v revoluciji bodisi kot aktivisti, politiki, duhovniki ali preprosti ljudje iz različnih motivov, ne vedno politično-ideoloških. Dalje interniranci po nemških in italijanskih taboriščih (med Nemci in Italijani ni bilo razlike, če so to bili nacisti ali fašisti, vsi so nas hoteli uničiti, sicer na nekoliko bolj civiliziran način kot komunisti); skratka: vsi tisti ljudje so bili žrtve vojne in revolucije in je naravno, da se jih spominjamo." (R. R.: Več jasnosti. Tabor; Glasilo združenih slovenskih protikomunistov, Buenos Aires, 1972, št. 4, str. 98)

²⁸ V Argentini je Zveza društev slovenskih protikomunističnih borcev Tabor pripravila in objavila štiri zvezke Matice mrtvih (tretji zvezek: Slovensko domobranstvo. Cleveland. Ohio, USA, 1969, str. 136). Nato je podatke iz štirih zvezkov leta 1971 objavila v Beli knjigi slovenskega protikomunističnega

pa olajšuje to, da so v arhivih ohranjeni mnogi sezname smrtnih žrtev, tudi kartoteka padlih borcev NOV, da so o padlih partizanih zbrali podatke pisci knjig za Knjižnico NOV in POS, o žrtvah v okupatorjevih taboriščih nekateri pisci monografij o taboriščih, da je nemški okupator na lepakih objavil imena ubitih talcev itd.

Zbiranje in obdelava podatkov o smrtnih žrtvah bi morala zajeti najmanj ozemlje Republike Slovenije in preverjanje tistih podatkov o Slovencih, ki jih je že zajel popis smrtnih žrtev omenjenega videmskega inštituta v pokrajinah Furlanije - Julijske krajine. Za Primorsko bi morali kot začetek vojne upoštevati vstop Italije v vojno 10. junija 1940. Za konec vojne pa bi za vse slovensko ozemlje upoštevali 15. maj 1945, kot povojni čas pa vsaj še leto 1946. Ker bi se omejili na žrtve, ki so umrle **nasilne** smrti, ne bi upoštevali tistih, ki so po vojni umrli naravne smrti zaradi posledic, ki jim jih je prizadejala vojna; to bi namreč zapletlo in podaljšalo izvajanje projekta.

Zbiranja podatkov na ta način si ni mogoče zamišljati brez tesne naslonitve obeh predvidenih inštitutovih delavcev na tiste območne muzeje, ki so se že do sedaj največ ukvarjali z vprašanjem vojnih žrtev, pri čemer izstopata mariborski in kranjski muzej, na delujoče občinske komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, na Novo Slovensko zavezo, Društvo za ureditev zamolčanih grobov ter druge dejavnike, celo posameznike, ki zbirajo podatke o žrtvah na ožjih območjih ali pa po vrstah žrtev. Inštitut bo moral upoštevati predvsem izkušnje tistih raziskovalcev, ki so za nekatera območja to delo že opravili. Nekaj jih je danes povabljenih na to okroglo mizo, da bi nam posredovali svoje izkušnje.

---

upora (ZDSPB Tabor, Cleveland/Ohio, USA). Največ dela je opravil Zdravko Novak. Leta 1975 je ista zveza izdala dopolnilo: Bela knjiga slovenskega protikomunističnega upora 1941 - 1945. Dopolnilo.

Na drugi strani zbira podatke o usmrtnitvah, ki so jih storili pripadniki slovenskih protipartizanskih oboroženih formacij, Silvo Grgič. Izšla je že njegova prva knjiga trodelne monografije Zločini okupatorjevih sodelavcev. Knj. 1. Izven boja pobiti in na druge načine umorjeni ranjeni in ujeti slovenski partizani. Novo mesto 1995, 554 str.

Tone Ferenc

SOME POSSIBLE WAYS OF ESTABLISHING THE TOTAL NUMBER OF THE SECOND
WORLD WAR VICTIMS IN SLOVENIA

Summary

According to the existing literature, the Second World War claimed a total toll of some 50 million victims, about 1,700,000 of whom were from the former Yugoslavia. Historians have long doubted the authenticity of these figures, especially after it had been established that they included the number of people who would have been born had there been no war. Only recently, two victimologists, Vladimir Žerjavić and Dr. Bogoljub Kočović, on the basis of demographic calculations arrived at a number for Yugoslavia slightly exceeding one million. Žerjavić calculated that the "actual toll" of the Slovenian population was 42,000: 36,000 in the country and 6,000 abroad.

Immediately after the Second World War, the Commission for the Investigation of War Crimes Committed by the Occupiers and their Collaborators was set up in Slovenia with the task of establishing the total number of victims, killed or injured in the war. The first data on the victims, collected by its regional branches and representatives for the purposes of a forthcoming peace conference as early as summer 1945, cannot be considered reliable as they were collected over a very short period of a few days and at a time when many people had not yet returned to their homes. A more accurate collection of data, assisted by school authorities, was carried out in spring 1946. The data preserved in the Archives of the Republic of Slovenia, suggest that there were 24,094 victims in the then Dravska banovina region, excluding the town of Ljubljana. Of these, 1,244 died in bombardments, 15,170 died in combat or were killed by the enemy and 7,672 died or were killed in concentration camps. However, these are only the data proposed by one of the sides in the bloody conflict. On at least two occasions in the last twenty-five years, the Statistical Institute of Slovenia carried out special censuses containing the questionnaire on the losses in the Second World War, the results of which, however, have never been made public. The data on the casualties of the Second World War victims have also been collected by other organizations and institutions, such as the League of Veterans of the National Liberation War in Slovenia, museums and various anti-Communist veterans' associations abroad, however, each for "their own" victims only.

An important turning-point in the treatment of Second World War victims in Slovenia, at least in the scientific sense, happened with the round table in 1989, under the title of "The Victims of the Second World War in Slovenia". A demand for an integral and impartial treatment of all victims, without classification as "good" or "bad", was put forward. As a result, several all-inclusive regional lists of victims were produced, the most extensive for the former Cerknica Commune.

The Institute for Contemporary History in Ljubljana has prepared a project for the collection of the data on all who died during or as a result of the Second World War. This is, among other, a response to the publication of a census, carried out in certain Italian provinces by the Friulian Institute for the History of the Liberation Movement in Udine. On the basis of a carefully devised computer programme, the assistance of researchers, museums and various organizations, which had and are still collecting data on the victims in their area, such a project could be implemented by a couple of qualified historians within a period of five years. However, the Ministry of Science and Technology of Slovenia, has yet to recognize this project as a matter of national interest.

Jože Dežman

Talci zgodovine? Viktimološka skica Slovenije 1941-1945

“Zlo ni toliko v nasilnem sporu med deli resnice, kolikor v neslišnem zatrtju njene druge polovice. Dokler so ljudje prisiljeni poslušati obe strani, je še upanje, ko pa prisluhnejo zgolj eni, se zmote strdijo v predsodke, sama resnica pa preneha delovati kot resnica, ker jo pretiravanje izkrivi v neresnico.”¹

V hiši nemške zgodovine v Bonnu predstavljajo nemško zgodovino od leta 1945 do sodobnosti. Del razstave priča o procesih, na katerih so v šestdesetih letih sodili zločincem iz nacističnih koncentracijskih taborišč. Poglavlje so imenovali Gegenwärtige Vergangenheit oz. v angleškem prevodu The Ever-Present Past.² Opozarjajo na prešitost sodobnosti s preteklostjo. Ta prešitost je takšna, da ogroža demokracijo. Postavljalci so razstavo v Bonnu označili kot angažirano dejanje. Pravijo, da je odločno zavračanje diktature pomembna osnova za razvoj demokratične države.³

To je angažmajski substrat, ki je še kako pomemben, če razpravljamo o preučevanju žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem.

Nemčija v svojem pravnem redu pozna laž o Auschwitzu. Nemško obračunavanje z nacistično dediščino in aktualnim desnim ekstremizmom poteka pod nadzorom svetovne skupnosti, ki se boji, da bi zagovorniki nacizma oz. desni ekstremisti dobili preveč moči.

Slovenska ločnica med nasprotujočimi si resnicami o drugi svetovni vojni in njenih posledicah šele postaja predmet odkritega javnega obravnavanja. Osnovna tektonska črta poteka tako kot med vojno med “partizansko” in “domobransko” pristranostjo. Mnogi igralci kličejo po popravi krivic, mnoge zgodovinske kolektivne osebe še niso prišle v javni spomin. Vstajajo duhovi zgodovine, ki so bili zaradi politično-ideoloških razlogov potisnjeni pod preprogo molka in niso imeli domovinske pravice v javnem spominu oz. v dnevno-političnem dogajanju. Skratka, monopolistična partijska resnica je dobila konkurenta, Zgodovino so zamenjale zgodovine, katerih nosilci imajo različne ambicije. Nekateri bi radi iz poražencev postali zmagovalci, drugim gre le za rente, nekateri si želijo čimobjektivnejše resnice.

Nobene vojne ni možno enoznačno vpeti v spravni okvir. Božo Jezernik je leta 1989 opozoril na problematičnost tako imenovane narodne sprave: “Kajti narodno spravo imamo danes v živo na vzhodu države in tam lahko vidimo, kaj dejansko

---

¹ John Stuart Mill: O svobodi, Ljubljana 1994, str. 80.

² Museum of Temporary History - A Guide to the Permanent Exhibition, str.113.

³ Zeiträume - Konzept, Architektur, Ausstellungen, str. 13,14.

pomeni. Če si česa ne smemo želeli, potem je prav to - to. Narodna sprava namreč implicira homogenizacijo "ljudskih množic". Takšna homogenizacija pa se spet nujno diferencira od vseh, ki iz tega ali onega razloga ne spadajo v skupnost."⁴

Medvojno vojskovanje in obračunavanje s povojnim obdobjem partijske vladavine se nadaljuje z najrazličnejšimi sredstvi, med drugim tudi v pismih bralcev. Gregor Tomc poudarja, da pisma "niso navadno prav nič diplomatska, v primerjavi s spopadom na bojišču pa so povsem sprejemljiva, predvsem pa neprimerno bolj poučna".⁵ Vendar so ti militantni izlivi le del odnosa javnosti do zgodovine. Javnomnenjska raziskava, ki jo je izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, je pokazala: "Med Slovenci je veliko več medsebojnega spoštovanja in strpnosti, veliko več sproščenosti in realnega vrednotenja zgodovine, kot bi lahko sodili na osnovi dogajanja v politiki in vojni, ki jih uprizarjajo skrajneži tako na levi kot desni."⁶ Slovenci pozitivno vrednotijo upor partizanov proti okupatorju, obsojajo kolaboracijo domobrancev z okupatorjem, obenem pa obsojajo partizane zaradi povojnega pokola domobrancev in le-te obžalujejo kot tragične žrtve.

Za Slovence se stroški druge svetovne vojne poravnavajo v razmerju žrtev, spremenjenega režima, utrjene državnosti, povečanega državnega ozemlja, etničnega očiščenja itd. Vsak od teh izračunov je na tak ali drugačen način povezan z izračuni vojnih škod. In med vsemi temi izračuni je najbolj boleče štetje smrtnih žrtev. Koliko je bilo žrtev, kdo je zakrivil njihovo smrt, kako in kje jih je doletela smrt, kje so njihovi grobovi, ali so njihove smrti priznane v uradnih dokumentih? Vsa ta in še mnoga druga vprašanja so prišla na dan. Število žrtev, razmerja med storilci in žrtvami so temeljne sestavine, ki bodo določale novi kolektivni spomin.

Literati, publicisti, politiki so pred zgodovinopisci s svojimi objavami problematizirali partijsko podobo preteklosti. Z napovedujočimi se družbenimi spremembami so se žrtev odločneje lotile različne stroke, predvsem pravniki in zgodovinarji. Največ dela pa so opravili popisovalci žrtev v posameznih krajih.

Januarja 1989 sem se zavzel za korenite posege v "trenutno družbenopolitično še prevladujoč odnos do žrtev" in se vprašal: "Zvišati raven strpnosti (preprečiti oživiljanje duha državljanske vojne), izostriti etični posluš (odpraviti delitev žrtev na dobre in slabe), uveljaviti premoč argumentov nad čustvi (osamosvojiti in modernizirati raziskovalno dejavnost). Ali zmoremo to?"⁷

Zmagovalci so žrtve vtakali v državno in partijsko samopodobo tako, da so priznali le "svoje": partizane, sodelavce partizanskega gibanja in druge žrtve okupatorjevega nasilja. Druge so izobčili z molkom in prepovedjo raziskovanja oz. javnega omenjanja. Kljub številnim popisom partizanski popisovalci svojega dela niso

⁴ Božo Jezernik: Razprava; Žrtve druge svetovne vojne pri nas. Borec, 1989, št. 5-6, str. 640.

⁵ Doroteja Lešnik, Gregor Tomc: Rdeče in črno; Slovensko partizanstvo in domobranstvo. Ljubljana, 1995, str. 187.

⁶ Jože Košnjek: Spoštovanje junaštva in obsodba zločinstva, Gorenjski glas, 26.4. 1996, št. 3, str.3.

⁷ Jože Dežman: Žrtve druge svetovne vojne: očrt raziskave - občina Radovljica. Borec 1989, št. 1, str. 69.

izpeljali do konca. V različnih popisih so prišli do različnih števil. To ni čudno, saj niso imeli kriterija (npr. kraj zadnjega stalnega bivališča žrtve), ki bi preprečil dvojne ali še večkratne zapise. Niti niso zbrali podatkov v centralnem registru, kjer bi bilo mogoče oceniti kvaliteto popisnega dela. Kljub vsemu je s temi popisi nastala izjemna dokumentacija, ki bo dragocena podlaga za nadaljnje raziskovalno delo. Domnevamo pa, da je mnogo popisnega gradiva izgubljenega in da so med popisi po posameznih območjih velike kakovostne razlike. Tudi zbirni podatki popisov, ki so jih opravile borčevske organizacije, niso dosegljivi.

V zanke, v katere se lovijo ljudje, ki delijo mrtve duše na "svoje" in "njihove", so se za partizani ujeli tudi na domobranski strani. Na zagate, ki so jih imeli partizanski razdeljevalci duš, je bilo že opozorjeno.⁸ Še enkrat pa se je tako ravnanje pokazalo kot problematično ob knjigi Silva Grgiča Zločini okupatorjevih sodelavcev.⁹ Knjiga je poskus nekakšne partizanske protiteži proti domobranskim dokazovanjem o morilskem komunizmu. Tako eni kot drugi povečujejo grehe drug drugega, pozabljajo pa na izvirno krivdo okupatorjev.¹⁰

Tine Velikonja takole opiše domobranske klasifikacijske dvome: "Vprašanje je tudi, kam šteti ljudi, ki so umrli pri bombardiranju zavezniških letal. Če je pri tem umrl vaški stražar ali domobranec, smo smatrali, da je padel v boju, civilistov pa nismo šteli med umrle na protikomunistični strani (Borovnica). Pač pa spadajo mednje civilisti, ki so umrli ob partizanskih pehotnih ali letalskih napadih na vas ali bombardiranju partizanskih letal ..."¹¹

Po prevratu leta 1990 je nastopila predvsem domobranska stran, ki je za svoje vzela padle in pobite domobrince ter del civilistov, ki so jih usmrtili partizani. Pred tem je bil najambicioznejši tovrstni poskus štetja žrtev Bela knjiga žrtev slovenskega protikomunističnega upora 1941-1945.¹² S Farnimi spominskimi ploščami pa so leta 1995 domobranci napovedali, da bodo v razmeroma kratkem času korektno prešteli žrtve, ki jih imajo za svoje.¹³

Tudi če seštejemo partizansko (pol)resnico in domobransko (pol)resnico, ostanejo številne žrtve, ki jih ne štejejo ne eni ne drugi: mnoge žrtve bombardiranj, nekatere žrtve nesreč, predvsem pa mobiliziranci v okupatorske armade, zlasti nemško. Slednji so se potegnili zase, organizirali so že tri znanstvene posvete.

Vendar pa vse raznolikosti in nasprotovanja kljub svojim nezmernostim obetajo, da bo podoba žrtev druge svetovne vojne sčasoma postala jasnejša in resničnejša kot so današnje (pol)resnice, alkimistične delitve in rasizem nad dušami.

Pot, ki je razumnejša in liberalno-demokratskemu svetu primernejša, je preštevanje vseh žrtev vojne. Zanj so se odločili posamezniki različnih svetovno-nazorskih izhodišč in strokovnih usmerjenosti, ki so zbirali podatke o vseh žrtvah

⁸ Prav tam, str. 43-52; J. Dežman: Pravica do smrti. Borec, 1989, št. 5-6, str. 592-594.

⁹ Silvo Grgič: Zločini okupatorjevih sodelavcev. Novo mesto 1995.

¹⁰ J. Dežman: Mrtve duše in pomlad, Gorenjski glas, 2.6. 1995, št. 43.

¹¹ Tine Velikonja: Umrlim za domovino pravico do javnega spomina. Farne spominske plošče. Ljubljana 1995, str. 251.

¹² Bela knjiga žrtev slovenskega protikomunističnega upora 1941-1945, ZDA 1985.

¹³ Farne spominske plošče.

vojne in jih potem, ko so razmere to omogočale, tudi objavili. Naj omenim Janeza Šmitka, Alfonza Zajca, Ferda Gestrina, Lojzeta Peniča, Antona Trpina, Marka Žerovnika, Damijana Kljajiča, Staneta Okoliša, Marjana Toša, sebe in še marsikoga bi lahko naštel, predvsem pa me veseli, da številni popolni popisi žrtev druge svetovne vojne za posamezne teritorialne enote še nastajajo.¹⁴

Prav tako so dragoceni popisi posameznih kategorij žrtev vojne (žrtve v različnih armadah, žrtve različnih oblik represije...), ki jih bo mogoče vtakati v celovit popis žrtev vojne.

Pristop, ki se mi zdi zelo primeren za preučevanje vojnih žrtev, je viktimološki. Poglavitne viktimološke naloge so analiza mnogostranosti problema žrtve, pojasnjevanje vzrokov trpljenja (viktimizacije) in razvoj ukrepov za omejitev trpljenja ljudi. Viktimološke raziskave opozarjajo na zlorabe moči in se zavzemajo za človekove pravice.¹⁵

Seveda pa ne zgodovinopisni ne viktimološki pristop ne bosta mogla celovito osvetliti problema žrtev. Stroka, ki jo čaka posebna odgovornost, je pravo. Dr. Stojan Pretnar je s svojim člankom o "spregledanih kazensko pravnih vidikih domobranstva" sprožil novo obširno polemiko o pravnih okvirih, v katerih lahko presojava domobranstvo.¹⁶ Pravo pa bo moralo izreči svoje mnenje tudi o določenih ravnanjih partizanske strani. Milko Mikola je v svoji študiji Sodni procesi na Celjskem 1944-1951 ločil sodne in izvensodne usmrtitve ljudi, ki so jih opravili partizani oz. so bili obsojeni pred vojaškimi sodišči.¹⁷ Sam sem za okoli 330 oseb, ki so jih usmrtili partizani na območju med Julijci in Karavankami, dokazal, da skoraj pri nobenem ni potekel sodni postopek, ampak so o življenju in smrti odločali predvsem funkcionarji partijskih organov in vodstev partizanske politične policije.¹⁸ Upravičeno pričakujemo pravno oceno ravnanja tistih, ki so odločali o usodah posameznih kategorij žrtev. Vse vpletene strani je potrebno v okviru pravnega vrednotenja obravnavati enakovredno. Smotrno je, da v vseh teh primerih opozorimo na žrtve, ki so izgubljale življenje v pravni praznini - ne glede na povzročitelja.

Novonastajajoča Titova Jugoslavija je zlasti v letu 1945 intenzivno popisovala vojno škodo. Izdana je bila vrsta predpisov o popisu. Sistematika popisa je bila

¹⁴ Janez Šmitek: Kroparska kronika NOB. Radovljica 1985; Alfonz Zajec: Vse žrtve druge svetovne vojne med Žirovci. Žirovski občasnik, 1990, št. 17, str. 9-30. Dopolnila in popravki seznama so bili objavljeni v Žirovskem občasniku, 1992, št. 18, str. 109-111; Ferdo Gestrin: Svet pod Krimom. Ljubljana 1993; Lojze Penič: Žrtve druge svetovne vojne v občini Slovenska Bistrica, Zbornik občine Slovenska Bistrica, II, Slovenska Bistrica 1990; Žrtve II. svetovne vojne - župnija Šentjernej. Šentjernej, avgusta 1995; Marko Žerovnik: V iskanju zavetja. Komenda 1995; Damijan Kljajič: Žrtve 2. svetovne vojne v KS Zavodnje. Šaleški razgledi 11, Velenje 1994; Stane Okoliš: Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem, Ljubljana 1996; Marjan Toš: Nemirni Hrastovec, poizkus zgodovinske osvetlitve dogajanj v taborišču Hrastovec 1945. leta, rokopis; Jože Dežman: Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami - Jeseniško okrožje 1943-1945. Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 235-241.

¹⁵ Zvonimir Šeparović: Viktimologija, studije o žrtvama. Zagreb 1985, str. 11-17.

¹⁶ Stojan Pretnar: Domobrankska izdaja naroda, ki ga je fašizem obsodil na smrt. Delo, Sobotna priloga, 8. 6. 1996, št. 131, str. 33.

¹⁷ Milko Mikola: Sodni procesi na Celjskem 1944-1951. Celje 1995, str. 24-45.

¹⁸ J. Dežman: Ljudska sodba. Borec, 1994, št. 526-528, str. 149-201.

temeljita in če bi se kdo lotil celovite raziskave o trpljenju Slovencev v drugi svetovni vojni, ima v teh dokumentih dragoceno in vseobsegajoče izhodišče. Popis v Sloveniji je bil opravljen razmeroma temeljito, vendar podatki nikakor niso popolni. Prijavljanje vojne škode je ustvarilo dokumentarni fond, ki nam kljub nepopolnosti nudi nadvse dragocene podatke tako o žrtvah kot tudi povzročiteljih vojnih škod.¹⁹

Smrtne žrtve so le vrh piramide vojnih škod, ki jih povzroči vojna. V zaporih in različnih taboriščih se je znašlo več kot dvesto tisoč ljudi. Nič manj jih ni bilo mobiliziranih v različne armade. V teh vlogah so izgubili na stotisoče let. Še mnogo več jih je bilo prizadetih zaradi izgube premoženja, prihrankov, zaslužka, izgubljenih šolskih let. Vojna je pustila za sabo na desetisoče invalidov (samo civilnih invalidov navaja Žnidaršičeva 44.520), še več pa ovdovelih, sirot, razbitih družin. Upravičeno lahko sklepamo, da je vojna tako ali drugače aktivno prizadela krepko več kot pol milijona Slovencev.

Najtehtnejša ocena števila smrtnih žrtev, ki jo je opravila partizanska stran, je objavljena v knjigi Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945 (dalje Narodnoosvobodilna vojna), v kateri je navedeno število 60.000 žrtev med okoli 1.600.000 Slovenci, "živečimi v začetku druge svetovne vojne v matični Sloveniji in na slovenskem narodnem ozemlju zunaj nje".²⁰ Žrtev naj bi bilo torej 3,8 odstotka prebivalstva.

Vladimir Žerjavič je obravnaval vojne žrtve v Dravski banovini, ki je štela po njegovih izračunih 1.230.000 prebivalcev. Žerjavič je ugotovil, da znaša dejanska demografska izguba prebivalstva v Dravski banovini 71.000 oseb, zaradi vojne pa jih je življenje izgubilo 40.000 ali 3,2 odstotka prebivalstva.

	dejanska demogr. izguba	emigrirali v tujino	vojne izgube
Slovenci	43.000	5.000	38.000
Čehi	1.000	1.000	
Nemci	25.000	24.000	1.000
Albanci	1.000	1.000	
Židje	1.000		1.000
Skupaj	71.000	31.000	40.000

Na različnih lokacijah v Nemčiji (kamor šteje tudi Poljsko in Avstrijo) naj bi umrlo 3.000 Slovencev in 1.000 Židov, v Italiji pa 3.000 Slovencev. Med žrtvami vojne naj bi bilo še tisoč Slovencev v Črni gori, dva tisoč na Hrvaškem in tisoč na Kosovu.²¹

¹⁹ Ivica Žnidaršič: Nekaj podatkov o vojni škodi in pravicah - zgodovinska, pravna in humanitarna dejstva. Ljubljana 1996.

²⁰ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana, 1976, str. 1018-1021.

²¹ Vladimir Žerjavič: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Zagreb 1989, str. 62-66, 9-111.

Primerjajmo kategorije žrtev pri Žerjaviću in v Narodnoosvobodilni vojni.

	Žerjavić		NOV na Slovenskem	
	preb.	% preb.	preb.	% preb.
padlih partizanov	12.000	1	16.000	1
žrtev vojne	9.000	0.7		
ujetništva, konc.taborišča			9.000	0.6
bombandiranje			1.600	0.1
okupator obesil, postrelil			19.400	1.2
domobrancev, belogardistov	9.000	0.7	9.000	0.6
prisilno mobiliziranih				
v nemško vojsko	2.000	0.2	5.000	0.3
Nemcev	1.000	0.1		
Slovencev v inozemstvu	6.000	0.5		
Židov v inozemstvu	1.000	0.1		
Skupaj	40.000	3.2	59.400	3.7

Številke iz obeh študij navajajo slovenski zgodovinarji v svojem poročilu o ključnih značilnostih slovenske politike v letih 1929-1955. Vendar iz Narodnoosvobodilne vojne upoštevajo le podatek o 46.000 žrtvah, ki so jih partizanski popisovalci priznali, ne navajajo pa še 5.000 padlih v nemški vojski in 9.000 "belogardistov, domobrancev in drugih sodelavcev okupatorja", ki so v knjigi objavljene v opombi. Navajajo tudi podatke iz Žerjavića, vendar spregledajo, da številke, ki jih navaja, veljajo le za Dravsko banovino in ne za celo Slovenijo.²²

Če Žerjavićevih 3.2 odstotka žrtev preračunamo na 1.600.000 Slovencev, bi dobili okoli 51.000 vojnih žrtev. Torej lahko na osnovi gornjih izračunov govorimo o okoli petdesetih do šestdesetih tisočih žrtvah vojne v Sloveniji. V Narodnoosvobodilni vojni so navajali podatke predvsem iz popisov, ki so nastajali delno že med vojno, večinoma pa tik po vojni, Vladimir Žerjavić pa je delal po demografski metodi. Vendar ne v prvem in ne v drugem primeru ne moremo biti zadovoljni z rezultatom.

Tine Velikonja ocenjuje, da je bilo po vojni od okoli 17.000 domobrancev, kolikor jih je bilo spomladi leta 1945, usmrčenih okoli 11-12.000. Medvojnih žrtev med vaškimi stražarji in domobranci je bilo okoli dva tisoč. Poleg tega ocenjuje, da so partizani med vojno in po njej usmrtili 2.500 civilistov. Na strani slovenskih nasprotnikov partizanskega gibanja naj bi bilo torej več kot 15.000 žrtev.²³ Številka, ki je precej višja od 9.000, kolikor so za to kategorijo žrtev upoštevali v Narodnoosvobodilni vojni. Nadaljnje raziskave jo bodo verjetno potrdile.

²² Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955. Ljubljana, september 1995, str. 76-77.

²³ T. Velikonja: Umrlim za domovino pravico do javnega spomina. Farne spominske plošče, str. 253, 257, 258, 260.

V Narodnosvobodilni vojni so navedli, da je v nemški vojski padlo 5.000 Slovencev. Številka je prenizka. Dosedanje krajevne raziskave upravičujejo napoved, da je mobilizacija v nemško vojsko povzročila kategorijo žrtev, ki bo najštevilčnejša na Štajerskem in bo za Gorenjsko in Štajersko večja od 5.000. Dosedaj pa niso bile upoštewane žrtve koroških Slovencev v nemški vojski. Marjan Linassi predvideva, da jih je bilo mobiliziranih več kot 15.000, smrtnih žrtev med njimi pa je bilo več kot 3.000.²⁴ Zato je število žrtev med mobiliziranci v nemško vojsko verjetno večje kot 10.000. Na spominski plošči, ki je vzdana v baziliki Marije Pomagaj na Brezjah, je vklesano, da je v nemški vojski padlo več kot 15.000 Slovencev.

Kategorija žrtev, ki še ni bila upoštevana, so Slovenci, ki so bili mobilizirani v italijansko in madžarsko armado. Prav tako ni znano število žrtev aprilske vojne leta 1941, čeprav so nekatere popisali partizanski zapisovalci.

To pomeni, da je verjetno med žrtvami na protipartizanski strani in med mobiliziranci v okupatorske armade morda več kot 10.000 žrtev, ki jih bo treba prišteti dosedanjim statističnim rezultatom.

Največ negotovosti je pri popisu žrtev iz vrst partizanov in sodelavcev partizanskega gibanja in žrtev okupatorjeve in kolaborantske represije. Naloga je rešljiva s pregledom gradiva, ki ga o teh žrtvah hranijo različni arhivi in s poenotenjem kriterijev, po katerih bi popisovali žrtve. Tako se bo izkristaliziralo tako število padlih kot tudi posamezne kategorije žrtev. Možno je, da se bodo dosedanje številke pri nekaterih kategorijah žrtev statistično pomembno znižale, saj ne vemo, koliko so posamezne številke v povojnem času napihovali oz. zmanjševali zaradi aktualno-političnih potreb. Žerjavič npr. ni upošteval podatka o 19.400 osebah, ki naj bi jih okupator postrelil in pobesil, ki ga navajajo v Narodnoosvobodilni vojni.

Med različnimi popisi, ki so nastali na partizanski strani, so velike razlike. Damijan Guštin je kljub nekaterim pomislekom primerjal podatke iz Narodnoosvobodilne vojne in zbirne podatke, ki jih je poleti in jeseni 1945 zbrala Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev.²⁵

	KUZOP	NOV na Slovenskem
padli v boju	28.091	16.000
v taboriščih	6.808	9.000
žrtve bombardiranja	1.123	1.600
žrtve terorja	14.425	19.400
skupaj	50.447	46.000

²⁴ Marjan Linassi: Problematika mobilizacij v nemško vojsko na Koroškem. Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni 1942-1945, 2. zbornik, Maribor 1994, str. 40.

²⁵ Damijan Guštin: Razprava; Žrtve druge svetovne vojne pri nas. Borec 1989, št. 5-6, str. 450.

Komisija za vojno škodo za Slovenijo je dne 28. septembra 1945 poročala, da "je bilo med nemško zasedbo Slovenije 56.573 smrtnih žrtev in 13.739 pogrešanih".

Ivica Žnidaršič navaja tudi podatke, po katerih naj bi v okupatorskih taboriščih umrlo 18.596 Slovencev, okupatorji pa naj bi usmrtili še blizu 3.000 talcev.²⁶

Torej je od vsega začetka vladala pri štetju žrtev vojne velika zmeda. Ta se je še povečala potem, ko so popis žrtev prevzele organizacije Zveze borcev in popisovale le svoje žrtve. Pri popisovanju se niso držale nobenih meril, ki bi preprečevala podvajanja.

Zato ni čudno, da se je žrtve štelo na povprek in da so posamezni avtorji prihajali do fantazijskih števil: skupina duhovnikov do 150.000 in Matjaž Kmecl celo do več kot 170.000.²⁸

Če upoštevamo gornja dejstva, potem lahko domnevamo naslednjo vojno bilanco. Padlih partizanov, pobitih sodelavcev partizanskega gibanja in drugih civilnih žrtev represije nasprotnikov partizanskega gibanja je bilo od 40 do 50.000 (tako 40.000 kot 50.000 sta mejni številki, med katerima bo verjetno dejansko število teh žrtev), kar je od 2.5 do 3.1 odstotka prebivalstva in od 61 do 67 odstotkov vseh žrtev. Posledica mobilizacije Slovencev v okupatorjeve armade je bilo več kot 10.000 mrtvih, kar je 0.6 odstotka prebivalstva in od 13 do 15 odstotkov žrtev. V vrstah nasprotnikov partizanskega gibanja je bilo več kot 15.000 žrtev, torej 0.9 odstotka prebivalstva in od 20 do 23 odstotkov žrtev.

Če grobo shematiziramo gornje teze, potem je 77 do 80 odstotkov žrtev izgubilo življenje v boju proti okupatorju in kolaborantom ter zaradi njihovih ukrepov, od 20 do 23 odstotkov žrtev pa je bilo posledica spopadov slovenskih nasprotnikov partizanskega gibanja z njim in ukrepov partizanskega gibanja.

Skupno število žrtev je po tem izračunu med 65 in 75.000, torej približno med 4 in 4.7 odstotka prebivalstva.

Ko bomo prešteli žrtve okupatorja (Na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve imajo podatke o okoli 7.500 žrtvah na strani nemškega in italijanskega okupatorja.²⁷) in ko bo razprava o tem, koliko žrtev je bilo posledica medsebojnega pobijanja Slovencev, potem se bo slika druge svetovne vojne pri nas vsaj v statistično-strukturnih dimenzijah začela jasni.

Številne lokalne študije že dajejo obrise nove podobe medvojne dogajanja na Slovenskem. Poglejmo rezultate, do katerih so prišli avtorji šestih krajevnih štetij žrtev: po dveh iz Ljubljanske province, Gorenjske in Štajerske.²⁹

²⁶ I. Žnidaršič: Nekaj podatkov o vojni škodi in pravicah - zgodovinska, pravna in humanitarna dejstva, str. 36, 88-89.

²⁷ Podatke je posredoval g. Janko Stušek, ki se mu za prijaznost lepo zahvaljujem.

²⁸ Boris Mlakar: Nekaj števil k problematiki žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. Borec, 1989, št. 5-6, str. 637-638.

²⁹ Glej opombo 14.

	prebivalcev	žrtev	% prebivalstva
Gestrin-Krim	3.300	441	13.4
Okoliš-Notranjska	17.100	2.158	12.6
Zajec-Žiri	3.600	330	9.2
Dežman-Zg.Gorenjska	36.000	1.930	5.3
Penič-Slov.Bistrica	26.000	798	3.1
Toš-Lenart	17.700	255	1.4
Skupaj	103.700	5.192	5.7

Na osnovi podobnega seštevka sem leta 1991 ocenil: "Ti podatki nakazujejo možni sklep, da je Slovenija med vojno izgubila okoli pet odstotkov prebivalstva.³⁰ Torej okoli 80.000 žrtev, kar pa je domneva, ki je verjetno previsoka. Predvsem zato, ker so popisane predvsem žrtve na območjih intenzivnejšega delovanja partizanskega gibanja in njegovih nasprotnikov, kjer je bilo žrtev več kot tam, kjer vojni konflikti niso bili tako ostri.

Da bomo lahko korektno prešteli žrtve, je potrebno določiti načela popisa, obenem pa uskladiti terminologijo. Zato je potrebno najprej opredeliti bojujoče se v tej vojni na Slovenskem. Glavna nasprotnika, ki se spopadeta med seboj, sta partizansko gibanje na eni in njegovi nasprotniki na drugi strani (če odmislimo aprilsko vojno leta 1941).

Partizansko gibanje je vodila Komunistična partija, ki je začela upor proti okupatorju, njen cilj je bil revolucionarni prevzem oblasti.

Nasprotniki partizanskega gibanja so bili okupatorji (Nemci, Italijani, Madžari), iz vrst Slovencev pa protikomunisti z aktivno podporo katoliške cerkve, ki so se odločili za sodelovanje z okupatorjem, in drugi sodelavci okupatorja.

V vsakem taboru so bile vloge razdeljene na vojaške, politično-oblastne, vsi so skušali za svoje cilje mobilizirati čimveč ljudi. In vsi vpleteni so bili mobilizacijsko jedro, v katerem so se nato rekrutirale vojne žrtve.

Tretji tabor, ki ni aktivneje posegal v vojni spopad, je pa še kako čutil njegove posledice, so bili civilisti.

V vsakem od taborov so nastopajoči igrali najrazličnejše vloge, mnogi so nastopali v različnih taborih (npr. dezertjerji). V vrstah partizanskega gibanja so bili glavni junaki v partizanskih enotah, v politično-oblastnih strukturah, sodelavci partizanskega gibanja so bili vključeni v politične organizacije, obveščevalno in prekrbovalno mrežo. Ob aktivnih sodelavcih so bili še mnogi pasivni podporniki. Slovenski nasprotniki partizanskega gibanja so bili vaški stražarji, domobranci, raztrganci, verkšuci, vermanshafti, plačani ovaduhi, četniki: Civilisti so bili med žrtvami vojnih operacij, represivnih ukrepov vojskujočih se strani, nesreč.

Dogodki so potekali po svoji logiki. Vse vloge niso bile enako nevarne, še kako važno je bilo, kdaj si bil na prizorišču in na katerem. Faktorji tveganja so bili

³⁰J. Dežman: Številka kot prvina (po)spravnega pogovora. Ljubljanski dnevnik, 27.7. 1991, št.201.

najrazličnejši. Šeparović navaja, da je to, da postaneš žrtev, odvisno od naslednjih faktorjev. Najprej so osebni, ki vključujejo tudi biološke (npr. starost, spol) in psihološke (npr. agresivnost) prvine. Nato so socialni faktorji (npr. poklic, narodnost, ljudje "izven zakona"). Tretji splet je situacijski ("napačen človek na napačnem kraju z napačnim dejanjem").³¹

V drugi svetovni vojni na Slovenskem so faktorji tveganja predvsem spol, starost, kraj bivanja, vojna vloga.

Spol bistveno določa usodo ljudi v vojni. Življenje moških je mnogo bolj ogroženo kot življenje žensk, pa naj bodo vojaki ali civilisti. Sam sem za medvojnjo partizansko okrožje Jesenice ugotovil, da "je bila v vojno aktivno pritegnjena nekako polovica vseh moških in dobra desetina vseh žensk. Med vojnimi žrtvami je bilo devet desetih moških. Od vseh moških jih je zaradi vojne izgubila življenje skoraj desetina, žensk pa en odstotek".³² Verjetno tudi globalna razmerja ne bodo drugačna. Od domnevnih 46.000 žrtev, ki jih navajajo v Narodnosvobodilni vojni, naj bi bilo "okrog 3.500 žensk" ali dobrih sedem odstotkov.³³ Seveda pa je ob tem treba poudariti, da je viktimizacija žena, otrok in ostarelih drugačna.

Druga usodna določenost je bila starost. Vsaka od vojskujočih se strani je skušala mobilizirati čimveč moških, ki so bili v letih, primernih za vojskovanje. Slovensko ozemlje je bilo mobilizacijsko precej izpraznjeno, zlasti tam, kjer so se za nabornike spopadali tako partizani kot njihovi nasprotniki. Predvsem so bili prizadeti moški tistih letnikov, ki so jih klicali v nemško vojsko. V jeseniškem okrožju je izmed 2500 moških letnikov 1916-1926, ki so jih mobilizirali tudi v nemško vojsko, izgubilo življenje več kot 700 oseb.³⁴

Tretji faktor tveganja je bil kraj bivanja oz. kraji, kjer so se prizadeti nahajali v različnih vlogah. Osnovno izhodišče je, da so bili ljudje manj ogroženi v krajih, kjer so bile stalne sovražne postojanke oz. v območjih, kjer se ni razvilo ne partizansko gibanje ne kolaboracija, najbolj ogroženi pa v območjih, kjer je divjala državljanska vojna. Celovitejšega viktimološkega zemljevida Slovenije še ne moremo narisati, vendar zbrani podatki govore o tem, da je bil viktimološki epicenter Slovenije na območjih aktivnega spopada med partizanskim gibanjem in kolaboranti, kjer je bilo žrtev več kot deset odstotkov prebivalstva (predvsem podeželje dela Ljubljanske province); drugi krog pekla je bil v krajih, kjer so potekali predvsem spopadi med okupatorjem in partizani, kjer je bilo žrtev pet do deset odstotkov (Gorenjska, del Štajerske, verjetno del Primorske, morda tudi Ljubljana); manj kot pet odstotkov žrtev pa je bilo na območjih, kjer so bile žrtve predvsem posledica okupatorjevih ukrepov in povojnega partizanskega obračunavanja s civilnim prebivalstvom (del Štajerske, del Primorske). Med koroškimi Slovenci

³¹ Z. Šeparović: Viktimologija, studije o žrtvama, str. 23-24.

³² J. Dežman: Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami - Jeseniško okrožje 1943-1945. Slovenci in država. Ljubljana 1995, str. 235-241.

³³ Narodnosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945, str. 1018-1021.

³⁴ J. Dežman: Vsak tretji. Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni 1942-1945, 2. zbornik, Maribor 1994, str. 43-54.

lahko računamo na podoben odstotek žrtev kot med ostalim prebivalstvom Avstrije - okoli pet odstotkov.

Četrty faktor, ki je ključno vplival na usodo ljudi, je bila vloga, ki so jo igrali med vojno. Židje v Prekmurju so bili iztrebljeni. Od Slovencev so bili najbolj ogroženi domobranci, ki so bili predvsem žrtve povojnih pobojev. Življenje jih je izgubila skoraj polovica. Za jeseniško okrožje sem ugotovil, da je v nacističnih koncentracijskih taboriščih izgubila življenje četrtyina ljudi, v partizanih petina, v nemški vojski okoli 15 odstotkov. Od ljudi, ki so jih zaprli v gestapovsko kaznilico v Begunjah, so jih kot talce ustrelili devet odstotkov.³⁵ Podobne bodo verjetno stopnje ogroženosti tudi drugod po Sloveniji.

Dejavnikov tveganja je bilo še veliko. Omenil sem Žide, ki so jih pobili v skladu z nemško politiko, na Slovenskem je bilo okoli 600 žrtev evtanazije, po vojni so pod partizanski udar poleg domobrancev prišli predvsem Nemci, ki so živeli v Sloveniji. Glede na to, da med vojno ni bilo spoštovanja pravnega reda, je bilo za marsikoga zelo pomembno, kje, kdaj in komu je prišel v roke. In še bi lahko naštevati.

Na vojnem odru se med vojno dogodijo številni dramatični obrati. Storitci postajajo žrtve, žrtve postajajo storilci. Komunistična partija je poslala svoje člane v upor in revolucijo in večina od njih je izgubila življenje. Vendar se je potem Komunistična partija iz žrtve spremenila v storilca. Odločala je o usodi tisočev, odločala je o življenju in smrti, se hitro zbirokratizirala in povampirila. Najtragičnejši obrat iz preganjalca v preganjanca so doživeli domobranci. Mobiliziranci v sovražne armade, ki so prešli v partizanske enote, so bili močna okrepitev partizanske vojske.

Povedal sem že svoje mnenje o nezmernostih, ki si jih je privoščil Silvo Grgič, ko je ocenjeval, koliko so domobranci ogrožali partizane in njihove sodelavce. Gre predvsem za to, da svojih trditev ne opira na prepričljive dokaze. Spor o tem, koliko škode so si prizadejali Slovenci v medsebojnih obračunih, bo trajal še dolgo. Lahko pa postavimo tezo, da so bili Slovenci v vojni tako zaradi medsebojnih obračunov kot zaradi okupatorskega nasilja ogroženi v veliko večji meri kot pa sami okupatorji. Večina operacij, katerih posledice so bile vojne žrtve, je bila usmerjena proti Slovincem. O žrtvah okupatorjev še nimamo celovitih podatkov. Vendar so bile njihove izgube razmeroma skromne. Ob posledicah medsebojnega obračunavanja med Slovenci in preštevanju žrtev okupatorja velja med raziskovalne prioritete uvrstiti še nekaj točk, ki so pomembne zaradi razčiščevanja tako notranjih slovenskih kot mednarodnih razmerij. Sem uvrščam preštevanje žrtev med mobiliziranci v okupatorjeve armade, preštevanje žrtev italijanskih in nemških koncentracijskih taborišč, preštevanje civilistov, ki so jih med vojno in tik po njej usmrtili partizani. Čas je že, da bi izvedeli, koliko je bilo dejansko žrtev domobranskega nasilja na Sv. Urhu, koliko je bilo žrtev v Rižarni, koliko na Rabu. Za italijansko koncentra-

---

³⁵ J. Dežman: Druga svetovna vojna med Julijci in Karavankami - Jeseniško okrožje 1943-1945. Slovenci in država, Ljubljana 1995, str.235-241.

cijsko taborišče na Rabu obstajajo razmeroma prepričljivi dokumenti, da je na samem Rabu umrlo nekaj več kot tisoč internirancev, precej internirancev pa je umrlo za posledicami trpljenja na Rabu v drugih taboriščih.³⁶ Vendar pa v aktualnopolitični rabi nekateri še vedno uporabljajo pretirane številke, npr. "V 14 mesecih je na Rabu umrlo 4.641 žrtev."³⁷

Po vsem povedanem je bolj ali manj jasno, da je izhod iz zmede, v kateri smo glede smrtnih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem, le celovit popis žrtev. Tak popis so opravili v sosednji Benečiji-Julijski krajini. Podatki, ki so jih zbirali o žrtvah, so bili: spol, rod vojske, bojišče, kraj smrti, poklic, ime in priimek, oče, mati, dekliški priimek matere, kraj rojstva, kraj bivanja, stan, funkcija, vloga, enota, datum, okoliščine smrti, pokop. Ta popisni paket je bil v Sloveniji že uporabljen, Alojz Kos ga je uporabil za popis partizanskih žrtev v občini Radovljica.³⁸

Ob terminološki poenotenosti in enotnem popisnem paketu bo možno določiti pogoje za vse, ki bi želeli sodelovati v projektu. Verjetno bo smotrno Slovenijo razdeliti v popisne enote in sukcesivno objavljati in obdelovati zbrano gradivo po pokrajinah. Raziskovalci in ljubiteljski popisovalci so v nekaterih primerih ob popisu žrtev druge svetovne vojne popisali še žrtve prve. S tem se odpira še ena velika tema: popis žrtev prve svetovne vojne.

---

³⁶ B. Jezernik: Boj za obstanek; O življenju Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih. Ljubljana 1983, str. 193-196.

³⁷ I. Žnidaršič: Nekaj podatkov o vojni škodi in pravicah - zgodovinska, pravna in humanitarna dejstva, str. 42.

³⁸ Alojz Kos: Po poti spominov. Radovljica 1990.

Jože Dežman

THE HOSTAGES OF HISTORY? A VICTIMOLOGICAL OUTLINE OF SLOVENIA
IN THE PERIOD BETWEEN 1941 AND 1945

Summary

According to the existing data, the Second World War in Slovenia claimed between 65,000 and 75,000 victims or 4 to 4.5 percent of the population which, in 1941, counted around 1,600,000. As a consequence of repression by the opponents of the partisan movement, between 40,000 and 50,000 partisans, their sympathizers and civilians, or 2.5 to 3.1 percent of the population, died. The forced mobilization of Slovenians into the German army took a further 10,000 lives or 0.6 percent of the population. On the side of the Slovenian opponents of the partisan movement there were over 15,000 victims of 0.9 percent of the population.

A rough schematization of the above figures shows that the occupying forces and their collaborators caused the death of 70 to 80 percent of all the Second World War victims in Slovenia while the remaining 20 to 30 percent died as a consequence of armed conflict or partisan violence.

The death toll, however, represents only the tip of the iceberg in the damage caused by the war. More than 200,000 suffered imprisonment and concentration camps and a similar number were forcibly mobilized by various military formations. Hundreds of years of human life were wasted in this way. Many more suffered the loss of property, savings, earnings and school years. The war left in its wake tens of thousands of invalids (44,520 among the civilians alone), widows, orphans and broken families. One can, therefore, rightly conclude that well over half a million of Slovenians were, in one way or another, affected by the war.

The occupying forces caused the greatest suffering with deportations, internments and mobilizations. The population group most at risk during the war was male (the great majority of victims) of conscript age with the residence in the rural surroundings of the Ljubljana province and belonging to collaborationist formations (almost a half of all the victims).

Damijan Guštin

Žrtev kot objekt in subjekt vojne (Slovenski tisk o žrtvah v letih 1941-1945)

Žrtev je v človeški mitologiji, religiji in tudi etiki, morali, ena od osrednjih tem. V naši civilizaciji, ki temelji v glavnem na krščanski etiki, sicer oplemeniteni z antično-renesančnim humanizmom, pa sploh,¹ Žrtvovati, tudi življenje, za pravo stvar je torej razumljeno kot nekaj pozitivnega. Žrtev² ima dve dimenziji: družbeno in notranječloveško, ko se človek tudi zavestno odloča o žrtvovanju samega sebe, ko se z žrtvijo sprijazni in jo sprejema. Ko pa je žrtveno dejanje izvedeno - in v primeru izgube življena je povsem dokončno - žrtev učinkuje še naprej, v zavesti živih. Individualna žrtev dobi družbeno dimenzijo, učinkuje na druge posameznike in družbene skupine.

Odvzem življenja v vojni ima dvojen namen: da izloči nasprotnika, ki se ga drugače ne da izločiti, in da ga eliminira kot človeško-bitje. V prvem primeru je žrtev torej v vlogi skrajnega sredstva za dosego zmage, cilja; je torej izraz brezobzirnosti izvajanja določene politike, ali če se izrazimo s sodobnimi besedami poglavnika Anteja Pavelića: "Hrvatska je vesela svojih žrtev za uničenje boljše-vizma."³

Čeprav je žrtev le stranski, a neizogiben produkt vojne, pa jo ta postavlja v občečloveškem smislu v ospredje, saj je vojna edini družbeno in celo zakonsko priznan način uničevanja drugih skupin človeške vrste. Odvzemati življenja drugim kljub napredku tehnologije ubijanja, ki postaja vedno bolj brezosebna, skoraj ni mogoče brez skrajnega tveganja izgubiti lastno življenje, kakor tudi reševati življenja svojih, ne da bi tvegali lastno. Vojna spodbuja skrajnostna dejanja. Zato so tudi mogoči tako silni posredni vplivi žrtev na dogajanje. Tako ali drugače postane žrtev objekt čaščenja ali zaničevanja, spomina in pozabljanja, ki gre celo čez običajne etične postulate o pietetnem odnosu do mrtvih.⁴

Druga svetovna vojna je bila sicer še klasična vojna - vendar pa z izpopolnjenimi orožji, ki jih je prinesel tehnološki razvoj pred in še bolj med vojno - v kateri so države stremele za osvojitvijo novih teritorijev in materialnih bogastev, vendar

---

¹ Prim. A. Vuga: Žrtev: slovar religioznih pojmov. Slovenec LXXVI, 7.11. 1992, št. 258.

² J. Pečar: Žrtve vojne - viktimologija vojne. Revija za kriminalistiko in kriminologijo 43, št. 3, 1992, str. 71-79;

³ Slovenski dom (dalje SD) VI, 17.9. 1941, št. 214, str. 1.

⁴ Zgodovinarji smo v želji, da bi se izognili politizaciji in iz čustvene določenosti izvirajoči neobjektivnosti, naredili svojevrsten odklon od realnosti zgodovinskega dogajanja, ko smo želeli žrtve obravnavati izolirano, kot kvantifikacijo realnega dogajanja. Toda gre za nekaj več, saj je žrtev ne le končni seštevek zgodovinarja, demografa, pač pa je bila tudi akter takojšnjega in poznejšega zgodovinskega dogajanja. Akter tudi v svoji povsem pasivni vlogi mrtveca, ko se je objektivno vzeto zgodovina, pa tudi ves svet, za tisto določeno osebo končal.

pa je pomenila tudi vojno proti določenim kategorijam prebivalstva, kot so bili Židje, Romi, v nekem pogledu Rusi, celo Slovenci. Tehnološki napredek je omogočil tudi bojevanje, ki je v veliki meri lahko poseglo tudi proti civilnemu prebivalstvu, ki ga je pritegnilo v vojskovanje kot cilj napada - do končnega atomskega poka, ki je brez vsake izbire moril celotno prebivalstvo dveh mest.

Ker je vojna stanje, ki se razlikuje od običajnega, zahteva tudi oblikovanje drugačnih družbenih vrednot. Žrtvovanje je pomemben sestavni del vojne, zato je ustvarjanje ustreznega sprejemanja žrtve oblastni eliti pomemben sestavni del obveščanja in propagande. Nameni, ki jih ob tem hoče doseči, so na eni strani ublažitev šoka, ki nastane ob smrti sovojakov in svojcev, "dobrih", "naših", motiviranje ob njihovi smrti in potešitev frustracije ob smrti "onih", "slabih". Seveda je del tega občutja vsajen globje v človekovo zavest, kot je mogoče to doseči z medijsko obdelavo, vendar pa je ta občutek še težje merljiv kot vpliv medijev.⁵ Ni mogoče podcenjevati neposrednega vpliva oblastnih dejavnikov na pisanje časopisja,⁶ bodisi v pozitivni smeri - kaj je treba pisati - bodisi v negativni - cenzura, vendar pa to ne spreminja dejstva, da je v mešanju teh silnic časopisje pisalo tako, kot pač je - in le to je predmet te analize.

1. Odnos do žrtvovanja

"Žrtev se ne bojimo, temveč vemo, da brez njih ni, ne bo in ne more biti svobode. Vsak pravi bojevnik za svobodo slov. naroda je danes pripravljen žrtvovati vse - zdravje, družino, življenje. (...) Iz naših žrtev, ki jih občudujemo, raste nezlomljiva borbenost in pripravljenost na nove žrtve."⁷ je zatrdil pisec, najbrž eden od vodilnih mož narodnoosvobodilnega gibanja, v enem zgodnejših Slovenskih poročevalcev. Narodnoosvobodilno gibanje, ki je zastavilo svojo akcijo zoper okupacijo, je moralo računati na velike žrtve, ljudi k njim spodbuditi, a tudi pripraviti. V tem mu je bilo v veliko pomoč komunistično jedro, ki je bilo že prej vzgajano v osebнем žrtvovanju za kolektiv.⁸ Še kako prav jim je prišel poziv vseslovanskega kongresa v Moskvi: "Mi hočemo za vsako ceno in ne glede na žrtve (...) uničiti jarem nemškega fašizma."⁹ Pozivanje na žrtvovanje je bilo stalnica, spreminjala se je le utemeljitev: "Velika zmaga, ki je pred nami, je vredna da žrtvujemo zanjo vse."¹⁰ je trdil eden od člankov v Partizanskem dnevniku pozno jeseni 1944.

⁵ V razpravi so kot mediji upoštevani predvsem časopisi, ki so izhajali v Ljubljani: Slovenski dom, Slovenec, in ilegalno časopisje narodnoosvobodilnega gibanja: Slovenski poročevalec, Partizanski dnevnik, Ljudska pravica, Mladina.

⁶ Prim. npr. odnos do vojnih dopisnikov v Phillip Knightley: Prva žrtev; Vojni dopisnik kot junak, propagandist in ustvarjalec mitov od krimske do vietnamske vojne. Ljubljana 1981, str. 241-295.

⁷ Slovenski poročevalec (dalje SP) II, 16.8. 1941, št. 12, Zgodovinski polet slovenskih narodnih sil.

⁸ Prim. Delo, organ centralnega odbora KPS, januar 1941, št. 3, Resolucija pete konference KPJ.

⁹ SP II, 17.8. 1941, št. 13, Manifest vseslovanskega sestanka v Moskvi.

¹⁰ Partizanski dnevnik (dalje PD) II, 24.9. 1944, št. 254, Zmaga je blizu. Prim. tudi SP VI, 1. 3. 1945, št. 7, O dolžnosti in žrtvovanju, s premislekom, kaj je res žrtev.

Bolj zapleten je bil motiv strani, ki se je postopoma oblikovala kot opozicija zoper Osvobodilno fronto. Potem ko se je opredelila za podreditev dejstvu okupacije in okupatorjem, je bila njena skrb že od prvih dni okupacije to, da ne bi Slovenci počeli ničesar, kar bi povzročalo nepotrebne žrtve¹¹; nasprotniki so to taktiko poimenovali taktika čakanja. "So med Slovenci ljudje, natovorjeni s starimi grehi nad narodom, ki bi radi zagodrnjali: kaj ni škoda žrtev, kaj še ni prezgodaj? Te ljudi vprašamo: Gospoda, koga in kaj ste vi žrtvovali za svobodo slovenskega naroda in kaj daje vam moralno pravico, da svarite pred žrtvami tiste, ki so pripravljeni žrtvovati vse?"¹² In še bolj neposredno: "Kdor danes, ko se bije vojna na življenje in smrt podjarmljenih in ogroženih narodov, ne ve in ne zna nič boljšega kot svariti pred "prevelikimi žrtvami", ta pomaga objektivno prav tistim, ki sejejo smrt."¹³ Sredinsko stališče je poskušalo doseči uravnovešanje: "Žrtve nepremišljenih ubojev in sabotraž so velikokrat čisto nepotrebne in bolj škodljive kot pa koristne, ker ženejo del ljudi v nepremišljen odpor in s tem v naročje okupatorjev, po drugi strani pa zapravljajo energije, ki ki jih bomo tako krvavo potrebovali v usodnem trenutku. (...) Nismo za strahopetno uslužnost okupatorjem, tudi ne za ceno žrtev, toda mero je tudi tukaj treba poznati."¹⁴

Glavni nasprotni argument je bila nesmiselnost žrtev maloštevilnega naroda, glede na to, da se vojna odloča na velikih bojiščih. "Slovenci! Ne igravimo se s slovenskimi življenji. Danes je čas dela in priprav. (...) poslušajmo resne glasove in klic svoje vesti, ki nam pravi, naj ohranimo to peščico Slovencev živo."¹⁵ Ob nastopu službe ljubljanskega župana se je na meščane obrnil general Rupnik: "Ta družba (...) zaslepljeni del naše mladine pa hujska v nezakonito vojno, ki zahteva od našega naroda strašne in popolnoma nekoristne žrtve, da nam zato grozi popoln propad."¹⁶ Skrajni primer nakazovanja, da OF sili v početje, ki je povsem nesprejemljivo, je zabeležen kot pogovor z dr. Milanom Lemežem poleti 1941 v Ribnici. "Ko ga je dotični vprašal, čemu te žrtve, je dobil odgovor: Žrtve morajo biti! Zato moraš tudi ti za njimi. - Ne moram. Sicer pa imam ženo in otroka. - Ti si egoist!" ga je zavrnil dr. Lemež.¹⁷ Ta Lemežev poudarek je propagandno pisanje Slovenskega doma še večkrat zajedljivo oponeslo. "Žrtve morajo biti", naj bi zatrjevali predstavniki OF nasprotnikom in ti jim vračajo ledeno posmehljivo obnaševanju zločinov partizanov na osvobojenem ozemlju spomladi in poleti 1942.¹⁸

¹¹ SD VI, 11.4. 1941, št. 83, Slovenci, Ljubljanci; 15.11. 1941, št. 85, Ljubljana je ostala mirna in dostojanstvena. ("Nikar nepremišljenih dejanj posameznikov, ker bi od teh trpela celota, vsa Ljubljana, ves narod!"). Prim. tudi letake Slovenci, Slovenke in Slovenci, združimo se! (Združeni Slovenci) iz jeseni 1941, Slovenci!, Združena Slovenija št. 1 (1941). Glej B. Repe: Mimo odprtih vrat, Ljubljana 1988, str. 45, 46, 49.

¹² Glej op. 7.

¹³ SP II, 23.8. 1941, št. 14, Ognjeni krst slovenskih partizanov.

¹⁴ Okrožnica št. 1 (1941) (Združeni Slovenci), Slovenci! Združimo se! Glej B. Repe, nav. d., str. 46.

¹⁵ Svobodna Slovenija (1941), št. 1, Slovenci!. Glej B. Repe, nav. d., str. 49.

¹⁶ SD VII, 6.6. 1942, št. 126.

¹⁷ SD VII, 30.9. 1942, št. 222, Ribniška dolina obtožuje svoje krvnike.

¹⁸ V znamenju Osvobodilne fronte, Dokazila o grozodejstvih komunizma v Ljubljanski pokrajini. Ljubljana 1943-XXI, 184 str.

2. Odnos do žrtev

Če je žrtev v principu bodisi dobra, bodisi vsaj nevtralna, je pričakovati, da bo odnos do nje še toliko bolj poudarjeno pozitiven. V dobro žrtvam učinkuje tudi tradicija, zapovedana pieteta do mrtvih. In res, lastne žrtve na eni in drugi strani so skrbno obeležene.

Na odporniški strani prvi padli partizani in aktivisti dobe časopisne osmrtnice, pozneje v glavnem le pomembnejši aktivisti in poveljniki. V obliki osmrtnice Avgustu Žigonu je konec julija 1941 v tisku nastopila prva omemba konkretne žrtve.¹⁹ Po ustrelitvi prve skupine talcev - pripadnikov krške partizanske skupine je Slovenski poročevalec objavil osmrtnico s posvetilom: "Vaša smrt bo le še razplamtela odpor slovenskega naroda! Živi ste se borili proti zatiralcem, vaš mučeniški spomin je goreč poziv na neizprosni odpor, na žilavo borbo do zmage!"²⁰

Vojaški komunikacije in poročila o bojih v odporniškem tisku so običajno vsebovala tudi podatke o lastnih izgubah v bojih, posebno če so bili manjši od pripisanih sovražnikovih.²¹ V prvih so sledile tudi posebne osmrtnice za padle partizane, pa tudi člane KPS in njene politične funkcionarje.²²

Toda ne mine dolgo, ko se mnogo raje uporablja dejanje samo, žrtev v propagandnem nastopu zamenja zločin; propaganda začne iskati storilca, krivca, ne zadovolji se več zgolj z žrtvijo: "To so nadvse jasni zločini nad narodom, ki vpijejo k Bogu po maščevanju, zločine ki vedno bolj in bolj očitujejo svojo ost proti veri in cerkvi."²³ Najbrž gre na eni strani za učinkovanje prepogostega omenjanja žrtev, ki bi lahko delovala deprimirajoče, na drugi pa za potrebo, da se dosežen efekt (ogorčenje, odklonitev) usmeri v dejanje. Brez žrtve ni možno, a dobi stransko vlogo.

Podobno je na nasprotujoči strani. Za prvo žrtev, ki je padla za svobodo slovenskega naroda, je Slovenski dom razglasil kar dr. Franca Kulovca, v bombardiranju Beograda ubitega ministra, ki so ga v osmrtnici imenovali prvega padlega vojaka za domovino.²⁴ V prvih mesecih je bilo dojemanje žrtev bolj senzibilno, saj so bile žrtve še relativno redke. Tako je bila obeležena smrt policijskega agenta Viktorja Jagodica, ki je padel v obstreljevanju z Marjanom Majcnom v Šiški avgusta 1941.²⁵ Toda številne smrtne kazni na nemškem delu slovenskega ozemlja so šle mimo uradnega časopisja dokaj neprizadeto, pa čeprav

¹⁹ SP II, 25.7. 1941, št. 9.

²⁰ SP II, 9.8. 1941, št. 11.

²¹ SP II, 16.8. 1941, št. 12, Komunique poveljstva slovenskih partizanskih čet; Napad na žandarmerijo v Zagorju; 23.8. 1941, št. 14, Ognjeni krst slovenskih partizanov;

V članku Ognjeni krst slovenskih partizanov je pisec izrecno zatrdil: "Njihove žrtve so neprimerno manjše od žrtev okupatorjev."

²² SP II, 23.8. 1941, št. 14; Delo, organ centralnega odbora KPS, avgust 1941, št. 2, september 1941, št. 3, februar 1942, št. 1

²³ SD VII, 27.4. 1942, št. 94, Nova grozodejstva morilskih tolp.

²⁴ SD VI, 7.4. 1941, št. 79, Voditelj dr. Kulovec - prvi padel v boju za svobodo; SD 9.4. 1941, št. 81.

²⁵ SD VI, 12.8. 1941, št. 184, Slovesen pokop žrtve, padle v izvrševanju službe.

je šlo za 26 mrtvih (ustreljenih) Slovencev.²⁶ Mnogo bolj so občutljivi v ilegalnem časopisju: "Na sto in sto je poklanih, koliko pa jih je vrženih v ječo!. Otroke nam more in jih žive sežigajo!"²⁷

Pravi preobrat v ljubljanskem legalnem časopisju je nastal marca 1942, ko so bili v kratkih razmakih likvidirani Franc Župec, Jaroslav Kikelj in duhovnik Hubert Leiler. Zlasti tisk katoliške provenience je postal naenkrat zelo izčrpen v predstavitvi vprašanja partizanskih zločinov. Zakaj je prav tedaj nastopila sprostitev italijanske cenzure, iz tiska ni mogoče ugotoviti. Dotedaj legalni časniki očitno niso smeli pisati o nasilnih smrtih. Osmrtnice žrtev Varnostnoobveščevalne službe v njih so take, da ni mogoče razbrati, da gre za nasilne smrti. Fanouš Emmer in Avgust Praprotnik²⁸ bi povsem lahko umrla tako, kot so drugi spoštovani udje meščanskega občestva.

Toda 21. marca 1941 je Slovenski dom prvič izšel s povsem nedvoumnim naslovom Zločinski umor slovenskega katoliškega mladeniča;²⁹ gre za Franca Župca, podzaupnika direktorija Univerzitetne mladine Ljubljanske pokrajine (OUL) in dejavnega člana Katoliške akcije. Časopis ga je razglasil za "žrtev divjaškega komunizma" in obenem "simbol slovenskih kulturnih naporov in požrtvovalnosti do groba (...)"³⁰, celo za "prvo nedolžno žrtev iz katoliških vrst".³¹

Zatem se je spirala vrtela vedno ostreje. Že čez dva dni je moral katoliški tabor zabeležiti novo bolečo žrtev: v atentatu je v Ljubljani padel Jaroslav Kikelj, predsednik Katoliške akcije za študente in član direktorija OUL.³² Obema so priredile pravi demonstrativni pogreb z množično udeležbo. V pogrebno povorko so se uvrstili tudi najvišji okupacijski civilni in vojaški odličniki in najvišja duhovščina s škofom na čelu.³³ Istočasno je umrl po treh tednih v atentatu hudo ranjeni duhovnik Hubert Leiler. V splošnem ogorčenju je dobila tudi njegova smrt posebno težo. Matija Škrbec je v nagrobnem govoru ugotovil, da "njegova smrt pomeni tudi grožnjo vsej duhovščini. Toda bolj kot kdaj prej je duhovščina združena okoli svojega škofa."³⁴ Višek je dosegla ta javna manifestacija ob pogrebu dr. Lamberta Ehrlicha, ki so se ga udeležili vsi najvišji okupatorski in slovenski odličniki, razen škofa, ter okoli 8000 do 10.000 ljudi.³⁵

Okupatorji opravljajo pogrebe z vojaškimi častmi, uredi nova vojaška pokopališča, dostojanstveniki se poklanjajo "manom italijanskih vojakov" na starih in novih vojaških pokopališčih. Vojaško pokopališče italijanskih vojakov

²⁶ SD VI, 12.8. 1941, št. 184, V treh vrstah; 14.8. 1941, št. 186, Brezobziren nastop proti komunistom.

²⁷ Prim. letak Slovenci, Slovenke (Združeni Slovenci) B. Repe, nav. d., str. 45.

²⁸ Prim. SD VI, 9.12. 1941, št. 283; VII, 23.2. 1942, št. 44;

²⁹ SD VII, 21.3. 1942, št. 64.

³⁰ Prav tam.

³¹ SD VII, 23.3. 1942, št. 65, Tisoči so spremili do groba žrtev zverinskega umora.

³² Prav tam.

³³ Prav tam.

³⁴ SD VII, 25.3. 1942, št. 66, Slovenski duhovnik - nova nedolžna žrtev komunističnih morilcev; 26.3. 1942, št. 67, Pristrčno slovo Ljubljane od ubitega duhovnika Huberta Leilerja.

³⁵ SD VII, 1.6. 1942, št. 122, Ljubljana se je zgrnila okrog groba dr. Ehrlicha in Rojica.

iz prve svetovne vojne na Žalah v Ljubljani so novi pokrajinski oblastniki spremenili v obvezno mesto protokola.³⁶ Vsak pomembnejši funkcionar, ki je prišel iz Rima v novo pokrajino, je obiskal tudi italijansko vojaško pokopališče, položil venec, s tem poudaril italijanske sledove.³⁷ Ob svojem drugem obisku v Beli Krajini je visoki komisar Grazioli obiskal tudi novopostavljeno vojaško pokopališče v Črnomlju in "se poklonil manom padlih vojakov italijanske vojske".³⁸ Ob prvi obletnici prihoda italijanskih čet v Ljubljano se je visoki komisar "spomnil slavne žrtve padlih" s tem, da je obiskal vojaško pokopališče, kjer so eden poleg drugega ležali "naši padli prejšnje in sedanje vojne".³⁹

Posebna oblika zaznavanja žrtev je bilo tudi spremljanje izgub na svetovnih bojiščih. Nasprotna stran je sprva imela pomembno prednost, saj ji je vsaj v prvem obdobju vojne razvoj dogodkov šel v prid. Kaj ugodno je bilo bralcem sporočati iz tedna in teden koliko tisočev sovjetskih vojakov je bilo "uničenih"⁴⁰, a vendar ne povsem lahko, če je hkrati zahodno britansko in ameriško časopisje preverjalo navedbe njihovih lastnih izgub.⁴¹ Toka vesti z zavezniške strani pač ni bilo mogoče povsem zapreti. Tudi ilegalno odporiško časopisje se je posluževalo, če je le bilo mogoče, zlasti vzhodne fronte in objavljalo izgube nemške in satelitskih armad, ki so bile v sovjetski uradni interpretaciji še grozljivejše.⁴² Žrtve ekspedicijske armade na vzhodni fronti so pospremili s pompoznim, pretiranim člankom, v katerem so jih slavili kot "najslavnejše dejanje v zgodovini človeške omike".⁴³

Spomladi 1943 je skupina piscev in propagandistov OF nasprotujoče strani izdala v knjižni obliki prvo zbirko gradiva, ki je povzela ali navedla veliko večino gradiva o žrtvah, ki ga je objavilo dotedaj ljubljansko časopisje. V *znamenju Osvobodilne fronte* je knjižica označila vse žrtve svoje strani, vendar pa je tudi ta knjižica jasno namenjena govoru "o grozodejstvih komunizma v Ljubljanski pokrajini", kakor pravi podnaslov, so torej žrtve le vzporeden produkt.⁴⁴ Vendar pa je v knjižici prva sistematična slika žrtev protikomunistične strani, bolj rečeno žrtev, ki so bile za ta tabor argument v osnovnem sporočilu knjige: "Osvobodilna fronta je ne le v službi naših narodnih sovražnikov, temveč je sama poglavitni

³⁶ SD VI, 30.4. 1941, št. 98, V čast italijanskim žrtvam iz svetovne vojne; 26.5.1941, št. 119, Eks. Minister Bottai si je v soboto ogledal slovenske kulturne ustanove, grad in italijansko vojaško pokopališče.

³⁷ SD VI, 26.5. 1941, št. 119.

³⁸ SD VII, 24.11. 1942, št. 269, Ljudstvo Bele Krajine je prisrčno sprejelo Vis. komisarja in mu dokazalo hvaležnost ter zadržilo zvestobo.

³⁹ SD VII, 13.4. 1942, št. 82, Slovesnosti ob obletnici prihoda italijanskih čet v Ljubljano.

⁴⁰ SD VI, 20.9. 1941, št. 217, Nemška vojska zasedla Kijev, prestolnico Ukrajine.

⁴¹ SD VI, 23.9. 1941, št. 219, Angleško pretiravanje o nemških žrtvah v Rusiji.

⁴² SP II, 11.7. 1941, št. 8, 14 dni vojne na Vzhodu; 30.8. 1941, št. 15, Lozovski: Rezultat dvomesečne vojne. V sovjetski verziji so navajali naslednje številke: lastne izgube 150.000 padlih, 110.000 pogrešanih, 440.000 ranjenih. Nemške izgube: 2.000.000 ubitih, ranjenih in ujetih.

⁴³ SD VIII, 12.3. 1943, št. 58, Italijanske žrtve v Rusiji - najslavnejše dejanje v zgodovini človeške omike.

⁴⁴ V *znamenju Osvobodilne fronte*, Dokazila o grozodejstvih komunizma v Ljubljanski pokrajini, Ljubljana 1943-XXI, Ljudska tiskarna, 184 str. Cena 8 lir. Knjiga je izšla konec marca 1943. Prim. SD VIII, 30.3. 1943, št. 71, V *znamenju Osvobodilne fronte*.

sovražnik našega ljudstva.”⁴⁵ Poleg samih navedb vosovskih likvidacij v Ljubljani so podali sistematičen pregled civilnih žrtev po 28 župnijah v Ljubljanski pokrajini (od okoli 200), navedli vidnejše ubite podeželske veljake, duhovnike, člane Katoliške akcije.⁴⁶ V tem delu je navedenih 347 oseb. Za Loško dolino navaja tudi načrt likvidacij, ki naj bi jih izdelala partizanska stran spomladi 1943. Obsegal naj bi okoli 500 imen. V publikaciji *Črne bukve* leto pozneje so zatrdili, da načrt ni ostal le načrt, pač pa je partizanska stran dejansko likvidirala (ali izzvala represalije) v Loški dolini in Ložu okoli 500 ljudi.⁴⁷

Leto pozneje je ista skupina izdala popolnejšo in posodobljeno podobno publikacijo *Črne bukve*.⁴⁸ V njej najdemo nove številke žrtev, zlasti takoj po kapitulaciji Italije. Med zajetimi in v Kočevju in Ribnici zaprtimi 758 pripadniki MVAC naj bi bilo 329 žrtev.⁴⁹ Najpomembnejši del knjige je abecedni seznam civilnih in vojaških žrtev protikomunistične strani. Vsebuje nekaj stotin imen, ki pa po mnenju sestavjalcev “predstavlja komaj petnajstino vsega števila žrtev Osvobodilne fronte v Ljubljanski pokrajini”.⁵⁰ Dejansko vsebuje okoli 980 imen.

Toda nemogoče je, da bi žrtve obeh strani obravnavali enako. Lastne žrtve so precenjene, nasprotnikove podcenjene, ali kot se je pred leti izrazil kolega, delijo se v “svoje, ki so spomina in obžalovanja vredne, in nagnusno sovražno zalego, ki je ni vredno imenovati.”⁵¹ Pomemben element odnosa do nasprotnikove žrtve je tudi njegova tradicionalna pravica do dostojnega pogreba. V vojni to naenkrat ni več samoumevno. Sovražniku pogreb ni več zagotovljen. Tudi pogreba se ni bilo vedno dobro udeležiti, saj je lahko razumljen kot (politična) demonstracija. Narodnoosvobodilno gibanje naj bi večkrat poskušalo preprečiti udeležbo na pogrebih likvidiranih.⁵² In nasprotno, udeležba je za drugo stran že dokaz, da se strinja s pokojnikovim delovanjem: “4303 kropilci so dokazali, kako presoajajo zločinsko streljanje. In tisoči, ki bodo še danes in jutri ter v nedeljo pomolili pred žrtvama (...) pa naj še bolj jasno potrdijo, kako obsojajo podtalno zločinsko dejanje.”⁵³ Marsikdaj je mogoče zaznati, da je truplo tudi po smrti ostalo predmet sovraštva. Tako ljudje najdejo trupla po bojih, po zločinih ene ali druge strani.⁵⁴

⁴⁵ Prav tam, str. 6.

⁴⁶ Prav tam, str. 27-119.

⁴⁷ V znamenju Osvobodilne fronte, str. 160-166; *Črne bukve*, str. 79, 89. Po publikaciji komisije vemo, da je to pretiravanje, saj je partizanskih žrtev v vsem času vojne le 119, (sami so jih našli 86 oziroma 91), do kapitulacije pa je bilo vseh žrtev 369. Prim. S. Okoliš: *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, str. 62-63.

⁴⁸ *Črne bukve*, O delu komunistične Osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu. Ljubljana 1944, 247 str.

⁴⁹ *Črne bukve*, str. 120-121.

⁵⁰ *Črne bukve*, str. 136-162.

⁵¹ Jože Dežman: *Pravica do smrti, Žrtve druge svetovne vojne pri nas, okrogla miza*. Borec, XLI, maj-junij 1989, št. 5-6, str. 593.

⁵² Glej op. 35; SD VII, 17.6. 1942, št. 135, Nove žrtve komunističnega nasilja (“Kljub temu, da so partizani po stari navadi razglasili, da bo vsak, kdor bo šel na pogreb, ustreljen, ...”) Primera se nanašata na pogreba dr. Ehrlicha in župana občine Brezovica.

⁵³ Glej op. 35.

⁵⁴ SD VII, 5.6. 1942, št. 125, Komunisti še naprej more zavedne slovenske fante.

Dojemanje nasprotnikovih, bolj sovražnikovih žrtev je obeleženo z mnogo večjo neobčutljivostjo, ki včasih preide v zmerjanje (izdajalec, denunciant, komunistični tolovaj, morilec) in (celo javno manifestirano) zadovoljstvo nad njihovo smrtjo. To je oponesel Ljubljčanom generalni vikar Nadrah: "In če nekdanjo lepo, slovensko belo Ljubljano vprašam, kakor nekdanji veliki duhovnik Kajfa pismarje in farizeje: Kaj se vam zdi, mi zdaj ne več bela ampak vsa rudeča odgovarja: Smrti je vreden!"⁵⁵

3. Instrumentalizacija žrtve (žrtev v povezavi s ciljem)

Žrtev je argument za obe strani, vendar z nasprotnim predznakom. Žrtev podkrepljuje različne stvari, toda s skupnim motivom: naša stvar je zato tehtnejša in več zaleže.

Pogosto je politično poentiranje: "Reakcionarna skupinica *Prebujene Slovenije* je izdala svojo drugo okrožnico (...), hkrati pa poziva na boj proti Komunistični Partiji, dobro vedoč, da so komunisti doslej največ žrtvovali v osvobodilni borbi. Kdor se danes bori proti Komunistični partiji - ta je na isti postojanki, kakor so nemški in italijanski zatiralci, ta je sovražnik in izdajalec lastnega naroda."⁵⁶ Gre za zelo zgodnjo kapitalizacijo žrtev, vsekakor prvi zaznan primer, v času ko še politični fantasti niso mislili na konec vojne. Tik pred njim pa - se že nakazuje utemeljevanje bodoče ureditve z argumentom žrtev. "Govorila je (V. Tomšič, op. p.) ženam o vprašanih bodočega miru, tistega miru, ki mora zrasti na temelju, zgrajenem iz kosti in krvi tisočev naših najboljših sinov."⁵⁷

V utemeljevanju velikega prizadevanja, da bi popisali čimveč vojnih zločinov nad slovenskim ljudstvom, ki so jih storili okupatorji ali z njim sodelujoči, so nujno nastopile tudi žrtve: "Kar je ostalo živih, je zajela velika in sveta dolžnost, ki nas veže na padle žrtve: zasledovati zločince in ne odnehati prej, dokler ne bo kaznovano sleherno grozodejstvo in poravnana vsa škoda..."⁵⁸

Podobno se je obnašala tudi druga stran. Zanj so bile zaradi okoliščin - pasivizacije, ki jo je sama zastopala - pomembne predvsem žrtve, ki so padle pod partizanskim nasiljem na osvobojenem ozemlju, posredno pa so krivili partizane tudi za žrtve, ki jih je povzročal italijanski okupator. Sprva so to opozorila: "In vprav ti zločinci, Slovenci so tisti, ki govore o vaši bodočnosti. Če bodo tako nadaljevali, bo edina bodočnost Slovencev na pokopališču."⁵⁹ Žrtve v boju s partizani so medijsko izrabljene: "Žrtve, ki so padle, naj nam bodo za vzgled v nesebičnem delu in odločni borbi proti vsem, ki hočejo s pobijanjem svojih bratov doseči svoje umazane cilje."⁶⁰ In nekoliko drugače, a vsebinsko enako: "Nedolžne

⁵⁵ SD VII, 1.6. 1942, št. 122, Ljubljana se je zgrnila okrog groba dr. Ehrlicha in Rojica.

⁵⁶ SP II, 23.8. 1941, št. 14, Izdajalci iz "Prebujene Slovenije".

⁵⁷ PD II, 13.5. 1945, št. 61, "Ne bomo prenehale z borbo vse dotlej, dokler ne kaznujemo poslednjega zločinca."

⁵⁸ PD II, 2.9. 1944, št. 232, Ves narod piše obtožbo.

⁵⁹ SD VII, 31.1. 1942, št. 25, Nove žrtve "partizanskega" nasilja.

⁶⁰ SD VII, 18.6. 1942, št. 136, Morilci nadaljujejo svoje zločinsko delo.

žrtve komunističnega terorja pa bodo vedno strahovito obtoževale početje komunističnih zločincev in ga pritirale do obsodbe.”⁶¹ A vendar je obsodba premalo, treba je ljudi pripraviti do dejanj: “Spričo tega imenika umorjenih in ranjenih bi morali reagirati tudi najbolj plašni.”⁶²

Posebna oblika instrumentalizacije je tudi kopičenje (štetje) žrtev, seveda tistih, za katere se je kazal propagandni interes. Narodnoosvobodilno gibanje je bilo v tem pogledu objektivno v težjem položaju, saj ni imelo podrobnejšega pregleda nad lastnimi žrtvami, še manj pa želje, da bi objavljali vse izgube, saj bi to lahko postalo kontraproduktivno. Vendar so se okoliščine spremenile v drugi polovici vojne, ko so seštevki žrtev postali podlaga za obtoževanje vojnih zločincev. Tako se je začelo jeseni 1944 pisati o 4500 ali 4700 mrtvih internirancev na Rabu, o 8000 žrtvah italijanske okupacije v Ljubljanski pokrajini, o 1000 talcih, ki so jih taisti postrelili,⁶³ o 80.000 žrtvah nemške okupacije na Štajerskem.⁶⁴ Zdaj so bile to opeke za zidanje zahtev po Primorski, za izročitev italijanskih vojnih zločincev, za dokazovanje kako mora priti ura “stroge, a pravične sodbe” ob koncu vojne.⁶⁵

V drugem taboru opazimo popoln (zapovedan) molk o številu mrtvih vse do tistega trenutka, ko so z njimi začeli podkrepljevati zločinskost komunizma in tezo o (boljševiški) revoluciji. Že jeseni 1941 so se pojavili prvi članki, ki so s posebnim poudarkom opozarjali na drugo plat partizanstva, na uboje na podeželju.⁶⁶ Proti koncu aprila 1942 je Slovenski dom izračunal, da so partizani pobili v zadnjih treh mesecih 42 oseb in jih 23 ranili.⁶⁷ Po italijanski ofenzivi so naredili podrobnejši obračun in objavili, da so partizani pobili okoli 1500 civilistov, dotedaj naj bi našli okoli 800 trupel.⁶⁸ Pozimi 1942/43 je številka še narasla in dosegla 4000 žrtev.⁶⁹ V silvestrski pridigi konec leta 1942 je škof Rožman oznanil, da je v iztekajočem se letu izgubilo življenje med 10.000 in 15.000 Slovencev.⁷⁰ V Črnih bukvah so ocenili dotedanje število žrtev, ki jih je povzročilo narodnoosvobodilno gibanje zgolj v Ljubljanski pokrajini na 15.000 oseb, ta številka se ponavlja še večkrat.⁷¹ Spomladi in poleti 1942 naj bi bilo po statistiki “Vrhovnega poveljstva NOV” 3000 ubitih civilistov.⁷²

⁶¹ SD VII, 12.6. 1942, št. 131, Vse obsodbe vreden komunistični zločin.

⁶² SD VII, 23.4. 1942, št. 91, Žrtve partizanov v Ljubljanski pokrajini.

⁶³ PD II, 10.3. 1945, št. 59, Vrana vrani...

⁶⁴ Ljudska pravica V, 1.5. 1944, št. 5, Noben teror ni mogel zlomiti slovenskega naroda.

⁶⁵ Prim. D. Guštin: Tisk narodnoosvobodilnega gibanja 1944-1945 o organih za ugotavljanje vojnih zločinov. Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII, 1993, št. 1-2, str. 111-127.

⁶⁶ SD VI, 20.11. 1941, št. 268, “Junaška dejanja partizanov”; SD VI, 22.12. 1941, št. 294, “Junaštvo” partizanov; SD VII, 31.1. 1942, št. , Nove žrtve “partizanskega” nasilja; SD VII, 6.3. 1942, št. 54, Nov zverinski umor “partizanov”.

⁶⁷ SD VII, 23.4. 1942, št. 91, Žrtve partizanov v Ljubljanski pokrajini.

Opozoriti velja, da se podrobnejše navedbe ne ujemajo s končnim številom.

⁶⁸ SD VII, 10.9. 1942, št. 205, Komunisti so do sedaj pobili okoli 1500 ljudi.

⁶⁹ SD VII, 29.9. 1942, št. 221, Pošteno slovensko ljudstvo - žrtev načrtne komunistične morije.

⁷⁰ SD VIII, 2.1. 1943, št. 1, Človeška in božja bilanca v letu 1942.

⁷¹ Črne bukve, str. 61.

⁷² Črne bukve, str. 71. Postavlja se vprašanje, kdaj je bilo pobitih ostalih 12.000 oseb, saj so tudi sami avtorji označevali omenjeno obdobje za najhujše v vsej vojni.

Spomladi 1942 se je začelo svojevrstno tekmovanje v zadajanju žrtev v vsej svoji krutosti. Sledila mu je takojšnja medijska uporaba. Nemški okupator je že od poletja 1941 objavljaj na velikih lepakih večino usmrtitev pripadnikov odporiškega gibanja na Štajerskem in Gorenjskem; lepake so praviloma izobešali vsaj v občinskih središčih, tako da je njihova usmrtitev bila splošno znana;⁷³ ljudje so zanje izvedeli tudi v prekomejni Ljubljanski pokrajini.⁷⁴ Zdaj je podobno prakso uvedel tudi italijanski okupator, in sicer za na smrt obsojene pred vojaškim vojnim sodiščem ali posebnim sodiščem za zaščito države.⁷⁵ Ko je konec aprila uvedel možnost streljanja talcev⁷⁶ izmed osumljenih protitalijanskega delovanja, je vse ustrelitve talcev začel objavljati v ljubljanskem časopisu. Tako je 29. aprila objavil ustrelitev prvih šestih talcev in nato do ofenzive še ustrelitev 12 skupin.⁷⁷

Italijanski okupator je o svojih žrtvah v neposrednem okolju skoraj dosledno molčal, vendar pa je v centralnem vojaškem uradnem listu objavljaj redni mesečni pregled izgub; njegove povzetke je včasih objavilo tudi ljubljansko časopisje. Značilen pa je podatek, ki ga je objavil italijanski okupator po končani italijanski ofenzivi jeseni 1942. Oznanil je, da je v veliki ofenzivi od julija do novembra 1942 pobil v boju 2654 partizanov, 1625 se jih je predalo z orožjem v rokah, še okoli 1000 pa naj bi jih pokopali oziroma umaknili med boji partizani sami.⁷⁸

4. Zloraba žrtve

Zaradi čustvenega naboja, ki ga vsako omenjanje žrtev vzbudi, so žrtve primerno sredstvo manipulacije, vzbujanja (naj)nižjih instinktov. Pri tem se obe strani razlikujeta, kakor ju je opredeljeval tudi njihov namen.

Narodnoosvobodilno gibanje je žrtve uporabljaj za netenje pravičniškega srda, srda, ki naj izzove in utrdi še ostrejši odpor. Podatke pa je rado pretirajlo in rado je uporabljaj mnogo težkih izrazov: grozodejstva švabobrncev, sadistična zverstva. "Toda vsa grozodejstva in divjanja, ki jih sedaj - tik pred svojim koncem - nad nami počenjaj, bodo drago plačali vodje in njihovi hlapci, do zadnjega vinarja; do zadnje glave."⁷⁹ Čeprav zakrito v frazo o strogi, a pravični sodbi, se je pogosto pokazajlo tudi pozivanje na 'upravičeno' maščevanje: "In vse to

⁷³ Prim. Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Tretja razširjena in dopolnjena izdaja poslovilnih pism za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski. (ured. M. Ževart in S. Terčak). Maribor 1978, str. 16-17; Stane Sinkovec: Begunje; Nemška okupacija 1941-1945. Kranj 1995, str. 210-243.

⁷⁴ SD VI, 12.8. 1944, št. 184; 14.8. 1941, št. 186, Brezobziren nastop proti komunistom; prim. Makso Šnuderl: Dnevnik 1941-1945; I. V okupirani Ljubljani. Maribor 1993, str. 144, 147, 153, 162-163 in dr.; Lojze Ude: Moje mnenje o položaju; članki in pisma 1941-1944. Ljubljana 1994. (Referat o značaju Osvobodilne fronte 15. maja 1942), str. 55-57.

⁷⁵ SD VI, 6.10. 1941, št. 230, Ustanovitev izrednega sodišča; SD VI, 19.12. 1941, št. 292, Obsojeni teroristi; SD VI, 27.12. 1941, št. 297, Izvršena smrtna obsodba nad teroristi; SD VII, 11.2. 1942, št. 34, Dve obsodbi vojnega sodišča v Ljubljani; SD VII, 12.3. 1942, št. 58, Obsodbe pred vojnim sodiščem; SD VII, 27.6. 1942, št. 144, Obsodba in ustrelitev upornikov iz Monte Re (Nanosa, op.p) v Rimu.

⁷⁶ SD VII, 24.4. 1942, št. 92, Važen razglas vojaške in civilne oblasti; SD VII, 8.5. 1942, št. 104, Poostrena določila glede streljanja talcev.

⁷⁷ SD VII, 29.4. 1942, št. 96, Posledice komunističnih zločinov;

⁷⁸ SD VII, 28.11. 1942, št. 273, Proglas poveljnika XI. armadnega zbora.

⁷⁹ Kmečki glas I, 7. 2. 1944, št. 2, Dajali bodo odgovor.

brezmejno sramotenje, trpljenje in žrtve slovenskega naroda naj ne bo maščevano?"⁸⁰

Okupacijske oblasti so žrtve zlorabljale na eni strani kot sredstvo pritiska; njim je bilo najbolj učinkovito preprosto navajanje dejstev ob opozarjanju na posledice. Tako je visoki komisar sporočil članom sosveta: "Od 6. 10. je bilo ubitih 39 tolovajev, ranjenih 10, zajetih 58. Ukrepi bodo še strožji."⁸¹ Podobno vlogo je imelo tudi podrobno poročanje s procesa v Trstu proti 60-članski skupini Slovencev decembra 1941.⁸² Med tipične, a pretresljive načine sodi objavlanje lepakov in časopisnih obvestil o usmrtitvah za povračilo, o smrtnih obsodbah vojaških sodišč, o streljanju tako imenovanih talcev, kar so za Nemci začele prakticirati tudi italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini.

Osvobodilnemu gibanju nasprotujoča stran je uporabila bolj prefinjene propagandne prijeme. Potem ko je spomladi 1942 (prelom predstavlja več ubojev v kratkih časovnih presledkih) začutila, da gre za življenje, časopisje ni več poznalo mere. Zločin in "žrtev divjaškega komunizma" je postala stalna, dnevna tema s pogostim ponavljanjem. Vrstila so se poročila o partizanskih likvidacijah na podeželju in vosovskih v Ljubljani, podkrepljena s poudarjanjem zločinske narave nasprotne komunistične strani in pozivanjem na zaustavitev pobijanja. Dejanja so bila namerno pretirana. Komunisti so bili vedno divjaški, krvavih rok in bosih nog, umor zločinski, grozen, nečloveški, dejanje je bilo grozodejstvo, žrtve so bile zaklane ali vsaj razrezane. "Naš slovenski jezik ni dovolj trd, da bi lahko z njim izrazili strašno trpljenje številnih komunističnih žrtev, ki so padle pod zločinsko roko tako imenovanih "osvoboditeljev".⁸³ Sledi pozivanje na človečnost: "Ali imate srca iz kremenca, da vas nedolžne žrtve, ki ste jim pomagali kopati prezgodnje grobove, ne ganejo?"⁸⁴

Vse to je bila predpriprava za poziv na kaznovanje, povračila prizadejanega. Najprej je bilo pozivanje na božje maščevanje. Škof Rožman je na pogrebu Frančka Župca klical: "Pravični Sodnik, ki si maščevanje sebi pridržal, rotimo Te, maščuj se za nedolžno prelito kri. (...) Gospod maščuj se nad neznanimi, samozvanimi sodniki, nad brezvestnimi morilci in nad vsemi, ki od strasti zaslepljeni njihove zločine podpirajo in odobravajo..."⁸⁵ No, potem ko so prevzeli maščevanje v svoje roke, božje ni bilo več zadostno. "Fantje in možje! Neštevilna razmrcvarjena trupla nemo kličejo iz groba: Maščujte našo kri! Obvarujte naš rod!"⁸⁶ Potem ko je časopisje objavilo več stotin člankov o partizanskih grozodejstvih na prvem osvobojenem ozemlju, je zaželelo, da bi ljudstvo čimprej obračunalo s tovrstnimi 'osvoboditelji'. "Ljudstvo je doživelo grozne dni, zato vpije s številnimi nedolžnimi

⁸⁰ PD II, 22.3. 1944, št. 79, Kaznovali bomo zločince.

⁸¹ SD VI, 6.11. 1941, št. 256, Zasedanje sosveta Ljubljanske pokrajine.

⁸² SD VI, 3.12. 1941 - 16.12. 1941, št. 279-289.

⁸³ SD VII, 9.9. 1942, št. 204, Nova odkritja o komunističnih zločinih

⁸⁴ SD VII, 16.9. 1942, št. 210, Pol leta je minulo od smrti akademika Župca.

⁸⁵ SD VII, 23.3. 1942, št. 65, Tisoči so spremili do groba žrtev zverinskega umora.

⁸⁶ SD VII, 20.11. 1942, št. 266, Komunistična propaganda - poosebljena laž in potvorba resnice.

žrtvami v nebo po pravici in pravičnem maščevanju.”⁸⁷ In v imenu ljudstva sklenilo: “Nepopisen je srd ljudstva na partizane.”⁸⁸

Damijan Guštin

THE VICTIM AS AN OBJECT AND A SUBJECT IN THE WAR

(Slovenian war-time press and the victims in the years between 1941 and 1945)

S u m m a r y

The Second World War years in the so-called Ljubljana province, which was occupied and then annexed by Italy, was, for some, a time of mass resistance against the Italian occupier and, for others, of anti-resistance and collaborationism. A continuous and atrocious armed conflict claimed many victims both among the soldiers in combat and the civilian population, which was subjected to widespread terror by the aggressor in an attempt to subdue it completely. This terror was at its worst in 1942. The objective of the Communist-led national liberation movement was, apart from fighting the aggressor, the seizure of political power which implied the liquidation of many opponents who collaborated with the occupier. The conflict developed into a civil war which lasted from 1942 to 1945.

The national liberation movement propaganda in its underground press (*Slovenski poročevalec* (The Slovenian Reporter), *Ljudska pravica* (The National Right), *Delo* (Labour), *Partizanski dnevnik* (The Partisan Daily)), called upon people to fight Fascism to the point of sacrificing their own life, by exalting the ideals of freedom and independence and stressing that national survival was at stake. The Communists testified to these ideals through their personal example.

The pre-war Ljubljana newspapers (*Slovenec* (The Slovenian), *Slovenski dom* (The Slovenian Home), *Jutro* (The Morning) and *Slovenski narod* (The Slovenian People), continued to be published throughout the war, although in a slightly different form (part bilingual) and censored by the occupier. In compliance with the occupation policy, the press originally avoided the issue of victims, although it did report on the victims of the German aggression in neighbouring areas. Only in spring 1942, following a series of assassinations of prominent politicians accused of collaboration, the press launched a clearly one-sided and consistent campaign against the resistance movement, accusing it time and again of brutal lawlessness and condemning its executions of the most exposed collaborationists. The victims of the liberation movement were often listed and exalted. The victims of this intertwined, trilateral conflict have been a memorial and reminder for everyone involved, however, only those from among one's own ranks. The opponents' victims have been either ignored or despised. Each side has used its victims as an argument written in blood justifying its retaliation, political dominance and orientation.

---

⁸⁷ SD VIII, 19.2. 1943, št. 40, Partizanska krvava roka pri Sv. Križu nad Litijo.

⁸⁸ SD VII, 12.9. 1942, št. 207, Vedno več odkritij o komunističnih zločinstvih.

Boris Mlakar

Epuracija in povojne žrtve v Zahodni Evropi

“Tudi tako kulturna dežela, kot je Francija, je ob osvoboditvi brez usmiljenja in brez velikih formalnosti obračunala s svojimi izdajalci!” Ta navedba iz slovenskega tiska zadnjih let nas še zmeraj na svojevrsten način opozarja na dejstvo, da je imela krvava druga svetovna vojna tudi svoj manj znani epilog oziroma neke vrste nadaljevanje, ki je tudi zahtevalo svoje žrtve. Ob tem ne nameravamo izrecno razpravljati o točnosti ali korektnosti uvodne navedbe, saj bo to sicer razvidno samo po sebi v nadaljevanju, ko bomo podali tudi kopico konkretnih podatkov in števil.

Govorimo seveda o povojnem obračunu s kolaboracijo, za kar se je posebej v zahodni publicistiki in zgodovinopisju po francoskem vzoru - podobno velja za sam izraz kolaboracija - uveljavil naziv epuracija, čiščenje. Da bi lahko ustrezno ovrednotili ta proces, bi morali najprej podati analizo razvoja, ki je privedel do položaja, v katerem se je za del prebivalstva med vojno okupiranih evropskih dežel vojna v bistvu podaljšala. Za nekatere je povojni obračun postal tudi usoden in tako govorimo tudi o t. i. povojnih žrtvah oziroma o žrtvah zaradi vojne, ki pa jih v splošnih seštevkih po logični presoji seveda uvrščamo med vojne žrtve oziroma žrtve druge svetovne vojne. Naše zanimanje za te kategorije prizadetega prebivalstva izvira tudi iz slovenskih razmer, saj je znano - ni pa še v zadostni meri znanstveno proučeno - da je bil na Slovenskem delež povojnih žrtev znotraj celotnega števila žrtev vojne nesorazmerno velik. Ilustrativen je sicer izjemen primer območja občine Cerknica, ki je pravzaprav povod za naše razpravljanje.

Glede na omejen prostor, ki ga imamo na razpolago, bomo kratke oznake posameznih okupacijskih sistemov ter pogojev in oblik kolaboracije podali ob podrobnih obravnavah razvoja v posameznih državah.

Podobno kot sam pojav kolaboracije je bil tudi povojni obračun z njenimi posledicami in njenimi nosilci kompleksen in mnogostranski pojav. Pri tem predstavljajo zahodnoevropske okupirane države, to so bile Norveška, Danska, Nizozemska, Belgija, Francija in Luksemburg, z vidika naše obravnave razmeroma enotno in zaključeno skupino, za katero so značilne številne podobnosti in skupne poteze v procesu čiščenja kolaboracije. Toda če omenimo, da je obstajal tudi “idealni” primer okupacijskega sistema na britanskih Kanalskih otokih, da je v primeru Francije šlo tudi za kolaboracijo “Francoske države” maršala Pétaina, da je na Danskem domača vlada še leta pod okupacijo skoraj nemoteno delovala, da je bil Luksemburg de facto priključen k nemškemu rajhu in da je v Belgiji tudi med vojno važno vlogo imelo razmerje med Flamci in Valonci, smo seveda omenjene skupne poteze kar znatno relativizirali. Kljub temu je skupna obravnava teh dežel upravičena, pač po poglavitnih skupnih značilnostih, tako v pogledu oblik kolaboracije kot tudi epuracije. Podobna je bila njihova usoda tudi ob

koncu vojne. Gre seveda tudi za razmeroma enoten kulturnozgodovinski prostor, ne nazadnje pa so zgodovinopisne in sociološke raziskave epuracije prav v zahodni Evropi daleč pred obravnavami drugod po Evropi.

Tudi v primerih zahodnoevropskih, prej okupiranih dežel, je ob osvoboditvi šlo za stanje prehoda, tranzicije od avtoritarnih, represivnih režimov k demokratični ureditvi. V procesu vzpostavljanja oziroma obnove demokracije je epuracija imela pomembno politično in simbolno vlogo. Nova oblast je nujno težila k pridobitvi legitimnosti, kar je bilo moč doseči tudi z učinkovitim vzpostavljanjem pravnega in pravičnega reda, k čemur je spadalo tudi kaznovanje na eni strani vojnih zločincev ter na drugi strani tudi "nepatrotičnih državljanov". To so kot eno glavnih nalog povojne moralne in demokratične obnove napovedovale vse evropske begunske vlade v Londonu, to so napovedovala, če že ne med vojno izvajala, tudi odporiška gibanja. Za kazenski pregon kolaborantov so se odločali v vseh zahodnoevropskih državah z utemeljitvijo, da mora biti pravici zadoščeno, da je to moralna dolžnost do žrtev avtoritarnih režimov in da je to nujno za vzpostavitev in okrepitev zaupanja v demokracijo. Neizvajanje procesa očiščevanja bi pomenilo tudi izziv za odporiška gibanja, ki so vsaj ponekje že sicer predstavljala grožnjo starim elitam, tudi z odkritimi revolucionarnimi težnjami. To se je tudi ob obračunu s kolaboranti jasno kazalo v Franciji, Belgiji in Luksemburgu, bistveno manj na Nizozemskem, Danskem in Norveškem. Po drugi strani pa je ravno po zaslugi rezistence razvidna tista sestavina epuracije, ki bi jo lahko označili kot maščevanje oziroma povračilne ukrepe, ko je šlo za iskanje najbližjih krivcev za prestano trpljenje ipd. Ob tem je pod videzom pravičnega maščevanja prihajalo tudi do zlorab in zločinov, kar pa so zahodnoevropske države s pravno tradicijo povečini tudi kaznovale.

Subjekti, ki so izvajali epuracijo - v premaganih državah Osi je šlo predvsem za t. i. denacifikacijo oziroma defašizacijo - so bile sprva zavezniške okupacijske oblasti, čeprav le-te predvsem v Nemčiji, Avstriji in deloma Italiji, dalje nova domača oblast prek svojih civilnih, vojaških in izrednih sodišč ter prek administrativnih ukrepov, zatem pa še odporiško gibanje bodisi z divjo ali pa napol legalno epuracijo, pri čemer je npr. v Franciji nova oblast izhajala tudi iz odporišstva ter so izredna sodišča z mešano sestavo - tudi s predstavniki rezistence - predstavljala nekakšno kombinacijo, združitev obeh vej oblasti. Končno bi lahko omenili še "ljudstvo", s čimer razumemo tiste pojave obračunavanja s kolaboranti, ki so jih izvajale neformalne skupine ljudi ali celo posamezniki, ki niso bili vključeni v institucionalne organe ali formacije odporišstva ali pa so to bili le navidez, pro forma, ko je bilo odporišstvo takorekoč zlorabljeno. Množični lov ter zapiranje dejanskih ali namišljenih kolaborantov v zbirna taborišča ob koncu vojne v Franciji, na Nizozemskem in Norveškem gre v veliki meri pripisati prav tej začetni in "spontani" fazi epuracije. Po utrditvi nove oblasti in umiritvi razmer je epuracija postala stvar rednih sodnih postopkov in administrativno-političnih ukrepov.

Ob tem seveda ni bilo mogoče zaobiti problema pravnih podlag za preganjanje kolaboracionistov ter ob tem še problema načelnega spoštovanja človekovih

pravic. Nekateri analitiki so že kmalu ugotavljali svojevrsten paradoks, da je nova oblast kaznovala nedemokratsko obnašanje v preteklosti prav s kršenjem načela pravne države, kar naj bi zmanjševalo legitimnost te oblasti. Kratko rečeno, šlo je za problem ustrezne zakonodaje oziroma določb veljavnih kazenskih zakonikov, ki niso dajali podlage za precejšen del kazenskega obravnavanja kolaboracionistov po vojni. No, nekatere vlade v londonskem eksilu so, soočene z dejstvom, da predvojna zakonodaja ni "pokrivala" vsega raznovrstnega dogajanja med vojno, bodisi v kazenskopravnem kot tudi v ožjem političnem smislu; sprejele zato vrsto odredb in dopolnitev zakonikov, s katerim so v bistvu uvedle retroaktivno kazensko zakonodajo. S tem je bilo kršeno načelo **nullum crimen sine lege**, **nulla poena sine lege**, čeprav so vlade po vojni uporabile več zakonodajnih, administrativnih in sodnih trikov, da bi to dejstvo prikrile. Res pa je, da se je vse to dogajalo v času prelomnih ter še nepoznanih in nedožitih zgodovinskih dogodkov ter s tem tudi v času ustvarjanja novega mednarodnega prava s strani zmagovitih zaveznikov, kar je navsezadnje imelo svoj končni odraz v nürnberških in podobnih procesih. Francija je sicer že tik pred vojno primerno zaostrila svoj kazenski zakonik, medtem ko so druge zahodnoevropske države, kot že rečeno, to storile med vojno ali šele po njej. Večina teh držav je bila že zdavnaj ukinila smrtno kazen, zato so jo zdaj za ekstremne primere zločinstva in kolaboracije ponovno uvajale. V praksi je bilo uveljavljano celo načelo kolektivne krivde oziroma je bilo npr. na Nizozemskem in v Belgiji kaznivo že samo članstvo v raznih kolaboracionističnih organizacijah. Na Nizozemskem so člani takih skupin in njihovi zakonci skoraj avtomatično izgubili nizozemsko državljanstvo. Problem je bil tudi v tem, da so številna medvojna kolaboracionistična gibanja v predvojnem času predstavljala legalna politična združenja, ki so na volitvah dobivala celo do 20 % glasov in je torej šlo za stvar legitimne politične izbire - taka primera sta gibanje VNV med Flamci ter Rex med Valonci. V takih procesih je bila obramba zelo otežkočena, saj je šlo predvsem za ukrepe politične volje oblasti, važno vlogo pa je imelo tudi vprašanje, kdo - v smislu personalne zasedbe - naj sodi kolaborantom. Kot npr. zaključujeta avtorja Luc Huyse in Kris Hoflack, je omenjeni problem julija 1944 zelo jasno izpostavil francoski komisar za pravosodje, namreč, da je v tem pogledu potrebno združiti dvoje zahtev: zahtevo po spoštovanju legalnih oblik in tradicionalnih jamstev republikanske pravice, po drugi strani pa upoštevati zahteve in želje po hitrem sojenju ter dovoliti resistenci, da sodeluje pri sodnem kaznovanju kolaboracije. Šlo je torej tudi za politični pritisk, katerega izraz so bila tudi na široko vpeljana izredna sodišča, na katerih so npr. v Franciji pomembno vlogo imeli laični prisedniki. V Franciji npr. tudi ni bilo nevažno vprašanje legalnosti vichyjske "Francoske države", saj je bilo od tega odvisno, kako soditi za dejanja ljudem, ki jim je bil omenjeni režim legalen ali celo legitim. Omenjena avtorja tako poudarjata, da je v teh državah pri postopkih s kolaboracionisti prevladala "force majeure" in svojevrstna časovno-politična stiska, kar je, kot deloma že omenjeno, privedlo do pravno dvomljivih, a politično začasno opravičljivih proceduralnih bližnjic. Ker je pravna

država tudi v zavesti večine pripadnikov odporiških gibanj bila eden od ciljev njihovega boja proti totalitarnemu medvojnemu režimu, so se vsi kmalu skušali izogibati retroaktivni kazenski zakonodaji, izvzemši pač že omenjene primere. V ta namen je bila priporočena in tudi na široko uveljavljana interpretacija predvojnih zakonov "po potrebi".

Norveška

Norveška je bila med prvimi žrtvami nacistične agresije na zahodno Evropo spomladi 1940, čeprav so boji ob pomoči zaveznikov na severu dežele sicer trajali še dva meseca. Država, ki je štela okrog 3.300.000 prebivalcev, je utrpela med vojno le 4000 smrtnih žrtev, od tega polovico civilistov. Norveška ima sicer žalosten sloves, da je dala svetu vzorčni primer za poimenovanje kvizlingov. Vidkun Quisling je bil vodja norveškega nacističnega gibanja Nasjonal Samling, ki pa so mu nemške oblasti šele 1942 dovolile, da je vzpostavil svoj marionetni režim ter skušal s svojim gibanjem nacistificirati norveško družbo. To mu seveda ni uspelo, kljub temu pa se je okrog 15.000 Norvežanov bolj ali manj prostovoljno javilo v razne nemške oborožene enote, med njimi 4000 v t. i. Waffen SS; zanimiv je tudi podatek o 400 bolniških sestrah kot prostovoljkah.

Takoj po kapitulaciji nemških enot maja 1945 so pričele enote Domovinske fronte z aretacijami in interniranjem vseh, ki so bili osumljeni kolaboracije, narodne izdaje in vojnih zločinov, predvsem pa članstva Nasjonal Samlinga, saj je bila v celoti zasežena njegova kartoteka. Skupno se je tako znašlo v preiskavi skoraj 93.000 Norvežanov ali nekaj manj kot 3 % vsega prebivalstva. Med njimi je bilo mnogo žensk, ki so imele intimne odnose z nemškimi vojaki, ker pa ni bilo zakonske osnove za njihov pregon, so bile kmalu izpuščene. Tiste pa, ki so imele z Nemci otroke (9000 otrok!), so prišle v posebna taborišča ter bile kasneje skupaj z vojaki poslane v Nemčijo.

Na Norveškem je ob koncu vojne imelo pomebno vlogo vprašanje statusa države med vojno, namreč, ali je razglas o premirju 10. junija 1940 dejansko končal vojno stanje med Nemčijo in Norveško ter je šlo nato za "normalno" okupacijsko stanje ali pa je vojna trajala dalje. Načelno in praktično so se odločali za drugo razlago, kar je imelo za posledico veliko strožjo obravnavo vseh oblik kolaboracije oziroma stikov z okupacijsko oblastjo.

Vsi ostali zaporniki in interniranci, ki niso bili kmalu izpuščeni, naj bi načeloma prišli pred sodišče, pri čemer pa je bila zaradi velikega števila osumljencev manj obremenjenim ponujena možnost prostovoljnega prevzema kazni, s čimer bi se izognili sodnim procesom. Povečini je šlo za odvzem državljanskih pravic ter denarne kazni. Več kot 25.000 preiskovancev je tako sprejelo kazen brez procesa, poleg tega dodatnih 3500 oseb na tak način še zaporno kazen. 44.000 oseb je bilo oproščenih zaradi nezadostnih dokazov ter podobnih razlogov, tako da je bilo dejansko v tem t. i. "Rettsoppgjøeret" obsojenih pred sodišči na koncu le dobrih 20.000 oseb. Od teh je bilo 30 ljudi obsojenih na smrt, od katerih jih je

bilo usmrčenih 25. 24. oktobra 1945 je bila tako izvršena tudi smrtna obsodba nad Quislingom, poleg tega pa je smrt doletela še dva voditelja Nasjonal Samlinga. Ostali usmrčeni so bili denuncianti ter zaporniški "biriči". Na smrt je bilo obsojenih tudi 15 Nemcev. Na Norveškem ni bilo pojavov divjih oziroma izvensodnih usmrtitev, kar je bilo sicer značilno za južnejše evropske dežele. Izrečenih je bilo tudi 72 kazni na dosmrtno ječo, največ obsojencev - 4834 - pa je dobilo kazni v višini 1 do 3 let ječe. Stroge kazni po nekaj let zavora so dobili tudi prostovoljci v SS. Okrog 30.000 Norvežanom so bile (mnogim seveda poleg drugih kazni) odvzete civilne pravice, nekaj tisoč jih je bilo odpuščenih iz službe, številni so bili obsojeni tudi na konfiskacije ali na denarne kazni. Med slednjimi se je znašel tudi eden najslavnejših Norvežanov, pisatelj Knut Hamsun, ki je bil zaradi moralne podpore nacizmu ob epizodi v zavodu za duševno bolne obsojen na denarno kazen, predvsem pa je bil nato bojkotiran pri svojih rojakih.

Seveda so bile moralne in socialne posledice tako široko zastavljene epuracije daljnosežne. Ob problemu resocializacije obsojenih in prizadetih pa so se Norvežani izkazali za velikodušne. 1946 sicer večina Norvežanov, posebej levičarske usmeritve, ni bila zadovoljna z izvedeno epuracijo, toda hkrati je večina že odobraval, da se nekdanji kolaboranti lahko vključijo v delo in v podobne socialne položaje. Želja po diskriminaciji je bilo vse manj, čemur je sledila tudi državna oblast, ki je npr. z amnestijo 9. julija 1948 izpustila iz zaporov vse, ki so do tedaj prestali polovico kazni, oktobra 1957 pa je bil izpuščen še zadnji obsojenec na dosmrtno ječo. Po oceni Steina Larsena kljub temu še danes približno 10 % Norvežanov kolaborantom in članom Nasjonal Samlinga ni pripravljeno odpustiti njihovega medvojnega ravnanja.

Danska

Država, ki je štela ob začetku vojne 3.850.000 prebivalcev, je med vojno utrpela približno 4000 žrtev, v glavnem vojakov in mornarjev po raznih svetovnih bojiščih, v okupirani matični Danski pa je izgubilo življenje nekaj sto ljudi, povečini v zvezi z akcijami odporiškega gibanja. Danci so s pogumno akcijo rešili na Švedsko večino od 8000 danskih Judov. Ob nemškem ultimatu aprila 1940 se država ni branila in je bila zasedena brez bojev, tako da je danska država z vlado in upravo vred vsaj navidezno nemoteno delovala do avgusta 1943, ko so okupacijske oblasti zaradi številnih stavk in sabotaj s strani odporiškega gibanja izgubile potrpljenje ter ukinile to stanje avtonomije. Leto dni kasneje so internirale tudi pripadnike danske policije. Že pred vojno je delovala močna danska nacistična stranka Fritsa Clausena, tako da je bil tudi med mladimi Danci kar znaten priliv v razne prostovoljske nemške enote, npr. v SS divizijo Wiking, divizijo Nordland ter t. i. Frikorps Denmark. Skupaj se je na vzhodni fronti bojevalo okoli 8000 Dancev, vendar je bilo 2000 od teh Nemcev in kar polovica od vseh jih je tam tudi izginila.

Po nemški vdaji je bilo aretiranih več kot 22.000 oseb pod obtožbo kolaborantstva in drugih prestopkov. 1. junija 1945 je bil spremenjen kazenski zakonik,

ponovno je bila uvedena smrtna kazen, za sodelovanje s sovražnikom pa je bila pavšalno predvidena kazen štirih let ječe. Še hujše kazni so bile zagrožene za sodelovanje pri policiji, a samo za čas po septembru 1944, torej po omenjeni internaciji redne danske policije. Pred sodišči, tudi posebnimi, je bilo obsojenih 14.500 obtoženih, od tega 112 na smrt in nad 46 od slednjih je bila smrtna kazen tudi izvršena. Divjih izvensodnih usmrtitev tudi na Danskem ni bilo, toda po nekaterih podatkih je odporiško gibanje že med vojno usmrtilo 375 Dancev. 62 oseb je bilo obsojenih na dosmrtno ječo, medtem ko je preživlele prostovoljce doletelo povprečno po dve do pet let ječe, vendar so bili tako ti kot tudi drugi po polovici prestane kazni povečini izpuščeni. 3650 oseb je bilo obsojenih na več kot štiri leta ječe. Omenjeni Frits Clausen je umrl v zaporu še pred obsodbo. Samo članstvo v njegovi stranki sicer ni bilo kaznivo, ker je bila pač legalno dovoljena že pred vojno. Skoraj 10.000 Dancev je začasno izgubilo državljsanske pravice, 3000 pa jih je bilo obsojenih na stalno izgubo teh pravic. Nelojalni nemški "folksdojčerji" iz Danske niso bili izgnani, kot je bil sicer primer drugod po vzhodni in srednji Evropi. Že junija 1946 je bil spremenjen ustrezn zakon, kar je omogočilo omilitev izrečenih kazni.

Nizozemska

Nizozemska je štela okrog 9 milijonov prebivalcev, vojni čas pa je od nje zahteval 248.000 smrtnih žrtev (2,8 % prebivalstva), od tega je bilo le 6000 vojakov, skoraj polovico civilnih žrtev pa so predstavljali odvedeni in usmrčeni nizozemski Judje. Država se je ob nemškem napadu maja 1940 ogorčeno branila, a odpor je bil kmalu zlomljen, vlada in kraljica pa sta se umaknila v London. Prebivalstvo je nato povečini odklonilno do okupacijske oblasti, ki sicer ni vzpostavila kvizlinške uprave, čeprav je imel Anton Mussert, vodja domače nacistične stranke - Nationaal Socialistische Beweging - tudi take ambicije. Odporiško gibanje je bilo večplastno, "razgibano" in ga seveda ni mogoče primerjati npr. s tistim na Balkanu. Pri tem je nekakšno vmesno in včasih dvoumno vlogo imela t. i. Nizozemska zveza. Precejšnje število mladih Nizozemcev se je prostovoljno vključilo v razne nemške oborožene formacije, predvsem seveda člani Mussertove stranke. Vseh Nizozemcev v nemški vojaški službi je bilo okoli 65.000, od tega 25.000 v Waffen SS, omeniti pa gre tudi t. i. Landstorm Nederland, ki bi ga bilo možno primerjati z našim domobranstvom, čeprav so bili motivi za njegov nastanek nekoliko drugačni. V nemški službi je padlo kar okoli 10.000 nizozemskih prostovoljcev.

Aretacije in internacije resničnih ali osumljenih kolaboracionistov so se pričele že ob prvi delni osvoboditvi dežele konec 1944, še bolj množično pa so se seveda izvajale po nemški kapitulaciji. Točnih podatkov ni, toda po oceni Petra Romijna je bilo v začetku zaprtih do 150.000 ljudi. Uradni podatki so šele za stanje sredi oktobra 1945, ko je bilo "v varstvu" vojaških ali civilnih organizacij 96.000 oseb, od tega skoraj 24.000 žensk. Vsak 70. Nizozemec je bil tako po koncu

vojne žrtev neke vrste divje epuracije. Izvensodnih usmrtitev - linčev naj bi pri tem uradno ne bilo, toda pojavljajo se podatki o desetih takih primerih. V kar 106 zbirnih taboriščih je bilo značilno sprva zelo grobo ravnanje z zaprtimi. V celoti je v procesu epuracije bilo v obdelavi kar 452.000 Nizozemcev ali 5 % vsega prebivalstva. Iz tega števila je bilo izpeljanih čez 200.000 formalnih postopkov. Te primere je nato prevzelo 35 posebnih sodišč ter še 19 ljudskih tribunalov, ki so delovala do 1948, med obema tipoma sodišč pa praktično ni bilo nobene razlike. Tudi na Nizozemskem je bila praksa, da je tožilec predlagal kazen in če se obtoženec z njo ni strinjal, je sledil proces. Kar 80 % ljudi, ki jim je bilo to predlagano, je "ponudbo" sprejelo. V celoti pa je bilo od posebnih sodišč na procesih obsojenih 14.500 oseb, od ljudskih sodišč pa približno 50.000 oseb. Izrečenih je bilo 154 smrtnih obsodb, od teh jih je bilo izvršenih 42, tudi Mussert je bil tako ustreljen 7. maja 1946. 14.300 obsojencev je doletela zaporna kazen, od tega 149 dosmrtna ječa, 585 več kot 15 let itd. Prostovoljci v nemških enotah so dobili povprečno štiri do osem let ječe. Kasneje so nekaterim od teh v zameno za ukinitve kazni omogočili služenje v kolonialnih enotah. Okoli 60.000 osebam je bilo odvzeto državljanstvo, med njimi 20.000 ženskam. To je bilo pogosto povezano tudi z odvzemom premoženja.

Zamenjanih je bila več kot polovica županov nizozemskih mest in odpuščenih je bilo 13 % policistov. Zaradi gospodarske kolaboracije se je zagovarjalo 4300 oseb. Na univerzah so epuracijski odbori presojali 2500 primerov študentov ter 120 primerov profesorjev. Obravnavanih je bilo tudi več kot 1000 novinarjev in pred sodišči časti in stanovskimi komisijami se je zagovarjalo 600 umetnikov, 200 zdravnikov, 413 sodnikov in 63 tožilcev.

Javno mnenje je bilo po vojni izredno ostro nastrojeno zoper kolaborante, pri čemer je prihajalo zlasti v t.i. divji fazi obračuna do pretiravanj in kršenja zakonov. Dvojnost v smislu dileme, ali so bili kolaboranti prehudo ali premilo kaznovani, je še kasneje prisotna v nizozemskem političnem življenju. Kar se tiče pravnega vidika, je bila tistim, ki jim je bilo odvzeto državljanstvo, leta 1951 priznana renaturalizacija in sledile so še druge amnestije. Odnos do obsojenih je bil nekako do 1950 konstantno oster, nato je sledilo popuščanje. Januarja 1949 je bilo v ječah še približno 5000 zapornikov zaradi medvojnih dejanj, novembra 1953 le še 616 in 1979 še dva obsojenca.

Belgija

Dežela s približno 8 milijoni prebivalcev je med vojno utrpela 111.000 smrtnih žrtev, od tega 10.000 vojakov. Po nemški zasedbi sta kralj in predsednik vlade ostala v domovini, toda sčasoma se je formirala tudi begunska vlada v Londonu. Kvizlinška vlada nato ni bila ustanovljena, čeprav so Nemci z interesom ekonomskega izkoriščanja puščali veliko stopnjo avtonomije domačemu gospodarstvom in upravnemu establishmentu. V Belgiji, ki je edina poznala izkušnjo kolaboracije z okupatorjem že med prvo svetovno vojno, je veliko vlogo imelo razmerje med flamsko in valonsko skupnostjo. Nemci so kazali večje razumevanje za

flamsko prizadevanje po dosegih popolne narodne emancipacije in s tem gre razložiti tudi nekoliko večje nagnjenje h kolaboraciji med samimi Flamci. Tu se je posebej izkazalo pronacistično gibanje VNV (Vlaams Nationaal Verbond) pod vodstvom Stafa De Clerqa, še bolj pa ekstremna skupina De Vlag, razlika med njima je bila le v zavzemanju za flamsko avtonomijo v razmerju do nemštva. Na valonski strani je delovalo profašistično gibanje Rex pod vodstvom Leona Degrella, ki je Valonce proglasil kar za Germane francoskega jezika. Vsa ta prizadevanja so sicer naletela na odpor, toda posledica je bila tudi v znatnih razsežnostih politične in vojaške kolaboracije med Belgijci. Za Nemce je v različnih uniformah, tudi SS-ovskih, delalo okoli 145.000 Flamcev ter 59.000 Valoncev. Pri slednjih je bil zaznaven večji odpor do služenja pri SS, a Degrelle je formiral Valonsko legijo, ki je v začetku novembra 1941 prešla čez Dnjeper z vzkliki "Vive le Roi!", bila kasneje zdesetkana in je od 2200 vojakov ostalo živih le okoli 350.

Po razmeroma zgodnji osvoboditvi Belgije se je pričelo zapiranje kolaboracionistov oziroma zbiranje le-teh v taboriščih. V razdobju od septembra 1944 pa do konca 1949 je bilo zaradi suma kolaboracije vzpostavljenih kar 405.000 osebnih dosjejev, toda od teh jih je le 57.000 doživelo sodno obravnavo. Vzpostavljena so bila izredna sodišča - "conseils de guerre", kolaborantom v uniformah pa so sodila predvsem vojaška sodišča. Slednjim so bile po obnovljenem kazenskem zakoniku zagrožene izredno visoke in stroge kazni, toda s časom - povečini še pred začetkom sojenja - je bilo to omiljeno. Izredna sodišča so izrekla nekaj manj kot 57.000 različnih kazni, teža obsodbe kolaborantov pa je slonela na vojaških tribunalih. Le-ti so obsodili 53.000 Belgijcev vseh treh narodnosti, od tega 2940 na smrt, 2340 na dosmrtno ječo, 3366 na 15 do 20 let ječe itd. Najhujše kazni so doletele denunciante, prostovoljce v SS, politične voditelje, propagandiste in časnikiarje. Z vidika teh kazni je bila belgijska justica v zahodni Evropi najmanj usmiljena do kolaborantov. Toda od izrečenih smrtnih kazni je bilo izvršenih le 242. Takoj po vojni je bilo nad takimi ali drugačnimi kolaboranti izvršenih tudi 35 izvensodnih likvidacij, že med vojno pa je odporniško gibanje izvedlo nekaj deset takšnih ukrepov. Vojaški sodniki so imeli pravico izvajati tudi t. i. "épuration civique", kar je pomenilo, da so sestavljali sezname "nedržavljanov" (inciviques), ki so bili objavljeni v uradnem listu, s čimer so prizadeti izgubili cel kup državljanskih pravic, čeprav formalno ne tudi državljanstva. Na ta način je bilo prizadetih okoli 40.000 državljanov, po vseh pritožbah in omilitvah pa je bilo takih v začetku petdesetih let še vedno 21.000. "Renacionalizacija" je potekala počasi, tako da so se nekateri prizadeti še 1956 pritožili na Evropski svet. V začetku 1947 je bilo v zaporu še 26.000 kolaboracionistov, leta 1949 še 6115, 1955 še 345 ter končno še štirje leta 1964.

Kar se tiče nacionalne porazdelitve kazni je bilo stanje izvršenih smrtnih obsodb tako: usmrčenih je bilo 122 Valoncev, 105 Flamcev ter 15 Bruseljčanov, kar pomeni, da so jo Flamci poceni odnesli. Nekoliko bolj prizadeti so bili Flamci pri nižjih, zapornih kaznih, tako da seštevek kaže naslednjo končno sliko: zaradi deliktov kolaboracije je bilo obsojenih 0,73 % Flamcev, 0,56 % Valoncev ter

0,52 % prebivalcev Bruslja. Obsojenih je bilo tudi okoli 800 pripadnikov nemške manjšine, ki so služili v Wehrmachtu.

Leon Degrelle se je smrtni kazni izmaknil z begom v tujino ter je pred kratkim umrl v Španiji. Ni pa to pot ušel strelskemu vodu August Borms, ki je bil - zanimivo - obsojen na smrt zaradi kolaboracije že po prvi svetovni vojni. Na kraju gre dodati, da je ves čas po vojni v sklopu nacionalnih sporov med Flamci in Valonci določeno vlogo imelo tudi vprašanje kolaboracije in povojne epuracije, pri čemer flamski nacionalisti svojo narodnost prikazujejo kot edino žrtev in zahtevajo splošno amnestijo za medvojna dejanja. V ta sklop spada seveda tudi nemir, ki je nedavno nastal v Belgiji ob sodni obnovitvi primera ob koncu vojne usmrčene Irme Laplasse.

Luksemburg

Mala država z okrog 270.000 prebivalci je bila že leta 1940 de facto priključena nemškemu rajhu. Nemci so pričeli z nasilnim ponemčevanjem, čemur je sledila tudi organizacija "Volksdeutsche Bewegung", v katero se je predvsem iz nujnosti vključilo skoraj 30 % prebivalstva, po oceni od teh le 10 % prostovoljno. Kolaboracionistični krogi so propagirali vstop v SS in Wehrmacht in do 1942 se je našlo okrog 1200 takih prostovoljcev. Avgusta tega leta pa so okupacijske oblasti protipravno uvedle splošno vojaško obveznost ter prisilno mobilizirale več kot 11.000 Luksemburžanov, od katerih jih je padlo v vojni kar 2750. Vlada v izgnanstvu je 1943 spet uvedla smrtno kazen in denunciantom zagrozila s kaznimi od 10 do 15 let ječe.

Ob osvoboditvi je nekaj tisoč Luksemburžanov pobegnilo v Nemčijo, toda bili so vrnjeni. Julija 1945 je bilo v zaporu 5100 luksemburških kolaboracionistov. Bilanca po sodnih procesih, ki so sledili, je bila naslednja: 12 oseb je bilo obsojenih na smrt, pri osmih je bila sodba tudi izvršena. 863 oseb je bilo obsojenih na prisilno delo, 1366 pa na različne zaporne kazni. 1186 Luksemburžanov je izgubilo državljanske pravice oziroma državljanstvo. Tisti obsojenci, ki so se lahko gibali na prostosti, so nekaj časa morali na rokavu nositi celo bel trak! Zadnji obsojenec, nekdanji domači agent gestapa, je zapustil ječo marca 1965. Med člani odporiškega gibanja je tlelo nezadovoljstvo zaradi po njihovem mnenju premilo izvedene epuracije, čeprav je bila v primerjavi s sosednjimi državami kar ostra. V tem kontekstu je prišlo v Luksemburgu tudi do sedem izvensodnih usmrtitev kolaborantov, k čemur pa gre verjetno prišteti kar nekaj deset smrti v taboriščih zaradi lakote, brutalnih postopkov stražarjev ter samomorov. Za uslužbence in druge civilne osebe so bili vzpostavljeni posebni tribunali, medtem ko se je gospodarska kolaboracija več ali manj izognila sodni presoji.

Velika Britanija

Kot že omenjeno, so nemške sile zasedle tudi del britanskega ozemlja, in sicer t. i. Kanalske otoke. Na Jerseyju, Guernseyju, Alderneyju in Sarku je tedaj živel

97.500 prebivalcev. Okupacijske oblasti so ohranile nedotaknjeno domačo upravo ter so tolerirale tudi izražanje britanskega patriotizma. Odporniškega gibanja ni bilo, odnosi so se ohladili le 1942, ko so Nemci deportirali okrog 2000 Angležev, ki niso bili rojeni na otokih. Po vojni ni bilo prav nobenih ukrepov, ki bi spominjali na proces epuracije, nasprotno, glavni medvojni predstavniki britanske uprave so bili odlikovani, nekateri celo povzdignjeni v plemiški stan.

V drugačnem položaju so bili seveda Britanci, ki so se znašli med vojno na celinah kot vojni ujetniki ali tudi prostovoljno. V Berlinu je npr. s precejšnjim odmevom deloval radio "New British Broadcasting Station", kjer je bil glavni govornik William Joyce. Nacisti pa so se oprijeli tudi načrta o vzpostavitvi britanske protiboljševiške legije, za kar je dal idejo John Amery, bonvivan in sin britanskega ministra za Indijo. Ob začetku vojne se je nahajal v Franciji, nato ga je Abwehr odvedel v Nemčijo. "Britanska legija sv. Jurija", kasneje "British Free Corps", v katerega naj bi se vključili predvsem člani britanske fašistične stranke Oswalda Mosleya in ki so ga januarja 1944 formalno vključili v SS, naj bi štel okoli 1500 mož. Toda propagandna kampanja za pristop, v katero se je aktivno vključil tudi sam Amery, je doživela polom, saj se je v enoto vsega skupaj prijavilo le 50 mož, pripadnikov držav britanske skupnosti narodov. Od teh sta se le dva bojevala proti Rdeči armadi v Berlinu. Še bolj klavrno se je končala propaganda za pridobitev ameriških vojnih ujetnikov. Po vojni so vsi člani BFC-ja prišli pred britansko vojno sodišče in bili povečini obsojeni na različne zaporne kazni, le Južnoafričani so se izvlekli z denarnimi kaznimi. Trije so bili obsojeni na smrt in usmrčeni: že omenjena John Amery in William Joyce ter vojak Theodor Schuerch zaradi ovadustva v ujetniških taboriščih. Slednje obsodbe naj bi bile sicer dvomljive, ker vsi trije formalno niso bili britanski državljani.

Francija

To je bila največja država, ki je bila med vojno v celoti okupirana. Štela je okrog 42 milijonov prebivalcev, med njenimi 358.000 vojnimi žrtvami je bilo 108.000 civilov, med njimi kar precej francoskih Judov. Do novembra 1942 vichyski del države pod maršalom Philippom Pétainom še ni bil okupiran, vendar je prav Pétain uvedel prakso in pojem "kolaboracije", ko je 30. oktobra 1940 po sestanku s Hitlerjem v Montoiru v radijskem govoru izrekel besede: "Danes stopam na pot kolaboracije!" Le-ta se je sicer razmahnila prav na vseh področjih življenja, najbolj vidno in pomenljivo pa je bilo pronemško delovanje številnih političnih strank in gibanj ter seveda tudi oboroženih formacij; v celoti so vse te skupine štejele okoli 220.000 pripadnikov. Za boj proti boljševizmu so se javljali številni prostovoljci, omenimo npr. samo Francosko legijo prostovoljcev in 33. Waffen SS divizijo "Charlemagne", ki se je bojevala proti Rdeči armadi na Pomorjanskem, njeni pripadniki pa so bili tudi eni od zadnjih branilcev na Friedrichstrasse v Berlinu. Njihov subjektivni motiv pa ni bil morebiti boj za Hitlerja, temveč "boj za Evropo". Na francoskem "notranjem bojišču" je delovala

že omenjena Francoska milica, ki jo je osnoval Joseph Darnand. Ogorčene in krute boje med milico ter partizani v Franciji sta kot primer sicer specifične državljanske vojne označila tudi znana zgodovinarja J. P. Rioux ter Henry Rousso. Za Francijo je bila značilna tudi zelo razširjena ideološka in kulturna kolaboracija - prav v Franciji je v vojnem času tedaj izšlo največ knjig na svetu, bilo je posnetih največ filmov ipd. Presenečeni bi bili, če bi v tem kontekstu začeli naštevati pomembna imena iz sveta literature, gledališča, filma, znanosti, publicistike... Tak razvoj je bil po eni strani posledica velikega oportunitizma, po drugi strani pa dejstva, da je bila francoska politična in ideološka scena že pred vojno zelo polarizirana, k temu pa je pripomogel še dvoumen položaj Francije ob obstoju Pétainove "Francoske države", zakoreninjen odpor proti Anglosasom ipd. Toda vse to je v aktivnem smislu kljub vsemu zajemalo le manjšino Francozov, kar dokazuje navsezadnje tudi delovanje močnega odporniškega gibanja, ki se je, grobo gledano, delilo na dvoje glavnih skupin - na degaullistično (FFI) ter komunistično (FTP). Gibanji sta aktivno sodelovali tudi pri operacijah za osvoboditev dežele.

Toda takrat se je vzdušje v Franciji povsem spremenilo, kar kaže tudi izjava Francoza, ki se je malo kasneje vračal v domovino: "Zapustil sem Francijo iz 1 % kolaborantov, 1 % odpornikov in 98 % petainistov, atentistov in oportunistov. Sedaj sem na moje veliko presenečenje naletel na 99 % gaullistov!" Prav ob osvobajanju dežele ter po njej pa se je izvajal tudi obračun s kolaboracionisti. Takrat je izginilo tudi vsako razlikovanje med medvojnimi sodelovanjem z zmagovito Nemčijo ter sodelovanjem z režimom maršala Pétaina. Za Francijo sta bila v mesecih med invazijo in dokončno osvoboditvijo marsikje značilna brezvladje in kaos, v katerem se je dogajalo marsikaj. Kar se tiče obračuna s kolaboranti, se je le-ta pričel z množičnimi aretacijami, ki so jih spočetka izvajale zgolj enote odporniškega gibanja. V tem okviru so se formirala tudi izredna sodišča, ki so po hitrem postopku sodila pripadnikom milice, domačim gestapovcem, ovaduhom, črnoborzijancem in ženskam, povezanim z okupacijskim vojaštvom. Razne vrste začasnih sodišč pa so ustanovljale tudi nove lokalne oblasti in tudi pri teh je bila legalnost močno vprašljiva, druga stvar pa je seveda bilo vprašanje legitimnosti. Izvedenih je bilo tudi precej izvensodnih usmrtitev v ožjem smislu besede, kar pomeni, da ni bilo niti hitrih sojenj pred omenjenimi sodišči, temveč so bili zajeti kar takoj postavljeni pred zid.

Šele oktobra 1944 je vlada začela za sodno obravnavo obtoženih kolaboracije organizirati nova, posebna sodišča ter dopolnjevati zakonodajo. Zakonom z retroaktivnim učinkovanjem se tudi v Franciji niso mogli izogniti, vendar je praktično z uvedbo novega delikta "indignité nationale" (nacionalna ne vrednost) bil rezultat tak, da je bila omogočena zelo široka uporaba represije, vendar s kaznimi, kot sta odvzem pravic in zaplomba premoženja. Brez uvedbe tega delikta bi sicer obtoženi pred drugimi sodišči in za druge delikte bili obsojani na zaporne ali celo smrtne kazni. Obtoženim zaradi "indignité nationale" so sodili "chambres civiles" (civilni senati), ostalim, obtoženim hujših stvari, pa "cours de justice"

(sodišča pravice). Kljub temu velja dodati, da je Francija globalno ohranila kontinuiteto pravnega reda in da ob osvoboditvi ni nastala nova država. Ob vprašanju, ali naj proglasi obnovitev Republike, je De Gaulle po osvoboditvi Pariza odgovoril nikalno, "saj ni Republika nikdar prenehala!"

V številkah se kaže francoski obračun s kolaboracijo kot zelo zanimiv in po nekaterih "postavkah" izstopa iz zahodnoevropskih značilnosti. Predvsem gre za večje število izvensodnih usmrtitev. V preteklosti so se glede tega pojavljale zelo visoke številke, toda po raziskavah, ki jih je v imenu francoskega Komiteja za zgodovino druge svetovne vojne vodil znani zgodovinar Marcel Baudot, je slika sledeča. V 76 od 90 departmajev, za katere je bila raziskava že dokončana, je bilo ugotovljeno, da je bilo med vojno in po njej izvršenih 7306 divjih ali izvensodnih usmrtitev. Od tega med okupacijo 2004, med operacijami za končno osvoboditev 4025 ter po končani vojni še 1259 (za celotno Francijo se slednje tozadevno število ceni na 1450). Ob še nekaterih primerih, ki časovno niso opredeljivi, to znaša skupaj 7306. Natančni podatki za preostale departmaje, čeprav gre tudi za nekatere zelo obljudene, ne morejo spremeniti velikostnega reda teh podatkov. Za Pariz z okolico je znano število 208 izvensodnih usmrtitev, od tega 57 po osvoboditvi. Tako Henri Amouroux ceni celotno število žrtev "divje epuracije" na približno 10.000, kar se tudi zelo približuje uradnim podatkom francoske vlade iz let 1948 in 1952 (10.822 oziroma 10.842). Ob teh številkah predstavljajo določen problem usmrčeni med operacijami za osvoboditev, se pravi, ali jih uvrstiti med vojne ali povojne žrtve. Francoski raziskovalci glede tega ne čutijo potrebe po opredeljevanju. Siva cona je še v načinih usmrtitve, saj pač pri delovanju naglih partizanskih sodišč obstaja možnost uvrstitve v sodni ali pa v izvensodni način usmrtitve.

V celoti je bilo v Franciji v zvezi z epuracijo vzpostavljenih 311.000 dosjejev, od katerih jih je 163.000 imelo sodno nadaljevanje. Od teh je bilo sojenih 133.000 oseb, od tega 49.000 obsojenih na "dégradation nationale", 39.200 na prisilno delo in zaporne kazni, več kot 37.000 pa jih je bilo oproščenih. Na smrt je bilo obsojenih 7037 oseb, od tega precej v odsotnosti. Smrtna kazen je bila izvršena nad 791 obsojenci, povečini nad ovaduhi, gestapovci, a tudi nad štirimi novinarji, pisateljem Robertom Brasillachom itd. De Gaulle je pomilostil večji del obsojencev na smrt, med njimi vse mladoletne in ženske. Za izpostavljene kolaboracioniste, politične voditelje in ideologe je bilo ustanovljeno posebno visoko sodišče, "Haute Cour de Justice", ki je izreklo 108 obsodb, od tega v 18 primerih smrtno kazen. Le-ta je bila izvršena v treh primerih, toda ne nad starim maršalom Pétainom, ki ga je general De Gaulle pomilostil. Vojaškim osebam, posebej pripadnikom okupacijskih sil, so sodila vojaška sodišča.

Čeprav smo omenili, da je De Gaulle pomilostil na smrt obsojene ženske, gre dodati, da je epuracija vseeno zahtevala nekaj ženskih smrtnih žrtev, posebej v prvi fazi. Zanimivo je, da raziskovalci ugotavljajo, da je npr. striženje in zasramovanje žensk, ki so imele zveze z Nemci, imelo kompenzacijski učinek, saj je bilo ob številčnejših takih primerih na drugi strani manj hujših kazni, npr. linčanja.

V zvezi s kaznovanjem t. i. sentimentalne (ali tudi horizontalne) kolaboracije žensk z okupacijskimi vojaki gre navesti, da jih je bilo v začetku interniranih nekaj sto, povečini so bile kaznovane z "dégradation nationale". Redko so jim očitati izdajo, pač pa "dvigovanje morale okupatorjem". Ob tem je znan odgovor neke igralke na take obtožbe: "Moje srce pripada Franciji, toda moja r... samo meni!"

Kar se tiče epuracije v nižji upravi, kulturi itd., je treba ugotoviti, da se je izvajala manj radikalno, kar posebej velja za gospodarstvo, podobno tudi drugod, saj so se oblasti bale motenj v proizvodnji. Lastnik avtomobilske tovarne Louis Renault je umrl v zaporu še pred procesom, njegova lastnina je bila podržavljena. Opuščenih ali drugače kaznovanih je bilo okoli 12.000 državnih uradnikov, 5600 častnikov. Cerkvi je bilo prepuščeno, da je sama opravila neke vrste očiščenja, tako je bilo tiho odstavljenih sedem škofov, kardinal Alfred Baudrillart, ki je blagoslavljal prostovoljce za vzhodno fronto, je umrl pred osvoboditvijo. Kljub temu, da je bila epuracija v številčnem pogledu v Franciji bolj mila kot drugod po zahodni Evropi, lahko tudi zanjo ugotovimo, da je le malokdo od obsojenih v celoti odslužil svojo kazen. Nekdanjim kolaboracionistom v uniformah je bilo v zameno za zapor ponujeno služenje v kolonialnih enotah, npr. v Indokini; tako je maja 1948 v Afriko odšel pehotni bataljon, sestavljen izključno iz nekdanjih "collabos". Večina obsojenih je bila zaradi zaporednih amnestij v letih 1947 - 1953 kmalu izpuščena iz zapora, tako da jih je bilo leta 1954 tam še 975 in leta 1960 le še devet.

Druga stvar so bili t. i. zločini proti človeštvu oziroma v konkretnem primeru sodelovanje dela francoskih kolaboracionistov pri "dokončni rešitvi židovskega vprašanja", pri deportacijah in uničenju francoskih Judov. Ti zločini, ki po povojnem mednarodnem pravu ne zastarajo, se v procesu epuracije skoraj niso omenjali. Sodstvo je to začelo upoštevati šele po letu 1964, ko se pričnejo tudi prvi procesi proti krivcem za deportacije Judov in s presledki se izvajajo vse do današnjih dni.

V Franciji se v strokovnih krogih problem povojnega očiščevanja nikoli ni obravnaval kot neka tabu tema, res pa je, da je posebej problem izvensodnih usmrtitev imel svojo vlogo v kasnejših političnih sporih med komunisti in protikomunisti, ko se je govorilo o krvavi kopeli in zakonu linča. Danes, ko so znane natančne številke in okoliščine, to nima več političnega naboja, posebej še zato, ker je bilo precejšnje število partizanskih prestopnikov kaznovanih, nekateri, npr. krivec več umorov kapetan Le Coz, so bili celo obsojeni na smrt. "Le passé qui ne passe pas" - preteklost, ki ne mine - pa predstavlja za Francijo problem Vichya. Obstoj le-tega se je v prizadevanju po okrepitvi mita rezistence po tistem dogovoru zamolčeval. Zato so bile toliko bolj boleče resnice, ki se v zadnjih desetletjih občasno ob posameznih procesih razkrivajo ob odnosu Pétainove uprave do sodržavljanov judovskega porekla. "Vichyjski sindrom", kot ga je poimenoval Henry Rousso, bo Francijo spremljal še kar nekaj časa.

Ob teh navedbah velja morda za zahodno Evropo navesti nekaj primerjav. Po najširšem kriteriju, po vzpostavitvi dosjeja, je bilo v zvezi s procesom epuracije največ ljudi vpletenih na Nizozemskem in Belgiji, kar po 5 % prebivalstva, v Franciji manj kot 1 %. Če gledamo zgolj po kriteriju najtežjih kazni, smrtnih obsodb, prisilnega dela, ječe in internacije, je bila epuracija najostrejša v Luksemburgu, saj je to zadelo 8,25 promila prebivalstva, sledijo pa Norveška s 6,33, Belgija s 5,96, Nizozemska s 4,19, Danska s 3,7 in končno Francija s 0,94 promila prizadetih. Razmerja v številu prebivalstva so znana, tako da Francija tu zaostaja za Belgijo in Nizozemsko celo po absolutnih številkah. V Franciji je bilo res izrečenih in tudi izvršenih največ smrtnih obsodb, toda če upoštevamo še obsodbe v odsotnosti, jih je bilo le še v Belgiji manj izvršenih (8 %) kot pa v Franciji (11 %). Na Norveškem je bilo najmanj pomilostitev, izvršenih je bilo 83 % smrtnih obsodb, v Luksemburgu 67 %, na Danskem 41 % ter na Nizozemskem 28 %. Le v primeru izvensodnih usmrtitev izstopata Francija in Luksemburg, daleč zadaj sta Nizozemska in Belgija, medtem ko, kot že omenjeno, v Skandinaviji takšnih primerov ni bilo. Toda če gledamo samo vojno obdobje, je bilo na Danskem usmrčeno sorazmerno več takih ali drugačnih kolaboracionistov kot pa v Franciji. Kar se tiče drugih oblik epuracije je primerjavo med zahodnoevropskimi deželami težje podati, pač zaradi nepopolnosti podatkov kot tudi njihove omejene primerljivosti. Še v večji meri to seveda velja za srednje in vzhodnoevropske dežele. Pri tem gre morda omeniti še zanimivo dejstvo, da se tudi ponekje v zahodni Evropi pojavlja neke vrste trgovanje z žrtvami v smislu: Čim več naših žrtev, tem bolje, kajti s tem je politični nasprotnik bolj črn!

Literatura

- Algardi Zara: *Processi ai fascisti*. Parenti ed., Firenze 1958.
- Amouroux Henri: *Les règlements de comptes; Septembre 1944 - Janvier 1945*. Robert Laffont, Paris 1991.
- Aron Robert: *Histoire de l'épuration I - II*. Fayard, Paris 1967-1969.
- Baudot Marcel: *La Résistance française face aux problèmes de répression et d'épuration*. *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale*, 1971, št. 81.
- Baudot Marcel: *L'épuration: bilan chiffré*. Institut d'histoire du temps présent; *Bulletin trimestriel*, 1986, št. 25.
- Capdevila Luc: *La "collaboration sentimentale": antipatriotisme ou sexualité hors-normes? Les Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent, Cahier 31*, 1995.
- Cruikshank Charles: *The German Occupation of the Channel Islands*. Oxford University Press, London 1979.
- Gosztony Peter: *Hitlerjeve tuje vojske*. Borec, Ljubljana 1979.
- Huyse Luc, Dhondt Steven: *La répression des collaborations 1942-1952; Un passé toujours présent*. CRISP, Bruxelles 1993.
- Littlejohn David: *The Patriotic Traitors*. Heinemann, London 1972.

Mabire Jean: Mourir à Berlin. Fayard, Paris 1975.

Mlakar Boris: Kolaboracija in državljanska vojna. Zgodovina v šoli, 1992, št. 2.

Neulen Hans Werner: An deutscher Seite. Universitas, München 1985.

Novick Peter: L'épuration française 1944 - 1949. Editions Balland, Paris 1985.

Politische Säuberung in Europa (izd. K. D. Henke in H. Woller). Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1991.

Rouquet François: Une corporation administrative face à la collaboration; sociologie d'une épuration symbolique. Guerres mondiales, 1992, št. 165.

Rings Werner: Leben mit dem Feind; Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945. Kindler, München 1979.

Rouso Henry: The Vichy Syndrome. Harvard University Press, Cambridge 1991.

Seidler Franz: Die Kollaboration. Herbig Verlag, München 1995.

Thorwald Jürgen: Die Illusion; Rotarmisten in Hitlers Heeren. Droemer Knauer, Zürich 1974.

Todorov Tzvetan: Une tragédie française; Été 1944: scènes de guerre civile. Editions du Seuil, Paris 1994.

1945: Consequences and sequels of the Second World War. Montréal - September 2, 1995. Bulletin du Comité international d'histoire de la Deuxieme Guerre mondiale, 1995, št. 27/28.

Boris Mlakar

EPURATION AND THE POST-WAR VICTIMS IN WESTERN EUROPE

S u m m a r y

Due to its totality, ideological and political nature, the Second World War claimed a huge human toll, especially in Europe. Among these were also the so-called victims of war and post-war victims, who lost their lives after the conclusion of military operations and the official end of the war. Indeed, for millions of people - prisoners of war, refugees, former collaborationists and opponents of new political regimes - the war continued after May 1945. For many, especially prisoners of war and collaborationists, it only terminated with their death.

All the occupied countries, even before the end of the war and more intensely and systematically after it, punished those groups and individuals who had been accused of unlawful collaboration with the occupying forces, behaved unpatriotically or even committed crimes in the process. Epuration, i.e. the settling of accounts with collaborationists, was first carried out by the resistance movement and was later, especially in Western Europe, continued by state authorities through various tribunals and administrative measures. The resistance movement, or even informal groups and irresponsible individuals, often resorted to ad-hoc and extra-judicial settlements. This caused most victims in France and, considerably less, in the Benelux countries, while there were no such cases in Scandinavia. On the other hand, the state and judicial authorities had to face the problem of finding the legal basis for such dealing with collaborationists. In this, they often used new legislation retroactively.

As a result of extra-judicial executions of collaborationists some 1,450 people lost their lives after the war, in addition to 4,000 who were killed during operations for the liberation of the country. In Luxemburg, there were 7 of such executions, not counting several dozens of people who died as a result of ill-treatment in concentration camps. In Belgium, 35 persons were put to death without a trial and, according to unconfirmed reports, about 10 in Holland.

In France after the Second World War, tribunals of all kinds sentenced to death 7,055 people, however, the penalty was actually carried out only in 794 cases. The British authorities pronounced the same sentence over 3 propagandists and spies who worked in Nazi Germany against their homeland. In Luxemburg, the authorities sentenced to death 12 citizens, 8 of whom were actually executed. In Belgium, as many as 2,940 were sentenced but only 242 executed, while in Holland the ratio between the sentences and the executions was 154 to 42. In Denmark, 46 out of 112 who were actually suffered the capital punishment. Finally, in Norway, the sentence pronounced over 30 people, was carried out in 25 cases. Among these was the notorious Vidkun Quisling, who was executed on October 24, 1945.

Stane Okoliš

Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem

Obravnava in popis žrtev vojn ali žrtev drugih izrednih dogodkov je nedvomno pomembno kulturno dejanje. Spoštljiv odnos do mrtvih, ki je že zelo zgodaj dobil tudi sakralni značaj, ima v zahodnoevropski civilizaciji, kamor se prištevamo tudi Slovenci, globoke korenine. V antični Grčiji sta dolžnost in pravica do častnega pokopa žrtev ne glede na ideološke ali politične ozire postali moralno večji zahtevi od zavezanosti državnim zakonom. Posamezniki so kljub preteči nevarnosti ohranjali veliko mero občutljivosti za npravne norme v prepričanju, da poleg državnih zakonov, ki jih zapoveduje vsakokratna oblast, obstajajo tudi višji in nenapisani božji zakoni narave. Tem naj bi bili kot ljudje še bolj zavezani.

Kakor je vestno spoštovanje do mrtvih po eni strani prešlo v pregovor, da se o mrtvih govori le dobro, so si avtokrati že zelo zgodaj po drugi strani iz povsem političnih razlogov s prepovedjo in pod pretnjo kazni prizadevali, da bi se na njihove nasprotnike izgubil vsak javni spomin. Zaradi tega so izbrisali njihova imena z vseh javnih obeležij in prepovedali vsakršno omenjanje njihovih imen ali dejanj. Celotna družba se je morala obnašati, kot da njihovi sodržavljeni nikdar niso obstajali.

Navedene lastnosti starih evropskih ljudstev niso obšle niti slovenskega naroda v njegovi polpretekli zgodovini. Strast po moči in oblasti je bila močnejša od drugih razsežnosti človeškega bivanja. Mrtvi so bili le na eni strani. Tem je bil priznan javni spomin in dolžna čast. Na drugi strani se je dozdevalo, kot da ne bi bilo žrtev, pa čeprav sta iz mnogih domov izžarevala samota in bolečina za izgubljenimi. Po skoraj pol stoletja prevlade enostranskega pogleda na polpretekle dogodke so se šele v zadnjem času ustvarile možnosti celovitejšega pristopa. Vse žrtve, ki so v času druge svetovne vojne stale na nasprotnih bregovih, so vendar sestavljale enotno narodovo telo in se zato v tej razpravi kot take tudi obravnavajo.

Knjiga *Žrtve druge svetovne vojne na ožjem Notranjskem*, ki je hkrati povod za današnje srečanje na Snežniku in razmislek o dosedanjem delu na tem področju na širšem slovenskem teritoriju, je konkreten prikaz vseh medvojnih in povojnih žrtev na izbranem in s tem tudi omejenem območju ožje Notranjske oziroma prejšnje občine Cerknica (ta danes obsega občini Cerknica in Loška dolina). Iz razmerja žrtev do izbranih kategorij, v katere so uvrščeni osnovni podatki o posameznih žrtvah, in po primerjavi različnih tipov žrtev so prikazane glavne značilnosti, s katerimi smo se mogli približati položaju posamezne žrtve v času smrti. Na podlagi podrobnega prikaza vseh posameznih žrtev smo ugotovili splošno sliko dogajanja tako na celotnem obravnavanem območju kot tudi na območjih posameznih manjših predvojnih občin, ki se med seboj opazno

razlikujejo. Tovrsten prikaz je prvi popolnejši pregled žrtev, ki na obravnavanem območju upošteva vse ugotovljene žrtve druge svetovne vojne ne glede na njihovo politično ali ideološko pripadnost. V dodatku so navedene tudi ugotovljene žrtve, ki so bile iz drugih krajev, pa so zaradi vojnih dejstev umrle na obravnavanem območju. Prav tako so pregledu domačih žrtev dodane znane žrtve med okupatorji, poleg njih pa še druge posredne žrtve iz obdobja po drugi svetovni vojni z obravnavanega območja.

Obravnavano območje v teritorialnem pogledu razkosane medvojne Slovenije zavzema le njen manjši del, ki razen obrobnega pasu ob železniški progi Ljubljana - Trst ni imel posebnega strateškega pomena. Predvsem ga označujejo: lega ob rapalski meji, italijanska okupacija, obširni gozdovi in pretežno siromašnejši kmečki življ. Znotraj Ljubljanske pokrajine, ki je zaradi mesta Ljubljana in sprva milejše italijanske okupacije postala tako po geografskih značilnostih kot tudi političnih dogodkih osrednja slovenska pokrajina, je območje doživelo močne pretrese. Vse stopnje v razvoju medvojne političnega in vojaškega dogajanja, ki so značilne kot princip delovanja in vodenja revolucionarne gverile, so tukaj razvidne v najzgodnejših obrisih in so tudi z ozirom na pregled žrtev zelo vpadljive in očitne.

V medvojnih razmerah, ki so se hitro spreminjale, se je za vojskujoče strani spreminjal tudi pomen obravnavanega območja. Predvsem za partizansko revolucionarno / osvobodilno gibanje je imelo precejšen pomen zaradi povezave med Dolenjsko in Belo krajino s Primorsko. Od obdobja po italijanski kapitulaciji in po uničenju vaških straž sredi septembra 1943 je bilo celotno območje razen železniške proge in Rakeka v oblasti partizanske vojske in drugih vojaških ter civilnih organov nove revolucionarne oblasti. Do zaključka vojne maja 1945 so na območju z različno ostrino in obsegom, vendar bolj ali manj nepretrgoma potekali boji, v katerih so domobranci postopoma zavzemali celotno območje do Babnega Polja.

Popis vseh medvojnih in povojnih žrtev z obravnavanega območja ožje Notranjske je nastal v okviru Komisije za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravnodvomljivih procesov in drugih nepravilnosti pri Skupščini občine Cerknica. Ta je imenovano komisijo ustanovila po večstrankarskih volitvah jeseni leta 1990. Čeprav naj bi Komisija, kakor sledi že iz njenega imena, imela prvenstveno nalogo v preučevanju povojnih dogodkov, so se njeni člani v izrazito pluralni sestavi odločili, da je potrebno najprej preučiti medvojno dogajanje. Za potrebe Komisije je bilo zato potrebno izdelati popis vseh žrtev. Nalogo popisa je prevzel strokovni sodelavec Komisije, ki je zbrane podatke v letih od 1991 do 1994 sproti pripravljajl za seje Komisije, kjer so se zbrani podatki, predvsem pa terminologija pri posameznih poimenovanjih, obravnavali. Knjiga ima zaradi tega podnaslov, ki opozarja na to, da gre pri pregledu žrtev za gradivo, ki je nastalo za potrebe Komisije.

Pot do potrebnih podatkov o žrtvah pa niti najmanj ni bila lahka. Še najmanjšo težavo je predstavljalo ohranjeno dokumentarno gradivo v osrednjih državnih

arhivih in z različno občutljivostjo vodeni župnijski popisi duš (statusi animarum) po posameznih župnijskih uradih. Povsem nerazumljivo je zadržanje občinske matične službe pri Ministrstvu za notranje zadeve, ki tudi na pozitivno mnenje z Ministrstva Komisiji oziroma njenemu strokovnemu sodelavcu vse do zadnjega ni omogočila vpogleda v matične knjige, ki so kot primarni vir pri ugotavljanju žrtev izrednega pomena. Ustna pričevanja še živih udeležencev medvojnih dogodkov ali posredno od posameznikov iz druge roke so po 50-letni časovni odmaknjenosti podvrženi številnim pomislekom in zadržkom, vendar se v določenih primerih, ko ni drugih poročil, ob kritični zadržanosti kljub temu upoštevajo. S podobnimi zadržki se srečujemo tudi ob sicer kar mnogoštevilnih književnih delih in posebej spominski literaturi o medvojnih in povojnih dogodkih, ki omenjajo podatke o žrtvah z obeh strani, ki sta bili vpleteni v bratomorno vojno. Vsekakor je ohranjenost oziroma sedanja dostopnost arhivskega gradiva iz različnih vidikov za posamezna medvojna obdobja in prvo povojno obdobje precej skromna in upati je, da se bodo za nekatera izbrana obdobja in s tem za nekatere prevladujoče tipe žrtev v nadaljnjem našli zanesljivejši, predvsem pa natančnejši viri.

Če je bilo že zbiranje podatkov za več kot dva tisoč žrtev zelo mukotrpno, pa je bilo urejanje teh podatkov v urejen in pregleden sistem izrazito načelno metodološko vprašanje. V Komisiji je prihajalo do zapletov, ki niso bili toliko vsebinske kot predvsem ideološko-politične narave. Najpogosteje so se nanašali na vprašanja okrog poimenovanja žrtev v posameznih kategorijah ali pri označevanju kategorij okoliščin smrti. Razprave na to temo so pokazale, da je prostejši zgodovinski pristop še vedno obremenjen pod težo služnosti zgodovinske stroke različnim političnim interesom. Že prikaz žrtev naj bi sam po sebi celo po petdesetih letih nosil napetost odmevajočega političnega dejanja.

Osnova metodološkega pristopa temelji na ugotavljanju glavnih podatkov za vsako posamezno žrtev. Pod različnimi vidiki se nato urejajo v izbrane kategorije, ki se naprej vključujejo v posamezne tipe žrtev, ki v okviru teritorialnih enot, tj. predvojnih občin, dajejo za izbrano območje značilno podobo. Na podlagi primerjave med manjšimi občinskimi območji se razprostira široko polje ugotovitev, ki jih določajo predvsem zunanji pogoji življenja. Osnovne podatke, ki so se ugotavljali pri vsaki posamezni žrtvi z več vidikov, moremo razdeliti v dve osnovni skupini. Na eni strani so osebni podatki žrtev, ki zadevajo njihovo fizično prisotnost (priimek, ime, domače ime, naselje bivanja, hišna številka, občina bivanja, datum rojstva), na drugi pa tisti podatki, ki kažejo na njihovo vključenost v družbi in območje smrti (datum, kraj, okoliščine in povzročitelj smrti ter socialni status in aktivnost žrtve). Ugotavljanje prve skupine podatkov je čisto tehničnega značaja in brez vsakršnih dvomov, medtem ko je pri drugi skupini zanesljivost podatkov nekoliko manjša, viri pa pomanjkljivejši. To predvsem velja pri ugotavljanju okoliščin smrti in povzročiteljev žrtev. V mnogih primerih smo si zato pomagali s posebnimi simboličnimi oznakami, če je bila žrtev nesporno ugotovljena kot poseben tip žrtve (datum in kraj smrti), kjer pa ni

bilo nikakršnih virov, smo v kategorijah ohranili neugotovljene vidike smrti (okolščine smrti 1,3 % in povzročitelji smrti 1,7 %).

Pri urejanju podatkov se izbrane kategorije in njihova zaobseženost pojavljajo kot primarno vprašanje. Od tega je v mnogočem odvisen poznejši prikaz rezultatov, nato pa tudi sama interpretacija rezultatov. Osnovna opredelitev pri ureditvi podatkov v izbrane kategorije je na eni strani prizadevanje po dejanski ponazoritvi žrtve v času smrti, na drugi strani pa po praktičnosti in jasnosti prikaza, ki ga zahteva urejen sistem. Opredelitev je zato v odločitvi med bolj ali manj posameznim in splošnim. Odtenki se v splošnem izgublajo, toda v nasprotnem zakrivajo jasen prikaz. Slabost splošnejših, tj. širokoobsegajočih kategorij je v hipotetični zameglitvi nekaterih problemov; ki jih takšna opredelitev minimizira. Ker v nekaterih primerih ni primerne rešitve, je najboljša pot v sicer omejujočih poenostavitvah.

V želji, da bi se kar najbolj približali žrtvi v času smrti, so se najprej ugotavljale okolščine posameznih žrtev v smislu, ali je bila žrtev ubita na begu, v patrolji, na straži, od granate, v obkolitvi, ob umiku ali v boju. Ker je bilo položaj večkrat težko presoditi, kategorije pa so se med seboj tudi prekrivale, se je rešitev iskala v ločevanju med manjšimi in večjimi spopadi. Kasneje se je izkazalo, da za takšno rešitev ni primernih kriterijev niti ustreznega poimenovanja. Vse primere smrti, ki so ponazarjali položaj žrtve v okviru vojaškega delovanja, se je zato vključilo v enotno kategorijo, ki jo označuje izraz "v boju". Na ta način se je razlikovalo žrtve, ki so imele vsaj minimalno možnost obrambe, od tistih, ki tudi tega niso imele in se vodijo kot skupina žrtev v kategoriji likvidacij. Ta ohranja tovrstno poimenovanje zaradi označitve, ki se je v sodobnem času najpogosteje uporabljala. S tem je tudi jasno ponazorjeno načelo, da se sodnih usmrtitev, tj. justifikacij, ne jemlje v obravnavo, ker v okoliščinah, kot sta bratomorna vojna in tuja okupacija, ni dovolj upravičenih razlogov, ki bi med obema opredelitvama lahko zarisali objektivnejšo mejo.

Podobni problemi so se z vidika aktivnosti žrtev pojavili v kategoriji civilistov. Ta skupina žrtev je najprej zajela civilne žrtve v ožjem smislu. Od civilistov so bili oddeljeni aktivisti obeh nasprotujočih si strani, toda razlikovanje med navadnim civilistom in bolj dejavnim aktivistom je bilo največkrat nejasno in neizrazito. Njuno razmerje se je v posameznih obdobjih vojne tudi spreminjalo, zato se takšna delitev ni zdela najprimernejša. Čeprav se je s poznejšo poenostavljeno združitvijo obeh kategorij v eno izgubil vidik vključenosti civilnih žrtev v aktivnem vojno-političnem delovanju, je obenem ohranjena osnovna delitev med civilnimi žrtvami vojne na eni strani in vojaškimi na drugi. Izgubljeni vidik žrtev, ki bi bil že po sebi dovolj problematičen, je zato bolj posrednega značaja, prepuščen oceni poznavalcev. S postavitvijo enotne kategorije civilistov in aktivistov se prav tako posredno priznava, da naj bi vsi morebitni aktivisti, tudi tisti, ki so bili oboroženi, ne bili toliko vojaške, temveč predvsem civilne osebe.

Ker pri zajemanju kategorij ni vedno idealnih rešitev, je potrebno upoštevati, da posamezne žrtve v nekaterih elementih prehajajo iz ene v drugo kategorijo.

Žrtve v isti kategoriji si ne morejo biti povsem enake, temveč se med seboj v podrobnostih že po naravi stvari nujno razlikujejo. Glavna značilnost posameznih kategorij pa kljub temu ohranja njeno istovetenje. Če so ponekod kategorije zaradi nejasnih kriterijev, zapletenih razmer in prepletene vsebine privedle v poenostavitve, je na drugi strani kljub temu veliko jasnih in prepoznavnih kategorij, tudi manjšega obsega, ki kažejo na mnogovrstnost medvojnega in povojnega dogajanja, ki ga s seboj prinašajo vojne operacije in razgreta politična dejavnost.

Izhodišče za primerjavo podatkov o žrtvah na obravnavanem območju je popis prebivalstva med italijansko okupacijo 31.7. 1941. Po teh podatkih je na celotnem obravnavanem območju živel 17.120 prebivalcev. Ker je območje predvsem agrarno, prevladujejo kmečki poklici. Večinoma zelo številni kmečki sinovi in poljedeljski delavci niso imeli veliko možnosti za pravo zaposlitev. Odhajali so na razna sezonska dela izven obravnavanega območja ali se izseljevali. V manjših trških središčih in v podeželskem mestecu Lož številnejši obrtniki in raznovrstni uslužbenci dopolnjujejo prevladujoče kmečko prebivalstvo. Medvojne občine, ki ohranjajo predvojno podobo in glavne naloge, se tako po velikosti kot tudi po deležu in značaju prebivalstva medsebojno razlikujejo. Občini Sv. Vid in Begunje sta izrazito agrarni, pa tudi nekoliko bolj oddaljeni od glavnih prometnic. Občina Bloke v nekaterih pogledih in predvsem v nekaterih krajih od zadnjih dveh že nekoliko odstopa. Opaznejše so razlike v starotrški občini. Občini Rakek in Cerknica tako po pomenu prometne lege kot tudi po poudarjeni središčni vlogi osrednjega naselja in socialni strukturi prebivalstva odstopata od prej navedenih.

Na celotnem obravnavanem območju je bilo ugotovljenih 2158 žrtev. Z ozirom na stanje prebivalstva število žrtev predstavlja 12,6-odstoten delež celotne populacije. V posameznih občinah je delež žrtev zelo raznovrsten. Največji odstotek doseže v občini Sv. Vid (21,7 %), najmanjši odstotek pa v občini Rakek (5,1 %). V primerjavi med deležem prebivalstva in deležem žrtev, ki jih ima vsaka posamezna občina na celotnem obravnavanem območju, se kažejo primerljivi rezultati. Občina Begunje ima 4,8 % večji delež žrtev, kot znaša njen delež prebivalstva. Občini Sv. Vid in Stari trg ji sledita s po 4,2 % in 4,1 % večjim deležem žrtev. Občina Bloke ima prav tako za 2,4 % večji delež žrtev, medtem ko se občini Rakek in Cerknica (-8,1 % in -7,4 %) z bistveno manjšim deležem žrtev, kot je njun delež prebivalstva, razlikujeta od vseh prej omenjenih. Z vidika relativnih deležev žrtev je zato občina Begunje utrpela primerjalno največ žrtev, občina Rakek pa najmanj. V absolutnih številkah je največja in najštevilnejša občina Star trg pri 30,2-odstotnem deležu prebivalstva prispevala 740 ali 34,3 % vseh žrtev. Čeprav je občina Rakek imela 13,6-odstotni delež prebivalstva obravnavanega območja in je bila ves medvojni čas pod tujo okupacijo, v zadnji tretjini vojne pa tudi v navzočnosti močnih domobranskih enot, je imela tako z ozirom na delež žrtev relativno kot tudi v absolutnih številkah (119) najmanj žrtev.

Z vidika časovne razmejitve žrtev je celotno dogajanje razdeljeno na tri obdobja: obdobje italijanske okupacije, obdobje po italijanski kapitulaciji do konca

vojne in povojno obdobje. Prikaz žrtev za celotno obravnavano območje po tej razmejitvi kaže na enakomerno porazdelitev žrtev v vseh treh obdobjih. Zelo velike pa so razlike med posameznimi občinami. Časovna razmejitev je predvsem posledica zunanjih dogodkov, ki so imeli le posredni vpliv na notranja dogajanja. Ob drugačni razmejitvi bi lahko zaznali večjo specifičnost poteka dogodkov.

V obdobju italijanske kapitulacije je imela občina Stari trg kar 51,1-odstotni delež vseh žrtev obravnavanega območja. Z občino Sv. Vid sta edini občini, v katerih je delež žrtev v tem obdobju večji od deleža prebivalstva. Iz tega je mogoče jasno zaznati, da so bili italijanski poboji med italijansko poletno ofenzivo 1942 in internacije v glavnem civilnega prebivalstva v teh dveh občinah najboljše. Občini Begunje in Bloke, ki sta zaradi italijanske ofenzive prav tako utrpeli velike izgube, sta v deležu žrtev dosegli delež prebivalstva. Na Rakeku in v Cerknici, kjer ni bilo zaznati posledic velike ofenzive, pa je bilo žrtev izrazito manj. V obdobju po italijanski kapitulaciji do konca vojne je zaradi spremenjenega političnega položaja značilen izrazit porast žrtev v občini Cerknica, nekoliko manjši pa tudi na Rakeku. Največ teh žrtev je zabeleženih v obdobju neposredno po italijanski kapitulaciji. Nemci so s tankovskim pohodom na Cerknico in letalskim napadom na Grahovo povzročili številne žrtve med civilnim prebivalstvom še v mesecu italijanske kapitulacije. Prav tako so partizani v septembru in oktobru 1943 s poboji vaških stražarjev in drugih izrazitejših političnih nasprotnikov zadržali visok delež žrtev v ostalih občinah. Poznejši spopadi med partizani in domobranci so ta delež še utrdili. K opaznejšemu porastu žrtev v občinah Cerknica in Rakek pa so na drugi strani prispevale predvsem številne žrtve internacij prebivalstva v nemških taboriščih. V povojnem obdobju, po 15.5. 1945, so bili v razpletu vojnih dogodkov in pod vplivom množičnega maščevanja pomorjeni protirevolucionarji predvsem iz štirih agrarnejših občin, kjer sta bili najprej revolucija, potem pa protirevolucija intenzivnejši in obsežnejši. V vseh teh primerih gre tako za pobje pripadnikov domobranske vojske kot tudi za številne civiliste in mladoletne domobrince.

Nesorazmerja med žrtvami po posameznih občinah so tudi z ozirom na druge vidike, ki so se ugotavljale pri žrtvah. Glede na povzročitelje žrtev je Jugoslovanska armada (o njeni vlogi v povojnih pobojih in pri vprašanju o njenem razmerju do slovenskih partizanskih enot, ki so po 15.5. 1945 izvrševale povojne poboje, komisija ni imela enotnega mnenja) na obravnavanem območju z 28,3 odstotka povzročila največ žrtev. Znotraj občin se razpon povzročenih žrtev giblje med 46,2 % v Begunjah in 16,5 % v Cerknici. Jugoslovanska armada ima najvišji odstotek povzročenih žrtev v treh občinah: v Begunjah, na Blokah in pri Sv. Vidu. V absolutnih številkah je delež občin Begunje, Bloke in Stari trg (od 152 do 145 žrtev) skoraj enak, medtem ko je delež Rakeka in Cerknice (22 oziroma 52 žrtev) opazno manjši. Delež teh žrtev v občini Sv. Vid (88 žrtev) je v sredini med obema skupinama občin, toda glede na delež prebivalstva zelo velik. Italijani so s 25,3 % drugi najpogostejši povzročitelji žrtev druge svetovne vojne na obravnavanem območju. V občini Stari trg so v vseh pogledih povzročili največ

žrtev. Število italijanskih žrtev v tej občini dosega kar 54,5 % vseh žrtev, ki so jih na celotnem obravnavanem območju povzročili Italijani. Znotraj občine Stari trg je odstotek italijanskih žrtev s 40,3 % še vedno izjemno visok, v absolutnih številkah pa je daleč najvišji. Nadpovprečno visoki odstotki italijanskih žrtev so še pri Sv. Vidu in na Blokah, izrazito pod povprečjem pa v Cerknici in na Rakeku. Skupina žrtev, ki so jih med vojno povzročili partizani, je na obravnavanem območju s 16,6 % tretja najštevilnejša. Odstotek znotraj posameznih občin je sorazmerno precej podoben. Za partizanskimi žrtvami dosežejo največji delež nemške žrtve s 14,2 %. Znotraj občin Rakek in Cerknica pa dosegajo celo najvišji odstotek med vsemi povzročitelji. Domobranske žrtve so s 6 % vseh povzročenih žrtev občutno manjše od vseh predhodnih, hkrati pa nekoliko odstopajo od naslednjih kategorij žrtev, ki imajo vse manjši delež kot 3 %. Med redkejšimi povzročitelji žrtev so z 2,6-odstotnim deležem vseh žrtev najštevilnejše tiste žrtve, ki so neposredno same povzročile svojo smrt. Tukaj so v glavnem številni primeri nesreč pri ravnanju s strelnim in eksplozivnim orožjem. Za temi primeri sledijo žrtve, ki jih je povzročila Ozna. V tej skupini žrtev so zajete poveljske žrtve, katerih končni povzročitelji niso bili toliko vojaški, temveč bolj policijski in politični organi nove oblasti. Neugotovljeni povzročitelji žrtev, o katerih ni nikakršnih podatkov, so ostali v 36 primerih. To znaša 1,7 % vseh žrtev. Vaške straže so med nekaj več kot enoletnim obstojem povzročile 1 % vseh žrtev, skoraj isti odstotek žrtev pa so v letalskih napadih med prebivalstvom z obravnavanega območja povzročili tudi Angloameričani. Drugi povzročitelji žrtev sodijo v posebne primere, ki ne presegajo pol odstotka vseh žrtev.

Med okoliščinami smrti prevladujejo likvidacije. S skoraj polovičnim deležem opozarjajo tako na značaj posameznih primerov kakor tudi na celovito podobo in značaj vojnih in povojnih dogodkov. Ker so tudi odstotki žrtev, ki so bile pobite zaradi represalij (12,3 %) ali pa so umrle v internacijah (11,6 %), zelo veliki, je jasno, da je bila velika večina žrtev v trenutkih pred usmrtnitvijo brez vsake možnosti za obrambo. Zato v teh primerih ne gre za enakovredno nastopanje dveh nasprotnih strani, temveč za razkazovanje ali izrabljanje moči tistega, ki je v določenem trenutku imel oblast in vojno silo na tem območju. Vojaške operacije so zahtevale 17,9-odstoten delež žrtev. Druge okoliščine, v katerih je prihajalo do žrtev, so mnogovrstne in številne, toda število primerov je povsod bistveno nižje od že omenjenih. Od najnižjega povprečja nekoliko odstopajo le primeri žrtev v nesrečah in letalskih napadih. Neugotovljenih je ostalo 29 primerov ali 1,3 %.

Z vidika aktivnosti žrtev so najštevilnejša skupina civilisti z 39,5 % vseh žrtev. Njim sledijo domobranci z 32 %, tem pa partizani z 21,3 % vseh žrtev. Vaški stražarji s 3,9 % in v partizane mobilizirani vaški stražarji z 2,2 % imajo občutno manjši delež žrtev kot prve tri skupine, druge skupine pa so zastopane s tako majhnim številom žrtev, da ne presegajo 1 %. Znotraj posameznih občin je delež civilnih žrtev največji v občinah Stari trg, Sv. Vid in Cerknica. Domobranci, ki so druga najštevilnejša skupina žrtev obravnavanega območja, imajo največji

delež žrtev v občinah Begunje (50,7 %), Bloke (39,5 %) in Sv. Vid (43,2 %), kjer je odstotek civilistov in domobrancev popolnoma enak. Rakek je edina občina, ki ima najvišji odstotek žrtev med partizani (40,3 %).

Po socialnem statusu pripada najvišji delež žrtev skupini kmečkih sinov/hčera (39,8 %). Precej manjši delež žrtev imata skupini hišarjev/delavcev (26,3 %) ter kmetov (14,5 %), vse ostale skupine pa precej zaostajajo. Pri opredelitvi posameznih skupin se je nekoliko upošteval tudi starostni vidik žrtev. Mladoletniki pod 18 let so četrta najštevilnejša skupina (5,1 %), ostareli nad 60 let (2,4 %) pa za obrtniki (4,2 %) in uslužbenci (3 %) sedma. V skupini kmečkih sinov/hčera prevladuje starostna skupina od 18 do 30 let, medtem ko so kmetje, ki so v glavnem kot hišni gospodarji v posebni skupini, precej starejši. Med žrtvami v vseh občinah obravnavanega območja so tudi trgovci in gostilničarji ter duhovniki. Socialna struktura žrtev v posameznih občinah je med seboj zelo podobna. Opazno odstopa le občina Rakek, kjer je delež hišarjev/delavcev izjemoma najvišji. Povsod drugod imajo največji odstotek kmečki sinovi/hčere; največ na Blokah (50,2 %) in najmanj v Cerknici (34,9%).

Z različnih vidikov osvetljene žrtve obravnavanega območja ožje Notranjske omogočajo globlji vpogled v kvantitativna razmerja dogodkov, ki se nanašajo na drugo svetovno vojno. Statistični podatki in iz njih izpeljane ugotovitve nakazujejo izrazito krajevno pogojenost povzročenih žrtev. Razlike med posameznimi občinami so očitne. Izhajajo že iz neenakih deležev žrtev, ki jih imajo posamezne občine. Najpomembnejše in hkrati najbolj izrazito nasprotje pri občinah se kaže med Rakekom in Cerknico na eni strani ter Begunjami, Sv. Vidom, Blokami in Starim trgom na drugi. Nesorazmerja med stranema so prisotna pri vseh vidikih obravnave žrtev, le izrazitost razlik je pri posameznih vidikih bolj ali manj poudarjena.

Občini Rakek in Cerknica sta bila pretežno zasedbena in za okupatorja strateško pomembnejša dela obravnavanega območja. Ta zunanja okoliščina je imela tudi dokaj praktične notranje posledice. Na zasedbenih območjih je bila naklonjenost in vključenost prebivalstva v partizanske enote, ki so delovale v težje dostopnih agrarnějšíh predelih, precej večja kot na območjih občasne okupatorjeve oblasti. Skoraj povsod tam, kjer so partizani uveljavili revolucionarno oblast, se je rodil protirevolucionarni odpor. Nastala revolucija in državljanska vojna je na istih delih območja zahtevala večji delež medvojnih, predvsem pa povojnih žrtev, ki razkorak v deležu žrtev med predvojnimi občinami še povečuje. Na prvih območjih med italijansko okupacijo zaradi italijanske vojaške prisotnosti ni prišlo do ustanovitve vaških straž, s prihodom domobrancev pa tudi dotok moštva v protirevolucionarne enote ni bil posebej uspešen. Več prebivalstva s tega območja je primerjalno pomrlo v nemški internaciji, kot ga je bilo pobitega med domobranci.

Če upoštevamo najmnožičnejše primere žrtev pod posameznimi vidiki, je mogoče zaključiti, da je druga svetovna vojna na ožjem Notranjskem zahtevala več kot vsakega desetega prebivalca. Od tega je bila tretjina pobita po končanih

bojnih operacijah. Najpogostejši povzročitelji žrtev so bili pripadniki revolucionarnih enot, od tega največ pripadniki Jugoslovanske armade po končani vojni. Italijanska vojska s četrtskim deležem vseh povzročenih žrtev za njo ne zaostaja veliko. Na osnovi vseh žrtev lahko zaključimo, da se najsplošnejši tip žrtev obravnavanega območja nanaša na likvidacije civilistov kmečkega izvora v starosti od 20 do 30 let.

Stane Okoliš

THE SECOND WORLD WAR VICTIMS IN INNER CARNIOLA

Sum m a r y

The victims of the Second World War in Inner Carniola represent a clear and integral picture of all the war victims, regardless of their political, military or ideological orientation. Hitherto, such an approach to the issue of war and post-war victims has not been frequent in Slovenia.

The research, which was carried out under the auspices of a commission, set up by the Assembly of Cerknica Commune, for investigation of post-war mass executions, legally doubtful trials and other irregularities, included all the confirmed victims who had for a longer period resided in the above area of the former Cerknica Commune. These, so-called local victims, which are shown under six smaller pre-war communes, have been statistically classified according to the following categories: place, date, circumstances and causes of death, activities and social status. This record is complemented by victims from other areas, the aggressors' victims and the "post-war" victims who suffered its consequences indirectly. The latter merely complete the general picture of the events, which has been formed in the minds of the local people.

The area of research, which during the war spanned over a rather small territory near the border with Italy as determined by the Rapallo Treaty, was of no special importance to the occupier, except for its north-western edge with the Ljubljana-Trieste rail-line. As the war progressed, it became significant for the partisan movement as the main corridor linking Dolenjska and Bela Krajina provinces with Primorska. The area was characterized by the Italian April Occupation, vast forests and a predominantly poor rural population.

The population of the area was 17,120, according to the census from July 31, 1941. The confirmed war victims were 2,158, which amounts to as much as 12.6 percent of the whole population. The victims to population ratio varies greatly between individual pre-war communes as did their social structure. These communes can be classified into two main groups. In the first group are Begunje, Bloke, Stari trg and Sveti Vid, which are predominantly agrarian and situated away from major communications. In the second are Cerknica and Rakek with their central and strategic position. The statistical processing revealed differences between the groups in all aspects, though some were more emphasized than others.

The main external research finding is that Cerknica and Rakek Communes, which were under occupation for the larger part of the war, had a lower victims to population ratio than other communes. On the contrary, the other communes, which were only occasionally visited by the occupier and where the partisan movement was the strongest, recorded the highest death toll.

The highest number of victims among the counter-revolutionaries was actually caused after the war by the Yugoslav Army. The number of the post-war victims reach almost a third of those who died during the war. Personal liquidations prevail in the category of circumstances, and civilians in that of the victims' activity. A typical victim in the research area was a rural civilian of rural origin of the age between 20 and 30.

Razprava

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Preden dam besedo prvemu diskutantu, bi želel izkoristiti priložnost, ki se mi ponuja, in odgovoriti oz. nekoliko podrobneje pojasniti vprašanje nedostopnosti matičnih knjig. To vprašanje sta v bistvu sprožila dva od naših povabljenih referentov. Kot veste, je republiška komisija dala na razpolago občinskim komisijam posebna pooblastila za delo v matičnih uradih. Vendar je bil problem - pravno gledano - ves čas v tem, da je republiška komisija, ki jo je tedaj vodil Ignac Polajnar, torej prva, bila ustanovljena s sklepom parlamenta izključno za preučevanje povojnih pobojev. Na ta način je bilo formulirano tudi pooblastilo, ki so ga dobile občinske komisije, med drugimi tudi naša v Cerknici. Prav to je bila pravna formulacija, na katero so se lahko oprle ustrezne oblasti, Ministrstvo za notranje zadeve oz. matična služba v Cerknici in dejansko članom komisije niso omogočile delati z originali matičnih knjig, kljub intervencijam, ki so šle visoko, najvišje, do tedanjega notranjega ministra. Istočasno bi opozoril, da smo dobivali neuradna tolmačenja, da lahko tudi veljavni Zakon o varstvu osebnih podatkov na nek način onemogoča delo v matičnih knjigah pri preučevanju vojnih in neposrednih povojnih žrtev. Mislim, da je ta očitek 'bos', ker Zakon o varstvu osebnih podatkov določa roke, po katerih varovanje podatkov izgubi veljavnost. Če se kolega Okoliš strinja in ker je bil direktno izzvan s prispevkom prof. dr. Ferenca, bi ga prosil, da prevzame besedo, morebiti nekoliko pojasni svoje delo in tudi odgovori na nekatere dileme, ki jih je postavil prof. Ferenc.

STANE OKOLIŠ:

Hvala dr. Šumradi za besedo. Vsekakor bi rad poudaril svoje izhodišče. Ko sem sprejel mesto strokovnega sodelavca naše občinske komisije, sem bil bolj ali manj neizkušen na področju, ki sem ga prevzel. Moj odnos do žrtev je izhajal iz stališča, ki sem si ga pridobil še kot srednješolec ob prebiranju starogrške drame o Antigoni. To je predvsem zavest, da ima vsaka žrtev pravico do pokopa in do javnega spomina. Iz tega izhaja moje prepričanje, da moram poskušati v vsaki žrtvi videti njeno pozitivno stvar, torej tisto, kar je v človeku predvsem pozitivnega. Zavedal sem se tudi spoznanja, da poleg državnega prava na tem svetu obstaja tudi neko obče naravno pravo. In sem potem na teh principih poskušal opredeliti žrtve na način, kot sem ga prikazal v publikaciji.

Sedaj pa k odgovorom na oceno dr. Ferenca. Najprej zahvala za ugodno oceno. Moram reči, da v času od izida knjige pa do danes ni bilo nikjer zaslediti takšnih ali drugačnih ocen. Ni bilo evforičnosti ne na eni in ne na drugi strani. Mislim, da prav tako ne izrazitih negativnih odzivov. Glede zapisanega o revoluciji se mi zdi, da je to zapisano v določenem kontekstu. Zdaj ne vem, v kakšnem smislu je bilo to kje zapisano. Vsekakor pa so bili elementi vojnih operacij v obliki revolucije, državljanske vojne oz. narodnoosvobodilnega boja med seboj zelo

prepleteni in so se prekrivali. Drugih replik se točno ne spominjam. Mogoče bi jih, prosim, ponovili.

Dr. TONE FERENC:

Gre za majhen spodrseljaj. Drugače ste še kar korektno uporabljali izrazoslovje. Eno od vprašanj. Vi pogosto navajate kot 'izvrševalca', torej povzročitelja smrti Jugoslovansko armado in na drugem mestu, posebej OZNO. Kako je to zdaj, Jugoslovanska armada, potem pa OZNA?

STANE OKOLIŠ:

V enem izmed poglavij sem zapisal, da sem s to oznako želel predvsem ločiti žrtve, ki so bile ubite v času, ko so pripadale vojaškim formacijam, od tistih, ki so bili v glavnem civilisti. Torej, da so bili pobiti kot civilisti. Glede na izglasovano opredelitev občinske Komisije do povzročitelja pobojev temelji moja ocena, da gre pri Jugoslovanski armadi za žrtve - pripadnike vojaških formacij (domobranci in njihovi spremljajoči sosrodniki), za OZNO pa velja, mogoče je to malce poenostavljeno, vendar sem s tem našel najboljšo rešitev - da gre pretežno za civilne žrtve, ki so jih povzročili politično-policijski organi nove oblasti na območjih izven množičnih grobišč.

Dr. TONE FERENC:

To se pravi: OZNA naj bi odločala o usmrtnitvi oz. usmrtila civilne žrtve. Se pravi ujete ali aretirane domobrance, ali pa vaške stražarje naj bi pa Jugoslovanska armada? Tako sem jaz razumel to izvajanje. Tu gre za simbolne opredelitve. Zaradi tega, da so stvari statistično ločljive.

STANE OKOLIŠ:

Jaz sem si s tem nekako pomagal. Izhajal sem iz podatkov, da je nekako od poletja 1944 delujoča OZNA imela razpredeno mrežo svojih sodelavcev po vseh naseljih in je poslej dobivala točne informacije o določenih osebah, ki so bile po koncu vojne, bom rekel v narekovaju, 'problematične'. Ti ljudje so bili potem po vojni pobiti.

Dr. TONE FERENC:

Ampak o tem, ali bodo pobiti ali ne, je tudi odločala OZNA?

STANE OKOLIŠ:

Seveda. Predvsem OZNA. Za nekatere se to ne da točno določiti, ker se ne ve, kdo točno je bil pripadnik ali pa informator OZNE. Po izjavah nekaterih ljudi, torej ustnih izjavah, se pa more oceniti, da so o tem predvsem odločali organi OZNE. Ne morem izključiti posameznih primerov, ko je šlo za samovoljo ali pa za maščevanje. Kakorkoli, v tem času se je to lahko dogajalo brez kakršnih koli posledic za informatorja.

Dr. TONE FERENC:

Potem bi imel še eno pripombo. Ko sem bral seznam, sem našel dokument iz artilerijskega diviziona XIV. divizije, da so obsodili 21. oktobra 1943. leta štiri ljudi na smrt. Vse štiri imate Vi v svojem seznamu. S točnimi rojstnimi podatki, krajem rojstva itd. Ampak dokument pravi, usmrtili smo samo enega, tega in tega, ker so trije ušli. Vi imate pa vse štiri vpisane, kot da so vrnjeni iz Vetrinja in usmrčeni po vojni. Ampak eden je bil zagotovo usmrčen 21. oktobra 1943! Verjetno ste Vi podatke zbrali na terenu in se je že pri nekaterih ljudeh, ker sedaj živijo ponekod že samo vnuki, to v spominu zabrisalo, namreč da je nekdo mislil, da je bil oni po vojni usmrčen, v resnici pa je bil oktobra leta 1943. Zdaj, ko bo Vaša publikacija obče znana, bodo verjetno še kakšne pripombe glede podatkov v seznamu. Takšno je realno stanje ugotavljanja nečesa po toliko desetletjih.

STANE OKOLIŠ:

Moram poudariti, da se podatki iz arhivov, iz zapisov, tudi iz literature, pa iz ustnih virov večkrat razlikujejo. V teh primerih sem se odločal po lastni presoji, kakor sem pač mogel sklepati z ozirom na podatke in okoliščine tistih dogodkov. Potem sem se odločil tako, kot sem se. V zavesti, da je sicer težko biti nekakšen razsodnik, da pa na podlagi izkušenj, ki sem si jih v tem času pridobil, lahko zaključim tako, kot sem.

Dr. TONE FERENC:

Še nekaj. Ampak o tem nisem prepričan in bi moral preveriti. Vi pravite, da je bilo v Jelendolu pobitih največ s tega območja, pravzaprav govorite, da z Blok, z bloškega območja. Tam je bilo 129 ali 130 usmrčenih. Bili so pa tudi mnogi s Turjaka, pa tudi iz drugih krajev. Ali ste ugotovili, da je bilo več kot 65 ljudi z bloškega območja ubitih v Jelendolu? Saj so jih izkopali, niso jih pa po približno enem letu vseh prepoznali. Avgusta 1944 so jih prekopali in potem pokopali v Hrovači.

STANE OKOLIŠ:

Zapisal sem, da je bilo z Blok v Jelendolu največ žrtev iz celotnega obravnavanega območja. Delež žrtev sem primerjal samo znotraj obravnavanega območja. Seveda so bile v Jelendolu tudi druge žrtve. Zaradi bližine so bili njihovi sorodniki z Blok prisotni pri izkopavanju in so vsaj nekatere spoznali. Zaenkrat bi imel toliko, ne bi pa ponavljal tistega, kar je sicer v knjigi.

Dr. NEVENKA TROHA:

Ali ste zasledili kjerkoli kakšne podatke, da bi bili tisti, ki naj bi jih likvidirala OZNA (verjetno ljudska milica kot izvršilni organ oz. vojska), sojeni pred sodišči ali pa so bile to samovoljne likvidacije OZNE? To me zanima v povezavi s problematiko, ki je zlasti prisotna na Primorskem, kjer so za nekatere žrtve t.i. fojb podatki, da so bile obsojene pred hitrim vojaškim sodiščem.

STANE OKOLIŠ:

Hvala za vprašanje. Konkretnih pisnih dokazil o tem nimam in mislim, da bi se težko kje našla. Vem pa za nekaj primerov ustnega pričevanja, da so ljudi, ki so bili privedeni iz taborišča v Teharjih, potem sodili na vaškem zboru aktivistov Osvobodilne fronte. Ti so bili potem tudi vsi obsojeni na smrt.

Dr. NEVENKA TROHA:

Ne mislim na to vrsto sodišča, ampak zlasti na vojaška sodišča, npr. območna vojaška sodišča. Kot je bilo vojaško sodišče vipavskega vojnega območja na Primorskem na primer, ali pa ljubljanskega vojnega območja in tako naprej. Na vojaška sodišča, ki so delovala tudi po vojni.

STANE OKOLIŠ:

Iz svojega raziskovanja moram reči, da tega nisem zasledil.

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Mislim, da današnje srečanje ni v celoti posvečeno diskusiji o delu komisije v Cerknici oz. konkretno kolege Okoliša kot njenega člana in pooblaščenega s strani komisije, da zbira gradivo o žrtvah na tem območju. Diskutirali naj bi širše. Opozoril bi, da je bil v izvajanjih vseh štirih referentov cel kup spodbud za razpravo v širšem kontekstu. Slovenskem, a tudi širše, kot smo videli iz Mlakarjevega prispevka. Mogoče bi bilo primerno, če zdaj začnemo z diskusijo tudi o nekaterih širših vprašanjih. Tako bi povabil k besedi morebiti v prvi vrsti kolege, ki so se s temi problemi že ukvarjali, npr. prof. Peniča, da se začnemo pogovarjati resnično nekoliko širše in ne samo o Okoliševi knjigi.

Mag. DAMIJAN GUŠTIN

Se oproščam, vendar pa bi vseeno izkoristil priložnost, dokler sedi kolega Okoliš za drugim mikrofonom, in ga vprašal tisto, kar sem se sam večkrat spraševal, ko sem pripravljal svoj referat; namreč, koliko so sprotni, sočasni podatki o žrtvah zanesljivi s stališča, recimo, končnega preverjanja vaše komisije. In drugo: koliko so Vam ti podatki služili kot vir?

STANE OKOLIŠ:

Če Vas prav razumem, pravzaprav sprašujete, koliko imamo na razpolago sočasnih virov, koliko pa je poznejših.

Mag. DAMIJAN GUŠTIN

Ko sprašujem, imam pred očmi neuradno objavljene podatke, članke v časopisju in podobno, ne arhivsko gradivo.

STANE OKOLIŠ:

Procentualno je to težko oceniti. Lahko bi rekel, da bi se večinoma podatki kar ujemali, vendar so posamezni primeri, kjer obstajajo različni podatki v sočasnih

virih. Predvsem gre za primere, ko imamo podatke z ene in z druge v vojni udeležene strani. Isto velja, ko gre za poznejše vire, predvsem iz ustnega pričevanja. Več primerov pa je, ko sočasnih virov ni, so pa bolj ali manj verodostojni ustni viri. Vprašanje zanesljivosti virov se zato postavlja. Tudi sam sem v uvodu v knjigi poudaril, da v vsakem primeru ne gre za absolutne ugotovitve, ker se človek lahko zmoti že pri vpisovanju podatkov. Temu sem se poskušal čimbolj izogniti. Po drugi strani so lahko obstoječi podatki dvomljivi, ali pa niso povsem točni. So tudi primeri, kjer ni nikakršnih podatkov in sem zato pustil te kategorije prazne. To velja predvsem pri okoliščinah smrti in pri povzročiteljih smrti, ki sta najbolj občutljiva vidika žrtev. Kot strokovni sodelavec sem se moral pri teh opredelitvah najbolj izostriti. Vsako človeško delo je podvrženo dvomu o absolutni natančnosti podatkov. Delal sem v zavesti, da delam pošteno. Mogoče bo kdo vprašal, kaj je zame pošteno: do samega sebe sem hotel ostali zvest iz tiste prve opredelitve, da sem v žrtvi videl predvsem njeno pozitivno stran.

Dr. TONE FERENC:

Predsednika komisije bi vprašal, kakšen je bil odnos dejavnikov na terenu, ki so že prej zbirali podatke ali so jih imeli, do sestave skupnega seznama vseh žrtev 2. svetovne vojne na tem območju?

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Torej, predvsem je zbirala na tem terenu podatke o žrtvah 2. svetovne vojne nekaj časa Zveza borcev. To gradivo nam pa ni bilo dostopno. Po obvestilih kolega prof. Toneta Avsca, člana komisije, naj bi bilo že pred časom preneseno v Pokrajinski arhiv v Koper. Moram reči, da smo ga poskušali zaslediti in smo tudi navezali stike z direktcijo arhiva, vendar, žal, za gradivom ni bilo sledu. Sicer pa smo se povezali tako z Zvezo borcev kot tudi z Novo slovensko zavezo. Od Zveze borcev smo dobili pismo, v katerem je bila načelna pripravljenost za sodelovanje, vendar tudi indikacije, da gradiva nimajo. Nova slovenska zaveza pa nam je posredovala nekaj malega informacij.

TONE AVSEC:

Če dovolite, bi kot nekdanji član komisije spregovoril par besed. O zbiranju gradiva je komisija imela ves čas pozitiven in ustvarjalen odnos. Problem pa je bil v tem, da je bilo to območje tudi po vojni v upravnem smislu vezano na različne konce. Nekaj časa pod Postojno, ki je spadala pod Primorsko, potem pod Ljubljano itn. Res je, da nam pri gradivu, na katerega smo računali, žal ni uspelo, mislim pri tem predvsem na tisto gradivo, ki je bilo takoj po vojni, tam leta 1948, osnova za podeljevanje spomenic padlim borcem in žrtvam fašističnega nasilja. S kolegom Stanetom Okolišem sva šla tudi v Koper. Tam je vse gradivo, kar so ga dobili iz Postojne, še vedno samo uskladiščeno. Ni pa pripravljeno, urejeno za potrebe raziskovalcev. Toliko o tem. Bilo pa je to takrat narejeno skoraj v vsaki hiši, od koder so bili padli borci ali žrtve. Spomenice še sedaj visijo po stanovanjih.

Drugo, na komisiji smo se postavili na stališče, da obdelamo vse žrtve od začetka - od aprilske vojne naprej - do konca, tudi do povojnega obdobja. Ugotovili smo še problem žrtev med borci iz drugih krajev, ki so padli na tem območju, in ga nekoliko tudi obravnavali. Tu je bilo namreč prizorišče izredno hudih in ostrih bojev, od leta 1941 naprej do konca vojne. In ta kategorija je izredno številna. So to ljudje iz cele Slovenije, tudi iz drugih delov bivše države. Nakazani problem bi morali zadovoljivo rešiti. Ob izidu knjige nekateri člani komisije nismo bili zadovoljni, ker smatramo, da je izšla nekoliko prezgodaj, da bi nekatere stvari vendarle še morali poiskati in seveda tudi obdelati. Nekaj primerov! Tale občina (mišljena je bivša občina Cerknica v obsegu do konca leta 1994, op. ur.) sega na področje Leskove doline, kjer so bili zlasti leta 1943 med nemško ofenzivo hudi boji in veliko žrtev. Potem imamo bolnice pod Snežnikom, kjer se je zdravilo več sto ljudi, dosti jih je pomrlo, nekateri so pokopani na hrvaški, drugi na naši strani. Tako imamo samo na enem pokopališču nad 100 neznanih pokopanih borcev. In tudi v Viševku jih je 52, precej v Podcerkvi itd. Smatram, da je do objave prišlo nekoliko prehitro in da bi morala glede na novo upravno razdelitev delo nadaljevati nova komisija, smo pa se nekako izjasnili za to, da bi sodelovali naprej, da bi delo končali, kolikor bi se dalo popolno, da bi to bil realen odraz vsega dogajanja tukaj.

Ob tem moram seveda omeniti, da je v knjigi dokaj pomanjkljivo obdelano vprašanje padlih italijanskih vojakov, tudi nemških, in seveda pripadnikov drugih oboroženih formacij. Nič še ne zvemo o padlih četnikih okrog Prezida, Babnega polja in Leskove doline v času zaključnih bojev, potem o žrtvah iz enot IV. armade itd. To je problem, ki bo moral še biti predmet obravnave in raziskav. Je pa res, da je težko, ker ni podatkov, in šele sedaj ob tej knjigi, ki je izšla in izzvala določene polemike, prihajajo na dan podatki o posameznih primerih in bo zato mogoče še kaj dopolniti.

Še eno stvar bi rad omenil, tudi v zvezi s Polajnarjevim vprašalnikom, da bi vendarle morali obravnavati, kot sem že rekel, najprej aprilsko vojno, potem pa tudi žrtve ali pobite sodelavce okupacijske civilne, vojaške in pa politične oblasti. Če tega ne bomo počeli, bodo rezultati zamegljeni in pa določene napake bodo pri tem, saj so v operacijah proti NOV sodelovali kombinirani oddelki Italijanov in vaških straž ali pa Nemci z domobranci. To je problem, ki se sedaj kaže v večji meri. Nekje je napisano, da so ujetega partizana ustrelili Nemci, pa so bili tedaj skupaj z vaškimi stražarji itd. Skratka, mislim, da je to gradivo v prvi vrsti dalo pregled padlih z druge oz. nasprotne strani, koliko jih je bilo pobitih na tem področju, čeprav so tudi tam določene pomanjkljivosti. Drugo, kar je še bolj nedodelano, je segment tistih, ki so bili iz drugih krajev in so padli na tem območju.

Še nekaj. Območje južno od Cerknice je bilo dolgo, zlasti leta 1942 in pa od kapitulacije Italije naprej do ofenzive, pa spet po ofenzivi, bolj ali manj osvobojeno ozemlje. Tu so delovali organi nove ljudske oblasti in pri tem bi seveda morali upoštevati tudi sodne organe, zlasti recimo notranjsko vojno področje, ki je na

regularen način obravnavalo razne prekrške in ostale dejavnosti nasprotnega tabora. Vsaj en del članov komisije je mnenja, da je s prezgodnjim izidom knjige delo nepopolno. Problematičen pa je zato tudi del uvodne besede ter statistični podatki. Na vse to smo g. Okoliša opozorili na zadnjem sestanku komisije.

STANE OKOLIŠ:

No, bi mogoče najprej jaz odgovoril. Mislim, da je bil pri delu komisije vseskozi poudarek predvsem na žrtvah, ki so bile od tukaj doma oz. ki so bile tukaj rojene. Kar je pa ostalih žrtev, so bile zbrane v dodatku in zato tudi niso statistično obdelane. Tudi zaradi nedostopnosti izvornikov matičnih knjig pregleda žrtev iz tujih krajev ni bilo mogoče dodelati do konca. In to, mislim, da je pri vsej zadevi najbolj žalostno, kajti tisti, ki so tukaj padli, so v njih tudi vpisani. Za podatke o žrtvah iz domačih krajev je bilo treba več truda in več poizvedovanja. Kar se tiče sodelovanja vaških straž in Italijanov ter Nemcev in domobrancev, je potrebno poudariti, da ga je bilo težko ugotavljati in ustrezno prikazati. V knjigi sem to sodelovanje omenil in opozoril, da gre pri žrtvah, ki so jih povzročili Italijani in Nemci tudi za delež tega sodelovanja. V samem prikazu pa je problem. Odločal sem se po večkratnih obiskih pri različnih informatorjih in na tej podlagi poskušal ugotoviti, ali so bili to Nemci ali domobranci oz. Italijani, vaški stražarji.

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Če dovolite, bi se na kratko še jaz vključil v diskusijo. Poleg pomanjkanja virov, na katerega je opozoril že kolega Avsec, pri preučevanju tistih kategorij žrtev, ki so umrle na tem terenu, pa sicer ne izhajajo od tukaj, je treba opozoriti še na eno bistveno, čeprav administrativno zadevo. Naša komisija je namreč z novo organizacijo občin z 31.12.1994 prenehala obstajati. S tem dnem je prenehalo tudi financiranje raziskovalnega dela za potrebe komisije. Ker je kolega Okoliš smatral, da tedaj gradivo še ni bilo zrelo za objavo, je s svojimi lastnimi sredstvi nadaljeval raziskovanje in ga pripeljal do tiste stopnje, ko je menil, da ga je moč objaviti. Vsekakor se je ves čas zavedal, da gre za nekatere pomanjkljivosti, zlasti v kategorijah žrtev, ki so bile tukaj naštete, ampak hkrati se je pa postavljalo predenj tudi vprašanje smotrnosti nadaljevanja raziskav, saj smo vsi skupaj vedeli, tudi kolega Avsec, da virov ravno za žrtve, rojene izven teh krajev, pravzaprav nimamo veliko na razpolago. Tisto, kar smo imeli, je kolega Okoliš v knjigi obravnaval na koncu v dodatku.

STANE OKOLIŠ:

Dodal bi še, da je veliko žrtev zabeleženih, čeprav so neznane. V dodatku k pregledu žrtev iz tujih krajev sem navedel tudi te. Gre za kar precejšnje število neznanih žrtev, ki pa so bile vendarle evidentirane. Ne ve se točno, kdo so to bili. V nekaterih primerih je mogoče ugotoviti le pripadnost žrtve v vojaški formaciji, pa nič več kot to.

Mag. BORIS MLAKAR:

Glede kategorij žrtev, ki niso doma z ozemlja nekdanje občine Cerknica, in so jih danes že nekajkrat omenili, se strinjam z metodološkim pristopom, ki ga je prikazal kolega Okoliš, da je pač to kljub vsemu le dodatek k osnovnemu korpusu, namreč žrtvam po rodu iz občine Cerknica. Če bi bilo možno kompletirati tudi te žrtve, seveda toliko bolje, če pa to ni mogoče, se pač ne da dosti pomagati. Čeprav, seveda, vsako delo je nedokončano; z novimi viri, z novimi informatorji in dokumenti se bo dalo še marsikaj razjasniti tudi pri teh kategorijah, vendar mislim, da se bo marsikaj rešilo z vseslovenskim projektom, če bo kdaj stekel. Pač recimo, da so med temi žrtvami od drugod ljudje iz kočevske občine, ribniške občine, ilirsko-bistriške občine, če omenim le sosednje. Upajmo, da bodo tam registrirani. Seveda pa je pri neznanih žrtvah velika težava. Ampak recimo, da bo prišlo do take informacije, v neki štajerski občini, od koder so pač mobiliziranci odšli na Dolenjsko, in je tam, na Dolenjskem ali Notranjskem nekdo nekje padel; ne bo napisano, da je padel v občini Cerknica, ampak važno je, da bo napisano, da je padel in ga bomo šteli k žrtvam slovenskega naroda med 2. svetovno vojno, ampak bo registriran v matični občini. To je ena izmed variant, ki se bo pojavljala. Druga stvar so seveda tujci. Mislim, da imajo Italijani in Nemci razmeroma dobro urejeno statistiko žrtev, tudi za Slovenijo, kolikor smo obveščeni. Pogovarjal sem se enkrat s sekretarjem Ministrstva za družino in delo in je rekel, da ima v zvezi s problematiko vojaških grobiščstike s tujimi organizacijami, predvsem z Nemci, ki da imajo razmeroma dobro statistiko. Mislim, da se bo v bodočnosti, če se bomo s tem ukvarjali, treba pozanimati tudi v tej smeri. Potem so bili omenjeni četniki. Teoretično seveda je odgovor spet v tem smislu, da bo pač padle četnike v Loški dolini registrirala domača občina, ko bo to delala, Požarevac, Leskovic ali katera že.

STANE OKOLIŠ:

K temu bi dodal, da je obratno stanje že nakazano v moji publikaciji, saj sem nekatere žrtve iz domačih krajev opredelil s krajem smrti nekje - takšni so pač podatki - na Štajerskem ali na Gorenjskem. Če bodo tam sestavljali sezname žrtev, se bodo podatki lahko kompletirali.

TONE AVSEC:

Še na eno kategorijo sem prej pozabil. Na žrtve, ki so zaradi nasilja ali ran umrle takoj po vojni. Mislim, da bi morali to tudi nekje upoštevati. Zlasti je bilo veliko ljudi iz internacije, ki so umirali neposredno po vojni, po vrnitvi domov.

Še glede OZNE. Če je bil usmrčen poprej obsojen na smrt, potem usmrtiltve ni izvrševala OZNA, ampak za to pristojni oddelek pri sodnem organu, torej milica ali katerikoli organ, ki je to izvrševal. Mislim, da je takšnih primerov več, bomo pa to še obravnavali. Tu bi poudaril še en vidik: žrtve na tem območju so bile tudi zaradi obračunavanja in izdaj domačih ljudi, zlasti med italijansko ofenzivo. Tudi zato bi morali v publikaciji določene stvari postaviti nekoliko drugače.

STANE OKOLIŠ:

Glede povojnih žrtev, ki so se vrnile iz internacije. Mnoge od teh so zabeležene s simboličnim datumom maj 1945. Vendar s tem še ni točno rečeno, da gre za povojne oz. medvojne žrtve. Vsekakor pa sem štel za medvojne žrtve tiste, pri katerih se časa smrti ne da točno ugotoviti. Veliko žrtev je bilo na poti, ko so se ljudje vračali iz internacije, torej v prvih mesecih po koncu vojne, tudi junija, ampak večinoma maja. Vsaj po ustnem pričevanju je bilo tako. Kar pa zadeva primere, ki so se zgodili nekaj mesecev, leto ali pa celo nekaj let po vojni, te sem zgolj omenjal v dodatku. Tam sem zapisal, da je bila pogostost smrtnih primerov oz. umrljivost po vojni, ki je statistično ugotovljiva, precej večja, kot sicer. Na to kaže tudi prvi povojni popis prebivalstva. Poleg emigracije je bila tudi pogostost smrtnih primerov večja. Vendar pa je zdaj težko opredeliti, ali gre za povsem vojne žrtve.

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Še moja kratka replika. Mislim, da bi bilo izjemno težko in pretirano raztegljivo prištevati k povojnim žrtvam vse tiste, ki so umirali za posledicami vojne še leta po 1945. Takšen princip bi nas vsekakor pripeljal predaleč in zato ga tudi cerkniška komisija ob razpravljanju o terminoloških in metodoloških problemih ni nikoli sprejela. Kot izhodišče našega dela smo od samega začetka jemali izbruh vojne in smo končali v principu s koncem leta 1945. Le v nekaterih posameznih primerih je kolega Okoliš opozoril na posamezne žrtve, ki so nastale po letu 1945, a so nedvomno povezane z medvojnimi dogajanjem.

Dr. NEVENKA TROHA:

Mislim, da je ravno kriterij časa eden najpomembnejših kriterijev, ki jih bo moral upoštevati vseslovenski projekt, če bo sprejet oz. skupina, ki bo določala kriterije za takšno delo. Opozorila bi na to, da že omenjena študija videmskega inštituta¹ zajema ponekje tudi umrle iz let 1952-1953, njihovo smrt pa naj bi povzročile posledice slabih razmer v jugoslovanskih zaporih in ujetniških taboriščih po maju 1945. Smatram, da je ta kriterij nemogoč. Je pa gotovo, da nekega točnega datuma, do kdaj je nekdo vojna žrtev, od kdaj pa ne, ni lahko postaviti in bo to najbrž stvar širših diskusij.

Tukaj smo že prej omenjali vprašanje kriterija, koga šteti za žrtev z nekega območja. Na kratko je bilo rečeno, da predvsem tiste, ki so tu doma. To je za manjše kraje relativno lahko ugotoviti, je pa verjetno zelo težko za večja mesta. Če spet spomnim na študijo videmskega inštituta; oni so vzeli kriterij pristojnosti v skladu z italijanskim upravnim sistemom. Zato so npr. tudi upoštevani vojaki, tudi določene kategorije policije, ki so živeli v kasarnah v Trstu in so torej šteti kot pristojni v Trst. Najbrž bo treba ta kriterij tudi zelo premisliti. Kriterij rojstva,

¹ Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella secondo guerra mondiale. Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Udine 1989-1991.

koliko časa je nekdo nekje živel, ali je stalno prebivališče tisto, ki nekoga nekam opredeljuje? Potem pa se postavlja tudi vprašanje meje. Ali bomo v vseslovenski študiji upoštevali vse slovensko etnično ozemlje izven meja Republike Slovenije, zlasti Primorsko in Koroško? Do kam seči? Kako npr. deliti tista območja, ki jih sedaj enotno popisujejo? Opozorila bi na Goriško, kjer zajemamo tudi Gorico in slovenska območja onkraj meje. Če ponovno spomnim na študijo videmskega inštituta, tam so se striktno oprli na kriterij današnjih italijanskih meja. In pa naslednje vprašanje: ali bomo pri popisih žrtev upoštevali tudi narodnost, kar je lahko zelo povedno, zlasti za obmejna območja, zlasti za Primorsko?

STANE OKOLIŠ:

Mislím, da so bila ta vprašanja postavljena vsem. Jaz bi opozoril le na to, da se iz lastnih izkušenj popolnoma strinjam, da je situacija v urbanih in drugih večjih središčih povsem drugačna, kot na podeželju. Sam sem imel kar nekaj težav s Cerknico, pa Rakekom, kjer je bila prehodnost ali fluktuacija ljudi izrazito večja, kot pa v ostalih predelih in je bilo iskanje žrtev, ki so bile v svoji poklicni dejavnosti bolj mobilne, tudi težavnejše. To je zahtevalo tudi več dela.

Mag. BORIS MLAKAR:

To se vidi tudi pri rezultatih. Kolegica je večkrat omenila videmsko študijo; ravno za Trst imajo dosti sivih lis oziroma neugotovljenih ali pa splošnih podatkov. Medtem pa so podatki za podeželske občine zelo natančni. Tako bo tudi pri nas, seveda.

Dr. BOŽO REPE:

Hotel sem pravzaprav opozoriti na to, da smo zašli v relativno ozek krog debate in da bo treba, ko bomo delali (vseslovensko op. ur.) raziskavo, pojem žrtve razširiti. Zdaj ostajamo pri viktimološki plati definicije žrtve, vse raziskave v tujini pa žrtve zajemajo mnogo širše. Mislím, da bo treba v neki vzporedni ali vsaj nadaljevalni fazi zajeti tudi kategorije ljudi, ki so preživelí, pa vendarle tako ali drugače čutijo posledice ljudje, ki so šli skozi razne postopke. Imamo celo vrsto takih kategorij: prisilno mobilizirane, ukradene otroke, taboriščnike itd. To so gotovo kategorije, ki jih bo treba raziskati.

Druga stvar, ki bo ravno tako morala zajeti problem žrtev, je vprašanje odnosa, ali pa če hočete, zgodovina odnosa do žrtev, ki jo je prof. Ferenc nekoliko nakazal v začetnem referatu. Se pravi, kakšen je bil odnos družbe v povojnem obdobju do žrtev in do posameznih kategorij žrtev. Šele to lahko da ilustracijo neke družbe. V Franciji in drugih državah delajo tovrstne raziskave nekako vzporedno.

In tretja faza, ki bo morala biti narejena, je po mojem primerjava z drugimi državami, ki jo je tukaj deloma načel kolega Mlakar. Podatek o treh odstotkih mrtvih, ali pa, če bomo prišli na štiri odstotke, kakorkoli že, seveda ne daje neke celovite slike. Moramo priti do ugotovitve, ali smo bili bolj prizadeti kot drugi narodi ali manj, ali smo bili do samih sebe bolj usmiljeni ali manj usmiljeni.

Še beseda v zvezi z izvajanjem kolege Mlakarja o Franciji. Številke so seveda zelo različne in jih različni viri različno navajajo, kar je že sam povedal. Sam sem slučajno pregledal referat, ki ga je imel Henry Rousso na svetovnem kongresu zgodovinarjev v Montréalu. Pri njem se številke nekoliko razlikujejo, kar pa pravzaprav ni bistveno. On govori o 10.000 pobitih kolaborantih in o 1.500 dodatno usmrčenih na osnovi obsodb. Tisto, kar se meni zdi bistveno, je podatek, da so v Franciji po vojni odprli v zvezi z medvojnimi dogajanjem 350.000 dosjejev oz. 310.000 dosjejev, v katerih je bilo zajetih 350.000 oseb, od teh pa je 127.000 ljudi šlo pred sodišče. Ne vem, kaj številka 40.000, ki jo je mag. Boris Mlakar omenil, pomeni. Ali je bilo toliko obsojenih ali je to samo del obsodb? To pomeni, če primerjamo številki, da je bilo obsojenih vendarle relativno majhno število, da pa je šel praktično eden od sto Francozov skozi tak ali drugačen postopek. Zelo podobno je bilo v Sloveniji. Vemo, da smo imeli sodišča narodne časti in celo vrsto drugih zvrsti obsodb. Skratka, vprašanje vojnih žrtev bomo morali zagotovo postaviti v nek širši kontekst.

Dr. TONE FERENC:

Mislim, da je bil odnos do žrtev v preteklosti zelo različen. Tukaj bom navedel dva primera. Dolga leta sem neprestano opozarjal izgnance, da je njihova pietetna dolžnost, moralna dolžnost, da ugotovijo število in imena tistih izgnancev, ki so za vedno ostali zunaj, ki so umrli zunaj. O tem nismo vedeli skoraj nič, le tu pa tam je bil na voljo kakšen podatek. Šele zdaj, ko se obljublja neka odškodnina, in so izgnanci tudi sami, mislim na Društvo izgnancev Slovenije, postavili zahtevo, da je treba za vsakega v izgnanstvu umrlega izplačati po 2 milijona slovenskih tolarjev odškodnine, so začeli zbirati podatke. Moram reči, bil sem presenečen, ko sem nekje videl podatke iz krajevne skupnosti Bučka, 58 imen umrlih v nemškem izgnanstvu, torej v preselitvenih taboriščih. To je prvi primer.

Navedel bom še drugi primer. Hotel sem ugotoviti smrtne žrtve tistih 14, ki jih je italijanska vojska ustrelila za represalijo, kot odgovor na napad Narodne zaščite v Hruševem na italijansko avtomobilsko kolono, kjer je bil smrtno ranjen polkovnik Tomasso Latini, komandant 2. polka. Don Pietro Brignoli omenja, da je tedaj na Slovenskem prvič prisostvoval tako množični usmrtitvi (Kaj je bilo v Abesiniji, ne vem, ali v Eritreji, kjer je bil tudi nekaj časa.) Ker nisem našel imen, sem šel na kraj sam, iskal in spraševal (pomagala mi je moja družina), kje je grob na pokopališču pri fari v Dobrovi, ampak nisem nič našel. Potem je prišel župnik, ravno opoldne je bilo in me vpraša: "Vi nekaj iščete?" "Ja", sem rekel, "iščem grob štirinajstih ustreljenih. Povedali so mi, da so bili prekopani na to pokopališče." "Jaz za to ne vem", pravi, "ampak tam je spomenik naših." Vidite, delitev na naše in na njihove. No, potem sem le nekje izvedel, da naj bi grob bil v Dolenji vasi. Šel sem tja in iskal, vendar so mi rekli: ne bo tukaj, ampak v Srednji vasi. Slučajno pridem na neko dvorišče. "Jaz to poznam," je rekel neki obrtnik, jaz pa da mora nekje biti spomenik. "Ja, glejte ga, tam je!" Toda na spomeniku ni imen! Ali mogoče veste, kdo bi imel imena? Če jih kdo ima, je to ta in ta ženska

- Marija Rusova. Odpeljal sem se k njej. Preprosta ženska, povabila me je v kuhinjo, odprla knjigo, kjer ima s knjigovodske natančnostjo vse popisano. Ampak pravi: "Jaz jih imam na ta dan zabeleženih petnajst, Vi pa trdite, da so jih štirinajst." "Ja," sem rekel, "tudi na spomeniku jih je štirinajst, ampak don Pietro Brignoli piše, da so na poslednjo pot nesli še enega, ki ga je italijanska vojska ustrelila prejšnji dan." No, ženska za to ni vedela. Ima pa vsa druga imena, potem vsa imena umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih itd. Sama je bila tudi na Rabu. To pa vendarle je nek odnos do žrtev, da nekdo sploh ne po uradni dolžnosti zbere podatke in jih je tudi pripravljen posredovati za širšo raziskavo.

MONIKA KOKALJ-KOČEVAR:

Žrtve med gorenjskimi domobranci

"... Tako smo tudi mi pripravljene raje žrtvovati vse in tudi sami sebe, kakor pa, da bi dopustili, da bi kdaj komunizem zavladal na naši zemlji. Slovenija ne bo nikoli komunistična pa če pademo vsi do zadnjega. Za nas je možno samo dvoje: Ali zmagamo ali propademo, podali se ne bomo nikoli. Boljša je častna smrt, kot bedno življenje v komunističnem raj."¹

"... Če nam je namenjen obstanek in lepša bodočnost, če Bog našega naroda noče uničiti, če bomo na svoji zemlji ostali - in v to verujemo - potem smo zmagali četudi marsikoga ne bo več."²

Ne eno ne drugo se ni uresničilo. Namreč, niti zmaga domobranstva, niti lepša bodočnost domobrancev na svoji zemlji. Zle slutnje zadnjega stavka pa so postale dejstvo. Domobranci so se umaknili na Koroško, veliko pa jih je bilo vrnjenih samo še v smrt. In na to so bili pripravljani. Kako naj drugače razumemo besede mladoletnega gorenjskega domobranca, ko so mu svetovali naj pobegne na poti iz škofjeloških zaporov: "Jaz bom z vami!"

V okoli 50 stalnih in občasnih postojankah gorenjskega domobranstva, ki so bile razvrščene pretežno v krogu Kranj, Kamnik, Ljubljana, Škofja Loka, je bilo v vsem času obstajanja Gorenjskega domobranstva skupno nekaj nad 3500 mož.³ Na postojankah je bilo v povprečju okoli 60 mož, ki pa so čez dan, razen dežurnih in tistih v patroljah, povečini odhajali domov na delo. Številčno so se postojanke okrepile s prebegi nemških mobilizirancev, posebno v prvih mesecih leta 1945. Zanimivo pa je dejstvo, da so bili skoraj vsi nemški mobiliziranci, preden so se priključili gorenjskim domobrancem, pri partizanih. Značilno za gorenjske domobrance je tudi, da so bili med njimi najštevilčneje zastopani starejši letniki, prevladujejo rojeni med leti 1900 in 1910. Najmlajši član katere od postojank pa je bil letnik 1929. Tudi ta je bil ubit.

¹ Gorenjec, 21. 4. 1945.

² Gorenjec, 13. 3. 1945.

³ Z zbiranjem podatkov o gorenjskih domobrancih sem pričela v Gorenjskem muzeju že leta 1990. Izdelano imam aplikacijo programa Armida. Zanimajo me naslednji podatki: ime in priimek, domače ime, kraj in datum rojstva, kraj bivanja, poklic, pri katerih vojaških formacijah je oseba sodelovala in njena usoda ob koncu vojne.

Odnos do partizanov

Ujete partizane in zajete v akcijah so predajali gestapu, partizane, ki so se sami predali pa so postopoma vključili v postojanko. V pisanju o akcijah je v časopisu velikokrat prisotno pretiravanje. "Partizani so se skušali nekoliko upirati pa po svoji stari navadi domobranskega napada niso mogli zdržati in so se spustili v divji beg".⁴ Tudi sami opisi spopadov so precej plastični. V bojih ni padlo več kot nekaj deset domobrancev, kar bi lahko povezovali tudi z dejstvom, da so domobranci opravljali povečini stražarsko nalogo (branili lastno vas, lasten dom) in da niso organizirali veliko množičnih akcij.

Ob umiku na Koroško so šle z gorenjskimi domobranci tudi njihove družine. V Sloveniji pa so jim bila zaplenjena posestva oziroma dedni deleži. Vrnjenih je bilo nekaj nad 1000 gorenjskih domobrancev⁵. Večina jih je bila pobitih. Družine so večinoma zaradi pravnih zadev, razglašale sorodnike za mrtve, v matičnih knjigah pa so pokojni dobili vpis "proглаšen za mrtvega, ...dan, ki ga pogrešani ni preživel". Prve razglasitve so bile že v začetku petdesetih let.

Med proglašeni za mrtve oziroma mrtvimi bi lahko naredili nekakšno shemo, kdo je imel več možnosti, da ga ubijejo. Če je bil v nemški vojski, če je bil pri partizanih, če je bil dalj časa pri domobranci in če je imel čin; ta dejstva pa so se skoraj pokrivala z vlogo nemških vojakov v postojankah, saj so bili ti izkušeni v rokovanju z orožjem in navajeni trde discipline in kot taki najbolj primerni za vodilne naloge.

Žrtve so bile tudi žene, matere, sestre ubitih domobrancev, ki so same ostale na kmetijah, zaničevane in prezirane. Že prej sem omenila, da so bili gorenjski domobranci v večini starejši moške, ki niso bili vključeni v nemško mobilizacijo, niti jih niso pobrali partizani. Za razliko od Slovenskega domobranstva torej domobranstvo na Gorenjskem ni bilo "mladinska zadeva"⁶ Bili so poročeni in imeli družine. Mnoge družinske člane so še velikokrat po vojni zaprli, jim brez razlage odpeljali lastnino ali pa jih poslali na gradbišča novih mest.

Nenazadnje bi veljalo omeniti 30-40 gorenjskih domobrancev, ki so bili amnestirani in izpuščeni iz šentviških zaporov. Na poti domov, tik pred domačim pragom, so bili pobiti v gozdičku nedaleč od Spodnjega Brnika. Nedvomno je šlo za osebna maščevanja in stare zamere.

Vojna je kompleksna zadeva, z žrtvami na vseh straneh, s tem, da je bil javni spomin na domobranske žrtve zatrt, njihova vloga pa zavita v posplošeno besedo kolaboracija. Zanima me, kaj bi odvrnil preživeli domobranec, ki so mu ob umiku na Koroško rekli, da se domobranska vojska umika za štirinajst dni, nato pa, da pridejo organizirani nazaj.

⁴ Gorenjec, 28. 4. 1945.

⁵ Pregledala sem fonde Slovenskega domobranstva, Gorenjskega domobranstva, Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, Obveščevalnega centra IX. korpusa, Krajevskih ljudskih odborov, pa tudi Vojno škodo in Zaplembe.

⁶ Doroteja Lešnik in Gregor Tomc: Rdeče in črno. Ljubljana 1995, str. 184.

LOJZE PENIČ:

Zdaj bi se pa še jaz oglasil, ker sem bil prej nekoliko izzvan. Ko me je leta 1988 urednik Zbornika občine Slovenska Bistrica II Ferdo Šerbelj povabil k sodelovanju, sva se dogovorila, da bom pripravil besedilo o padlih borcih in žrtvah nacističnega nasilja. Ko pa sem rokopis oddal, sem Šerbelju povedal, da sem zbral tudi podatke za padle v nemški vojski in za pobite po 2. svetovni vojni. Padle v nemški vojski sem poimensko navedel, ubite po 2. svetovni vojni pa le številčno, in sicer zato, ker je to bilo leta 1988 in se sorodniki še ne bi strinjali z objavo imen. Vse skupaj se je nekoliko zavleklo, ker so bile vmes volitve in zbornik je bil natisnjen šele po spremembi (režima, op. ur.) Pri kriterijih sem imel tudi jaz podobne težave s tem, o kakršnih ste se tukaj že danes pogovarjali. Do kdaj naj zajamem žrtve, ki so preminile po vojni? Odločil sem se, da sem tiste, ki so pobirali orožje in bili ubiti, ali pa kaj podobnega, še zajel, kaj dalje pa nisem posegal.

Povedal bi še nekaj o zbiranju tovrstnega gradiva na širšem mariborskem območju. V Lenartu imajo pripravljen občinski seznam; pripravil ga je prof. Marjan Toš. Seznam je pokazal, da je Lenart že na tistem območju, kjer je bilo izredno veliko vpoklicanih, kjer so se fantje odzvali pozivu in odšli v nemško vojsko. Zato je dve tretjini vseh žrtev padlo v nemški vojski. Po vojni pobitih domačinov je razmeroma malo. V Hrastovcu je sicer bilo po vojni taborišča in ljudje so žrtve iz taborišča prištevili k domačinom. Toševa raziskava jih obravnava ločeno. Sicer pa žrtve iz tega taborišča še niso dovolj raziskane.

V lanskem letu so pripravili pregled žrtev za Malečnik oz. Sveti Peter pri Mariboru. Seveda, pri Sv. Petru je posebnost. Tam četniki oz. njihovi svojci pomenijo kar precejšnje število padlih med celotnimi žrtvami. Če pogledamo Maribor, so dostikrat vzrok smrti bombni napadi, upoštevati je pa treba tudi dejstvo, da je bilo v mestu veliko Nemcev. Zato je bilo v Mariboru veliko žrtev. Skoraj 500 jih je bilo ubitih ob bombnih napadih. Niso bili vsi Mariborčani, a čez 400 pa je bilo meščanov.

Te dni je izhajal v občinskem glasilu Slovenskih Konjic podlistek. Pripravljala ga je tamkajšnja komisija za raziskovanje povojnih množičnih pobojev. Videl sem, da so se lotili dela približno tako, kot sem se ga jaz pri Slovenski Bistrici. Raziskali so tako padle partizane, kot tudi usmrčene med vojno in po njej ter padle v nemški vojski. V celoti podlistek še ni izšel, ker vidim, da so pri padlih v nemški vojski prišli do črke M. Je pa pri Konjicah zanimivo, da je bilo 9. maja 1945 kar 39 smrtnih žrtev. Tedaj so šli skozi kraj Kozaki in pobili te ljudi. V Konjicah je prišlo tudi do eksplozije. To je bilo pa sredi junija 1945; tedaj je bilo ubitih 16 ljudi, pri drugi eksploziji v Dobrnežu pri Slovenskih Konjicah pa še eden, tako da jih je bilo skupaj 17. To so bili zelo mladi fantje, ki so stražili skladišče streliva, v katerem je prišlo do eksplozije. Vse skupaj še ni pojasnjeno. Govorili so o sabotazi, ker so tam delali tudi vojni ujetniki. V Slovenskih Konjicah pa je tudi izredno dosti ustreljenih po 2. svetovni vojni. Kar 105 jih imajo poimensko navedenih. In če k temu številu prištejemo še onih 43, ki so jih med

vojno likvidirali oz. usmrtili partizani, je to kar 148 ljudi. Struktura žrtev v Slovenskih Konjicah se torej precej razlikuje od bistriške.

NASTAŠKA NEMEC:

Ker se že tako konkretno pogovarjate o zbiranju podatkov, se oglašam, saj sama zbiram podatke za neposredne mesece po vojni: maj, junij 1945 in do leta 1946, tudi še nekatere mesece v letu 1946. Vendar je problem drugje.

Zbiram podatke za staro goriško pokrajino v mejah, kakršne je imela maja 1945. leta, torej še za časa Italije oz. Nemcev. No, tu je v bistvu obstajal Babilon narodov, na eni strani civilisti, na drugi vojaki. Začenjam z vojaki. Glejte, sem so se poleg italijanske in nemške vojske pomikali četniki, sem so prihajali Kozaki, sicer v zgornje Posočje. Tu so bile domobranske enote, sem so se umikali hrvaški domobranci, in vse to je bilo zajeto v sklopu čiščenja zahodnega slovenskega ozemlja. Po poročilih obveščevalnega centra IX. korpusa, ki so jih pošiljale partizanske enote, ki so se tu borile, so zajeli 4.042 vojakov, 553 pa jih je v boju padlo. Sedaj nastaja vprašanje, kaj se je z vsemi temi vojaki zgodilo? Skoraj stoodstotno velja, da so tuje vojake večinoma poslali v ujetništvo, največ v Borovnico. Vendar, v okviru čiščenja od 22. maja do 5. junija so bili zajeti vojaki tudi likvidirani. Zakaj o tem govorim? Zato, da vam povem, da se v vseh tistih seznamih, ki nastajajo v Italiji, pojavljajo imena ljudi, ki so v bistvu padli v spopadu oziroma niso hoteli predati orožja. Italijani jih štejejo za infojbirane, kar niso v nobenem primeru, mi jih pa lahko kot žrtve vojne, torej kot vojake.

Druga kategorija teh ljudi so civilisti. Vendar pa tudi pri teh civilistih lahko ugotavljamo, da so jih zajeli predvsem v Gorici in v večjih krajih, ne samo na današnjem slovenskem ozemlju, ampak tudi v Krminu (Cormons) in v Gradišču ob Soči, kjer so bili centri nemške vojske in za usposabljanje domobrancev. Italijani, ki te sezname delajo, pa tudi nekateri slovenski sezname, enostavno pomešajo vojake in vojne ujetnike s civilisti. Zato je potrebna prav skrbna analiza tako vojaških in policijskih enot kot paravojaških enot, da vsaj na nek način ločimo žrtve med vojaki od civilistov. Kot je prej že omenila kolegica Trohova, zelo težko je razlikovanje glede na nacionalno pripadnost. Ne vem, za katere kriterije se bo odločila skupna slovenska komisija, vendarle zahodne meje oz. današnje ločenosti Slovencev iz Gorice ne moremo upoštevati. V nobenem primeru ne pride kot kriterij v poštev današnja državna meja, ampak je potrebno območje raziskovanja razširiti vsaj do stare avstro-ogrsko-italijanske meje, ki se kolikor toliko pokriva s slovenskim etničnim ozemljem.

Imam pa tudi sama konkretnije podatke, če koga zanima. Rekla sem, da sem delo zasnovala predvsem na seznamih, ki so že obstajali. To je bilo izhodišče, potem sem začela iskati arhivsko gradivo in podobno. Prvi italijanski sezname nastanejo že leta 1945, že zelo zgodaj nastane v Gorici tudi združenje deportirancev v Jugoslavijo, ki postavlja na sezname vse tiste, ki jih smatrajo za pogrešane, leta 1945 pa jih je velika večina še živih. Sama sem bila toliko tolerantna, da sem upoštevala vsakega človeka, naj se pojavlja na katerem koli seznamu. Na uradnih

italijanskih, pa tudi privatnih, kajti ljudje nočejo biti imenovani, še danes ne. Upoštevala sem tudi slovenske sezname. Je pa tudi res, da so Italijani svoje šteli, Slovenci pa niso šteli pogrešanih. V okviru tega dela je nastal seznam, ki vsebuje 1.299 imen za goriško pokrajino. Od tega jih je potrebno takoj odšteti 200, zato, ker se obenem pojavljajo npr. ženske pod dekliškim in pod poročnim priimkom, potem so zamenjave imen in priimkov .... Dosti ljudi se vedno in še danes, celo v seznamu furlanskega inštituta, pojavlja dvakrat. Mimogrede naj povem, da je ta seznam res najboljši, a ima tudi zelo veliko napak. In kar me osebno najbolj moti, še vedno so vsi Slovenci, tudi iz Gorice in okolice, v njem zapisani s poitalijančenim priimkom in imenom. Včasih se ljudje v seznamih pojavljajo tako pod slovenskim imenom in priimkom kot pod poitalijančenim priimkom, tako da je potrebno kar veliko pozornosti in večkratnega pregledovanja, če naj pridemo do neke realne številke. Upoštevajoč vse povedano, se v goriško pokrajino ni vrnil 901 človek, kar je precejšnja številka, večja kot na Tržaškem. Vendar pravim, da je tu številka večja prav zaradi večjega števila vojaških enot, ki so se v tem trenutku zadrževale na zahodni meji, torej pretežno v Posočju in na področju Beneške Slovenije, Rezije, Kanalske doline in seveda okolice same Gorice.

Samo na kratko naj povem, da je iz tega seznama tudi razvidno, da je med žrtvami zelo malo žensk. Resnično, med množico 41 žensk ni mladoletnih. Še pred nekaj časa sem trdila, da ni nobene mlajše od 18 let, zdaj pa sem ugotovila, da je eni manjkalo dva meseca do te starosti. Rečem lahko samo to, da je delo že opravljeno, a se vendarle pojavlja še toliko vprašanj! Toliko sem jih slišala samo med vami, diskutanti, da si resnično ne upam objaviti zbranih imen in priimkov. Tako kot je povedala kolegica (M. Kokalj-Kočevar, op. ur.), sama vztrajam, da se o posameznem človeku zbere čim več podatkov. Druga stvar, ki je pa še vedno in najbolj vprašljiva, je vprašanje okrog 200 ljudi, za katere nimam skoraj nikakršnih podatkov, razen imena in priimka, mogoče samo še en podatek, ali letnico rojstva, ali kraj rojstva, ali da je bil recimo bersagliere ali carabinieri. No, za te primere si skoraj upam trditi, da so preživeli. Kajti, od vojakov, ki so jih odpeljali v vojaška taborišča in jih potem po določenem času izpustili, se nihče ni več vrnil v staro goriško pokrajino, ampak je po najkrajši poti, in to je bil ponavadi Trst, odšel v Italijo oziroma se vrnil tja, od koder je bil vpoklican v vojsko.

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Predlagam, da na tem mestu nadaljujemo z diskusijo in pozivam zlasti tiste, ki se še doslej niste javili k besedi, da to pogumno storite.

Mag. VIDA DEŽELAK-BARIČ:

Delež članov KPS med žrtvami 2. svetovne vojne in odnos Partije do vprašanja o nujnosti žrtev iz vrst lastnega članstva

Glede na vodilno politično in organizatorično vlogo KPS v vodenju odpora proti okupatorju, pa tudi glede na položaj, kakršnega je partija zavzela po končani vojni, je v okviru preučevanja žrtev 2. svetovne vojne smiselno zastaviti tudi vprašanje, kolikšen je bil delež komunistov v celotnem obsegu žrtev vojne.

Nesporno je odločitev partije za takojšen oborožen odpor, odločitev, ki je bila takrat in je še danes vrednotena ali kot edino pravilno in herojsko ali pa kot neodgovorno in samomorilno dejanje, izpostavila dodatnemu okupatorjevemu pritisku ne le slovenski narod kot celoto, ampak v njegovem okviru tudi partijo. Partijska (samo)izpostavljenost je še posebno izstopala v trenutkih in razmerah, ki so bili za vodenje, širitev ali obstoj osvobodilnega gibanja in z njim tudi za partijo odločilni ali kritični, kot npr. v primeru odločitve o pričetku oboroženega boja, širjenja osvobodilnega gibanja na še neorganizirana območja, ponovnega vzpostavljanja politične ter vojaške organizacije, kadar jo je nasprotnik uspel razbiti in ji praviloma povzročiti številne žrtve itd.

Na pot upora so komunisti stopili z zavestno odločitvijo in pripravljenostjo na lastne žrtve. O tem je npr. sekretar CK KPS Franc Leskošek, ko je na partijski konferenci na Cinku julija 1942 govoril o začetnih prizadevanjih KPS za organiziranje partizanske vojske, dejal, da "Partija ni štedila svojih sil, ni štedila svojih kadrov, se ni zbal nešteti težav pri premagovanju dejansko skrajno neugodnih razmer za ustvarjanje prvih slovenskih partizanskih čet. Žrtvovala je v naporih in ljudeh, kar more žrtvovati le stranka, tako globoko prežeta z zaupanjem v pravilnost svoje poti in vero v končno zmago, kakor je naša Komunistična partija Slovenije."¹

Rečemo lahko, da se je v razmerah okupacije v najbolj dosledni in ekstremni obliki v praksi udeleževala propagirana in zahtevana podoba komunista kot bojevnika z orožjem in besedo, ki naj ne bi nikoli izgubil vere v zmago, ki ga odlikuje vztrajnost, svojo globoko privrženost partiji pa potrjuje predvsem v najtežjih preizkušnjah, tudi za ceno življenja. Pri tem ni bil izvzet niti sam partijski vrh, kar potrjujejo njegove konkretne izgube v času vojne.²

Brezkompromisna odločenost za upor, s tem pa tudi pripravljenost na žrtve, se je navdihovala predvsem v dveh motivih - tj. v izvedbi minimalnega in/ali (ali oboje hkrati) maksimalnega partijskega programa oziroma v boju za osvoboditev okupirane domovine in za revolucionarno preobrazbo predvojnega družbenega reda. Posebej pa je potrebno opozoriti na institut "vojaške", "železne", "zavestne" partijske discipline, ki je odigral pomembno mobilizacijsko vlogo partijskega kadra tudi takrat, kadar je moč ostalih motivov (praviloma zaradi težavnih razmer) pojemale, ko je bilo potrebno vztrajati ali na novo pričeti z delom na izpostavljenih območjih in nalogah, nemalokrat ob majhnih možnostih za preživetje, in ko je bilo npr. potrebno reševati kritične situacije (v ilustracijo naj navedemo legendarni "Komunisti naprej!" v primerih brezupnega prebijanja partizanskih enot iz sovražnikove obkolitve).

Partija, za katero je bila značilna izrazita hierarhična ureditev, je bila do lastnega članstva v zahtevah glede izvrševanja zastavljenih nalog neizprosna. Sintagma o

¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga 2, dok. 98, str. 269.

² Prim. Vida Deželak-Barič: Osrednje vodstvo Komunistične partije Slovenije v vojnem obdobju 1941-1945. Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII, 1993, št. 1-2.

partiji kot predstraži je tako nujno že vnaprej računala z žrtvami; nanje je bilo članstvo tudi psihološko pripravljano. Psihološka priprava je apelirala na pogum in preziranje smrti. Zlasti v začetnem obdobju je poimensko poveljevala žrtve kot vzore, ki naj bi vzpodbujali k še odločnejšemu boju za narodno osvoboditev in z njo povezano pravičnejšo družbeno ureditev v smislu "velikih smotrov delavskega razreda", skratka za "sveto stvar osvoboditve slovenskega naroda in delovnega ljudstva".³ Sicer pa se je partija v največji meri obračala k lastnemu članstvu ter tudi širši javnosti v obliki posplošenega poudarjanja in opozarjanja na velik partijski 'krvni davek', ki da ga je v dotedanem boju darovala, občasno pa je celo zatrjevala, da je prav KPS "položila največ žrtev na oltar DOMOVINE".⁴ S tem je bil nedvomno dosežen tudi določen propagandno-psihološki učinek. Leta je v samih komunistih dodatno vzbujal občutek samozavesti (organizacije kljub številnim izgubam ni bilo mogoče uničiti!), bojevitosti, združene z odmerkom maščevalnosti in izrecne poklicanosti/dolžnosti za brezkompromisno nadaljnje vodenje in usmerjanje boja. V širši javnosti pa je postopoma prispeval k utemeljevanju in sprejemanju partijskega primata.

Ob dejstvu, da je partija poleg celotnih žrtev v osvobodilnem gibanju posebej poudarjala še lastne žrtve, pa ne gre spregledati še enega pomembnega partijskega namena; na ta način je namreč želela tudi odgovarjati na nasprotnikove očitke o njenem protinarodnem bistvu in dokazovati, da je KPS s tem, ko njeni člani množično padajo v boju proti okupatorju za narodovo osvoboditev, potrdila in v praksi dokazala svojo pripadnost slovenskemu narodu, katerega je celo uspela ne glede na različne meje prav v osvobodilnem boju združiti.⁵

Disciplina in dejavna identifikacija s cilji narodnoosvobodilnega boja, s hkratnim stremljenjem po revolucionarnem izhodu iz vojnih razmer, sta komuniste postavljali pred boj na življenje in smrt, pred boj na vse ali nič. Zato je KPS v času vojne utrpela številne žrtve, ki pa jih je s t.i. politiko odprtih vrat uspešno nadomeščala s pritegovanjem novih članov, tako da je iz vojne izšla neprimerno močnejša, kot je bila ob njenem pričetku. Komunisti so izgubljali življenja v podobnih okoliščinah oziroma iz enakih razlogov kot ostali pripadniki osvobodilnega boja - padali so kot borci partizanskih enot, kot aktivisti na terenu, kot talci, umirali so v taboriščih itd., prezreti pa ne gre tudi posameznih primerov usmrtitev s strani osvobodilnega in revolucionarnega gibanja samega.

Natančno število žrtev iz vrst KPS ni znano. Po oceni, ki jo najdemo v organizacijskem poročilu Staneta Kavčiča na II. kongresu KPS leta 1948, naj bi to število znašalo "nad 5000".⁶ Če ocena vsaj približno drži, moremo zaključiti,

³ Glej npr. članek o ustreljenem članu CK KPS Slavku Šlandru (Delo, september 1941, št. 3) in komunikate CK KPS s člankom o ustreljenem organizacijskem sekretarju CK KPS Tonetu Tomšiču (Delo, junij 1942, št. 3).

⁴ Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I (dalje ARS I), fond CK KPS II, a.e. 192, proglas CK KPS "Slovenci in Slovenke" iz septembra 1943 (nedatirano).

⁵ Delo, maj 1942, št. 2, Obrekovanja in podtikanja sovražnikov naše Partije; Ljudska pravica, 28.5. 1944, št. 7, Volitve - odgovor Primorcev.

⁶ II. kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949, str. 318.

da predstavljajo žrtve iz vrst KPS okoli 10 ali morda še več odstotkov vseh žrtev vojne. Čeprav navedeno število že zaradi zaokroženosti ne vzbuja polnega zaupanja v verodostojnost, je nesporno, da ocena ni bila podana brez predhodnega zbiranja podatkov o tej kategoriji žrtev. Kongresni materiali namreč potrjujejo, da so tovrstne podatke zbirali po vseh okrajih,⁷ seveda pa se zastavlja vprašanje, kako vestno je bilo to delo opravljeno in v kolikšni meri ga je bilo sploh mogoče opraviti zadovoljivo že zaradi ilegalnih okoliščin, v katerih je partija v času vojne delovala, in ko se natančni sezname članstva niso vodili.

Zatrdimo lahko, da gre v primeru na II. kongresu KPS posredovanih števil, vsekakor v večji meri za orientacijski, kot pa za dokončen in povsem preverljiv podatek. Upravičeno je tudi vprašanje, ali ni navedena ocena tudi rezultat težnje po delno zavestnem pretiravanju. Skupno število žrtev, do katerega pridemo s seštevanjem števil, ugotovljenih po posameznih poveljskih okrajih, je namreč za približno 1000 nižje od uradno navedenega na II. kongresu in znaša 4078. Zakaj je tolikšna razlika v ocenah, lahko ugibamo vsaj v dveh smereh. Poleg že omenjene možnosti pretiravanja lahko tudi predpostavljamo, da je Stane Kavčič ob pripravi organizacijskega poročila upošteval specifične vojne in ilegalne partijske razmere, zaradi katerih je nemogoče ugotoviti natančno število preminulih partijcev, ter da je pravilno ocenjeval, da je njihovo dejansko število večje od tistega, ki ga je mogoče kolikor toliko nesporno dokumentirati in je zato število po lastni presoji zvišal. Ob tem je skoraj gotovo še upošteval organizacijo KPS in njene izgube v času vojne na celotnem slovenskem etničnem ozemlju, torej tudi izven takratnih republiških meja, izgube na teh območjih pa v omenjenih materialih okrajnih partijskih organizacij razumljivo niso zajete.

Kot prilogo objavljam dokument,⁸ v katerem so statistično navedene izgube, ugotovljene po posameznih okrajih, in ki je predstavljal osnovo za izračun skupnega števila žrtev vojne iz vrst partije, kakršen je bil podan na II. kongresu KPS.

⁷ ARS I, fond CK KPS III, fasc. 40, okrajne partijske konference pred V. kongresom KPJ leta 1948; fasc. 41 in 42, okrajne partijske konference pred II. kongresom KPS leta 1948. V materialih okrajnih konferenc, ki so bili posredovani CK KPS, je število žrtev iz vrst KPS navajano sumarno, poimensko pa so navedeni le vidnejši člani partije. Popolnejše sezname je potrebno iskati v fondih okrajnih komitejev, ki jih hranijo pokrajinski arhivi in muzeji.

⁸ ARS I, fond CK KPS III, fasc. 1, gradivo o II. kongresu KPS.

Število članov KPS padlih v NOB

Okraj (leta 1948)	Padli v NOV	Talci	Umrli v internaciji in zaporu
Ljubljana-mesto	448	129	110
Ljubljana-okolica	188	2	12
Kamnik	248	38	14
Kranj	121		5
Jesenice	173	36	9
Grosuplje	86	6	11
Novo mesto	47		
Črnomelj	296	13	24
Krško	51	19	5
Kočevje	84	13	8
Trebnje	56	3	
Celje-mesto	7	4	
Celje-okolica	41	19	7
Poljčane	43		7
Trbovlje	49	25	5
Mozirje	23	2	
Maribor-mesto	50	40	1
Maribor-okolica	96	8	3
Dravograd	115	22	13
Ptuj	25		
Radgona	4	2	
Ljutomer	7	1	
Murska Sobota	3		3
Lendava			
Postojna	233		12
Sežana	250	25	20
Gorica	304	8	28
Ilirska Bistrica	80	30	15
Tolmin	85	1	11
Idrija	96		
Skupaj	3309	446	323

Dr. TONE FERENC:

Vprašal bi, ali ste našli kakšen seznam za kakšen okraj oz. ali so v kakšnem okraju po vojni okrajni komiteji KPS popisali tiste komuniste, ki so tam padli med vojno?

Mag. VIDA DEŽELAK-BARIČ:

Seznami obstojajo. Ena kategorija, ki jo upoštevajo, so padli predvojni komunisti, druga kategorija pa ostali člani partije. Tisti seveda, ki so bili sprejeti med vojno. Jasno je, da so ti seznami v glavnem nepopolni. Za predvojne komuniste predvidevamo, da so več ali manj popolni, za vojno obdobje pa je praktično nemogoče izdelati popolne sezname. Saj poznamo situacijo, kakšna je bila: posameznika so danes sprejeli (v KP, op. ur.), jutri je že padel. Tudi tisti, ki ga je sprejel, je lahko padel in prič o tem ni. Še to bi dodala: v času priprav tako na V. zvezni kongres kot na II. kongres KPS so po okrajih potekale akcije za sistematično zbiranje podatkov o v vojni padlih komunistih. Kolikor sem se jaz pozanimala, sama gradiva tako daleč doslej nisem gledala, je ponekod navedeno število, drugod pa so tudi imena. Tako se zdi, da je natančnost popisov zelo različna od okraja do okraja, najbrž odvisno od ljudi, ki so pripravljali sezname.

STANE OKOLIŠ:

Mogoče bi navedel samo izkušnjo, ki sem jo pridobil v arhivu nekdanjega Centralnega komiteja KPS. Dokumenti so se nanašali na leto 1944, so pa poročila političnih organov Centralnemu komiteju. To so sprotne poročila, za vsak teden posebej. V njih so navedene posamezne žrtve med partizani, posebej pa člani SKOJ-a in KP. Po moji oceni gre tukaj za neko dvojnost: za vse žrtve v partizanskih enotah se napiše samo število, medtem ko za člane KP navajajo vse ustrezne podatke, od tega, kdaj je bil padli rojen, pa do tega, kdaj je postal član KPS. Zato me čudi, da stanje v vojni padlih oz. umrlih članov KPS ni bolj natančno ugotovljeno. Ob tej priložnosti bi vprašal, kakšne so ugotovitve za posamezna časovna obdobja?

Mag. VIDA DEŽELAK-BARIČ:

Sistematična poročila so dejansko ohranjena predvsem za leto 1944, in še to ne v celoti; obenem so tudi velike razlike po pokrajinah. Pomislimo npr. na Štajersko, ki šele takrat začne vzpostavljati množičnejšo partijsko organizacijo. Tam v nekaterih predelih šele takrat formirajo oz. obnovijo okrožja, trdnejših terenskih organizacij pred tem sploh še ni, itd. Ko je organizacija za silo urejena, sledijo neprestane okupatorjeve ofenzivne operacije do konca vojne. Zato za te predele nimamo natančnih poročil. Za Ljubljansko pokrajino v letu 1944 pa so podatki sorazmerno natančni. Toda tudi tu so velike razlike med posameznimi okraji oziroma okrožji, predvsem v smislu, da so tista območja, ki jih vedno bolj obvladuje Slovensko domobranstvo, šibkeje pokrita. Za prejšnja obdobja oz. leta pa tako natančnih poročil ni ohranjenih za nobeno pokrajino. Leto 1944 je nasplošno obdobje, ko je bila organizacija v vzponu, razmere marsikje in marsikdaj niso bile kritične oz. so bile takšne, da se je lahko, tudi pod pritiski, razmahnilo administrativno delo. V predhodnih obdobjih je bilo drugače. Tam imamo probleme celo z rekonstrukcijo okrožnih vodstev KPS, kaj šele z ugotavljanjem članstva oziroma števila žrtev iz vrst partijskega članstva!

In še to. Omenili ste dvojnost, češ, ene žrtve so bile pomembnejše od drugih. V nekem smislu to gotovo drži. Vendar, ko govorimo o partijskih poročilih, moramo upoštevati, da nižji partijski forumi poročajo nadrejenim forumom predvsem o razmerah v lastni organizaciji in s tega stališča je logično, da poročajo samo oz. predvsem o lastnih žrtvah. Za žrtve iz nepartijskih vrst pa vendarle najdemo zelo številne podatke pri drugih organizacijah: npr. pri Osvobodilni fronti, še posebej pa bi opozorila na Narodno zaščito, ki dostikrat zelo natančno poroča o civilnih žrtvah. Je pa res, da je treba prečesati vse fonde oz. vsak list. Zlasti za Ljubljansko pokrajino obstaja za leto 1944 zelo bogato gradivo, občutek imam, da tudi dosti popolno. To, jasno, velja za čas, ko terenske organizacije še lahko delujejo, obstajajo na terenu, kar pa se nekako z jesenjo 1944 bistveno spremeni, poslabša.

STANE OKOLIŠ:

Dodal bi še misel, ki se mi je porodila ob premišljanju o opredelitvi žrtev, kakršno je podal mag. Damijan Guštin. Mislim, da smo ljudje podvrženi ocenjevanju žrtev, da so pač nekatere več vredne ali pa manj vredne. Mogoče bi v takšnih primerih veljalo, vsaj sam sem na to pomislil, da so v tem smislu in s tem tudi opredeljene.

Dr. TONE FERENC:

Kar zadeva gradivo - to ne velja le za gradivo Komunistične partije Slovenije v vojnem času, ampak za celotno gradivo - je treba poudariti, da sta mu veliko škodo napravili velika italijanska ofenziva poleti in jeseni 1942, zatem pa jesenska ofenziva leta 1943, ki je zajela ozemlje od zahodnega dela Slovenije, od Gorice, Trsta, vse do Kolpe. To je bila sploh najmočnejša nemška ofenziva, edina nemška ofenziva na Slovenskem, v kateri imajo glavno besedo vojaki. Zaukaže jo Hitler v svojem glavnem stanu in jo izvaja 2. SS tankovski korpus z vojaškimi divizijami; vse druge ofenzive, ki so jih pri nas vodili Nemci, je vendarle naročila, zaukazala in načrtovala policija. Drugače je pri Italijanih, zlasti v letu 1942. Tam ima vojska glavno besedo. Na nemškem okupiranem ozemlju, bodisi v osrednji Sloveniji ali pa na Primorskem, ima pa policija dva operativna štaba za uničevanje partizanov, ki ju vodita dva esesovska in policijska generala. To je ena stvar.

Drugo, kar bi tukaj pripomnil: v teh štiridesetih letih, odkar raziskujem 2. svetovno vojno pri nas - približno toliko let sem bil tudi član te organizacije (namreč KPS oz. ZKS, op. ur.) - so bile, mislim, vendarle neke vrednostne ocene članstva, ki so bile pa različne. Najprej naj spomnim na odnos do starih, predvojnih komunistov. Potem do tistih, ki so bili sprejeti med vojno, zlasti pred kapitulacijo Italije, deloma pa tudi še po njej. Odnos je bil seveda drugačen do tistih, ki so bili po vojni množično sprejeti. Najmnožičnejši sprejemi so bili leta 1968, zlasti menda v Nišu, saj so tam ob češki tragediji, ob sovjetski zasedbi Čehoslovaške, ljudi zbrali kar na nekem trgu in jih množično sprejeli. Bil je to nekakšen samoobrambni poudarek, če bi prišlo do poskusa zasedbe Jugoslavije. Že tedaj sem nekje javno rekel, da je takšen pristop napačen. Delati politiko na tragediji nekega drugega

naroda, je napačno. Jasno, kakor so prišli ti ljudje noter, tako hitro so šli zatem tudi ven! Stari komunisti so veljali za nekako preizkušene pred t.i. razrednim sovražnikom, v trdem ilegalnem življenju, ko jim je neprestano pretil vsaj zapor, celo Glavnjača, itd. Tudi v partizanih so bili stalno v nevarnosti. Skojevce so uporabljali za še posebej zahtevne naloge; ni res, kar lahko človek bere nekje v časopisih, da so imeli v partizanih nekakšne bonitete. V najhujše boje so jih pošiljali, verjetno zato, da bi na teh položajih do kraja vztrajali, ne glede na žrtve. Drugačen je bil odnos do tistih, ki so vstopili v partijo po vojni: nekateri so se opredelili za vstop zato, da bi dobili službo ali pa boljšo službo, itd. Po vseh teh letih mislim, da je bilo različno ocenjevanje, različno vrednotenje omenjenih treh prelomnih obdobj. Še nekaj bom dodal k temu kot dokaz. Glejte, cela desetletja so minila celo v Sloveniji, kjer smo šolani, preden je prišel na čelo zgodovinske komisije CK ZKS, poudarjam zgodovinske komisije, diplomirani zgodovinar. To je bil Ivan Križnar, edini, ki je bil za to izbran. Ali pa se, recimo, spomnim obdobja druge polovice petdesetih ali mogoče v šestdesetih letih, ko je bil univerzitetni asistent in pozneje docent lahko sekretar te komisije, predsednik pa ni mogel biti. Predsednik je bil nekdo, ki sploh ni bil zgodovinar, itd. Čudi me pa, da organizacija, ki je imela takšen kader, vsaj po vojni ni opravila do kraja inventure svojega članstva za predvojni in vojni čas.

Mag. VIDA DEŽELAK-BARIČ:

Različno vrednotenje komunistov glede na njihov partijski staž oziroma čas sprejema po svoje nazorno izpričujejo kar številne prošnje za priznanje partijskega staža, med njimi tudi take, v katerih posamezniki dokazujejo, da so bili člani partije že pred vojno, čeprav so bili formalno sprejeti šele v času vojne. Začela so se tudi mučna razčiščevanja o osebnih zaslugah, medosebnih odnosih, zamerah itd. Žal se je res ob vsem tem pozabilo na organizacijo kot celoto. Na simbolni ravni je morda zanimiv podatek, ki ga lahko potrdi Nevenka Troha, zaposlena v nekdanjem arhivu CK ZKS. Osebni dokumenti, t.i. anketni listi in druge listine, so namreč 'popredalčkani' na poseben način, niso jih vodili kot celoto po tekočem abecednem redu, ampak so uvrščeni v posamezne kategorije. Posebej se vodijo predvojni člani, posebej nosilci Spomenice 1941, informburojevci itn. Vse to dejansko kaže na večplastno rangiranje, ki ga je organizacija izvajala sama v sebi.

Dr. MATJAŽ KLEMENČIČ:

Želel bi spregovoriti nekaj besed k zasnovi skupnega nacionalnega programa preučevanja žrtev 2. svetovne vojne, kakršnega pač sedaj snujejo oz. snujete. Danes so tudi večkrat zastavljali kot posebem problem vprašanje, ki ga sam nimam za problematičnega, namreč, ali boste/bomo šteli žrtve v okviru Republike Slovenije ali v okviru slovenskega etničnega ozemlja. Mislim, da smo zgodovinarji doslej vedno prisegali na slovensko etnično ozemlje kot osnovo, na podlagi katere smo snovali naše projekte. Kadar je šlo za neko ozemlje, na katerem se je nekaj dogajalo, smo vedno znova in znova poudarjali slovensko etnično ozemlje. Mislim,

da mora biti tako tudi tokrat. Seveda pa bodo pri tem določene problemi, vendar pa jih bomo lahko razrešili ob sodelovanju Slovenskega raziskovalnega inštituta v Celovcu in Študijske knjižnice v Trstu oz. njenega raziskovalnega oddelka. Kot neke vrste medklic v tem krogu, poyem lahko, da sem bil zelo presenečen, ko sem v časopisih prebral zasnovo tistega projekta, ki ga je financial Državni zbor in da se je ta projekt omejil le na ozemlje Republike Slovenije.

Zdaj pa še dve stvari z mojega ožjega področja. Prva stvar je, da lahko štejemo kot slovenske žrtve 2. svetovne vojne tudi padle v zavezniških armadah ali pa tudi v malo manj zavezniških armadah. Enkrat sem poskusil izdelati statistiko žrtev vojne med člani slovenskih organizacij v ZDA in sem jih naštel približno 750. No, še nekaj o virih z mojega ožjega področja. Kot vire bi morali namreč upoštevati tudi vse tisto, kar je nastalo v izseljenstvu, v zdomstvu, med tistimi ljudmi, ki so vojne travme, zlasti poboj domobrancev, odnesli s seboj v izseljenstvo oz. v zdomstvo. Mislim, da se da tam najti veliko tudi za zgodovinarja slovenske zemlje, da se tako izrazim.

Dr. NEVENKA TROHA:

Odgovorila bi na dilemo, ki sem jo že sama prej načela in jo je zdaj omenil tudi dr. Klemenčič. To je vprašanje mej. Tudi jaz se strinjam s tem, da zajamejo raziskave slovenske etnične meje. Samo, v okviru slovenskih etničnih mej živijo tudi drugi narodi, konkretno na Primorskem Italijani. Kako delati te sezname: po nacionalnem kriteriju? Velikokrat nimamo zadosti trdnih podatkov o nacionalnem izvoru. Vemo tudi, da so bili priimki in imena poitalijančeni in zato težko ugotoviš, kdo med temi ljudmi je dejansko Slovenec, kdo pa se je sam kljub slovenskemu poreklu opredeljeval kot Italijan. Zato bodo takšna ugotavljanja še najlažja za neke slovenske partizane oziorna sodelavce osvobodilnega gibanja. Z Natašo Nemčevo se konkretno ukvarjava z vprašanjem 'fojb' in veva, da je Slovencev med ubitimi sicer manj, da je pa med ubitimi veliko število ljudi, ki so slovenskega porekla itn. Tukaj so številne dileme, ki se odpirajo in niso tako enostavne, da bi mogli reči, vzemimo za kriterij slovensko etnično mejo in konec. Potem je še vprašanje, ki bi ga verjetno tudi veljalo premisliti: gre za območja, ki v slovenskem prostoru nekako niso pokrita ali pa so zelo slabo. Za del Primorske, ki ga malo bolje poznam, je takšno območje Postojne in pa tisti del bivše Tržaške pokrajine, ki je bil po mirovni pogodbi priključen k Sloveniji. Za Goriško nekako skrbi Goriški muzej, za Tržaško pokrajino, namreč oni del, ki je danes v Italiji, imamo italijanske raziskave in deloma tudi naše. Za ostali del bivše Tržaške pokrajine podatkov skoraj ni, tudi podatkov za aretirane maja 1945 na primer ne. In pa še ena stvar, ki sem jo prej pozabila, drobna opomba k referatu Borisa Mlakarja. Omenjal je vprašanje epuracije v Italiji, ob tem vprašanje epuracije v coni A Julijske krajine, ki je bila v okviru zavezniške vojaške uprave. Tu je bilo ustanovljeno posebno zavezniško epuracijsko sodišče, takoimenovano porotno sodišče, ki ni bilo sestavni del italijanskega aparata in je delovalo kot samostojna enota. Tudi višje sodišče ni bilo vključeno v okvir italijanskih sodišč.

Sojenje osumljenim sodelovanja s fašizmom in kolaboracije v coni A Julijske krajine (1945-1947)

Anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU), ki je med 12. junijem 1945 in 15. septembrom 1947 upravljala s cono A Julijske krajine, je vzpostavila poseben sodni aparat za kaznovanje kolaboracije in fašističnih zločinov. Z razglasom št. 5 je ustanovila Posebno porotno sodišče z nalogo razsojanja o kolaboraciji in fašističnih zločinih, z razglasom št. 6 je razpustila fašistične organizacije in preklicala njihova pravila. S splošnima ukazoma št. 7 in 8 je ustanovila komisijo za čiščenje (epuracijo) fašističnih častnikov in uradnikov in drugo za čiščenje v zasebnih obratih, ki je bila s splošnim ukazom št. 13 razširjena še na svobodne in umetniške poklice. Na drugi stopnji je bila v Trstu ustanovljena posebna lokalna sekcija apelacijskega kot drugostopenjskega sodišča in je bilo tako sojenje v coni A izven pristojnosti apelacijskega sodišča v Rimu. Epuracijski aparat je bil dopolnjen tudi z imenovanjem apelacijske komisije kot drugostopenjske epuracijske komisije. S splošnim ukazom št. 53 z dne 3. maja 1946 je bila pristojnost posebnega sodišča, ki je dotlej smelo soditi za dejanja pred 8. septembrom 1943 le tistim, ki so bili obtoženi tudi za kolaboracijo po tem datumu, razširjena na kazniva dejanja pred 8. septembrom 1943. Kazni so bile predvidene le za vodilne. S splošnima ukazoma št. 70 in 88 pa je ZVU objavila zaplembo imetja, pridobljenega s fašističnim delovanjem.¹

Komisija za epuracijo je prejela 18.649 prijav, ki so jih v veliki večini poslale epuracijske komisije, ki so delovale v okviru projugoslovanskih organizacij - Slovansko-italijanske antifašistične unije in Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst. Ničesar ni ukrenila v kar 17.877 primerih. Oduščenih je bilo 350 ljudi. Ob ukinitvi marca 1947 je ostalo 73 primerov nerešenih, prijav, vloženih po 1. novembru 1946, pa niso več obravnavali. Teritorialna prizivna komisija je prejela 745 prizivov, potrjenih je bilo 165 prvotnih kazni, razveljavljenih 222, spremenjenih 254, v ponovno sojenje vrnjenih 46, medtem ko jih je 58 ostalo še odprtih ob zaključku njenega delovanja.²

Posebno porotno sodišče, ki je delovalo izven italijanskega sodnega sistema in ki je bilo, kot smo videli, pristojno tudi za sojenje fašističnih zločinov pred 8. septembrom 1943, je dejansko, z redkimi izjemami, sodilo le zaradi kolaboracije z nemškim okupatorjem po 8. septembru 1943. Sprva so predvideli, da bo delovalo le šest mesecev, vendar so zaradi številnih prijav delovanje podaljšali do marca 1947, ko ga je nadomestilo redno porotno sodišče.³ Sodišče je v tem času preučilo 1548 primerov in jih obravnavalo 1269. Obsojenih je bilo le 342 ljudi. Izreklo je eno smrtno obsodbo, ki je bila po prizivu spremenjena v zapor, en dosmrtni zapor, 10 sodb na trideset let in 257 sodb od dveh do trideset let. Priziv je bil

¹ UL ZVU št. 1/45, 15. september 1945, str. 19, str. 33-40; UL ZVU št. 2/45, 1. oktober 1945, str. 7-10; Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945-1975, Trst 1977, str. 165.

² ARS I, fond GOKPJK, šk. 6, referat: O protifašistični borbi, 1947.

³ Nazionalismo e neofascismo, cit., str. 165, 166.

vložen v 132 primerih, v 79 je bila sodba potrjena, v 20 primerih so bili obsojeni oproščeni, v 33 primerih so bile kazni znižane.⁴ Ob tem naj dodam, da so bile dejansko prestane kazni bistveno nižje kot izrečene.

V nadaljevanju navajam nekaj primerov. Sodišče je med drugimi sodilo divizijskemu generalu Giovanniju Espositu, komandantu Teritorialne milice (Milizia difesa territoriale, MDT) v Trstu in nato po septembru 1943 komandantu vojske Mussolinijeve salojske republike (Repubblica sociale italiana, RSI) v Julijski krajini, ki je bil tako v času nemške okupacije med Italijani nosilec najvišje vojaške funkcije. Dne 11. maja 1946 je bil obsojen na trideset let, višje sodišče mu je kazen 28. decembra 1948 znižalo na petnajst let. Naslednje leto ga je kasacijsko sodišče v Rimu izpustilo na osnovi amnestije z dne 23. avgusta 1946. Leta 1956 je bil ponovno vključen s činom generala divizije za čas od 1. januarja 1940 do 2. januarja 1950 v italijansko vojsko in upokojen zaradi starosti.⁵ Poleg Esposita so sodili tudi generalmajorju D'Aquinu ter devetim višjim oficirjem vojske RSI, ki so bili obtoženi sodelovanja z nemškim napadalcem. D'Aquino je bil obsojen na dvanajst let. Obsodili so tudi tržaškega fašističnega federala Bruna Samba, in sicer zaradi kolaboracije in drugih zločinov na trideset let, nimam pa podatka, kdaj je bil izpuščen. Luigi Maraspin, ki je bil po činu sicer orožniški stražmojster (maresciallo dei carabinieri), dejansko pa odgovoren za aretacije, preganjanja, mučenje številnih protifašistov in njihovo izročitev SS, je bil za kolaboracijo in druge zločine obsojen na smrt. Vendar je bila sodba s sklicevanjem na psihiatrično izvedensko mnenje 10. januarja 1947 zmanjšana na trideset let, 21. decembra 1950 je bil izpuščen.⁶ Šef Posebnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino (Ispettorato speciale di Pubblica sicurezza per la Venezia Giulia) v Trstu v času med aprilom 1942 in majem 1945, z izjemo od konca avgusta do začetka novembra 1943, Giuseppe Gueli je bil 25. februarja 1947 obsojen na osem let zapora, zgolj zaradi kolaboracije. Redno porotno sodišče ga je po pritožbi 28. aprila 1948 obsodilo na osem let in enajst mesecev zapora.⁷ Ob tem naj omenimo, da je eden najvplivnejših ljudi v coni A v teh letih, tržaško-koprski škof Antonio Santin, ob Guellijevem procesu v imenu obrambe italijanstva pozabil na svoje izjave marca 1943, ko je posredoval zaradi mučenja na posebnem

⁴ AMNZ (Arhiv Ministrstva za notranje zadeve RS), Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163-164, zaključno poročilo posebnega porotnega sodišča.

⁵ *Nazionalismo e neofascismo*, cit., str. 174; AMNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163

⁶ *Nazionalismo e neofascismo*, cit., str. 175; AMNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo za junij 1947, str. 163-164.

⁷ E. Apih: *Dal regime alla resistenza, Venezia Giulia 1922-1943. Dal Bianco 1960*, str. 121, 122. Apih navaja, da je bil šef posebnega inšpektorata G. Gueli največja policijska avtoriteta v deželi. Posebna inšpektorata sta bila ustanovljena samo dva v vsej Italiji - ta v Julijski krajini, ki je bil ustanovljen aprila 1942 najprej kot Generalni inšpektorat, in na Siciliji proti banditizmu. Organizirali so posebne enote za boj proti partizanom. Po prihodu Nemcev je Posebni inšpektorat javne varnosti deloval v okviru IV. urada SD. Nikoli ni bil kot najokrutnejši aparat nacifašistične represije obsojen kot institucija, ampak so bile izdane obtožnice le za posamezne njegove člane.

inšpektoratu.⁸ Novembra 1945 je sodišče oprostilo tržaškega župana v času nemške okupacije in ustanovitelja Mestne straže (Guardia civica) Cesara Pagninija. Le prvostopenjska epuracijska komisija mu je prepovedala delo kot advokatu in prokuratorju za dobo treh let.⁹

ZVU je v zaključnem poročilu svojega pravnega oddelka o defašizaciji in epuraciji v Julijski krajini ocenjevala, da je bila epuracija dobro sprejeta in da je bila izvršena globlje in bolj skrbno kot v Italiji, kar nedvomno drži.¹⁰ Ob tem moram izpostaviti, da je bilo tudi fašistično nasilje v Julijski krajini dosti hujše kot drugje v Italiji, saj se je tu represija proti drugače mislečim združila z represijo proti drugemu narodu in zlasti proti njegovemu osvobodilnemu boju. Avtorja poglavja o tržaški magistraturi v knjigi *Nazionalismo e neofascismo* Sergio Ranchi in Cesare Vetter ocenjujeta, da Posebno porotno sodišče ne samo, da ni izreklo nobene smrtne kazni, ampak je za izrečene sodbe značilno tudi škandalozno nesorazmerje med kaznimi in izvršenimi dejanji. Kadri v nacifašistični upravi (prefekti, podestaji), fašistični federali, vodje fašistične republikanske stranke, sodelavci fašističnih časopisov, člani Posebnega inšpektorata javne varnosti, Teritorialne milice so bili ali oproščeni ali obsojeni na nepomembne kazni. Fašistični zločini pred 8. septembrom 1943 so ostali skoraj nekaznovani. Značilnost vseh procesov je tudi pomanjkanje vsakršnih poskusov rekonstruirati policijske, gospodarske in politične povezave med kolaboracionisti in nacifašističnim represivnim aparatom.¹¹ Naj dodam, da so te kazni še posebno mile, če jih primerjamo s kaznimi, na katere so bili od poletja 1946 v coni A in kasneje v Italiji obsojeni nekateri partizani in protifašisti ne le za dejanja storjena med jugoslovansko zasedbo celotne Julijske krajine maja 1945, ampak tudi med nemško okupacijo.

Projugoslovanske organizacije z delom zavezniškega epuracijskega aparata seveda niso bile zadovoljne. Menile so, da javni tožilci, ki so bili advokati ali sodniki in niso trpeli pod fašizmom, poznajo protifašistični boj samo po imenu, zato niso bili primerni tožilci proti fašizmu. Fašistični zločini so bili izredni zločini in kot taki bi morali biti v pristojnosti posebnih sodišč. Projugoslovanske organizacije so zato zahtevale revizijo dela pravosodja in epuracije tudi z naslednjim pojasnilom: *“Ljudje hočejo pravico, ne maščevanja, kaznovanje ne vsakdanjih ljudi, ampak fašističnih dostojanstvenikov, ubijalskih squadrystov, policijskih uradnikov, preganjalcev partizanov in antifašistov.”*¹² Za tiste, ki so bili naklonjeni Italiji, pa je bila epuracija le izgovor “Slovanov” in komunistov, da kot fašistično proglasijo vse italijansko in zato zgolj orožje nacionalnega boja.

⁸ Antonio Santin je marca 1943 pisal o razmerah v posebnem inšpektoratu: *“Možje in žene so mučeni na najbolj živalske načine. Posamezne stvari nas navdajajo z grozò,”* cit. po *Nazionalismo e neofascismo*, cit., str. 172.

⁹ *Nazionalismo e neofascismo*, cit., str. 220; AS, ZKS, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS 29. 11. 1945.

¹⁰ AMNZ, Zavezniška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163-164.

¹¹ *Nazionalismo e neofascismo*, cit., str. 176, 177.

¹² AS, ZKS, f. GOKPJK, šk. 6, referat: O protifašistični borbi, 1947.

Komunisti naj bi hoteli obsoditi predvsem tiste, ki so bili aktivni v boju za to, da bi ostala Julijska krajina vključena v Italijo.¹³

Dr. TONE FERENC:

Tematika je pravzaprav brezbrežna. V Washingtonu, pravzaprav v Suithlandu v Marylandu, hranijo arhiv pravosodnega oddelka Zavezniške vojaške uprave. Tam je na voljo ogromno gradiva o delovanju teh sodišč, epuraciji itd. Ampak to je ogromen fond, meni se zdi, da bodo minila še leta in leta, preden bomo lahko obvladovali vse dostopno gradivo. Tudi ne vemo, kaj je, recimo, v tržaških arhivih, kjer je bilo do nedavnega tovrstno gradivo še zaprto, pa v Gorici itd. Potem pa tudi v Rimu. Vse to skupaj najprej pregledati in po vsem šele izdajati gradivo, ali ne? Mislim, da nima smisla čakati v nedogled. Moj kolega, ki je bil vedno takšne vrste perfekcionista, je rekel, tega še ni, pa onega še ni, pa potem iz vsega skupaj ni bilo nič. Tako torej ne gre. Potrebni bi več delnih razprav, upošteva eno in drugo vrsto gradiva, pač kakor je kje gradivo dostopno in kolikor ga more kdo obvladati.

Mag. BORIS MLAKAR:

V zvezi z dopoldansko diskusijo kolega dr. Repeta naj poudarim, da je v razširjeni verziji mojega referata, ki bo objavljen, podrobno predstavljena problematika povojnih žrtev v Zahodni Evropi, posebej pa v Franciji, kjer so prišli s strokovnimi obdelavami t.i. epuracij najdlje. Predstavljene so številne razsežnosti teh dogodkov kot tudi metodološki pristopi posameznih raziskovalcev. Številke so v literaturi res različne, toda sam sem se odločil za tiste, ki so rezultat najnovejših ali pa najbolj poglobljenih študij. V tej zvezi seveda navajam tudi že omenjenega Henryja Roussoja.

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Če si smem vzeti pravico samo za krajši medklic, mislim, da bi bilo vendarle zanimivo videti, na kakšno metodologijo se opirajo podatki Henryja Roussoja, ki jih je citiral kolega Repe.

Mag. BORIS MLAKAR:

Rousso v bistvu ni sam izrecno preučeval te problematike ali pa celo zbiral vire o številu žrtev, temveč je v tem povzemal rezultate drugih študij, ki so v glavnem tudi omenjene v mojem referatu.

---

¹³ MAE (Repubblica Italia, Ministero degli Affari esteri), AP (Affari politici) 1946-1950, Jugoslavia, fasc. 7, poročilo: Politični položaj v mestu Trst, februar 1946; fasc. 6, poročilo o položaju v Trstu, 1. 8. 1946.

Dr. TONE FERENC:

V zvezi z diskusijo doc. dr. Repeta bi povedal tole: apeliral je, naj bi širše zajeli problem žrtev, ne zgolj smrtne žrtve, ampak tudi druge. Soglašam, da morajo biti pri končnem obračunu o Sloveniji v 2. svetovni vojni navedeni tudi podatki o ne-smrtnih žrtvah. Mislim pa, da zdaj in v teh razmerah še nismo sposobni ugotavljati, kdo je bil v zaporu, kdo je bil oškodovan pri imovini itd. To presega naše možnosti. Če bi v doglednem času obdelali večji del Slovenije na način, kot ga je že uporabilo nekaj kolegov, danes sem jih citiral, nazadnje še najbolj popolno g. Okoliš, tudi najbolj pregledno in izračunano, pojasnjeno, potem bi bili lahko srečni, saj bi se približali vsaj okoli 90% števila smrtnih žrtev med Slovenci ali pa prebivalci slovenskega etničnega ozemlja v 2. svetovni vojni. Nisem pa za to, da bi raziskovanje razširili. Morali se bomo pač zanesti *cum grano salis* na tiste podatke, ki so jih zbrali po vojni, bodisi po krajevnih narodnoosvobodilnih odborih OF ali pa še bolj zanesljivo spomladi leta 1946, ko so se razmere ustalile, po šolskih okoliših. Tovrstne raziskave pa jemljejo precej časa, kar pa rad delam v nočnih urah, seštevam z računalnikom, izdelujem si tabele po šolskih okoliših, primerjam dobljeno z drugimi podatki. Spomnim se, da so prišli iz Statističnega zavoda, ko sem bil ravnatelj Inštituta, da bodo napravili nekakšen popis in so izpolnjevali neke formularje, ampak iz tega potem ni bilo nič. Ne vem, če bi zdaj iskal za njimi, ali bi sploh še kaj našel. Mogoče niso niti prav sešteli! Sem za to, da se sedaj in v naslednjih letih omejimo na ugotavljanje smrtnih žrtev. Če bomo to nalogo opravili, si lahko samo čestitamo. Pri tem pa moram reči, da še naprej ostaja odprto vprašanje časa. Glejte, treba je upoštevati tudi tiste, ki so padli v italijanski vojski. Za celotno slovensko narodno ozemlje in za vse nas ni začetni časovni kriterij 6. april 1941, to velja za Dravsko banovino. Primorci so v vojni že od junija 1940, morda so imeli kakšne žrtve že v Abesiniji, Albaniji, Grčiji, med španskimi borci... Vsekakor je treba pri Primorcih upoštevati kot začetni datum vsaj 10. junij 1940. Kar pa zadeva prostor, o tem še lahko diskutiramo. Kako daleč gredo naše možnosti, da natančno zberemo podatke?

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Na tem mestu imam pristavek, da je bilo iz referata Damijana Guština vendarle razvidno, da je moč tudi že na osnovi našega dosedanjega vedenja delati nekakšne antropološke generalizacije. V celoti se pobudi po širjenju polja preučevanja, ki jo je postavil Repe, najbrž ni mogoče izogniti, se pa popolnoma strinjam z vami v tem, da so naše sile popolnoma neprimerljive s silami velikih razvitih historiografij, kjer to dejansko že daljši čas počnejo in kjer pravzaprav tudi mi črpamo spodbude za diskusije, kakršna je bila Repetova.

Dr. TONE FERENC:

Obžalovanja vredno je, da je Jugoslavija ukinila državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev, republiške komisije in njihove podružnice. Poljaki

so do najnovejšega časa obdržali takšno komisijo. Le-ta je izdala zbornik poljske martirologije, kjer imate vse temeljne podatke.

LOJZE PENIČ:

V Mariboru je živela velika nemška narodnostna manjšina. Ti Nemci so tudi padali kot vojaki. Kaj z njimi? Tisti, ki je padel v času mobilizacije, spada zraven. Kaj pa tisti prostovoljec, ki je padel že ob zasedbi Poljske, ta je bil zagotovo prostovoljec? Temu vprašanju se ne bomo mogli izogniti.

Drugo, v Mariboru je po vojni korektno delovalo vojaško sodišče, celo pritožbe so bile, da obsoja na premile kazni. Med drugim je obsodilo tudi grofa Attemsa iz Slovenske Bistrice na dve leti, njegovo ženo pa na leto in pol zapora. Ampak to ni nič veljalo. Oba sta izginila v zaporu oz. v taborišču, mislim, da v Bresternici. V zvezi s tem me zanima še nekaj drugega. Ali so se že našli kakšni sezname, recimo za taborišči v Bresternici ali Strnišču? Ljudje, ki delate na tem? Nihče nič ne prikimava. To se pravi, da najbrž tega gradiva ni.

Dr. TONE FERENC:

Nekaj je na mikrofilmih, saj so bili papirji uničeni, potem ko so jih mikrofilmali. Mikrofilmi so pa baje tako slabi, da bo treba nabaviti poseben aparat, s katerim bodo potem napravili kopije in bodo potem te na voljo v Arhivu Slovenije, tako mi vsaj pripovedujejo naši arhivisti.

Pazite, nekaj je treba upoštevati. Leta 1951 je bil izdan odlok notranjega ministra Borisa Kraigherja, da je treba uničiti gradivo kazenskih taborišč. Dokument je ohranjen. Zdaj je vprašanje, od kdaj so ohranjeni sezname. Glejte, za Teharje imamo zaporno knjigo, vendar v njej ni prvih, ki so prišli noter, torej vrnjenih domobrancev in drugih, npr. aretiranih v celjskem okrožju, ampak tisti, ki so jih obsodila vojaška sodišča pa naj bi kazen prestajali v kazenskem taborišču Teharje. Knjigo imamo tudi za kočevsko kazensko taborišče. V njej so pa tisti, ki so jih partizanska vojaška sodišča od jeseni 1944 naprej obsodila na prisilno delo in oni, ki so jih po epuraciji - izvedla jo je OZNA maja in junija 1945 - obsodila vojaška sodišča na časovne kazni in so jih nato poslali v Kočevje. Iz seznama se vidi, koliko so jih po amnestiji z dne 3. avgusta 1945 izpustili okrog 11.-13. avgusta. Za prejšnje, za vrnjene domobrance in druge iz Vetrinja, doslej nisem našel ničesar, pa sem vendar nekaj časa prebil v arhivu takratnega Ministrstva za notranje zadeve (v arhivu Sove nisem delal niti en dan, niti nisem vedel, da obstaja kakšen arhiv Sove, to se je pozneje izvedelo). Zdaj tam nekateri zgodovinarji pridno delajo in gledajo te mikrofilme. Jaz ne za Šentvid ne za Teharje nisem našel gradiva. Na srečo pa so se ohranile zaporne knjige za zapore v Ljubljani, tako sodne kot zapore OZNE. Te so zelo uporabne.

TONE AVSEC:

Omeniti moram, da bi bilo treba upoštevati tudi slikovno gradivo, torej fotografije ubitih, padlih v boju, ali kakorkoli. V muzejih se ga je kar veliko

nabralo. V Muzeju novejše zgodovine v Ljubljani je tega veliko. pri tem bi si morali še naprej prizadevati, da bi dokumentirali v čim večjem številu tudi tiste fotografije, ki so bile doslej nedokumentirane. Precejšnje število gradiva je razstavljeno tudi v Novem mestu. Fotografija je tako eden izmed virov, ki lahko pripomore k spoznavanju žrtev in tudi načinov nasilja.

Dr. JANEZ ŠUMRADA:

Glede na to, da smo diskusijo v glavnem izčrpali, predlagam, da zdaj zaključim to srečanje, čeprav zato med vami nisem najbolj poklican. Rekel bi takole: ob nezanemarljivem dejstvu, da celotno število žrtev 2. svetovne vojne v Sloveniji ni znano (obstajajo samo bolj ali manj utemeljene ocene celotnega števila žrtev), smo danes tukaj izvedeli, da v Sloveniji že obstaja nekaj pomembnih geografsko omejenih raziskav števila žrtev, bodisi na krajevnem ali na širšem lokalnem nivoju. Le-te lahko imamo, kot je dobro poudaril kolega Dežman, za posamezne case-studies oz. vzorčne študije, obenem pa tudi za temeljna preddela, uvod v celovito zbiranje in obravnavo gradiva o žrtvah 2. svetovne vojne na nacionalni ravni. Mislim, da izražam željo in upanje vseh nas, če rečem, da bi se moral čimprej začeti odvijati nacionalni projekt o žrtvah, ki ga je Inštitut za novejšo zgodovino prijavil pri financerjih že pred leti. To našo skupno željo želim v zaključkih te okrogle mize popolnoma jasno poudariti. Obenem pa je važno tudi nadaljnje nastajanje podobnih lokalnih vzorčnih študij, kot je Okoliševa. Pomislimo samo na to, kako dobro pojasnjujejo raznolikost dogajanja med 2. svetovno vojno, npr. med terenom bivše občine Cerknica, na katerem smo, in recimo, onim iz Slovenske Bistrice, ki ga je obravnaval kolega Penič. Ravno tako, in mislim, da je to zadnja ugotovitev v paketu našega najmanjšega možnega skupnega imenovalca, stoji, da bo na nacionalni ravni potrebno razrešiti vrsto metodoloških in terminoloških vprašanj. Začnimo z vprašanjem kritičnega datuma, kje raziskavo ustaviti, morebiti celo, kdaj jo začeti, kar je zanimiv problem. Ali pa se dotaknimo vprašanja ozemlja, ki naj ga ta raziskava pokrije: gre za ozemlje države, ali pa celo za tisto, ki ga označujemo kot slovenski etnični prostor? Važen je tudi problem, o katerem sta govorili kolegici Troha in Nemčeva, ki ga postavlja pred nas poitalijančevanje priimkov v seznamih žrtev itd. Mislim, da sem s tem izčrpal najmanjši skupni možni imenovalec, ki sem si ga skiciral tukaj na listu.

Na koncu bi se še enkrat vsem prisrčno zahvalil za udeležbo. Mislim, da je bila večina izvajanj, ki smo jih danes tukaj slišali, metodološko pomembna za nadaljnje preučevanje žrtev 2. svetovne vojne v Sloveniji, bodisi če ga gledamo v ožjem viktimološkem smislu te besede ali pa v širšem kontekstu družbenih fenomenov tistega časa. Naše današnje srečanje je po mojem korak naprej pri preučevanju te problematike. Še enkrat lepa hvala.

Uredil Janez Šumrada

Jubileji

Anka Vidovič-Miklavčič - jubilatka

Letos je praznovala svojo okroglo življenjsko obletnico kolegica Anka (Anamarija) Vidovič-Miklavčič. Rojena je bila 21. marca 1936 v Gornji Radgoni; sicer pa smo jo imeli za Tržičanko, saj je v Tržiču živela njena družina, tam je hodila v osnovno šolo in nižjo gimnazijo. Ker se je odločila za učiteljski poklic, je potem nadaljevala šolanje na ljubljanskem učiteljišču (1950-1954). Eno šolsko leto je poučevala v Podtaboru pri Grosupljem (1954/55), jeseni 1955 pa se je vpisala na študij zgodovine na filozofski fakulteti v Ljubljani.

Zdi se mi, kot bi bilo pred kratkim, ko sva se prvič srečali, Anka študentka 3. letnika, jaz pa brucka. Tedaj, pred skoraj štiridesetimi leti smo se študentje zgodovine hitro spoznali med seboj, saj smo imeli skupna ciklična predavanja in v vseh letnikih nas je bilo za eno predavalnico, ki smo jo takrat imeli še v pritličju Narodne in univerzitetne knjižnice. Zlasti so nas družile ekskurzije, imeli pa smo tudi svoj Klub zgodovinarjev. Zelo dobro se spominjam, ko je Anka pri profesorju Mikuzu uspešno zagovarjala svojo obsežno diplomsko delo. Takrat so se diplomske naloge brale pri seminarju v nadaljevanjih, profesor je vmes spraševal in tudi študentje smo lahko kaj vprašali.

Po diplomi leta 1961 se je Anka Vidovič (pozneje poročena Miklavčič) zaposlila na osnovni šoli v Preserju pri Borovnici, kjer je ostala do jeseni 1964. Ko smo se občasno srečevale, je z navdušenjem pripovedovala o svojih pedagoških izkušnjah. Mislim, da se je vsakega dela vedno lotevala res z ljubeznijo in navdušenjem in to lastnost je ohranila do danes.

Leta 1964 se ji je odprla možnost zamenjave službe in prišla je na tedanji Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (sedaj Inštitut za novejšo zgodovino), kjer se je kot strokovna sodelavka dlje časa posvečala bibliografskemu delu. Skupaj s Sonjo Reisp sta pripravili Bibliografijo člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do 1941 (Knjižnica 1969, 1970 in 1971). S sodelavkami je leta 1974 pripravila in objavila v samostojni publikaciji prvo knjigo Bibliografije člankov o delavskem gibanju na Slovenskem 1917-1941. Bibliografsko delo je nasploh med zgodovinarji premalo cenjeno, zato imamo marsikje mnogo vrzeli. Anka Miklavčičeva jih je skušala odstranjevati, dokler se je ukvarjala s tem delom. Z njej lastno natančnostjo je pripravila Bibliografsko kazalo Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino I-XX (1953 -1972) in Bibliografsko kazalo Kronike slovenskih mest I-VII (1934-1940) ter oboje objavila v Kroniki (1973 in 1974).

Poleg bibliografskega dela se je zgodaj pričela ukvarjati tudi z raziskovalnim delom, ki je bilo sprva usmerjeno v obdobje NOB na Slovenskem, in sicer posebej

v vlogo slovenskih železničarjev v tem času. O tem je napisala najprej več strokovnih člankov, npr. o oblikah boja železničarjev, o VOS na železnici, o oblikah sabotaž, ki so jih izvajali železničarji ipd., skupaj s sodelavci je pripravila razstavo in katalog Železničarji v revoluciji (Ljubljana 1978, 118 str.), nato pa je objavila monografijo Slovenski železničarji pod italjansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini: Oris nastanka in razvoja organizacije OF in oblike narodnoosvobodilnega boja na železnici 1941-1943 (Ljubljana, 1980, 471 str.). Zanj je prejela leta 1980 nagrado vstaje slovenskega naroda.

Lotevala se je tudi obravnave drugih vprašanj, npr. Tržič v prvem letu vstaje (Komunist 1969), zlasti pa jo je zanimalo slovensko mladinsko gibanje v času med obema vojnama in NOB. O tem je objavila vrsto prispevkov kot Kratek pregled zgodovine revolucionarnega mladinskega gibanja v Sloveniji med obema vojnama (Po poteh Zveze komunistične mladine v Sloveniji, 1979), Prispevek k obravnavi Mladinske Osvobodilne fronte (Kronika 1981); dalje je bilo njeno raziskovanje usmerjeno posebej v proučevanje vloge SKOJ-a, o čemer je pisala in nastopala na simpozijih.

Anka Miklavčič se je že v prvi polovici osemdesetih let pričela ukvarjati tudi z nekaterimi vprašanji slovenske politike v prvi Jugoslaviji, zlasti z mladinskimi gibanji. Zbiranje in proučevanje raznovrstnega gradiva, predvsem časopisnega, jo je privedlo do odločitve, da bi o tem pripravila večjo monografijo. Lotila se je zelo zahtevnega dela, kajti problematika organiziranosti mladine med obema vojnama je bila raznovrstna (strankine politične organizacije, kulturno-prosvetna in telesnovzgojna, kmečko-stanovska društva ali gibanja itd.). Rezultati večletnega trdega in natančnega dela niso izostali. V različnih revijah so pričeli izhajati njeni prispevki o organiziranosti mladine ne samo v levičarskem, ampak tudi v meščanskem taboru zlasti v času od leta 1929 dalje.

Ko sva se včasih srečali v časopisnem oddelku NUK, v Arhivu Slovenije ali na društvenih članskih sestankih, sem vedno z zanimanjem prisluhnila pripovedovanju o njenih dognanjih in bila sem vesela njene odločitve, da bo prijavila doktorat na temo mladinskega gibanja. Potem ko je več let podrobno raziskovala politično organiziranje in boj za slovensko mladino v tridesetih letih, je svoja dognanja strnila v doktorski disertaciji z naslovom **Mladinske organizacije in gibanja v meščanskem taboru na Slovenskem 1935-1941: Oris razvoja delovanja mladinskih organizacij, društev in gibanj v letih 1935-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije**. Disertacija je bila zelo obsežna in je imela 649 strani. Avtorica jo je uspešno zagovarjala pred komisijo dr. Miroslav Stiplošek, dr. Dušan Nečak in dr. Janko Prunk januarja 1992 in bila maja 1992 promovirana za doktorico zgodovinskih ved.

Vzporedno s pripravo disertacije je nastajala vrsta preglednih daljših in krajših razprav, ki so posegale v razne sfere političnega in društvenega življenja stare Jugoslavije. Tu je nemogoče naštetih vse, omenila bi le nekatere. V Prispevkih za novejšo zgodovino je izšlo več takih razprav, npr. Španska državljanska vojna kot dejavnik diferenciacije političnega življenja v Sloveniji (1987, skupaj z J.

Prunkom), Odnos dr. Antona Korošca do Kmečke zveze in Slovenske dijaške zveze 1929-1941 (1991), Omladina (mladina) Jugoslovanske radikalne zajednice (1992), Omladina Narodne odbrane - Mladina Narodne obrambe(1993), Srednješolska mladina in Savez jugoslovenskih srednješolskih udruženja 1929-1934 (1994).

V Zgodovinskem časopisu smo lahko brali prispevka Zveza slovenskih kmetov 1932-1935 (1989) in Pogled na francosko revolucijo v tisku liberalne provenience 1929-1940 (1990).

V Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, je predstavila vlogo in organizacijski razvoj Zveze absolventov kmetijskih šol in Zveze absolventk kmetijskih šol (1989) ter ustanovitev in razvoj Mladinske Kmečke zveze v okrajih Dravske banovine (1993).

Zelo obširna in natančna je njena predstavitev kmečkega stanovskega gibanja v klerikalnem taboru na Slovenskem v letih 1935-1941 v reviji Borec (1990).

Objavljala je tudi v Reviji 2000, kjer je pisala predvsem o kmečkih gibanjih in organizacijah, npr. o kmečkem stanovskem gibanju v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije (1989) in o oživiljanju Krekovega "kmečkosocialnega programa" v okviru kmečkega stanovskega gibanja Zveze absolventov kmetijskih šol (1990).

Pregledni članek o mladinskih organizacijah v meščanskem taboru na Slovenskem je prinesla tudi revija Zgodovina v šoli (1993), marsikaj pa je bilo objavljeno še v raznih zbornikih s simpozijev in zborovanj.

Sodelovanje Anke Vidovič-Miklavčič na zborovanjih, simpozijih in okroglih mizah je precej pestro. Na 2. okrogli mizi jugoslovanskih gospodarskih zgodovinarjev v Ljubljani 1977 je sodelovala z referatom o železniških komunikacijah v Sloveniji v obdobju NOB. Na posvetu o proučevanju zgodovine SKOJ-a in mladinskega gibanja v Sloveniji 1981 je predstavila vlogo SKOJ-a v procesu združevanja mladinskih sil v Sloveniji v protifašistično fronto - mladinsko OF (1937-1941), govorila je tudi na posvetu o življenju in delu Borisa Kidriča v Ljubljani 1984, na posvetu o Maksu Strmeckem v Krškem 1986, na mednarodni konferenci zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu 1986 o španski državljanski vojni kot dejavniku diferenciacije političnega življenja v Sloveniji, na jugoslovanskem posvetu v Zagrebu leta 1986 o zgodovini španske državljanske vojne in udeležbi Jugoslovancev v njej, na posvetu leta 1987 v Ljubljani ob 50-letnici ustanovnega kongresa KPS. Z referati je nastopila še v Rimu 1991 na Krekovem simpoziju, kjer je predstavila Krekovo zadruženstvo v teoriji in praksi, in na simpoziju Slovenska trideseta leta, ki ga je 1995 organizirala Slovenska matica. Vsi omenjeni referati so bili tudi objavljeni v različnih zbornikih. (Bibliografijo Anke Vidovič-Miklavčič je mogoče najti v Prispevkih za novejšo zgodovino 1989 in v nadaljnjih bibliografijah, ki jih objavlja ista revija.)

Kot plod desetletnega raziskovalnega dela je leta 1994 izšla knjiga Anke Vidovič-Miklavčič z naslovom *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, ki je skrčena, ponekod pa tudi dopolnjena doktorska disertacija in pomeni prvi

podrobnejši pregled slovenske politike v tridesetih letih našega stoletja, saj avtorica ne obravnava le mladinskega gibanja, ampak vrsto vprašanj iz tedanjega političnega dogajanja. Knjiga je časovno razdeljena na dva dela, prvi obravnava obdobje 1929-1935, drugi pa čas od 1935 do aprilskega zloma 1941. Znotraj teh obdobjev so obravnavana razna gibanja in organizacije, ki so vključevale mladino, v liberalnem taboru so to Sokol Kraljevine Jugoslavije in Zveza slovenskih fantov in deklet ter leta 1936 ustanovljena Mladina (Omladina) JNS. Prikaz vključevanja mladine v liberalni tabor v drugi polovici tridesetih let zaključuje pogled na Mladino (Omladino) "Zbora". V katoliškem taboru pa so z uvedbo diktature in ukinitvijo političnih strank ter z ukinitvijo Orla pričeli z organizacijo tako imenovane Katoliške akcije, Zveze fantovskih in Zveze dekliških odsekov. V tem taboru se nastale pozneje še katoliška Mladinska kmečka zveza, Slovenska dijaška zveza, organizirala pa se je tudi krščanskosocialistična mladina. Nekatere stvari so v knjigi predstavljene sploh prvič, npr. vloga Katoliške akcije na Slovenskem, ki je proti koncu tridesetih let dobivala vedno večji pomen.

Poleg prikazanega obširnega opusa člankov, razprav in knjig je Anka Vidovič-Miklavčič opravila tudi mnogo drobnega dela, ki pa prav tako zahteva potrpežljivost in znanje. Tu naj omenim okrog 30 člankov za Enciklopedijo Slovenije in številne ocene in poročila o novih knjigah, objavljene v revijalnem tisku in v dnevnem časopisju.

Anka Vidovič-Miklavčič, ki je od leta 1993 višja znanstvena sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino, ima še veliko delovnih načrtov za prihodnost, zato ji želimo mnogo osebnega zadovoljstva in uspešno delo še naprej!

Olga Janša-Zorn

Bibliografija Anke Vidovič-Miklavčič

Prispevki za novejšo zgodovino tekoče objavljajo bibliografijo inštitutovih sodelavcev. Bibliografijo dr. Anke Vidovič-Miklavčič vsebujejo:

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, št.1 (Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Biobibliografija), str. 156-161

Prispevki za novejšo zgodovino, XXX, 1990, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXI, 1991, št. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIII, 1993, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIV, 1994, št. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, št. 1-2

Dušan Biber - sedemdesetletnik

Kar nekam tiho, pretiho, je letos spomladi potekla sedemdesetletnica slovenskega zgodovinarja dr. Dušana Bibra. Nekaj stiskov rok, kakšna brzojavka in prijazno pisemce in že je slavljenec zakoračil v novo desetletje svojega življenja. Če sem zapisal pretiho, sem mislil na to, da v sredstvih javnega obveščanja ni bilo nobenega glasu ne s strani novinarske ne zgodovinarjev. Kajti dr. Biber je vendarle začel svojo 'kariero' kot partizanski in povojni novinar in jo nadaljeval kot jugoslovanski in slovenski zgodovinar.

Rodil se je 25. maja 1926 v Ljubljani, se šolal v Ljubljani, izkusil trdoto italijanskega koncentracijskega taborišča, partizanalil po južni Sloveniji, Hrvaški in Bosni, pisal v partizanske in povojne slovenske časnike, izkusil življenje v 'socialističnem' zaporu in taborišču itd. Novo življenjsko obdobje se je zanj začelo, ko je leta 1957 diplomiral na zgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani. Po diplomii je do leta 1974 delal kot asistent, znanstveni in višji znanstveni sodelavec v zgodovinskem oddelku Instituta društvenih nauka in nato v Institutu za savremenu istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije v Beogradu; za doktorja zgodovinskih znanosti je bil promoviran leta 1964 na Univerzi v Ljubljani (disertacija: **Nemška narodnostna manjšina v Jugoslaviji s posebnim oziroma na nacistično gibanje**). Od leta 1974 je delal kot višji znanstveni sodelavec in nato kot znanstveni svetnik na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja oziroma na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani.

Z nekaj razpravami pred disertacijo, z disertacijo in knjigo **Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933-1941** se je dr. Biber začel uveljavljati kot zgodovinar širših tem; občejugoslovanskega in širšega pomena. Ker smo njegovo bibliografijo do njegove 60-letnice navedli v Prispevkih za novejšo zgodovino leta 1986 (str. 201-211) in nato še ob 30-letnici Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani leta 1989 (str. 29-40) s 177 bibliografskimi enotami razprav in člankov, med katerimi poleg objavljene disertacije izstopa leta 1981 objavljen zbornik britanskih virov **Tito-Churchill strogo tajno** (izšel tudi v srbohrvaščini), se bomo v tem prispevku omejili na prikaz Bibrovih objavljenih del po letu 1989.

Tudi v preteklem desetletju so za raziskovalno delo in objavlanje raziskovalnih dosežkov dr. Bibra značilni širina tematike, ki presega slovensko ozemlje, dobro poznavanje mednarodnih in meddržavnih odnosov med drugo svetovno vojno in neposredno po njej ter zajemanje snovi in podatkov iz britanskih in ameriških virov, saj je poslednjih dvajset let delal predvsem v Londonu (Public Record Office) in v Washingtonu (National Archives). V ta sklop sodijo razprave o neuspehu ameriške misije polkovnika McDowella pri četnikih v Srbiji (1989, v srbohrvaščini 1990, v angleščini 1992), londonskih odmevih 1941-1942 na okupacijo in razkosanje Slovenije (1991), zavezniških angloameriških in sovjetskih misijah ter obveščevalnih službah v NOB (1991), mednarodnih zapletih ob koncu

druge svetovne vojne - ocenah in poročilih ameriških obveščevalcev OSS (1992), britanskih, ameriških in nemških diplomatih v Sloveniji in dr. A. Korošču (1993), državnem udaru v Jugoslaviji 27. marca 1941 (1994), federalni državnosti Slovenije v zaveznških dokumentih do maja 1943 (1995) ter o Nemcih v Jugoslaviji v britanskih dokumentih (1996). Ob teh razpravah je še cela vrsta raznih strokovnih člankov, čestokrat polemičnih, pogovorov z novinarji, npr. V Mladini, uvodna beseda h knjigi o Benitu Mussoliniju in fašistični Italiji, članek za Enciklopedijo Slovenije o jugoslovanskih begunskih vladah v Londonu itd., kar vse našteva bibliografija, objavljena v tej reviji.

Da je dr. Biber lahko uspešno raziskoval področje mednarodnih in meddržavnih odnosov med drugo svetovno vojno in se uveljavil kot najboljši poznavalec te tematike na jugoslovanskem območju, je zbiral gradivo v jugoslovanskih in nekaterih evropskih arhivih, zlasti v Bonnu, Münchnu, Kölnu, Berlinu, Londonu ter tudi v Washingtonu. Hvaležen sem mu, da me je vpeljal v delo v poslednjih dveh arhivih. To delo so dr. Bibru omogočili zlasti nekatere inozemske štipendije (UNESCO, Ford, Fullbright), Raziskovalna skupnost Slovenije, ministrstvo za znanost in tehnologijo in morda še kdo, ki se je zavedel velikega pomena širše zbranih virov za slovensko in jugoslovansko zgodovino. Ker sem od leta 1974 nekaj časa kot ravnatelj inštituta in ves čas kot kolega spremljal njegovo delo, sodim, da še dolgo časa ne bo zgodovinarja, ki bi celo dvakrat pregledal gradivo britanskega zunanjega ministrstva v Londonu, sistematično gradivo zaveznškega vojaškega poveljstva za Sredozemlje (AFHQ) v Caserti, ogromno gradiva ameriške službe Office of Strategic Services v Washingtonu. Zato že nekaj časa gojimo željo, da bi v bližnji prihodnosti objavil večino že zbranih in deloma v reviji Borec že objavljenih poročil britanskih in ameriških vojaških misij iz Slovenije v letih 1943-1945 v eni knjigi.

Zelo dobro znanje nekaterih svetovnih jezikov, izreden, naravnost odličen spomin in sposobnost komuniciranja usposablja dr. Bibra za referenta in razpravljalca na mnogih mednarodnih znanstvenih posvetovanjih. Tako je v preteklih letih nastopal leta 1990 v Krakovu (o spremembah in postopkih ob koncu XX. stoletja), leta 1991 v Dubrovniku (o poročilih britanskih diplomatov o nemški manjšini v Jugoslaviji 1933-1945), v Leedsu (o državnem udaru v Jugoslaviji 27. marca 1941 in 'Barbarossi'), v Washingtonu (o neuspehu ameriške misije polkovnika McDowella pri četnikih v Srbiji 1944), v Retzhofu pri Lipnici (o Nemcih v Sloveniji pred letom 1941 v poročilih britanskih diplomatov), leta 1993 v Ontariu (o ocenjevanju OSS uničevalnega vojskovanja v Jugoslaviji), leta 1995 v Oxfordu (o koncu vojne v Evropi 1945), v Montrealu (o posledicah in izkušnjah druge svetovne vojne) letos v Londonu (o angleško-italijanskih odnosih v drugi svetovni vojni). Nekajkrat so ga na mednarodna znanstvena posvetovanja povabili kot gosta.

Dr. Biber je leta 1984 za menoj prevzel predsedstvo jugoslovanskega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne in članstvo v biroju mednarodnega komiteja za zgodovino druge svetovne vojne. Od leta 1985 je podpredsednik tega biroja in

se redno udeležuje njegovih sej ter njegovih mednarodnih posvetovanj ob svetovnih kongresih za zgodovinske vede.

Kolegi zgodovinarji mu za sedemdesetletnico toplo čestitamo. Želimo mu predvsem dobrega zdravja in še mnogo uspešnega raziskovalnega dela.

Tone Ferenc

Bibliografija Dušana Bibra

Objavljene bibliografije v Prispevkih za novejšo zgodovino

Prispevki za novejšo zgodovino, XXIX, 1989, št. 1 (Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Biobibliografija), str. 29-40

Prispevki za novejšo zgodovino, XXX, 1990, št. 1-2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXI, 1991, št. 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2

1992-1996

Znanstvene razprave in članki

1. Failure of a Mission: Robert McDowell in Yugoslavia, 1944. The Secrets War, The Office of Strategic Services in World War II. Edited by George C. Chalou. National Archives and Records Administration, Washington 1944, str. 194-217.
2. Mednarodni zapleti ob koncu druge svetovne vojne. (Ocene in poročila ameriških obveščevalcev OSS). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXII, 1992, št. 1-2, str. 125-137.
3. The Yugoslav Coup d'Etat, 27 March 1941. Barbarossa, The Axis and the Allies. Edited by John Erickson and David Dilks. Edinburgh University Press, Edinburgh 1994, str. 34-42.
4. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933-1945. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 97-102.
5. Federalna državnost Slovenije v zavezniških dokumentih do maja 1945. Slovenci in država. SAZU, Ljubljana 1995, str. 261-267.

Strokovni članki

6. Britanske ocene Tita. Ob 100 letnici rojstva. Svobodna misel, XXX, 1992, št. 10, str. 12-13.
7. Šest škafel dokumentov v zvezi z Jugoslavijo. Arhivi OSS. Ameriški obveščevalci o domobrancih v Vetrinju. Svobodna misel, XXX, 1992, št. 18, str. 21.
8. Kdo je bil v resnici prvi. Svobodna misel, XXXII, 1994, št. 1, str. 27.
9. Komentar k odprtemu pismu. Svobodna misel, XXII, 1994, št. 4, str. 22.

10. Svetlobni signali v noči. Z OSS in Titovimi partizani med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji. Uvod k odlomku iz knjige. Svobodna misel, XXXII, 1994, št. 13, str. 15-16.
11. Vojna po vojni? Naš koledar 1995. Društvo piscev NOB Slovenije, Ljubljana 1994, str. 111-117.
12. Zavezniško izkrcanje v Istri. Mladina, 1994, št. 24, str. 27.
13. Da se zgodovina ne bi ponovila. Martin Blinkhorn, Mussolini in fašistična Italija. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, str. 7-11.
14. Fifty-fifty: Dr. Dušan Biber o domobrancih, kolaboracionizmu, Titovi vloži, tržaški krizi in predigri v hladno vojno. Mladina, 1995, št. 31, str. 49-53.
15. Vojaški puč 27. marca 1941 - rešitev Moskve? : mit in stvarnost. Naš zbornik 1996. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, Ljubljana 1995, str. 26-37.
16. Pristen dokaz kolaboracije. Mladina, št. 32. Odgovor na pismo dr. Petra Urbanca. Mladina, 1996, št. 33, str. 2.
17. Smrt legendarnega vojščaka in diplomata. V spomin. Svobodna misel, XXXIV, 1996, št. 15, str. 27.
18. O škofu "podtaknjeni" spomenici. Dnevnik, XLVI, 1996, št. 324.

Sestavila Nataša Kandus

Posvetovanja

France Filipič

Mednarodni znanstveni simpozij o taborišču Mauthausen

Na Dunaju je v prostorih tamkajsnejšnje univerze od 30. novembra do 3. decembra minulega leta potekala mednarodna znanstvena konferenca o nacističnem koncentracijskem taborišču Mauthausen. Organizatorja prireditve sta bila Inštitut za sodobno zgodovino dunajske univerze in Avstrijska družba za sodobno zgodovino. Znanstveno vodstvo konference je bilo v rokah prof. dr. Enza Colottija z univerze v Firencah, celoten program pa je uskladir dr. Karl Stuhlpfarrer s pomočnikoma dr. Florianom Freudenthom in dr. Bertrandom Perzem; vsi trije so na dunajski univerzi vidni raziskovalci mauthausenske zgodovine.

Nastopilo je 33 referentov iz Evrope in Amerike, med njimi so bili nekdanji jetniki nacističnih koncentracijskih taborišč (Mauthausen, Auschwitz), danes pomembni znanstveniki.

Poseben pomen tega mednarodnega simpozija, prvega, ki se je pol stoletja po koncu druge svetovne vojne ukvarjal z zgodovino Mauthausna, je bil v tem, da je po svoji zasnovanosti in poteku odražal določene spremembe v mednarodnem preučevanju in vrednotenju nacističnih koncentracijskih taborišč. Doslej je bil tako v znanosti kot sicer v mednarodni javnosti nasploh močno v ospredju fenomen holokausta, ki je vzbujal videz, da so bila nacistična taborišča predvsem usodna za židovski narod (spomnimo se svetovnega uspeha, ki ga je pred časom dosegel ameriški film Schindlerjev seznam). O nekaterih koncentracijskih taboriščih Tretjega rajha so bile sicer napisane mnoge razprave, predvsem o Dachau, Buchenwaldu in o Dori, pa tudi o kompleksni problematiki koncentracijskih taborišč (Falk Pingel: *Das System der Konzentrationslager*, Hannover 1985; Eugen Kogon: *Der SS-Staat*, München 1977; Hermann Langbein: ... Nicht wie die Schafe zur Schlachtbank, Frankfurt am Main 1980; Wolfgang Sofsky: *Die Ordnung des Terrors; Das Konzentrationslager*, Frankfurt am Main 1993), če omenim samo nekatera temeljna dela. Bera poglobljenih znanstvenih del o Mauthausnu pa je, pol stoletja po koncu vojne, skromna. Dr. Enzo Colotti je v uvodnem referatu, s katerim je vtisnil pečat celotnemu poteku konference, omenil samo tri monografije; Gisele Rabitsch, *Das KL Mauthausen*, Stuttgart 1970; Hansa Maršáleka, *Die Geschichte des Konzentrationslager Mauthausen*, publikacija, ki je izšla prvič na Dunaju leta 1974, v dneh tik pred konferenco pa je doživela svojo tretjo dopolnjeno izdajo; in disertacijo o Mauthausnu Michela Fabrègueta,

ki jo je 1994 obranil na pariški Sorboni. K naštetemu naj dodamo še podatek o mauthausenski monografiji z naslovom Aktenvermerk R. u., ki je izšla leta 1981 pri vojaški založbi v DDR kot delo skupine avtorjev.

Na otvoritveni slovesnosti je bilo ob navzočnosti prominentnih gostov, med njimi tudi nekaterih članov diplomatskega zbora, izrečenih nekaj misli, ki so nakazovale usmeritev in namen prireditve. Notranji minister Caspar Einem, pokrovitelj prireditve, je z obžalovanjem ugotavljal, da je bil prvi mednarodni simpozij o Mauthausnu pripravljen šele pol stoletja po koncu 2. svetovne vojne, sprašujoč se, kako da mednarodna znanost doslej ni čutila potrebe, da s poglobljeno raziskavo osvetli zgodovinske ugodnosti tragičnega dogajanja v tem najhujšem nacističnem koncentracijskem taborišču. Odgovora na ministrov vprašanje ni bilo - človek pa bi lahko razmišljal o tem, da se je doslej - morda pretirano rečeno - na določen način pisala predvsem zgodovina o evropskih intelektualcih v nemških koncentracijskih taboriščih, Mauthausen s svojim delavskim obeležjem in s svojimi značilnostmi in posebnostmi rafiniranega esesovskega nasilja vseskozi ostajal nekakšen svet za sebe.

Na otvoritveni slovesnosti je predsednik mednarodnega mauthausenskega komiteja Joseph Hamelmann v pozdravnem nagovoru izrazil prepričanje, da bo soočenje znanstvenih raziskav pripomoglo k ohranitvi izročila o tem, kar so jetniki doživeli za mauthausenskimi zidovi, s čimer bodo "spominu zagotovili prihodnost". Hamelmannov nagovor je dopolnil dr. Gerhard Jagschitz, član inštituta za sodobno zgodovino na dunajski univerzi, ki je izrazil mnenje, da naj bi bil znanstveni posvet mejnik v obdobju, ko se obravnava mauthausenske zgodovine preveča od pričakovanja žrtev h kompleksni znanstveni raziskavi, Jagschitzovo misel pa je zaokrožil dr. Enzo Colotti: poudaril je, da je ob tej znanstveni raziskavi vsekakor potrebno najtesnejše sodelovanje znanstvenikov in izobraževalnih ustanov, da se prepreči zanikanje ali podcenjevanje v taborišču storjenih zločinov v kolektivnem spominu človeštva.

Ob tem naj omenimo, da so se na posvetu na robu referatov zvrstile tudi razvnete razprave o dogajanjih v današnjem času, predvsem o poskusih neofašizma, da bi opravičil ali celo demantiral zločinsko preteklost in s tem pripravil pot za vnovično prevlado nasilja in nesvobode. Vsekakor je nad simpozijem visela senca dogajanja v Avstriji ob Haiderjevih nastopih in razpošiljanju pisemskih bomb.

Delo na simpoziju je potekalo v petih vsebinsko sklenjenih celotah: koncentracijska taborišča in njihov uničevalni program, Mauthausen in njegova zunanja taborišča, predstavitev jetniških kolektivov po narodnostih, čas po osvoboditvi in okrogla miza o prihodnosti spominskega obeležja - pomnika Mauthausen. Referati so se medsebojno dopolnjevali, pomembno je bilo, da so se navezovali na širši zgodovinski prostor ob upoštevanju socialnih, ekonomskih, nacionalnih, pravnih in psiholoških vidikov. V temelju pa so referati razčlenjevali sistem v taborišču, raziskovalec Wolfgang Sofsky ga je imenoval "red nasilja", ki so se mu morali jetniki podrežati, se mu prilagajati in si znotraj njega iskati možnosti za preživetje.

V uvodnem referatu je dr. Enzo Colotti zgoščeno in pregledno predstavil celotno zgodovino mauthausenskega taborišča po posameznih zgodovinskih etapah v luči dosedanjih raziskav. Podal je ugotovitev, da je Mauthausen pripadal "drugi generaciji" nemških koncentracijskih taborišč, da se je organiziral in oblikoval po že ustaljenem in preizkušenem sistemu do tedaj obstoječih taborišč, vendar pa je v letih 1938 do 1945 nagrajeval in dopolnjeval svoje delovanje s posebnostmi, ki so bile predvsem pogojene v razmerah, v katerih se je znašel nemški rajh po izbruhu druge svetovne vojne.

Colottijev referat je odpiral vrata k širši osvetlitvi mauthausenske zgodovine. Ena od izhodiščnih ugotovitev je bila, da je bilo taborišče ob ustanovitvi določeno kot center za pridržavanje in izrabo tako imenovanih kriminalnih in "asocialnih" jetnikov, kar je pozneje tudi našlo svojo potrditev v uvrstitvi taborišča v hierarhiji taborišč v III. stopnjo "za težko obremenjene, nepoboljšljive in hkrati kriminalno predkaznovane, še komaj prevzgojlive zaščitne jetnike". Tako so bili od vsega začetka dani pogoji, da se Mauthausen izoblikuje "kot predsoba uničevalnega taborišča", kot se je slikovito izrazil Colotti.

Simpozij je iz izhodišč, ki jih je nakazal Colotti, v treh dneh svojega poteka dejansko opravil "inventuro" dosedanjih raziskav mauthausenske zgodovine. Predvsem je osvetlil razvoj Mauthausna od prvotnih zasnov in kamnolomov v Mauthausnu in Gusnu, ki so bili namenjeni "uničevanju ljudi z delom", do taborišča, ki je v sklopu matice in 49 zunanjih taborišč izkoriščalo delovno silo pisane množice najrazličnejših evropskih in azijskih narodov (v njej so prevladovali Poljaki, Sovjeti in zajeti borci španske republikanske armade) za nekatera ključna podjetja nemške vojne industrije, locirane v Avstriji, tedanji rajhovski "Ostmark".

Prvi dan simpozija je bil v ospredju referat ameriškega zgodovinarja dr. Henryja Friedlanderja o razsežnostih moritve s plinom v Mauthausnu in bližnjem evtanazijskem središču na graščini Hartheim. Z izsledki svojih raziskav je referat dopolnil dr. Serge Choumoff iz Pariza, ki se je zlasti naslonil na podatke iz povojnih sodnih procesov. Dr. Wolfgang Neugebauer, vodja dokumentarnega arhiva avstrijskega odpora na Dunaju, je ob Friedlanderjevem referatu razmišljal o tem, da so bile moritve v okviru evtanazijskega programa s svojimi začetki v letu 1941 predhodnice poznejšega holokausta kot nekakšna psihološka priprava nanj.

Razprava z naslovom Mauthausen in njegova zunanja taborišča je izpolnila popoldan prvega simpozijskega dne. Dr. Michael Fabréguet iz Pariza, profesor na Sorboni, je nakazal razvoj taborišča v štirih etapah: v obdobju 1938-1940, ko je bilo taborišče obstojalo v enem samem kompleksu; od 1940 do sredine 1941, ko sta v simpozij povezana Mauthausen in zunanje taborišče Gusen v njegovi neposredni bližini v zgodnjem obdobju druge svetovne vojne prestrezala množice, prihajajoče iz dežel, ki jih je Nemčija postopoma zasedala; za zgodovino Mauthausna pa sta najznačilnejši obdobji od konca 1941 do junija 1943, ko je množice mauthausenskih jetnikov zajel tok, ki je polnil nastajajoča delovišča vojne industrije in obdobje od poletja 1943 tja do zadnjih dni vojne, to je čas delovanja obširne mreže mauthausenskih zunanjih taborišč.

Dr. Bertrand Perz in dr. Florian Freund, oba z dunajske univerze, sta s svojima prispevkoma dopolnjevala podatke dr. Fabrégua. Dr. Perz, ki je orisal predvsem različnosti v strukturi mauthausenskih zunanjih taborišč, je med drugim opozoril na usodno napako zgodovinopisja o teh taboriščih, ko je ob sicer temeljitih raziskavah o matičnem taborišču komajda raziskovalo zunanja, tako da je bilo mogoče šele v zadnjih letih na osnovi izjav preživelih jetnikov komajda obnoviti njihovo preteklost. Dr. Perz je tudi navedel pretresljive podatke o umiranju jetnikov v mauthausenskih zunanjih taboriščih, saj je umrljivost jetnikov v oboroževalni industriji (Wiener Neustadt) znašala leta 1944 samo 5 odstotkov, pri izkopih podzemeljskih prostorov za obrate oboroževalne industrije pa tudi do 30 odstotkov na leto (brez upoštevanja bolnih jetnikov, ki so jih vračali v osrednje taborišče).

Dr. Freund je dopolnil raziskave o mauthausenskih zunanjih taboriščih s svojimi izsledki o odnosu civilnega prebivalstva iz okolice taborišč do jetnikov in o njihovi soodgovornosti za to, kar se je z jetniki dogajalo v taboriščih.

Referati drugega dne mauthausenskega simpozija so bili zelo raznoliki, v splošnem pa bolj obrnjeni k osebnosti jetnikov. Dr. Falk Pingel iz Braunschweiga je naslovil svoj referat Splošni pregled jetniških skupin, dr. Wladyslaw Markiewicz iz Varšave Jetnikov vsakdanjik v Mauthausnu in Gusnu, Zita Szabolcz iz Budimpešte Judje, Erika Thurnher iz Innsbrucka pa Roma. Nekaj poudarkov iz Markiewiczvega referata: zlasti za zunanja taborišča so bile značilne nacionalne grupacije, čeprav tega ni bilo vedno ločiti na prvi pogled, saj je jetnike povezovalo skupno trpljenje, ki so mu bili izpostavljeni. SS je ustvarila tako nemogoče razmere za preživetje, da posameznik ni mogel preživeti, če ni bil član nacionalne ali socialne skupine, ki mu je bila v pomoč. Nasilje SS se ni izražalo samo v težavnosti dela, v neugodnih razmerah za bivanje in v lakoti, ki je pestila jetnike, temveč zlasti v razkrajanju medčloveških odnosov in medsebojne solidarnosti in s krepitvijo egoizma, kar je dosegla s privilegiranjem posameznih nacionalnih skupin in socialnih plasti, z razporejanjem jetnikov kot funkcionarjev na bloku in v delovnih komandah, z ustvarjanjem kaste privilegirancev, prominentov, ki so se trudili ohranjati dober odnos z SS s tem, da so vestno izpolnjevali ukaze in v strahu, da izgubijo svoje privilegije, ravnali v škodo sojetnikov.

Naj še omenim, da je Markiewicz posebej opozoril na določene značilnosti jetniške usode, na stalno navzočnost smrti, na organizacijsko strukturo taborišča, ki je bila zasnovana tako, da je bil jetnik v vsaki situaciji pod pritiskom strahu, da ni nobena strategija preživetja zagotavljala varnosti, da je bilo v bistvu vse odvisno od naključja, od sreče, da si ostal živ.

Ob robu Markiewiczvega referata je diskusija zajela nadvse občutljivo problematiko o ravnanju jetnikov na taboriščnih položajih (kapojev). Razprava na simpoziju je ugotavljala, kako usodne so bile dileme, ko se je jetnik moral odločati, kako daleč sodelovati v esesovskem taboriščnem sistemu in prevzeti tveganje, da ne prestopi meje ko sicer sodeluje z SS, a mu je kljub temu dana možnost ravnati po lastni uvidevnosti.

Po opoldanskem odmoru drugega dne simpozija so se zvrstili referati, ki so, v nasprotju z dopoldanskimi o usodah jetnikov posameznikov v taborišču, predstavili jetniške kolektive v Mauthausnu: Sovjete, Poljake, Italijane, Francoze, Slovence, Špance in Luksenburžane, govor pa je bil tudi o ženskih jetnicah. Napovedan je bil tudi referat o Avstrijcih in Nemcih, pa očitno prireditveni odbor ni našel primerne referenta. Meril, po katerih so bile nekatere narodnostne skupine izbrane za posebno obravnavo, organizacijski odbor simpozija ni pojasnil, morali pa bi upoštevati vsaj še Čehe in Srbe. Za nas Slovence je bil pomemben referat Itala Tibaldija, saj je vključeval podatke tudi o primorskih Slovencih, ki so bili deportirani v Mauthausen označeni kot Italijani. Podpisani sem v referatu Slovenci v Mauthausnu opisal usodo blizu 4200 Slovencev v Mauthausnu in njegovih zunanjih taboriščih; med drugim sem navedel, da sta pri partizanih v Sloveniji leta 1944 izšli prvi dve publikaciji, ki sta svetu spregovorili o strahotah mauthausenskega taborišča.

Tretji dan simpozija je bil namenjen obravnavi osvoboditve taborišča leta 1945 in problematiki ohranitve zgodovinskega izročila o dogajanju v taborišču, kar je bilo povezano z razpravo na okrogli mizi o značaju in ustreznosti spominske razstave, ki jo je pred petindvajsetimi leti postavil Hans Maršálek v prostorih nekdanjega "revirja". Obravnava te problematike je pokazala ostra razhajanja ob konceptih bodočega vzdrževanja mauthausenskega spominskega koncepta in ustvarjanja možnosti za nadaljnje preučevanje zgodovine mauthausenskega taborišča.

Med referati zadnjega dne simpozija naj posebej omenim dr. Sergeja Choumoffa, ki je postregel z obilico novih podatkov o osvoboditvi mauthausenskega taborišča, in dr. Karla Stuhlpfarrerja, ki na simpoziju ni bil samo vodilni usklajevalec programa, temveč tudi živahen in pronicljiv diskutant in je v referatu pod naslovom Mauthausen v zgodovinski podobi narodov razglabljal o različnih vidikih sodobne družbe pri obravnavi in vrednotenju mauthausenskega zgodovinskega izročila. Navrgel je misel, da je spominjanje na preteklost pač vedno povezano z raznimi interesi, da je historiziranje vedno tudi relativiziranje, da preteklost obstaja samo takšna, kot se je spominjamo. Temeljni poudarek njegovega referata pa je bil stavek: "Pravica žrtev, da ne bodo pozabljene."

Kot sem že omenil, je na sklepni prireditvi, na okrogli mizi v pogovoru o prihodnosti spominskega kompleksa Mauthausen prišlo med diskutanti do temeljnih razhajanj. Strinjali so se sicer, da je spominsko razstavo v nekdanjem taborišču prerastel čas in jo je potrebno dopolniti, da bodo bolj kompleksno predstavljene vse narodnosti, ki so bile zastopane med jetniki v Mauthausnu, ni pa bilo enotnega mnenja o tem, ali naj tudi vnaprej notranje ministrstvo skrbi za vzdrževanje in urejanje spominskega kompleksa ali pa to prevzame samostojna uprava. Soglasno pa je bil sprejet predlog, da je nujno zbrati spominske izjave še živih nekdanjih jetnikov in vključiti v mauthausenski arhiv različne po svetu raztresene zgodovinske vire.

Mednarodni znanstveni simpozij o zgodovini taborišča Mauthausen sicer ni bistveno dopolnil faktografije o njegovi zgodovini, široko pa je odprl vrata k globljemu vrednotenju takratnega dogajanja.

Ocene in poročila

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates (1848-1867), Abteilung III Ministerium Buol-Schauenstein, 1. Band, Wien, 1975, LXXVIII+580, 2. Band, 1969, LXXXIII+408, 3. Band, 1984, LI+499, 4. Band, 1987, XLVI+346, 5. Band, 1993, XLICI+310.

Tretji razdelek zapisnikov avstrijskega ministrskega sveta je začel izhajati po izidu dela, ki obravnava obdobje Belcredijeve vlade. Vlada Buol-Schauensteina, predsednika ministrskega sveta, ministra cesarske hiše in zunanjih zadev, je bila bolj znana pod imenom njenega notranjega ministra Alexandra Bacha, in sicer kot Bachov absolutizem. Od revolucije 1848 do dualizma je bila to vlada, ki je obstajala najdlje, od 11. aprila 1852 do 17. maja 1859. V več kot dvajsetih letih, odkar je izšel prvi zvezek protokolov te vlade, je izšlo doslej pet obsežnih zvezkov, zadnji sega do 5. februarja 1857, zato lahko pričakujemo še najmanj dva zvezka. Vseh pet dosedanjih zvezkov je uredila Waltraud Heindl, sodelavka znane ustanove Österreichisches Ost-und Südosteuropa Institut na Dunaju. Napisala je tudi uvodne študije k vsem zvezkom, razen k prvemu; njegov avtor je Friedrich Engel-Janosi, ki je napisal tudi uvod. Uvod k drugemu in tretjemu zvezku je prispeval Gerald Stourzh, k četrtemu Helmut Rumpler, k zadnjemu pa Waltraud Heindl. Uvod navadno pripravi odgovorni urednik in je mnogo krajši od uvodne študije; ta je praviloma delo redaktorja. Waltraud Heindl je bila sprva redaktorica, zdaj pa je odgovorna urednica tega razdelka. Med izdajanjem tretjega dela serije protokolov je prišlo tudi do organizacijskih sprememb, saj je marca 1978 umrl 85-letni Engel-Janosi, prvi predsednik komiteja za izdajo protokolov, ki je bil pravi *spiritus agens* celotne edicije. Še istega leta ga je nasledil Gerald Stourzh, ki je vodil ta projekt do junija 1983, nakar mu je sledil celovški univerzitetni profesor Helmut Rumpler, zdaj pa že deluje enotna avstrijsko-madžarska komisija za izdajo protokolov za čas do razpada monarhije, posamezne načrtovane razdelke pa ureja odgovorni urednik v sodelovanju s celotno komisijo.

Dosedanjih pet zvezkov o Boul-Schauensteinovem kabinetu predstavlja skoraj 1950 strani izdanih besedil, bibliografij, tabel in registrov ter pet študij, ki skupaj obsegajo nekaj več kot tri stostrani, kar govori o tem, da gre za precej natančen prikaz delovanja te vlade. Waltraud Heindl že ves čas sodeluje pri tem velikem projektu in je suvereno izpeljala redakcijo izdaje ter prvih petih zvezkov tretjega razdelka in ob tem tudi habilitirala s študijo o avstrijskem uradništvu. Zdaj je tudi docentka na dunajski univerzi. Redakcija vseh dosedaj izdanih zvezkov poteka po tem konceptu, ki je bil načrtan že v uvodnem zvezku Helmuta Rumplerja, o katerem smo že poročali. Kratkemu in splošnemu uvodu vedno sledi temeljita študija, ki nas uvaja v dobo, nas seznanja z razmerami, načinom in problemi

delovanja vlade, odnosi s cesarjem in o podobnem. Študiji sledi bibliografija, seznam kratic, slovarček zastarelih izrazov in seznam udeležencev zasedanj ministrskega sveta. Po tem je osrednji del z zapisniki sej in prilogami, ter s kronološkim seznamom, na koncu pa je še register pojmov ter osebnih in krajevnih imen.

Sodelavci priznavajo, da so ob izdajanju prišli do številnih novih spoznanj o načinu in konceptih delovanja te absolutistične vlade, do katere je prišlo po nenadni smrti kneza Schwarzenberga, ko je dobil absolutno moč njegov največji nasprotnik grof von Kübeck. Z njegovo pomočjo je skušal mladi cesar kolikor mogoče izničiti posledice in pridobitve revolucije, kar se jima je skupaj s sodelavci tudi v veliki meri posrečilo. Avstrijska historiografija po mnenju redaktorjev izdaje temu obdobju v avstrijski politiki ni posvečala posebej velike pozornosti, zlasti pa je skoraj spregledala pozitivne elemente, še zlasti prizadevanja nekaterih ministrov, da bi država ujela korak z razvojem v Evropi, kar jim je v nekaterih primerih in na nekaterih področjih tudi uspelo. Tako se že v prvem zvezku srečamo z organizacijsko spremembo nove ministrske konference ali vlade, ki je imela vsega šest ministrov, zadolženih za zunanje in notranje zadeve, dvor, pouk in bogočastje, pravni red, finance, trgovino, obrt in javne gradnje. Sprememba nekdanjega ustavnega ministrskega sveta v ministrsko konferenco je bila zelo pomembna za ustavni položaj nove ministrske konference, kot tudi za splošno ustavno strukturo neoabsolutistične Avstrije. Večino pooblastil o zunanjih zadevah in prav vse s področja vojske in policije si je pridržal cesar s svojimi ožjimi svetovalci. V tem času je ministrska konferenca posebno vlogo namenila tudi kaznovanju ogrskih revolucionarjev in pa izvedbi zemljiške odveze. V drugem zvezku stopajo v ospredje vprašanja nove preureditve Avstrije, predvsem upravna reforma in vzpostavitev sodobnega birokratskega aparata. V tretjem zvezku sta poudarjena predvsem nadaljnji razvoj uredniškega sistema in pa reforma študija in organiziranja univerze. Poleg zemljiške odveze je reforma univerze druga pridobitev revolucije in v bistvu sta se udejanili samo ti dve. Nadalje stopa v ospredje gospodarska kriza, ki so jo povzročale slabe letine v zgodnjih petdesetih letih, krimska vojna, brezposelnost in gospodarski problemi. Tu gre za prizadevanja vlade premagati gospodarsko krizo z inovacijami. Finančni minister Bruck, ki je veljal v očeh cesarja za revolucionarja, podobno kot minister Bach, je začel postopoma sanirati državni proračun, denarno politiko in je ustanovil Credit Anstalt. Na drugi strani naj bi se v teh letih uredila zveza med prestolom in oltarjem, kar je bilo doseženo s konkordatom leta 1855. Absolutistični režim pa se je utrdil z nadziranjem, discipliniranjem in ustrahovanjem državljanov, kar je predmet zlasti četrtega zvezka. V petem zvezku so glavna vprašanja poskusi normalizacije razmer, ko naj bi po katastrofalnih rezultatih kimske vojne za Avstrijo začela država postopoma spet normalno delovati. Tu se srečamo s prizadevanji za ureditev ustavnih struktur dežel na podlagi predlogov deželnih statutow in nove ureditve občinske uprave. Problem najbolj težavnih dežel Italije in Ogrske se skuša rešiti z na novo urejenimi pooblastili vladnim in upravnim vrhovom, to

je vojaškega in civilnega guvernerja, kar postaneta nadvojvoda Maksimilijan v Italiji in nadvojvoda Albrecht na Ogrskem.

Slovenske dežele nastopajo v teh zvezkih bolj ali manj posredno, saj je vprašanj, ki so se reševala na teh sejah in se nanašajo izključno in usodno na naš teritorij, sorazmerno malo. Tu gre na primer za gradnjo železnic, za obsodbo Füstera in *contumaciam*, za nakatera vprašanja zemljiške odveze, in še kaj bi se našlo. Izdaja pa je tudi za nas pomembna z vsedržavnega zornega kota, glede spremljanja konceptov in izvedbe neabsolutističnega režima in kot takšna nujna za spremljanje splošne avstrijske zgodovine.

Franc Rozman

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787. Opisi. Karte / Josephinische Landesaufnahme 1763 - 1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. Landesbeschreibung. Karten. Sekcije 221-225, 230-239, 246-247, 250, 60. Ljubljana, ZRC SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1995. Vodja projekta Vincenc Rajšp.

Zgodovinarjem je zemljevid nujen pripomoček in kartografija ena od pomožnih ved, katere uporabo zgodovinarji ne obešamo na veliki zvon, vsaj ne v elementarni rabi, ko želimo, da so naši izdelki tudi zemljepisno preverjeni in neoporečni. Posebej kartografiji so posvečena le redka dela; za slovenski prostor je treba omeniti vsaj dela Branka Korošca (*Naš prostor v času in projekciji; oris razvoja zemljemertva, kartografije in prostorskega urejanja na osrednjem Slovenskem, Ljubljana 1978; Partizanska kartografija; prispevek k orisu vojaške geodetske in kartografske dejavnosti med narodnoosvobodilno vojno na Slovenskem 1941-1945, Ljubljana 1986, in druga*). Vendar pa pomeni izdaja Jožefinskega vojaškega zemljevida po približno dveh stoletjih od njegovega nastanka mnogo več kot le prikaz sicer pomembne razvojne stopnje vojaške kartografije. Ker je na razpolago za celotno ozemlje današnje Slovenije, omogoča primerjavo z današnjim stanjem pokrajine in je torej skupaj z nekoliko mlajšim franciscejskim katastrom pomemben vir podatkov o videzu pokrajine, stanju poti, obsegu kulturne krajine in gozda, pa tudi toponomastike, saj so bila vsa imena naselij in krajskih imen zapisana tudi v "deželnem jeziku". Vojaškemu zgodovinarju pa daje sorazmerno malo podatkov, saj ga opozarja na le redke vojaške objekte in, kar je pomembnejše, na pojave v pokrajini, ki so bile tedanjim vojaškim strokovnjakom pomembni (vodovje, poti, nastanišča). Vse to je bilo mogoče zaslutiti že iz poskusnega zvezka, ki ga je pripravil za objavo isti urednik (*V. Rajšp, Majda Ficko: Slovensko ozemlje na vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja, Ljubljana 1994*).

Jožefinski vojaški zemljevid je del vojaške kartografije staroavstrijske države, ki je v dobi prosvetljenega absolutizma cesarice Marije Terezije in cesarja Jožefa II. prvič sistematično premerila in kartirala svoje dežele; kot nam nazorno pokaže zemljevid na prvi notranji strani, so to delo nadaljevali avstrijski vojaški kartografi

še v prvi polovici 19. stoletja, ko so npr. kartirali Dalmacijo. Marija Terezija je na pobudo svojega šefa generalštaba Moritza Lacyja leta 1763 ukazala vojaško topografsko izmero svojih dežel, ki jo je vodilo nekaj let prej oblikovano glavno poveljstvo. 1765 je prevzel vrhovno vodstvo vojaških zadev cesaričin sin Jožef, zato se je za ta veliki podvig vojaške kartografije pozneje udomačilo ime *Jožefinski vojaški zemljevid*. Osnovno merilo zemljevida je 1 : 28.800, zaradi nuje pri izdelavi pa niso bile upoštevane skupne triangulacije, enaki kartografski znaki in tudi ne enotne metode, saj so marsikje za podlago uporabljali že obstoječe karte. Skupine vojaških kartografov so končale delo v glavnem do leta 1787, ko je izbruhnila bavarska nasledstvena vojna, preostanek pa do konca stoletja.

Zemljevid je razdeljen v okviru posameznih dežel na sekcije; skupaj delo obsega kar 4685 sekcij in je po trditvah strokovnjaka Ericha Hillbranda, ki je prispeval uvod k slovenski izdaji prvega delčka tega bogastva, monumentalno delo, s katerim se lahko primerja le mapiranje Francije, ki je bilo končano v približno istem času. V skladu s tedanjimi predpisi je ostal zemljevid najstrožja vojaška tajnost in so ga celo ustvarjalci franciscejskega katastra mogli uporabljati le izjemoma. Današnje slovensko ozemlje zajema deloma ali povsem okoli 110 sekcij tega zemljevida. Izdelovalci sekcij, ki so se dotikali državne meje, so pri mapiranju upoštevali razmejitve in navadno niso posegali niti preko deželne meje.

Pred nami je prvi zvezek zelo obširnega in zahtevnega dela, tako v uredniškem kot tudi v založniškem pogledu. Zahtevnost nam jasno kaže tudi izbor sodelavcev oziroma uredniškega odbora, ki ga sestavljajo številni zgodovinarji in arhivisti. Poleg vodje projekta Vincenca Rajšpa je najpomembnejše delo opravila Majda Ficko (transliteracijo in prevod opisov), sodelovali pa so še Marija Grabnar, Vladimir Kološa, Aleksandra Serše, Drago Trpin, Ema Umek in Sergej Vilfan.

19 sekcij, objavljenih v prvi knjigi, zajema južni del Dolenjske, Belo Krajino in Kočevsko. Vsaka sekcija ima zemljevid in zemljevidu dodan opis vsega, kar je bilo za kartografe zanimivo, vendar ni šlo na karto. Karte so objavljene v faksimilni obliki, pripadajoči opisi sekcij pa so objavljeni dvojezično: transliterirano nemško (original) in v slovenskem prevodu. Nekateri opisi so res izčrpani in iz njih izvemo veliko o podobi krajev in poti med njimi, drugi pa so zgolj najnужnejši odgovori na obvezna vprašanja. Take razlike izhajajo iz načina dela, saj so kartografi bili povečini inženirski nižji oficirji. Zanimali so jih vojaško pomembni podatki: prehodnost poti, razdalje, globina in značilnosti rek in drugih vodovij, mostovi in njihova trdnost, vojaško pomembne ("trdne") zgradbe kot so gradovi, cerkve.

Ko pogledamo nekatere danes in tedaj pomembne kraje, npr. Novo mesto (sekcija 222) ali Kostanjevico (sekcija 221), razberemo naslednje elemente opisa: za Kostanjevico izvemo, da je imela le nekaj trdno zidanih hiš; da sta cerkvi ob obeh vhodih v mesto kraja odkoder je mogoče najvarneje streljati na oba mostova (lesena, po 70 korakov dolga); da sicer mesta ni mogoče braniti, ker so v bližini vzpetine primerne za obstreljevanje in ker so hiše v glavnem lesene; da je vojaško mnogo primernejši objekt bližnji samostan, ki bi se "lahko ubranil pred vsakim napadom, razen pred topništvo". Precej pozornosti je kot povesod posvečeno

vodovju: Krka je tu razdeljena v dva rokava, široka 20 do 24 klafter (38 - 45 m), globoka eno klaftro; poplave trajajo po 48 ur ter se takrat prebivalci morajo evakuirati in da je takrat poplavljena tudi deželna cesta, ki je sicer slaba zaradi velikih kamnov in kotanj med njimi.

Za Novo mesto izvemo, da ima precej trdnih zgradb, tako frančiškanski samostan, stolni kapitelj, novo kasarno, pred mestom kapucinski samostan in dva gradiča. Dovoz v mesto preko 22 klafter dolgega mostu je bil ozek in strm in lahko branljiv, posebej če bi postavili topništvo na hrib Marof pred mestom.

Urédniška ekipa je opravila naporno in zahtevno delo, ki bo prišlo do polnega izraza šele, ko bodo izšli vsi zvezki; po občutku podpisanega bodo vsaj še štirje. Edino, kar bi si bilo želeli, je tudi sodoben zemljevid z vrisanimi mejami sekcij, saj priložena "squellette", pregledna karta vseh sekcij za Notranjo Avstrijo daje zaradi malo vrisanih podatkov le omejeno možnost orientacije po posameznih sekcijah.

Damijan Guštin

Ervin Dolenc: *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1996, 405 str.

V zadnjih treh desetletjih, tj. po letu 1965, ko je zaslužni profesor ljubljanske univerze dr. Metod Mikuž objavil svoje znano delo *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941*, je slovenska historiografija ponudila v branje le malo monografskih obravnav razgibanega idejnega, družbenega in političnega življenja Slovencev v času obstoja prve jugoslovanske države. Če odmislimo pomembni študiji beograjskega zgodovinarja dr. Momčila Zečevića: *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917-1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave (Maribor 1977)* in *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918-1929 (Maribor 1986)*, ne moremo opozoriti na večje število slovenskih avtorjev, ki bi v zadnjih tridesetih letih svojo raziskovalno pozornost namenili slovenskemu idejno-političnemu razvoju v prvi Jugoslaviji. Po prof. Mikužu, Francetu Klopčiču (*Velika razmejitev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920; Ljubljana 1969*) in Slavku Kremenšku (*Slovensko študentsko gibanje 1919-1941; Ljubljana 1972*) se je namreč v ta del slovenske zgodovine sistematično poglobil šele Janko Prunk, ki je v slovenski zgodovinopisni korpus prispeval monografijo *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda (Ljubljana 1977)*.* Za J. Prunkom so politično problematiko v prvi jugoslovanski skupnosti monografsko obravnavali le še Alenka Nedog (*Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941; Ljubljana 1978*), Bojan Balkovec (*Prva slovenska*

* Ta avtor se pri obdobju prve Jugoslavije zaustavlja tudi v svojih sintezah: Slovenski narodni programi. Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945 (Ljubljana 1986) in Slovenski narodni vzpon. Narodna politika 1768-1992 (Ljubljana 1992).

vlada 1918-1921; Ljubljana 1992) in Anka Vidovič Miklavčič (*Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 v jugoslovanskem delu Slovenije; Ljubljana 1994*). Preostali avtorji so se v svojih tehtnih delih lotili slovenske idejne in politične problematike v času prve Jugoslavije ali v okviru širših sintetičnih oziroma monografskih obravnav ali pa so jo predstavili v zbornikih svojih razprav* oziroma z referati in drugimi strokovnimi prispevki, vključenimi v zbornike z različnih znanstvenih posvetovanj.** Velika večina sedanjih aktivnih raziskovalcev slovenske politike v času med svetovnjima vojnama je sodelovala tudi pri pripravi znanega 1. dela *Slovenske kronike XX. stoletja*, ki jo je leta 1995 izdala Nova revija. Kljub temu, da teče beseda o političnem razvoju Slovencev v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1918-1941, pa moramo seveda opozoriti še na temeljne monografske obravnave Milice Kacin-Wohinz, ki v svojih poznavalskih študijah*** celovito razkriva politično zgodovino primorskih Slovencev, ki so bili med obema vojnama vpeti v italijanski državni okvir. In čeprav smo opozorili na kar nekaj del, ki zadevajo čas med obema svetovnjima vojnama oziroma obdobje prve jugoslovanske države, je treba še enkrat ponoviti, da je doslej (po letu 1965 oziroma v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni) izšlo le sedem slovenskih zgodovinpisnih del, ki se osredotočajo posebej na politično življenje Slovencev v prvi jugoslovanski državi. Njim se je sedaj pridružila tudi študija dr. Ervina Dolenca *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918-1929*.

Dr. Ervin Dolenc, znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani se je v svoji, za tisk prirejeni doktorski disertaciji, ubranjeni jeseni 1992 na ljubljanski Filozofski fakulteti, lotil posebnega in tudi zelo važnega vidika v idejno-političnem razvoju Slovencev - kulturnega boja. Pri obravnavi tega vprašanja, ki je od znane Mahničeve zahteve po 'načelni ločitvi duhov' konec osemdesetih let 19. stoletja trajno zaznamovalo slovensko narodnopolitično življenje vse do današnjega časa, se je avtor osredotočil na desetletje, ki je sledilo

* F. Klopčič v zbornikih: Neravnodušni državljan. Razčlemba in zamisli, Ljubljana 1974; Kritično o slovenskem zgodovinpisju, Ljubljana 1977; Janko Pleterški v delih: Politična in socialna zgodovina Jugoslavije, Maribor 1975; Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981; Delavsko gibanje in ZKJ, Maribor 1984; Narodi, Jugoslavija, revolucija, Ljubljana 1986; M. Mikuž v poglavjih o obdobju 1918-1941 v Zgodovini Slovencev, Ljubljana 1979; France Filipič v dvodelnem zborniku Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919-1939, 1. in 2. knjiga, Ljubljana 1981; Jožko Pirc v monografiji Aleš Ušeničnik in znamenja časov, Ljubljana 1986; skupina avtorjev v znanstvenem poročilu Državnemu zboru RS Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955, Ljubljana 1995.

** Glej Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem (Ljubljana 1973); Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik XXII, Ljubljana 1982, št. 1-2 (v tej številki PZDG so objavljeni referati z znanstvenega posvetovanja Narodna in socialna politika v slovenski zgodovini od konca 19. stoletja do danes, ki je bilo ob 40-letnici OF in vstaje slovenskega naroda) in zbornika Cerkev, kultura in politika (Ljubljana 1993) ter Slovenci in država (Ljubljana 1995).

*** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918-1921 (Maribor, Trst 1972); Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921-1928, I, II (Koper 1977); Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935 (Koper 1990).

jugoslovanski združitvi, pri čemer je osvetlil "ključna institucionalna vprašanja slovenske kulture, to je izobraževanja, znanosti in umetnosti, ob prehodu iz nemškega kulturnega vpliva v prvo jugoslovansko državo" (str. 5). Tako v prvem delu študije prikaže potek slovenizacije in organizacijskega prestrukturiranja kulturnih dejavnosti na Slovenskem po razpadu habsburške državne oblasti leta 1918. Najprej celovito predstavi slovenizacijo in izpopolnitev šolskega sistema na Slovenskem (opravljeni do konca leta 1920) in v zvezi s tem ugotovi, da sta bili "slovenizacija in izpopolnitev šolstva, vključno s ustanovitvijo univerze, (...) dolgoročno vsekakor najpomembnejši kulturni pridobitvi Slovencev v novi nacionalni državi" (str. 23). Nato se zaustavi pri za tisti čas številnih stanovskih, strokovnih, interesnih in kulturnih organizacijah, ustanovah in društvih, ki so na Slovenskem pričela delovati bodisi že v avstrijski dobi bodisi so bila ustanovljena po letu 1918. Oriše nastanek in razvoj slovenskih učiteljskih društev, slovenskega gledališča, Glasbene matice, Slovenske matice, Društva slovenskih književnikov in Društva slovenskih upodablajočih umetnikov, Narodne galerije, Zveze slovenskih pevskih zborov in slovenskih narodnoobrambnih (kulturnih) organizacij, hkrati pa opozarja še na prevzemanje tradicionalnih nemških narodnokulturnih ustanov oziroma 'postojank' (Filharmonije, društva Kazina v Ljubljani in Nemške hiše v Celju), ki so po letu 1918 prešle v slovenske roke. Glede tega poudarja, da Slovenci "pri izrinjanju Nemcev po državnem prevratu" oziroma pri prevzemanju nemških narodnokulturnih ustanov "niso bili ravno pravični in obzirni (...) z na lepem nemočno nemško manjšino" (str. 61-62). Prvi del svoje študije avtor sklene s pogledom na mednarodne vezi, ki so jih slovenski izobraženci in umetniki vzpostavili po letu 1918 (povezovali so se zlasti s Čehi, Poljaki in Rusi, pa tudi s Francozi), končni poudarek pa nameni ugotovitvi, da se je organizacijska struktura izobražencev in umetnikov po letu 1918 bistveno spremenila. V novi državi je namreč bilo veliko intelektualcev povezanih v društvih, ki jih v avstro-ogrski monarhiji še niso imeli. Vzrok so bile poleg narodnega navdušenja predvsem drugačne politične pa tudi gmotne razmere po prvi svetovni vojni, zlasti večja socialna ogroženost in potreba po sindikalni organizaciji. Pri tem so bili slovenski intelektualci usmerjeni bolj na ožji slovenski prostor, saj so bile nove vsejugoslovanske organizacijske povezave "večkrat tudi neuspešne in je pogosta organizacijska neresnost ali nesposobnost kolegov iz južnih pokrajin pri Slovencih porajala razočaranje, nezadovoljstvo ali celo odvrčanje od novih organizacij" (str. 92).

V drugem delu študije avtor predstavi, kako se je v dvajsetih letih na Slovenskem odražal idejnopolitični boj med katolicizmom in liberalizmom na področju kulture, vzgoje, izobraževanja in ob temeljnih narodnih in političnih vprašanjih tistega časa. V dobro napisanem uvodnem razdelku oriše nazorsko-politični (kulturni) boj na Slovenskem pred prvo svetovno vojno in pri tem opozarja, da gre razumeti slovenski izraz 'kulturni boj' širše kot nemški '*Kulturkampf*'. Slovenski 'kulturni boj' namreč ni zgolj boj liberalizma proti katoliški cerkvi, temveč je boj za primat v kulturi - je torej "hkrati boj proti

privilegirani vlogi katoliške cerkve in boj za rekatolizacijo z gospodarskim in duhovnim liberalizmom 19. stoletja omajane trdne katoliške vere slovenskega človeka" (str. 95). Ta boj, ki je v jugoslovanski državi v nasprotju s prejšnjim ideološkim dobil bolj politični značaj, avtor najprej predstavi v času do konca leta 1921, ko so se v Kraljevini SHS, zlasti pa "v Sloveniji, pokazali vsi bistveni problemi kulturne politike, ki so obremenjevali celotno obdobje klasičnega parlamentarizma do diktature" (str. 167). Staro nasprotovanje med katolicizmom in liberalizmom se je v tem obdobju (in tudi kasneje) seveda zelo vidno odražalo ob temeljnih vprašanjih narodnokulturnega in državnopolitičnega razvoja v kraljevini (v avtonomistični narodnokulturni usmeritvi katoliškega tabora in njej ostro nasprotujoči jugoslovanski unitarnocentralistični politiki večinskega dela liberalnih političnih sil), idejnopolitične oblike tega nasprotovanja pa so bile, kot opozarja avtor, "posebej očitne" tudi "pri šolski zakonodaji in v kulturi" (str. 167). Slednje avtor podrobno prikaže. Opozarja na prizadevanja katoliškega tabora po „krščanski šoli“, tj. taki šolski zakonodaji, po kateri bi imeli država in cerkev enakopraven vpliv na osnovno, strokovno in srednje šolstvo; hkrati opiše še zavzemanje liberalcev za poddržavljenje šolstva in uvedbo enotnega okvirnega šolskega zakona, ki bi utemeljil enotno narodnostno vzgojo v smislu jugoslovanstva in zgolj fakultativno poučevanje verouka. Politični napori liberalcev so se pri tem bolj obrestovali, saj je vidovdanska ustava, sprejeta 28. 6. 1921, utemeljevala enotno državno šolstvo s fakultativnim veroukom, vsebovala pa je tudi t.i. „kancelparagraf“, ki je verskim predstavnikom prepovedoval, da bi bogoslužje in ostalo versko dejavnost izrabljali v politične namene. Slovenski liberalci so v ustavodajni skupščini seveda odločno terjali, da se uvede „kancelparagraf“, medtem ko je politična predstavnica katoliškega tabora, Slovenska ljudska stranka, temu enako odločno nasprotovala. V obdobju do konca leta 1921 je bil to tudi najbolj neposreden primer, ko se je razplamtel "kulturni boj v prvotnem pomenu besede" (str. 130). Kar zadeva ostala katoliško-liberalna nasprotja iz tega časa, avtor opozarja še na razhajanje med katoliško-avtonomistično in liberalno-unitaristično narodnopolitično opcijo, ki se je pokazalo novembra 1918 v zvezi s sprejemom posebne resolucije o slovenski kulturni avtonomiji in nato še februarja 1921 po objavi znane Avtonomistične izjave slovenskih kulturnih delavcev.

Po letu 1921 katoliški in liberalni tabor svojih narodnokulturnih in idejnopolitičnih konceptov nista spreminjala, temveč sta jih še bolj utemeljevala in dopolnjevala. To je v večji meri veljalo za katoliški tabor, ki je na največji katoliški politični manifestaciji v dvajsetih letih, 5. katoliškem shodu avgusta 1923 v Ljubljani, začrtal svojo nadaljnjo idejnopolitično usmeritev. Kot poudarja avtor, pa se ta "ni bistveno oddaljevala od zahtev Mahničevega radikalnega katolištva, čeprav so (resolucije) kazale milejšo zunanjo podobo. Ocene in programi so trdno vztrajali pri ideji razdvojenosti ter nepomirljivosti slovenske družbe. Katoliška cerkev na Slovenskem je zase zahtevala položaj, ki bi ji omogočal postopno ponovno pokristjanjevanje že precej sekularizirane družbe" (str. 189). S takimi

namerami je bilo usklajeno tudi ravnanje načelnika SLS dr. Antona Korošca, ko je v drugi polovici leta 1924 kot prosvetni minister izvedel množična premeščanja liberalno usmerjenih učiteljev po Sloveniji. Seveda je temu sledil odgovor Samostojne demokratske stranke, tj. stranke, v katero so bili vključeni liberalci, ko je bil nato njen predsednik, Svetozar Pribičević, od novembra 1924 do julija 1925 prosvetni minister. Tako se je v množičnih novih imenovanjih, premestitvah in upokojitvah učiteljev, izvajanih na podlagi politične pripadnosti in osebnih obračunavanj, v dvajsetih letih zelo poudarjeno izražal idejnopolitični spopad med katoliškim in liberalnim taborom na Slovenskem. Poleg tega vidika katoliško-liberalnega spopada tistega časa avtor v drugem delu svoje študije prikaže še ostala politična in kulturna dogajanja ter gmotne razmere v slovenskem šolstvu in gledališču. Opiše tudi dogajanja, povezana z ljubljansko univerzo, in opozarja na odpor slovenske politike in kulture zoper različne poskuse iz Beograda, da bi okrnili ali celo ukinili univerzo v Ljubljani. Omenimo naj še avtorjevo zanimivo navedbo iz resolucije študentskega akcijskega odbora Kmečko demokratske koalicije na univerzi (KDK je bila koalicija SDS, Hrvatske seljačke stranke, Slovenske kmetske stranke in črnogorskih federalistov), oktobra 1928, ki je vidno odstopala od uveljavljenega unitarnocentralističnega narodnopolitičnega koncepta SDS. Vendar pa to ni predstavljalo nekega temeljnega politično-programskega zasuka SDS v nacionalnem vprašanju, kajti ta stranka je še tudi v oktobru in nato tudi decembra 1928 odločno poudarjala svoj vsejugoslovanski narodnounitarnostični in državnocentralistični nacionalni program. Resolucija študentskega akcijskega odbora KDK oktobra 1928 zato ni pomenila, da se je tedaj SDS "obračala na ljubljanske študente z že povsem predelanim narodno kulturnim programom" (str. 258).

V tretjem delu študije avtor predstavi najpomembnejše strankarsko-kulturne organizacije, ki so na Slovenskem delovale v dvajsetih letih. Pri tem se ne omejuje le na katoliški in liberalni tabor, pač pa predstavi tudi kulturne organizacije, ki so pripadale slovenskemu delavskemu gibanju. Avtor je na ta način dobro prikazal politično-organizacijsko delovanje slovenske politike dvajsetih let na kulturnem področju, ki je bilo za vse tri slovenske idejnopolitične pole zelo pomembno za pridobivanje in utrjevanje politične moči.

Najprej se osredotoči na liberalni tabor in opiše nastanek, razvoj in delovanje liberalno usmerjene telesnovzgojne organizacije Sokol, katere prvo organizirano društvo je bilo ustanovljeno že leta 1863. Ugotavlja, da je protikatoliško usmerjeni Sokol v Kraljevini SHS "odigral pomembno vlogo tudi v kulturni politiki Demokratske stranke in posebej Samostojne demokratske stranke" (str. 274), iz njegovih ugotovitev pa je razvidno, da je kljub protikatoliški kulturnobojni naravnosti njegovih članov število slovenskih sokolov v desetletju 1918-1929 upadlo skoraj za tretjino. Avtor opozarja, da gre vzroke za tak osip slovenskega sokolstva, ki so ga vedno usmerjali "tudi slovenski vodilni liberalni politiki" (str. 274), iskati v "vse bolj agresivni unitaristični politiki društvenega vodstva, razočaranju nad to politiko ter rastoči konkurenci med telovadnimi društvi"

(str. 177). Poleg Sokola podrobno oriše še nastanek, razvoj in delovanje ostalih pomembnih liberalnih kulturnih organizacij: Zveze kulturnih društev, ki je povezovala liberalna učiteljska, študentska, dijaška, čitalniška, knjižnična in pevska društva, gledališke odre in prosvetne odseke sokolskih društev; Zveze društev kmetjskih fantov in deklet, ki je bila politično povezana z liberalno Samostojno kmetijsko stranko; in Izobraževalnega društva Bratstvo (politično je bilo vezano na liberalno Narodno socialistično stranko), ki si je preko knjižnic, čitalnic, glasbe, petja, gledališča in športa prizadevalo vplivati na mladino in žensko populacijo.

Avtor podrobno predstavi tudi kulturne organizacije, ki so pripadale katoliškemu političnemu taboru: Slovensko krščansko socialno zvezo (kasneje Prosvetno zvezo), ki je bila centrala slovenskega katoliškega kulturno-izobraževalnega dela; katoliško telovadno društvo Orel, ki je s svojimi manifestacijami simboliziralo moč in udarnost slovenskega katoliškega gibanja; Slovensko katoliško akademsko starešinstvo (le-to je skrbelo za dotok, obnovo in idejno usmerjenost slovenske katoliške inteligence); in Krekovo mladino, to je delavsko mladinsko kulturno organizacijo, ki so jo ustanovili krščanski socialisti.

Razen kulturnoprosvetnega delovanja krščanskih socialistov avtor v posebnem razdelku oriše tudi kulturnoprosvetno delo v delavsko-marksističnem političnem taboru. Prikaže kulturna prizadevanja socialnih demokratov do začetka prve svetovne vojne, nato pa obširno spregovori o izobraževalnem in kulturnopolitičnem delu socialnodemokratske (socialistične) Splošne delavske zveze Svoboda (leta 1920 preimenovane v Delavsko izobraževalno zvezo Svoboda za Slovenijo, leta 1925 pa preimenovane v Svobodo, delavsko kulturno in telovadno zvezo Jugoslavije). Prikaže tudi delovanje komunističnih kulturnih društev - trboveljske Ledine, zagorske Vesne in ljubljanske Iskre -, ki so se za po letu 1921 prepovedano KSJ "pokazala kot zelo primerna za prikrievanje politične propagande" (str. 353). Delovanje teh društev in ob njih še znanih Proletarskih akcijskih čet predstavi do leta 1924, ko jih je oblast razpustila oziroma so izgubila svojo dotedanjo akcijsko ostrino (PAČ).

S prikazom komunističnih kulturnih društev avtor zaokroži svojo študijo o vprašanju slovenskega kulturnega boja oziroma boja za odločujoč vpliv pri opredeljevanju ideološkega značaja slovenske narodnopolitične biti na področju kulture v času obstoja Kraljevine SHS. Študijo zaključujejo sklepne misli o razmerju med politiko, intelektualci in množicami v dvajsetih letih. Avtor ugotavlja, da so znotraj katoliškega gibanja vodilni katoliški misleci pri umetnostnih vprašanjih in v humanistični znanosti pričeli odstopati od izrazito konfesionalnega temelja slovenske kulture, kar je privedlo do "nenadne kulturne odprtosti katoliških voditeljev v prvem desetletju po prvi svetovni vojni" (str. 374). Drugačna pa sta bila položaj in vpliv intelektualcev v liberalnem in marksističnem taboru. Za prvega je bilo značilno, da je z vsiljevanjem beograjske uprave in s podporo jugoslovanskemu unitarizmu intelektualce odvrčal od političnih prizadevanj, medtem ko so jih v drugem predvsem "pogosto obtoževali, da so se, komurkoli

že, prodali" (str. 372). Kar zadeva razmerje med politiko, kulturo in množicami, pa velja predvsem opozoriti na avtorjevo ugotovitev, da so dvajseta leta predstavljala dobo, "ko so se pomena dobre in množične, ne le politične organizacijske mreže zavedli vsi slovenski politiki" (str. 376). To je dokazovalo dejstvo, da je bila konec dvajsetih let vključena v različne kulturne organizacije vsaj četrtnina aktivnega prebivalstva takrat še pretežno patriarhalne slovenske družbe. S tem je bil potrjen pomen kulture pri vodenju idejnopoličnega boja, kar je imelo za množice tudi neposredno pozitiven učinek. "Kljub temu, da je kultura največkrat ostajala v službi ideologije in politike," opozarja avtor, je namreč "boj za množice, ki se je v Sloveniji razplamtel v dvajsetih letih, med širokim slojem prebivalstva širil organizacijske sposobnosti, bralno kulturo in splošno razgledanost ljudi" (str. 376). Slednje je avtor v svoji študiji zelo pregledno pojasnil, hkrati pa seveda predstavil katoliško-liberalni spopad na kulturnem področju v času dvajsetih let. S tem je opravil pomembno historiografsko dejanje, saj je na način, ki razkriva njegovo veliko strokovno in sploh kulturno razgledanost, zapolnil eno od praznin med doslej maloštevilnimi slovenskimi historiografskimi študijami o idejnopoličnem razvoju v prvi jugoslovanski državi. V tem smislu predstavlja Dolenčev *'Kulturni boj'* tudi pomembno kulturno dejanje.

Jurij Perovšek

Lloyd C. Gardner, *Spheres of Influence. The Partition of Europe from Munich to Yalta*. John Murray, London 1993.

Profesor L. C. Gardner z državne univerze Rutgers v New Brunswicku, New Jersey, ustanovljene 1766, je pisec dolge vrste del o diplomatski zgodovini. Knjiga o delitvi interesnih sfer v Evropi, od pogodbe Velike Britanije in Francije 29. septembra 1938 v Münchenu s Hitlerjem in Mussolinijem o delitvi Češkoslovaške, pa do konference velikih treh zaveznikov proti Hitlerjevi Nemčiji v Jalti 4. - 11. februarja 1945 o povojni ureditvi sveta, se osredotoča na raziskovanje politike predsednika ZDA Roosevelta, ki je skušal najti način, ki bi zagotovil po drugi svetovni vojni mir brez delitve interesnih sfer. Vzporedno z mednarodnimi konferencami od 1938 do 1945, ki so vse po vrsti pripravljale delitev, je Roosevelt deloval, da bi jo preprečil. Najbolj si je prizadeval preprečiti britanskemu premierju Winstonu Churchill, da ta ne bi stopil na takšno pot, ko si je prizadeval v dogovorih s Sovjetsko zvezo zavarovati britanske interese v Sredozemlju in na Balkanu.

Posebej je za nas zanimivo poglavje, ki na novo osvetljuje dvostransko britansko-sovjetsko konferenco 9. in 10. oktobra 1944 v Moskvi, imenovano "Tolstoj", najbolj znano po znameniti razdelitvi vpliva v Jugoslaviji pol - pol ("fifty - fifty"). Veleposlanik ZDA Harriman je bil navzoč le informativno in ne pri vseh pogovorih. Dogovor med Churchillom in Stalinom se je razvijal precej

drugače in ne tako kratko in cinično, kakor je to Churchill opisal v svojih spominih.

Churchill je pogovor s Stalinom začel z vprašanjem o Poljski (sporazumeli naj bi se "londonski" in "moskovski" Poljaki sami med seboj), nato je sledila daljša razprava o Grčiji in Romuniji in o tem, kako Roosevelta obvestiti o dogovorjenem. Gardner meni, da je bil v tem trenutku dosežen vrhunec v angleško-sovjetski vojni diplomaciji. Churchill se zdaj obrne k celotnemu problemu Balkana. Stalin pristavi vprašanje o črnomoških ožinah, Churchill pa nato nemudoma tudi vprašanje, kako se bodo obnašali komunisti v Italiji. Na tej točki pretrgata voditelja pogovor in prepustita obravnavo podrobnosti svojima zunanjima ministroma.

Pogajanje ministrov po Gardnerju: "Molotov je pogovor z Edenom začel z izjavo, da razmerje 50 : 50, predloženo za Madžarsko, ni sprejemljivo. Sovjeti hočejo 75 %. Eden je odvrnil s pritožbo, da je jugoslovanski voditelj Tito skrivaj obiskal Moskvo, ne da bi obvestil Britance. (...) Britance je tudi dražila dejavnost bolgarskih oficirjev v severni Grčiji, ki so se do britanskih oficirjev obnašali, kakor da bi oni dobili vojno in ne obratno. Molotov je do neke mere kazal razumevanje in ponovil, da mora Bolgarija za svojo vlogo v vojni biti kaznovana. Toda Rusija mora tam imeti 90 % vpliva, tako kot v Romuniji. Temu je sledila v naglem zaporedju vrsta predlogov, pri čemer je Molotov na trenutke ponujal različne odstotke v Jugoslaviji v zamenjavo za skoraj absoluten nadzor v Bolgariji, in domala isto na Madžarskem. Na neki točki je poskusil določiti, kaj bi te številke pomenile. V Jugoslaviji, je dejal ruski zunanji minister, bi 60 : 40 % pomenilo, da bi Britanija obvladovala obrežje, Rusija pa center. Eden je kočno privolil v po njegovem mnenju spodoben kompromis: 20-odstotni delež za Britanijo v Bolgariji in na Madžarskem, kar bi se izrazilo v dvostopenjskem postopku po končani vojni, ko bi Rusija dovolila delovanje zavezniške kontrolne komisije." Gardner dodaja, da je Churchill malo maral za podrobnosti. Šele po pogovoru ministrov je nastopil trenutek, znan iz njegovih spominov, ko sta si s Stalinom podajala znameniti listek o procentualni razdelitvi vpliva v deželah Balkana.

Churchill je nameraval Stalinu tudi pisno razložiti, kako te odstotke razume. Napisal je Stalinu pismo, ki ga pa ni odposlal. Veliko pozneje ga je objavil v Spominih "kot avtentičen prikaz svojih misli". (Objavljeno je tudi v skrajšani slovenski izdaji, Založba Borec, Ljubljana 1964, 944-946.) Zlasti so zanimivi stavki (po izvirniku pri Gardnerju): "(Odstotki) lahko pomenijo dobro napotilo, kako voditi naše zadeve. Če jih bomo vodili dobro, bomo v zadevnih malih državah morda preprečili marsikatero državljansko vojno in veliko krvi, ki bi bila prelita v sporih. Naše splošno načelo naj bo, da je treba vsaki deželi dopustiti tisto obliko vladavine, ki jo želi njeno ljudstvo."

In Gardnerjev povzetek nadaljevanja: "Nato je Churchill govoril o ideološki temi, ne da bi izbiral besede o možnem spopadu med totalitarnimi oblikami vladanja in 'onimi, ki jih mi imenujemo svobodno podjetništvo pod nadzorom splošne volilne pravice.' Hvaležen je, tako je zapisal, da se je Stalin izrekel proti temu, da bi skušal z nasiljem ali s komunistično propagando spremeniti obstoječe

sisteme v balkanskih deželah. Izvzeti je treba nacizem, tega ni mogoče dopustiti, sicer pa naj si velike sile ne delajo skrbi zaradi notranjega položaja v teh državah in si ne belijo glav zaradi njih, nikar celo, da bi posegle vanje, brž ko bodo že obnovljene mirne razmere, brž ko bo mimo to strašno prelivanje krvi, ki so ga prestale one in mi vsi drugi." Hitler je bil tisti, ki je skušal izrabiti strah Evrope pred komunizmom. Churchill pa meni, da je Stalinu znano, da si nobena dežela ne želi krvavih revolucij!

Tukaj najdemo še sklepni stavek, ki ga je Churchill pri objavi pisma v Spominih izpustil: Razlike med obema sistemoma se bodo sčasoma manjšale, "kajti z vsakim letom se bodo širila naša skupna tla, na katerih si prizadevamo zagotoviti bogatejše in srečnejše življenje za množice ljudstva." (Churchill ga je izpustil, ker najbrž ni hotel obveljati za napačnega preroka, saj je leta 1954, ko so Spomini izšli, hladna vojna takšna lepa pričakovanja že dodobra odstavila z dnevnega reda zgodovine.)

Iz Gardnerjeve rekonstrukcije "Tolstoja" je za nas morda najzanimivejši sovjetski poskusni predlog, da bi se vpliv v Jugoslaviji razdelil ozemeljsko. A ne tako, kot bi nekateri radi imeli, namreč da bi Jugoslavijo delili na vzhodni in zahodni del, marveč je Molotov ponudil podolžno delitev med obrežje in celino, slednja pa bi znesla 60 % celotnega ozemlja. To bi neogibno pomenilo, da bi bila cela Srbija (vključno z Makedonijo) v coni sovjetskega vpliva. Kakšna bi bila razdelitev Hrvaške in Slovenije, morda tudi Črne gore, ni razvidno, saj je beseda le o Jugoslaviji. Očitno pa Britanci niso zgrabili možnosti, da bi razpravljali o teritorialni razdelitvi vpliva v Jugoslaviji. Prizadevali so si le globalno povečati svoj delež vpliva, od 40 na 50 % in so bili zato pripravljene nekoliko popustiti Rusom v Bolgariji in na Madžarskem. Manj kot pridobitev vpliva na zahodu jih je zanimal vpliv v Srbiji, kjer so računali na obstoj monarhističnih razpoloženj, ki jih na Hrvaškem in v Sloveniji zanesljivo ni bilo. Ni jih zanimal kolaborantski antikomunizem: ne ustaški na Hrvaškem in tudi ne "beli" v Ljubljanski pokrajini. Sploh jih ni zanimalo netenje državljske vojne v Jugoslaviji. Nasprotno!

Na britansko intervencijo je Churchill mislil samo in izključno v primeru Grčije. Pridobil je soglasje Stalina, da Grčijo prepušča Britaniji. To mu je bilo najpomembnejše. Ko je v letu 1956 nekemu amerškemu časnikarju komentiral moskovski dogovor s Stalinom, je z očitnim zadoščenjem dejal: "Sporazumela sva se o Balkanu. Jaz sem rekel, da lahko obdrži Romunijo in Bolgarijo; on je rekel, da lahko imamo Grčijo (seveda, docela v naši sferi, veste). Podpisal je listič papirja. In nikoli ni prelomil besede. Na ta način smo rešili Grčijo. Ko smo v letu 1944 vanjo vkorakali, se Stalin ni vmešal. Vi, Američani, pa niste nič pomagali, da veste." - O Jugoslaviji ničesar.

Gardner ugotavlja, da so končno tudi ZDA pristale na razdelitev Evrope, ker so s tem zagotovile sodelovanje Sovjetske zveze v Organizaciji združenih narodov in ker so uvidele, da je delitev tudi Zahodu potrebna za preživetje, posebno še za preseganje gospodarskega razdejanja in socialnega nemira. Zahodu je bolj ustrezalo, da se sovjetski vpliv omeji na območje neposrednih sovjetskih vojaških osvojitvev v srednji in jugovzhodni Evropi in da se to ozemlje v teh mejah preobrazi

v blok držav pod sovjetskim vodstvom. Bolj so mu ustrezale "revolucije od zgoraj" v tem bloku kakor pa kaos teritorialno neomejenih "različnih poti v socializem", o katerih je Sovjetska zveza sprva govorila. V tem smislu je Stalin Zahodu "ustregel" že do leta 1948. O tem pričata likvidacija češkoslovaških posebnosti in ponesrečeni Stalinov poskus disciplinirati Jugoslavijo. Spricho svojega "blokizma" sovjetsko območje ni moglo več zanesti revolucije na zahod. In kar je še posebno pomembno, njegova velika vojaška moč je postala grožnja, ki se spricho obojestransko odmerjene zamisli o le hladni vojni nikoli ni udejanila. Bila je mogočen in trajen dejavnik, ki je delal za notranjo gospodarsko, politično in vojaško konsolidacijo zahodne Evrope okrog organizacije NATO.

Ameriški zunanji minister Dean Acheson je na zaprtih sejah kongresa v času ustanavljanja pakta NATO izražal mnenje, da se ne bo mogoče usmeriti h konstruktivnim odnosom s Sovjetsko zvezo vse dotlej, dokler se položaj na zahodu bolj ne utrdi. S Sovjetsko zvezo torej odnos hladne vojne, zadrževanja njenega vpliva na določeni meji. Po dobrih dveh desetletjih uspešnega vodenja take vojne se je v internih državnih diskusijah v ZDA leta 1972 pojavila celo že bojazen, da ne bi pod "hladnim" pritiskom pakta NATO prišlo do (nezaželenega) kolapsa Sovjetske zveze. V teh diskusijah vidi Gardner podlago, na kateri je zrasla vera Kissingerja in Nixona v potrebnost "detanta", ki naj bi bil konservativna alternativa hladni vojni. Gardnerjev historični sklep pa se glasi: "Roosevelt bi javno pač zanikal, da je sodeloval z Molotovom in Churchillom za razdelitev Evrope. V trenutku kake zasebne resnicoljubnosti pa bi utegnil opozoriti na paradoks: mirovnemu procesu je bila potrebna začasna razdelitev Evrope, da bi pridobili čas, potreben za ozdravitev tistih skoraj smrtnih ran, ki jih je bil kontinentu zadal Hitler." Za to je konec koncev šlo pri delitvah vpliva.

Povzemimo z Gardnerjem: Na začetku povojnega razvoja se kažejo smrtne rane, ki jih je Evropi zadal fašizem. Prvi pogoj za celjenje je bil dosežen - zmaga, a dosegljiva le kot skupna zmaga zaveznikov. Za celjenje ran po zmagi je najprej potreben čas. Razdelitev Evrope je pomenila zagotavljanje tega časa. Vse vrste oblasti so se s tega vidika zdele sprejemljive, če se le bodo države, disciplinirane z vključitvijo v ta ali oni blok, držale dogovorjene razdelitve. Edino nacizem je vsepovsod izključen in to je podlaga realnega konsenza, da vojna ostaja hladna. Delitev Evrope naj prepreči "revolucije od spodaj" in z njo izzvane državljanske vojne. In z druge strani: delitev Evrope naj prepreči, da ne bi državljskih vojn netil tudi kak operativni antikomunizem. Obema vrstama vzrokov za kaos je treba z razdelitvijo območij vpliva vzeti možnost, da podnetijo požar. Na zahodu tako udomačena razlaga, da je bila delitev Evrope, tj. prepuščanje njenega vzhoda Sovjetski zvezi, posledica napak zahoda, pomeni v Gardnerjevih očeh le gojenje "koristne preteklosti", uporabne za zahodne politične voditelje. "(S takšno razlago) so imeli možnost obtoževati napake iz vojnega časa za obstoječe stanje, ki pa ga sami nikakor niso nameravali spreminjati s silo in ki jim je bilo v resnici ljubše kot pa vsaka, celo najmanjša nevarnost nereda in kaosa." - Tukaj nekje je treba iskati tudi ključ za razumevanja vprašanja, kakšen je bil zgodovinski značaj

dogajanj v Sloveniji, in to v vsej diahroniji, od časov, ko je "Evropa" v Münchenu male narode, ogrožene od italijanskega in nemškega fašističnega osvajanja, prepustila usodi, pa do danes.

Janko Pleterski

Marija Stanonik: *Iz kaosa kozmos. Kontekstualnost in žanrski sistem slovenskega odporiškega pesništva 1941-1945*. Društvo za proučevanje zgodovine, literature in antropologije, Ljubljana 1995, 400 strani. (Borec; Ecce homo. 538-539.)

Knjiga *Iz kaosa kozmos* prinaša doktorsko disertacijo, obranjeno na univerzi v Zagrebu leta 1993. Z nekoliko nenavadnim naslovom naj bi bila označena dolgoletna prizadevna raziskovalna pot, na kateri se je avtorica spopadala z zbiranjem in proučevanjem obsežnega in raznoterega pesemskega gradiva; kot je zapisala sama, je le-tega želela po literarnoteoretičnih principih zaobjeti v sistem in tako napraviti "iz zmede red".

Uvodoma velja spomniti, da so v seminarju za slovensko književnost na Filozofski fakulteti v Ljubljani pričeli leta 1970 pod mentorstvom prof. dr. Borisa Paternuja z načrtnim in obsežnim zbiranjem ter strokovno obdelavo slovenskega pesništva upora iz vojnih let 1941-1945. Skupini, v kateri je z izjemno delovno zavzetostjo sodelovala tudi M. Stanonik, je uspelo zbrati več kot 12.000 besedil, od katerih jih je 2300 predvidenih za objavo v zbirki "Slovensko pesništvo upora". Od načrtovanih štirih knjig sta prvi dve že izšli (prva v Ljubljani l. 1987, druga v Novem mestu l. 1995) in prinašata izbor partizanskega pesništva kot najobsežnejšega korpusa v celotni odporiški pesniški produkciji. V napovedanih preostalih dveh naj bi bile objavljene pesmi, nastale v t. i. partizanskem zaledju, taboriščih, zaporih, izgnanstvu ter med slovenskimi fanti, mobiliziranimi v tuje vojaške enote.

Koncept omenjenega projekta je bil torej sorazmerno široko zastavljen in je zajel vsa okolja, v katerih se je slovenska uporniška beseda v verzificirani obliki pojavila, kakor tudi vsa "nadstropja umetnosti", tj. ne oziraje se na umetniško vrednost posameznega besedila. Slednjo odločitev je narekovalo spoznanje, da literarne produkcije iz usodnega in prelomnega trenutka, v kakršnem se je slovenski narod v letih 1941-1945 nedvomno znašel, ne gre presojeti le z uveljavljenimi estetskimi, temveč širšimi oziroma drugačnimi merili. Kajti, četudi je neko besedilo z umetniškega vidika nepomembno, to še zdaleč ne pomeni, da je njegova nepomembnost vsesplošna. Stanonikova pravi, da je bila slovenska beseda z okupacijo obsojena na smrt, zato je že samo njen pojav takrat lahko pomenil uporno dejanje. Gledano z današnjega stališča in tudi interesa zgodovinarstva pa ne gre spregledati predvsem dokumentarne vrednosti, kajti tudi pesemska besedila so dokument - bodisi v ožjem smislu, kadar je njihova vsebina konkretizirana, bodisi v širšem smislu, kadar sicer posplošena vsebina izpoveduje neko idejo, občutenje oziroma izžareva duha časa. Pesem tako na svojstven način

potrjuje ali dopolnjuje klasično zgodovinsko gradivo, saj je v njej neko dogajanje ali hotenje upesnjeno, torej izpovedano v drugačnem jeziku, ki pa hkrati omogoča izražanje tistih občečloveških ali posameznikovih nehanj, ki jih običajno zgodovinsko gradivo ni zmoglo niti ni imelo namena tako eksplicitno izraziti.

M. Stanonik je prva, ki je zbrano gradivo uporabila v obsežnejše raziskovalne namene. Zaradi velikega obsega v analizo ni pritegnila celotnega gradiva, temveč se je odločila za vzorčno raziskavo, ki pa temelji na dovolj reprezentativnem vzorcu, saj je vanj zajetih kar 3000 besedil, ustvarjenih v različnih okoljih izpod različno večjih peres. Njena raziskava slovenskega odporiškega pesništva izhaja v prvi vrsti iz potreb oziroma zahtev literarne stroke. Zato je raziskava Stanonikove prvenstveno zanimiva za omenjeno področje in pomeni po ocenah strokovnjakov nesporno viden prispevek na tem področju tako s faktografskega kot metodološko-teoretičnega vidika. Interdisciplinarni pristop k osvetljevanju odporiškega pesništva pa je moment, zaradi katerega je njeno delo nedvomno aktualno tudi za druge znanstvene discipline.

Študija je razdeljena v tri problemske sklope. Uvodni je namenjen razgrnitvi miselnih tokov v teoriji književnosti in predstavlja okvir, v katerega je raziskava umeščena. Jedro sestavljata drugi in tretji sklop. Bistvo njunih vsebin je najnatančneje zajeto v samem podnaslovu knjige: "Kontekstualnost in žanrski sistem..." Gre torej za analizo raznoterih okoliščin, ki so na zunanji ravni odločujoče določale nastajanje uporniškega pesništva, ter za razvrščanje pesemskih besedil v posamezne literarne vrste (žanre).

V t. i. kontekstualnem delu študije je avtorica izhajala iz temeljnega spoznanja, da pesemska besedila iz vojnega obdobja niso samo literarni pojav, temveč so hkrati izraz življenjskega položaja tako posameznika kot naroda. V tem delu je pesemska besedila postavila v kontekst socioloških kategorij.

a) **Družbenozgodovinski okvir**, v katerega je bil slovenski narod zajet v času nastajanja obravnavanega pesništva. V njem je podala zgoščen oris razvoja osvobodilnega boja in različne položajne situacije, v katerih se je posameznik (npr. partizan, taboriščnik) nahajal in ki so odločujoče opredeljevale nastanek specifičnih pesemskih vsebin in zvrsti, značilnih za posamezne sredine. Ker avtorica ni zgodovinarica, je v orisu mogoče najti nekaj stvarnih napak; tekst je deloma nekonsistenten, ker se avtorica po eni strani oslanja na interpretacije, ki pred leti v glavnem še niso bile sporne (delo je bilo v času velikih političnih sprememb že končano!), a jih hkrati postavlja pod vprašaj, ne da bi zmogla nanje povsem zadovoljivo odgovoriti. Razčiščevanje odprtih zgodovinsko-literarnih vprašanj seveda ni bila njena dolžnost, in kot sama navaja, tudi ne v njeni kompetenci, čeprav je potrebno priznati, da je avtorica pri svojem delu uporabljala širok krog literature, si na njeni osnovi ustvarila podobo problemov in trendov tako v zgodovinsko-literarnem kot širšem, ob tem pa tudi lastno videnje "postavljanja stvari na pravo mesto" brez enostranskosti z ene ali druge strani. Zavedanje, da je zgodovinska stroka v fazi ponovnega preverjanja lastnih spoznanj, razkrivanja novih dejstev in uveljavljanja različnih presoj naše bližnje preteklosti, jo je napotilo, da

je na koncu knjige navedla nekaj najbolj značilnih pogledov zgodovinarjev, publicistov in družbeno angažiranih posameznikov o tem, s kakšnimi kriteriji naj bi to preteklost izmerili.

b) **Diferenciacija slovenske kulture med drugo svetovno vojno** in dileme slovenskega odporiškega pesništva. Avtorica govori o dvojni diferenciaciji. Prva se je pričela z oklicanim kulturnim molkom in je bila zunajliterarne narave, saj je potekala po osi (ne)lojalnosti kulturnih ustvarjalcev do okupatorja. Druga je obstajala znotraj tiste kulture, ki se je politično opredelila za OF in je imela različne poglede na funkcijo/poslanstvo kulture oziroma na razreševanje dileme med avtomnostjo kulture - vključujoč tudi pravico do intimističnega, čustvenega izpovedovanja - ter družbeno angažiranostjo, ko naj bi bila kultura prvenstveno "orodje za povzdig borbenosti, morale, predanosti..." Ob analizi stališč glavnih protagonistov, konkretnega uveljavljanja načel v praksi, ko so se ustvarjalci večkrat soočali s (samo)cenzuro, ter ob predstavitvi organiziranega vzpodbujanja kulturne ustvarjalnosti s strani vodstva osvobodilnega gibanja, avtorica ugotavlja, da so bile namenjene kulturni ustvarjalnosti precejšnje vzpodbude, da pa se je v kulturnem snovanju porajal predvsem pričakovan oziroma zelen tip angažiranih stvaritev; zato ni slučajno, da je ob zbiranju pesemskega gradiva našla precej subjektivno poantirane poezije še v "predalih", kar pomeni, da je v vojnem obdobju nastajala tudi tovrstna poezija, vendar zaradi "neprimernosti" iz različnih razlogov ni bila objavljena. V povsem drugačnih od zgoraj opisanih okoliščin pa je nastajala npr. taboriščna poezija, ki je ne glede na vsebino (le-ta v specifičnem okolju ni mogla biti dirigirana) že s samo pojavnostjo izpričevala voljo po ohranitvi civilizacijskega dostojanstva.

c) **predmetne okoliščine**. Ob dejstvu o neločljivi povezanosti odporiškega pesništva z vsakdanjim življenjem, ko je poglobljena motiviranost za pesnjenje obstajala v skrajno izpostavljenem položaju naroda, Stanonikova ugotavlja, da je večina avtorjev odporiške poezije vstopila v areno pesnjenja šele v času druge svetovne vojne in da je večina od njih s koncem vojne tudi umolknila. Dalje izpostavi fenomen izjemne geografske razsežnosti okolij, v katerih so pesmi nastajale; tu je zaobjela kar šest tipičnih doživljajskih krogov: teren z aktivisti, partizanstvo, taborišča, izgnanstvo, zapori, prisilna mobilizacija v sovražnikovo vojsko. V vsakem od navedenih okolij je nastajala pesem v specifičnih pogojih, iz različnih notranjih ali zunanjih vzpodbud in s specifično motiviko.

d) **Psihološko ozadje**. Različna okolja so ustvarjala karakteristična psihološka podnebja, kjer je posameznik ob intenzivnejšem čustvovanju sprejel izziv in se iz različnih motivov odločil za pesnikovanje. Stanonikova meni, da se je v vrstah osvobodilnega gibanja pesem porajala predvsem "iz čuta odgovornosti do skupnosti in skupnih ciljev partizanskega boja" (str. 120), torej iz patriotizma, povodi, ki so vzbudili motiviranost za pesnjenje, pa so bili raznoteri (okupatorjev požig vasi, streljanje talcev, naporni pohodi partizanske enote, smrt soborca itd., zelo redko pa izrecno estetska pobuda). V okoljih izven partizanskih enot in partizanskega zaledja je bilo pesnjenje vzpodbujeno iz precej drugačnih motivov

(v zaporih npr. v spomin in opomin, v taboriščih iz upora proti razčlovečeni atmosferi in za samoohranitev).

e) **Vprašanje sprejemalca/odjemalca** in slovensko odporniško pesništvo. Avtorica postavlja o pesništvu osvobodilnega gibanja tezo, da sta omogočila tolikšen razmah predvsem aktivistični koncept kulture z emotivnim ozadjem ter dvovrstna komunikacija (na eni strani tiskana beseda, na drugi pa neposreden osebni stik med avtorjem besedila - ki je hkrati tudi aktivist/borec - in krogom sprejemalcev). Komunikacija je potekala v krogu enakomislečega avtorja in sprejemalca ter v atmosferi podobnega emotivnega stanja, kjer sta oba subjekta drug drugega vzpodbujala v ustvarjanju bolj ali manj konsenzualno sprejemljivega/želenega tipa "produkta". Vloga avtorja je bila v instrumentaliziranju pesmi kot sestavnega dela osvobodilnega boja (beseda kot orožje!), tj. v ustvarjanju takšne poezije, ki bo z izražanjem predvsem domoljubnih in moralnih čustev sprejemalca uspešno nagovorila ter ga pritegnila v projekt spreminjanja sveta v imenu ciljev boja proti okupatorju in družbene revolucije. Seveda je v okviru partizanskega odporniškega pesništva nastala tudi vrsta besedil iz povsem notranjih vzgibov avtorjev, pesmi, ki mnogokrat niti niso računale na sprejemalca in se tudi niso prilagajale veljavnemu politično-propagandnemu konceptu, vendar Stanonikova ugotavlja, da čas takšni poeziji ni bil najbolj naklonjen in je v primerih, ko je prišla v javnost, bila večkrat označevana kot "luksus" ali malomeščanska ostalina.

Izsledki zgoraj izpostavljenih tem so pomembni in neposredno koristni tudi za zgodovinopisje. S tem, ko je avtorica sistematično analizirala zunajliterarni kontekst nastajanja odporniškega pesništva in pri tem izhajala iz človeka kot individuum, je pesniško snovanje z interdisciplinarnim pristopom ne samo prepričljivo umestila v splošne razmere takratnega časa, temveč hkrati nazorno razbrala atmosfero tega obdobja, kar je zgodovinarju nedvomno v pomembno pomoč.

Zadnji tematski sklop je najobsežnejši (str. 141-349), težiščen in pomemben v prvi vrsti za literarno stroko. V njem je izbrani vzorec 3000 besedil razvrščen v posamezne vrstne (žanrske) kategorije. Čeprav ni naš namen, da bi na tem mestu podrobneje predstavili tudi ta del raziskave, pa lahko upravičeno vsaj naštejemo med vojno širše uveljavljene literarne vrste in tematske tipe, kot jih je avtorica razvrstila. To so: budnica, satira, himna/oda, posmrtnica/nagrobica, pismo (poslanica), kronika/humornica, reportažnica, vložnica, slika (žanrnica), balada, domovina, misel, narava, ljubezen, osebna izpoved/razpoloženje. Vsako od navedenih zvrsti avtorica jedrnato označi, umesti v vojni kontekst ter nato preide k natančni analizi tekstov. Besedila, zajeta v posamezni literarni vrsti, podrobno razčlenjuje iz več zornih kotov in tako empirično razbira njihove značilnosti. Pri tem jo zanimajo prevladujoči motivi (npr. motiv groba, požgane vasi, domovine, maščevanja - zanj pravi, da je izjemno pogosto navzoč) in z njimi najtesneje povezana izraznost/tendencia, dalje razmerje med izjavnim subjektom in objektom nagovora (kako se govoreči v pesmi obrača na nagovorjenega: npr. po obrazcu JAZ-TI; MI-MI itd.), notranja zgradba besedil (kitičnost, ponavljanje besednih

vzorcev, notranja dinamika itd.), zvrstnost (lirske, epske in dramatične sestavine), funkcija (npr. takojšnja raba pred množičnim auditorijem), naslavljanje pesmi in najpogosteje uporabljano besedišče. Toda avtorica se ne zadovolji z rezultati, ki so po svoji naravi večkrat nujno suhoparni, temveč jih širše pojasnjuje, nadgrajuje in umešča v vojni čas, ob tem pa se mnogokrat bralcu razkrije kot raziskovalka vsestranske izobrazbe. Njeno pojasnjevanje metaforične vsebine, izvora in semantične vloge besedišča je vsekakor zanimivo in poučno za širšo javnost. Kar neverjetno je, kako je na videz tako nepriljavna kategorijo, kot je področje slovnice, uspela vpeti v aktualne razmere in ji na ta način pridati širšo povednost. Avtoričino ustavljanje tako rekoč pri vsaki besedi, vztrajno iskanje njenega pomena v konkretnem zgodovinskem položaju in razkrivanje besede kot "orodja v proizvodnji orožja" je resnično občudovanja vredno. Škoda je le, da v tem tematskem sklopu ob razčlenjevanju posamezne literarne vrste niso eksemplarično navedeni najbolj tipični primeri pesmi, saj bi za marsikoga tekst s tem pridobil na nazornosti, njegov obseg pa bi se zanemarljivo povečal.

S tem, ko je avtorica najprej temeljiteje identificirala zunajliterarne okoliščine, le-te pa soočila z analizo pesemskih besedil, je dosegla odobravanja vreden in nazoren spoj več znanstvenih disciplin, tudi med zgodovinopisjem in jezikoslovjem. Za zgodovinopisje je njeno delo pomembno še zlasti zaradi zvrsti uporabljenega gradiva, po katerem zgodovinar običajno ne seže, ter zaradi metode, s katero je pesemska besedila analizirala, torej pristopa, ki ga zgodovinar praviloma ne obvlada. Tako so tudi izsledki iz zadnjega sklopa njene raziskave koristno in osvežujoče dopolnilo klasičnim zgodovinopisnim raziskavam.

Predstavljena empirična analiza pesemskih besedil je lahko vzpodbuda, da bi se opravila tudi analiza posameznih segmentov povsem s stališča potreb zgodovinopisja. Tu mislimo predvsem na dve kategoriji, ki ju je Stanonikova že zajela v analizo, tj. vprašanje upesnjenih motivov ter uporabljanega besedišča. Omenjeni kategoriji je avtorica sicer nadrobno obdelala, toda njo je pri posameznem motivu ali besedi zanimala pojavnost kot taka, dejstvo, da se posamezni motiv ali beseda pojavljata, ne pa toliko kvantifikacija te pojavnosti, čeprav večkrat opozarja, da imamo v določenem primeru opraviti npr. z zelo pogostim ali redkim pojavom. Vnaprej izbrane točke (npr. motivi, ki se vežejo na narod, združeno Slovenijo, družbeno pravičnost, razrednost ali besede "Slovenec", "tiran", "proletariat", "svoboda" - za katero Stanonikova zatrjuje, da je sploh najpogosteje uporabljan izraz itd.), ki bi jim sledili skozi načrten pregled gradiva, bi v kvantificirani obliki prav gotovo pomembno dopolnile podobo samega odporniškega pesništva in vojnega časa nasploh. Ker so pesemska besedila v glavnini že zbrana na enem mestu in ker v prihodnje ni več računati z bistvenimi dopolnitvami, so s tem zagotovljeni ugodni pogoji za nadaljnje raziskave. Tudi glede na napor, ki je bil vložen v zbiranje gradiva, bi bilo smotrno in dragoceno, da pride obstoj tovrstnega gradiva v širšo zavest in širšo uporabo.

V zaključni besedi poskuša avtorica med drugim podati tudi vrednostno oceno in pomen odporniškega pesništva. Tu pravi, da je literatura v klasičnem pomenu

besede dobila v okrilju protifašističnega boja v prvi vrsti pomen propagandnega gradiva in da pesništvo po splošno uveljavljenih kriterijih ne presega umetniškega povprečja, "saj so avtorji nasproti umetnosti, ki je predvidena za trajanje, večinoma dajali prednost kratkemu intenzivnemu vplivanju svojih besedil pred počasno rastočim trajnim delovanjem"; obenem avtorica sprejema oceno Z. Kasača, kakršno je ta podal za slovaško odporniško pesništvo, namreč, da pa je "s stališča konkretnega družbenega položaja, v kateri je nastala (namreč pesniška ustvarjalnost) in s stališča funkcije, ki jo je izpolnjevala, /.../ izrednega pomena" (str. 356). Izrazi še mnenje, da bo celostno oceno odporniškega pesništva mogoče podati takrat, ko bo proučeno tudi pesništvo protipartizanske strani ali pesništvo, ki je nastajalo v podobno travmatičnih razmerah, npr. med prvo svetovno vojno.

Knjiga *Iz kaosa kozmos* izkazuje izjemno avtoričino študioznost in poglobljenost. Podatka, da je besedilo opremljeno z okoli 4000 opombami in da najdemo med množico uporabljene literature tudi temeljno literaturo o evropskem odporniškem pesništvu in literaturo vse tja do Svetega pisma in Exuperyjeve pravljice Mali Princ, prepričljivo govorita sama po sebi.

Naj zaključimo z ugotovitvijo, da se delo odlikuje tudi po izjemni sistematičnosti ter izbornem jeziku, to podoba pa žal prepogosto kvarijo številne tiskarske napake (npr. desetine stavkov, ki se začenjajo z malo začetnico).

Vida Deželak-Barič

Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 1994, 235 str. (Viri št. 7)

Pod tem za zgodovinpisje nenavadnim imenom se skriva prva prava zbirka gradiva Osvobodilni fronti nasprotujočega tabora in to predvsem njegove liberalne smeri. Ta je bila, kolikor je mogoče soditi počez, manj prežet s sovraštvom do komunizma v vseh njegovih pojavnih oblikah, hkrati pa bolj obremenjen z jugoslovansko različico nacionalizma in vpet v legitimizem jugoslovanske države in režima.

Urednica Jera Vodušek Starič je v zbirki objavila izbor gradiva, ki je ostalo kot zapuščina ing. Janka Mačkovška v ljubljanskem arhivu Uprave državne varnosti in je od leta 1994 tudi uradno dostopno v Arhivu Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani. S tem je postal za širšo javnost evidenten v vsem svojem pomenu naslednji (poslednji?) obsežen korpus dokumentnega gradiva za čas 2. svetovne vojne. To gradivo je že (kot npr. Šmajdovo, Nagodetovo) in še bo razsvetlilo tudi marsikatero doslej še sivo liso v medvojnem slovenskem političnem življenju.

Janko Mačkovšek je bil ena vodilnih oseb liberalnega tabora na Slovenskem med 2. svetovno vojno. Kot gradbeni inženir je bil zaposlen na ljubljanskem magistratu, politično aktiven je bil že takoj po koncu 1. svetovne vojne; ukvarjal

se je zlasti z mejnimi vprašanji in bil celo ekspert Kraljevine SHS na pariški mirovni konferenci. V tridesetih letih se je posvetil predvsem delu v narodno-obrambnih organizacijah (Branibor, Družba Sv. Cirila in Metoda, Manjšinski inštitut). Kmalu po začetku vojne je triinpetdesetletni Mačkovšek iz dotodanje politične neizpostavljenosti prišel v prvi plan, saj se je vodstveni krog liberalnega oz. nacionalnega bloka z umikom dr. Alberta Kramerja in Ivana Puclja izpraznil. Mačkovšek je lahko predstavljal kot politično neomadeževana figura moža za nove čase, ki naj bi bil sprejemljiv za večino strank in skupin notranje razdeljenega liberalnega tabora, in bi jih lahko povezal. Prišel je v direktorij Jugoslovanske nacionalne stranke ter postal nato v začetku 1942 predsedujoči *Napredne delovne skupnosti*, koalicije strank in skupin liberalne usmeritve. Z njegovim imenom je tesno povezana *Slovenska zaveza*, neke vrste antipod Osvobodilni fronti, ki je nastala spomladi 1942 in delovala do jeseni 1943, nekaj mesecev na prelomu 1943/1944 pa le še kot glava brez telesa. Ker se je hkrati preko Mačkovškove zveze s Švico stekalo tudi obveščevalno gradivo mreže Vladimirja Vauhnikarja, je postal za nemško varnostno službo preveč izpostavljen; konec julija ali v začetku avgusta 1944 so ga aretirali v Ljubljani in po zaslišanjih odpeljali v koncentracijsko taborišče Dachau, kjer je umrl 31. januarja ali 1. februarja 1945. Ostalo pa je njegovo gradivo, ki ga je po vojni dolga desetletja proučevala, uporabljala in hranila služba državne varnosti.

Izbrano gradivo je razdeljeno v štiri večje sklope. Prvo poglavje vsebuje Mačkovškove zapiske iz prvega leta vojne, drugo poglavje zapiske in zapisnike sestankov Slovenske zaveze od aprila 1942 dalje, tretje korespondenco Mačkovška in njegove švicarske zveze dr. Vladimirja Mislija, četrto pa izbor gradiva, ki ga je ustvarila ali imela na razpolago Slovenska zaveza in Napredna delovna skupnost.

Prvo poglavje govori o avtorjevem doživljanju prvih mesecev okupacije. Sam je prebil skoraj štiri tedne v preiskovalnem zaporu, nato pa nadaljeval z zapisi o političnem dogajanju v svojem krogu. Viden je odpor do italijanskega okupatorja, nasprotovanje ovajanju. Glavni motiv mu je spremljanje nemškega izganjanja Slovencev z Gorenjske in Štajerske; podatke in dokaze o tem počtetju so sistematično zbirali. Zapis med drugim v drugačni luči osvetljuje tudi demonstracije ob prevažanju izgnanih iz prvega vala skozi Ljubljano. Septembra se začnejo pojavljati prvi namigi o ilegalni organizaciji.

Drugo poglavje sestavljajo večinoma zapisi s političnih sestankov. Začenja se s kritiko temeljnih točk OF v liberalnem taboru, nato pa nadaljuje z vrsto lapidarnih zapisov o sestankih in pogovorih znotraj in zunaj liberalnega kroga. Po eni strani je bilo dogovarjanje usmerjeno v oblikovanje Napredne delovne (demokratske) skupnosti, na drugi pa v ustanovitev Slovenske zaveze. Ta osrednja organizacija naj bi bila nadstrankarska, na osnovi "gentlemanskega aranžmaja" iz marca 1942. Iz Mačkovškovega gradiva Slovenska zaveza nastaja kot vsezdružujoča (precej časa ohranjajo predvideno eno mesto v plenumu tudi za komuniste), s programom federativne ureditve kraljevine, s socialnim programom, naspro-

tujoča kolaboraciji: "Glavni cilj je Zedinjena Slovenija v Kraljevini Jugoslaviji, ki bodi kot enotno gospodarsko področje urejena federativno in na demokratičnih in socialnih pravičnih osnovah." (7.5. 1943, str. 70). Vendar pa prav iz teh zapisnikov vidimo, zakaj ni nikoli zares zaživela: obremenjena je bila z vprašanjem delitve resorjev oziroma vpliva. Kot nadstrankarska predvsem Slovenski ljudski stranki ni bila glavni interes; bila bi, če bi v njej (plenumu in odboru) imela večino, pač v skladu s predvojnimi volilnimi izidi, ki naj bi bili po njenem odločujoči. Na to pa ostali niso želeli pristati, opozarjajo celo, da je prav v tem vzrok predvojnih nezdravih političnih razmer. Njihov zaželeni in predlagani model je bilo uravnoteženo zastopstvo treh krogov. Tako so potekali meseci v političnem izčrpanju in preigravanju številnih variant za sestavo vodilnih teles. Razen tega jih je mučilo tudi vprašanje, kako prilagoditi slovensko situacijo (prevlada političnih ljudi nad 'vojaki') razmeram v štabu Draže Mihailovića, kjer so prevladovali slednji in je bil "politični odbor" svetovalno telo "komandanta kraljeve vojske v domovini". Končno so sklenili, da bo Slovenska zaveza politični forum, ki podpira *Komando za Slovenijo*, prevzame skrb za prehrano, finance, na seje Komande pošilja zastopnike in si pridržuje pravico, da izrazi svoje pomisleke ob njenih sklepih, ob koncu vojne pa prevzame politično upravo v Sloveniji.

Spomladi 1943 je Zaveza dokončno izključila iz svojih kombinacij za komuniste rezervirano mesto, na sejah pa se pojavi nova tema - doseči z OF sporazum o prenehanju medsebojnega spopadanja. Ta problem sicer ni neznan; podobno iniciativo je začel tedaj tudi Lojze Ude, ki se je obrnil na Albina Šmajda in IOOF (prim. L. Ude: *Moje mnenje o položaju; članki in pisma 1941-1944, Ljubljana 1994*), vendar pa ga Zavezino gradivo dopolnjuje v pomembnem delu, kjer se kaže, da je iniciativa prišla od Slovenske zaveze in še prej od emigrantske vlade.

Obdobje okoli kapitulacije Italije je bilo usodno tudi za Slovensko zavezo. Nanjo je pogubno vplival razpad vaških straž, uničenje četnikov v Grčaricah, porazi na Turjaku in pri Zapotoku. SLS se še vedno ni izrekla, zato je izstopila *Napredna delovna skupnost*, nato *Stara pravda*, razpadla je tudi sama *Napredna delovna skupnost*. Temu se je pridružila še finančna kriza, saj je Mačkovšek izvedel, da je jugoslovanska emigrantska vlada nakazovala Zavezi veliko več denarja (50.000 Sfr mesečno) kot pa ga je ta dejansko dobila, kar je poglobilo razdaljo do SLS. Šele po nekaj mesecih je Zaveza obnovila delo, vendar le v obliki izvršnega odbora, razprave o sestavi organov pa so se nadaljevale.

Tretje poglavje zajema Mačkovškovo korespondenco s Švico. V Ženevi je bil dr. Vladimir Miselj, ki je gradivo posredoval dalje vladnim krogom v London. Mačkovšku in Zavezi je to bil glavni kanal za občevanje z vlado, po njem pa so šla tudi številna obveščevalna poročila Vauhnikove skupine. V poglavju je urednica zbrala zgolj korespondenco, medtem ko je v četrtem poglavju objavila še najzanimivejša poročila, ki so šla kot priloge k pismom. Zadeve, ki jih korespondenca, poleg običajnih tehničnih modusov, obravnava, se v določeni meri

dopolnjujejo oz. podvajajo tudi z zapisniki sestankov, zbranimi v prejšnjem poglavju.

Naj opozorim le na nekaj zanimivejših momentov. Tako izvemo za pre-mišljevanje, da bi jeseni 1942 postavili rezervno ekipo, ki naj bi stopila v kolaboracijo z Italijani, kar je svetoval tudi Draža Mihailović (str. 118). Nato večkrat naletimo na razočaranje ob dejstvu, da so zahodni zavezniki sprejeli narodnoosvobodilno gibanje. "Tu na londonski radio ljudje ne dajo mnogo, odkar oddaja Titova sporočila o dogodkih v Sloveniji. Zato zelo pada prestiž zaveznikov." (16. 4. 1944, str. 134). Neverjetno nanje deluje novica o razkolu med oficirji v emigraciji, ko se jih del odloči za Tita. Korespondenca se konča z novico o podpisu premirja med partizani in Nemci v Gorici.

Četrto poglavje nosi naziv *Priloge*, vendar pa gre za integralni del tvarine. V njem so zbrani najpomembnejši dokumenti: deklaracije, politična poročila, politični načrti, ki so nastali v krogu Slovenske zaveze. V kronološkem redu segajo od "londonskih točk" do poslednjega Mačkovškovega zapisa o razmerju s SLS julija 1944. Nekoliko iz konteksta, ne pa nepotrebno, je avtorica objavila še spomenico Črtomirja Nagodeta *Naše meje*, ki jo je Mačkovšek poslal vladi v London maja 1943. Referat kaže, čeprav strogo strokoven, na politično razmišljanje o slovenskih mejnih zahtevah v tem krogu.

Vsekakor predstavlja zbirka gradiva pomemben vsebinski korak v izdajanju virov za to najbolj občutljivejše in najbolj kontroveržno obdobje novejše slovenske zgodovine. Zbirko je mogoče do neke mere vzporejati z zbirkami *Jesen 1942* ali *Fašisti brez krinke*, ki torej prikazuje notranjepolitično življenje, razmerja in gibala - to pot v liberalnem taboru, le da daje struktura objavljenega gradiva še več vpogleda v notranjo dinamiko. Glede na razpoložljiv prostor je to seveda le izbor najzanimivejšega. Posebej je zbirki treba šteti v dobro, da vsebuje več vrst dokumentacije - tako tiste, ki kaže na organizacijsko gibanje v taboru (organizacijsko nedoraslost in celo nesposobnost tabora, ki je nasprotoval OF), kot tudi njihove temeljne politične dokumente in hkrati notranjo korespondenco, ki nam da občutiti dejanski način razmišljanja in delovanja.

Avtorica je poskrbela za veliko opomb o vpletenih osebah; pogosto se ob tem sklicuje na lastne komentarje v Sirčevih spominih (Ljubo Sirc: *Med Hitlerjem in Titom*, Ljubljana 1992); te so razvidne tudi iz dodanega kazala oseb. Glede na lapidarnost mnogih virov bi si želeli tudi več vsebinskih komentarjev, ki bi manj poučenim bralcem pokazali na kontekst gradiva, vendar pa bi to - kot nam je sugerirala avtorica zbirke v uvodu - bilo v pogojih, ko še ni raziskovalno razčiščeno vsaj osnovno dogajanje v tem taboru, prezahtevno dejanje.

Damijan Guštin

Slovenija v letu 1945. Zbornik referatov. Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1996, 170 str.

Za leto 1945, eno izmed najglobljih prelomnic novejše svetovne ter slovenske narodne zgodovine, lahko rečemo, da je zelo značilna različnost razumevanja in vrednotenja njegovega pomena v polpreteklem zgodovinskem razvoju. To se brez truda opazi v pisanju vojaškopolitično nasprotujočih si protagonistov druge svetovne vojne, enako pa tudi v zgodovinopisnih in drugih ocenah leta 1945. Slednje prispevajo zlasti ideološko raznorodni politični publicisti, resni ali le *ad usum Delphini* usmerjeni bralci historiografske produkcije ter posamezni vidni predstavniki t. i. političnega sveta. V slovenski narodni in strokovni javnosti je najbolj neposredno to postalo očitno po politično-državni spremembi v letih 1990-1991, ko se na čas druge svetovne vojne in njenega konca - leto 1945 - gleda, brez kakršnih koli zadržkov, iz različnih zornih kotov. V takem družbenem, političnem in mišljenjskem stanju je gotovo dobrodošlo, da o zgodovinsko in politično izživnih temah, kar leto 1945 nedvomno je, spregovori tudi tisti del narodne duhovne tvornosti, ki je za to tudi najbolj poklican - zgodovinopisje. Slovenski zgodovinarji so to storili v jubilejnem petdesetem letu po koncu druge svetovne vojne, ko je Zveza zgodovinskih društev Slovenije 27. in 28. septembra 1995 v Cankarjevem domu v Ljubljani pripravila mednarodni znanstveni posvet *Slovenija v letu 1945*. Posvet je bil vključen v program državnih proslav ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne, pripravljen pa je bil ob podpori Državnega zbora Republike Slovenije, Ministrstva za šolstvo in šport RS ter Ministrstva za znanost in tehnologijo RS. Referate, podane na tem posvetu, je ZZDS objavila v posebnem zborniku *Slovenija v letu 1945*, ki je že tretji slovenski zgodovinski zbornik o letu 1945. Pred omenjenim sta namreč že izšla dva - leta 1977 zbornik *Osvoboditev Slovenije* (referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975), 366 str., leta 1986 pa zbornik *Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji*, 259 str. (v njem so objavljeni referati s četrte okrogle mize jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev, ki je bila od 9. do 11. decembra 1985 na Brdu pri Kranju). Navedeni zborniki se med seboj lepo dopolnjujejo in podajajo večplasten prikaz dogajanj v zadnjem letu druge svetovne vojne in njenem koncu na Slovenskem.

Zadnji med temi tremi zborniki - *Slovenija v letu 1945* -, v katerem poleg zgodovinarjev iz tujine sodeluje večina vidnih slovenskih raziskovalcev druge svetovne vojne in z letom 1945 začetega obdobja po njej, predstavlja pomembno historiografsko dejanje, saj omogoča, kot je v spremni besedi upravičeno zapisal doc. dr. Aleš Gabrič, spoznati "čim bolj celovito podobo zgodovinskega preloma leta 1945 na Slovenskem" (str. 3). Tako prof. dr. Tone Ferenc v svojem prispevku *Priprave na konec vojne* zelo pregledno predstavlja, kako so se na konec vojne pripravljali nemški okupator ter partizanski in protirevolucionarni tabor. Prikaže okupatorjevo ravnanje od srede 1944 do aprila 1945, ko so Nemci v pričakovanju izkrcanja britanske in ameriške vojske v Kvarnerskem zalivu ali Istri pripravljali slovensko ozemlje na boj proti vojskam protifašistične koalicije. Nato predstavi

tudi priprave partizanskega gibanja za primer zavezniškega izkrcanja na severni jadranski obali. Pri tem opozarja, da ne moremo govoriti "o kakšnih pripravah na oborožen spopad z britansko in ameriško vojsko, če bi se izkrcali v Kvarnerskem zalivu ali Istri ali če bi v primeru naglega zloma nemške vojske prodrli na Primorsko iz Italije. Pri partizanski vojaški akciji je šlo predvsem za to, da bi partizani zasedli Trst, mesta ter večje kraje na Primorskem pred zavezniki." Tako bi se namreč povečale možnosti za priključitev Primorske k Jugoslaviji (str. 15). T. Ferenc poleg tega predstavlja še druga torišča partizanskih priprav na konec vojne - graditev slovenske (federalne) državnosti, graditev t. i. ljudske oblasti in različne pragmatične ukrepe, s katerimi je partizansko gibanje obravnavalo vprašanje povojnega razvoja Slovenije. V razdelku, ki zadeva protirevolucionarni tabor, pa piše o ustanovitvi in delovanju Narodnega odbora za Slovenijo, njegovem prizadevanju za ustanovitev Slovenske narodne vojske in prizadevanju - v aprilu in maju 1945 - za prevzem oblasti od nemškega okupatorja in Rupnikove pokrajinske uprave. Ob koncu opozarja na zasedanje začasnega slovenskega parlamenta, ki ga je Narodni odbor sklical 3. maja 1945, in na izročitev ter prevzem oblasti med nemškim okupatorjem in Narodnim odborom. Narodni odbor je oblast prevzel 5. maja 1945, na dan, ko se je tudi že začel umik protirevolucionarnega tabora in slovenskih domobrancev prek Gorenjske na Koroško.

Ravnanje protirevolucionarnega tabora v zadnjem letu vojne obravnava v svojem prispevku *Domobranstvo in konec vojne* tudi mag. Boris Mlakar, ki opozarja, da sta bili v tem času za protirevolucionarni tabor najpomembnejši dve vprašanji: prvič, kako doseči zasedbo Slovenije od zahodnih zaveznikov, ki naj bi komunistom preprečili priti na oblast in bi hkrati tudi zavarovali protirevolucionarno stran; drugič, kako ob siceršnjem negativnem razpletu reševati slovensko domobranstvo kot pglavitno protirevolucionarno silo, ki je s ciljem uspešnega protipartizanskega bojevanja sodelovala z Nemci. B. Mlakar pojasnjuje, da je protirevolucionarno vodstvo do zadnjega računalo na prihod Angležev, ko pa se to ni zgodilo in so Nemci 5. maja 1945 Narodnemu svetu predali oblast, so "vodile igro že povsem druge sile" (str. 43) in protirevolucionarnemu taboru ni preostalo nič drugega, kot da se umakne iz Slovenije.

Zelo zanimivo in doslej manj obravnavano problematiko razpetosti slovenskih intelektualcev med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom predstavlja dr. Bojan Godeša. V prispevku *Slovenski izobraženci in leto 1945* ugotavlja, da je bilo izobražencev na strani OF več, čeprav jih tudi na protirevolucionarni strani ni bilo malo. Ključno pri njihovem opredeljevanju je bilo, da je OF uspelo protiokupatorsko razpoloženje med slovenskim prebivalstvom in izobraženci ne le vzbuditi, temveč tudi zajeti v svojo organizacijsko mrežo. Kljub temu pa sta se ob koncu vojne pomen in vloga izobražencev v družbi zmanjšala. Po eni strani že zaradi eksodusa izobražencev, ki so pripadali protirevolucionarni strani, oziroma onemogočanja tistih med njimi, ki so ostali doma, po drugi strani pa zaradi prevlade idejnih meril (idejna neoporečnost, zvestoba KPS), ki so se uveljavila nad strokovnimi že med vojno znotraj parti-

zanskega gibanja. Tako so bile po vojni intelektualne zmožnosti precej manj izkoriščene, kot bi lahko bile, vendar pa zaradi tega leto 1945 za slovenske izobražence vseeno "ni pomenilo nekakšne ničelne točke" (str. 51).

Godeševi sledi obravnava dr. Leonida Gibianskija z Inštituta za slovanistiko in balkanistiko Ruske akademije znanosti in umetnosti, ki v prispevku *Sovjetska zveza in Jugoslavija leta 1945* predstavlja najbolj bistvene vidike odnosov med ZSSR in Jugoslavijo v letu 1945. Opredeľjuje jih kot kombinacijo treh glavnih prvin: prve, tj. vojaškopoličnega sodelovanja med ZSSR in Jugoslavijo (zajemalo je oskrbo in modernizacijo Jugoslovanske armade ter diplomatsko in propagandno podporo, ki jo je ZSSR izražala Jugoslaviji za njeno utrditev in mednarodno priznanje v protihitlerjevski koaliciji); druge, tj. delnega neujemanja nekaterih specifičnih prizadevanj vsake od obeh strani in ocenah posameznih vprašanj (to je bilo v glavnem povezano z vprašanjem povojnih jugoslovanskih mej, saj se je kmalu pokazalo, da se ZSSR zaradi jugoslovanskih ozemeljskih zahtev do Italije, Avstrije, Madžarske, Romunije in Grčije nikakor ne namerava prepirati z zahodnimi zavezniki); in tretje, ki je zadevala načelo hierarhičnosti odnosov med ZSSR in Jugoslavijo, tj. prepričanja Moskve in Beograda, da se bodo Jugoslovani zgledovali po sovjetskih izkušnjah v notranje- in zunanje-političnem razvoju. To prepričanje je bilo značilno za sovjetsko-jugoslovanske odnose vse do konflikta leta 1948.

Naslednji prispevek, *Nemška narodnostna skupnost kot nacionalni in razredni sovražnik* avtorja prof. dr. Dušana Nečaka, obravnava usodo Nemcev na Slovenskem po letu 1945. D. Nečak se osredotoča na tiste Nemce na Slovenskem, ki so živeli zunaj kočevskega jezikovnega otoka (tj. na Štajerskem in - z izjemo Kočevskega - na Kranjskem), saj je bila problematika kočevskih Nemcev historiografsko že obravnavana. Opozarja, da se je predvojna "nemška narodna skupnost v Sloveniji nagibala v nacistično stran" (str. 72), s čimer se tudi lahko razloži vseslovensko prepričanje o nemški kolektivni krivdi za izganjanje in nasilje nad Slovenci med drugo svetovno vojno; delila sta ga tako tabor OF kot tudi njej nasprotni vojaško-politični pol. Prepričanje o Nemcih kot narodnem sovražniku je udejanil čas neposredno po koncu druge svetovne vojne, ko sta bila na osnovi znanega odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 sankcionirana izgon Nemcev iz Jugoslavije (Slovenije) in zaplemba njihovega premoženja. S slednjim je bila "vsaj deloma nadomeščena škoda, ki so jo nemške okupacijske oblasti in vojaške enote posredno ali neposredno povzročile na slovenskem ozemlju med vojno" (str. 75).

Vprašanje novo opredeljenega razmerja med Slovenci in drugim (italijanskim) narodom, ki je med drugo svetovno vojno (in tudi pred tem) prav tako usodno stopil na dotedanjo slovensko narodnopolitično pot, obravnava dr. Nevenka Troha. V prispevku *Osvoboditev ali okupacija, narodna osvoboditev ali revolucija - Primorska in Trst v letu 1945*, razčlenjuje omenjeno vprašanje z vidika državne razmejitve med Italijo in Jugoslavijo. Opozarja, da sta se glede meje med Jugoslavijo in Italijo na narodnostno mešanem območju Primorske - Julijske krajine izoblikovala dva bloka - projugoslovanski in proitalijanski. Ločnica med njima pa ni bil protifašizem/fašizem niti komunizem/protikomunizem, ločnica ni bila

niti povsem narodna - Slovenci in Hrvatje/Italijani. Odločilne so bile: "1.) ohranitev rapalske meje ali njena sprememba in z njo povezana rešitev slovenskega narodnega vprašanja in 2.) socialistična revolucija in ljudska oblast ali zahodna demokracija" (str. 79). Na temelju teh odločitev so bili v projugoslovanskem bloku v veliki večini Slovenci, italijansko delavstvo in del levo usmerjene italijanske inteligence, v proitalijanskem pa so bili vsi drugi politično opredeljeni Italijani, medtem ko svoje prihodnosti v Italiji ni videl skoraj noben Slovenec. Slednji so po znanih mejnih odločitvah leta 1947 (in nato še 1954) doživeli svojo narodno osvoboditev, in sicer tako, da se je zgodila "v delu, ki je bil priključen k Jugoslaviji, tudi revolucija" (str. 92).

Izrazito slovensko notranjepolitično problematiko ob koncu druge svetovne vojne obravnavata doc. dr. Jera Vodušek-Starič in dr. Tamara Griesser-Pečar. J. Vodušek v svojem prispevku *Prevzem oblasti po vojni in vloga Ozne - obračun* predstavlja delovanje Ozne po maju 1945. Le-to je bilo najprej osredotočeno na t. i. 'čiščenje' (končalo se je v drugi polovici septembra 1945), ki je zadevalo pripor vseh pripadnikov protirevolucionarnih in okupatorskih organizacij, o katerih je Ozna zbirala podatke že pred koncem vojne. Pripri so bili zasliševani v sodnih in centralnih zaporih oziroma v taborišču Št. Vid; lahko so bili poslani neposredno na vojaško sodišče ali pa jih je Ozna kmalu po priprtju izpustila. Avtorica se zaustavlja tudi ob usodi vrnjenih domobrancev in opozarja, da je "v gradivu Ozne, oziroma Udbe, tu pa tam le nekaj poročil, ki potrjujejo tezo o tem, da je te enote in civile v Sloveniji prevzemala slovenska Ozna in da je prihajalo do likvidacij" (str. 102). Prikaže tudi obračun Ozne s predstavniki političnega življenja iz prejšnjih časov oziroma s t. i. 'reakcijo' (pojem je zajemal vse, od navadne opozicije ali nergaštva do anglofilov in duhovščine oziroma 'klera'). Nad 'reakcijo' je imela Ozna že od konca leta 1945 popoln nadzor, ki pa ni ostal omejen le na njo, pač pa se je preko oznovske in kasneje udbovske zaupniške mreže kmalu razširil nad vso družbo.

Kakšen je bil v takih pogojih družbenega in političnega življenja položaj cerkve na Slovenskem, piše T. Griesser-Pečar, svobodna raziskovalka iz ZRN, sicer uveljavljena poznavalka problematike razpada Habsburške monarhije. T. Griesser-Pečar v svojem prispevku *Pomen 'osvoboditve' za slovensko katoliško cerkev* ugotavlja, da konec druge svetovne vojne slovenski cerkvi ni prinesel svobode. Odnosi med cerkvijo in novo oblastjo so bili namreč napeti - po eni strani zato, ker se cerkveno vodstvo ni moglo sprijazniti s socializmom, ki je uveljavljal ateizem in materialistični svetovni nazor, po drugi strani pa zato, ker nove oblasti "ni motila samo vloga tako imenovane izdajalske duhovščine med vojno, temveč predvsem to, da je bila Cerkev 'hrbtenica opozicije' - in da je bila edina še organizirana sila zunaj komunistične partije" (str. 113). Cerkev, ki je bila po številu duhovnikov, redovnikov in bogoslovcev okrnjena (veliko se jih je, skupaj z ljubljanskim škofom G. Rožmanom, ob koncu vojne umaknilo v tujino), je v skladu s katoliškim moralnim naukom julija 1945 novi oblasti podala lojalnostno izjavo, kmalu zatem, septembra 1945, pa je na osnovi pastirskega pisma jugoslovanskih

škofov (in njihovih stališč, tedaj oblikovanih v posebnem pismu katoliškim duhovnikom in pismu J. B. Titu), ostro obsodila cerkvi nenaklonjeno ravnanje novih oblasti. Avtorica ugotavlja, da je glede na take medsebojne odnose med cerkvijo in oblastjo bilo le malo "duhovnikov, ki bi stopili na stran oblasti in podpirali program OF" (str. 136), kljub temu pa je, vzporedno z graditvijo represivnega aparata, Udba dosegla, da se je število njenih sodelavcev med duhovniki, od 10, kolikor jih je imela konec leta 1946, v letu dni povzpelo na 66 oseb.

O preostalih tedaj zelo opaznih vidikih razvoja slovenske družbe pišeta dr. Jože Prinčič in doc. dr. Aleš Gabrič. J. Prinčič v prispevku *Leto 1945 - obnova in začetek gospodarske preobrazbe* najprej prikazuje ključne značilnosti gospodarske obnove v Sloveniji neposredno po koncu druge svetovne vojne, nato pa predstavlja prizadevanje nove oblasti, "da bi načrtno gospodarstvo oziroma državno, planovanje' čim prej nadomestilo zasebno pobudo in podjetništvo" (str. 148). Glede tega ugotavlja, da je oblast do konca leta 1945 že v velikem obsegu podržavila zasebno premoženje in, skladno s socialistično gospodarsko doktrino, nadomestila individualno podjetništvo z državno načrtovano gospodarsko pobudo. Kar zadeva gospodarske odnose med Slovenijo in Jugoslavijo (republiko in federacijo) pa opozarja, da takratni slovenski politični vrh odpora slovenskih republiških organov zoper težnje zveznih organov po čim prejšnjem centralističnem urejanju gospodarskih zadev ni podprl, saj je soglašal s centralističnim in administrativnim upravljanjem gospodarstva ter menil, "da je sveta dolžnost Slovenije, da z vsemi silami sodeluje pri obnovi in oživljanju gospodarskega življenja v južnih delih države" (str. 154).

O novih razmerah, ki so z letom 1945 razen na političnem in gospodarskem nastopile tudi na področju kulture, piše A. Gabrič. V svojem prispevku *Leto 1945 in slovenska kultura* opozarja, da je leto 1945 zaznamovalo slovensko kulturo na dvojen način. Po eni strani je pomenilo uresničitev dolgoletnih želja po samostojnem slovenskem odločanju o razvoju nacionalne kulture, po drugi strani pa je le-to "zaradi narave novih oblastnikov pahnilo v desetletja trajajočo težavno situacijo" (str. 155). Tako kot je leto 1945 naredilo konec tegobam slovenstva (z letom 1945 je bila omogočena uvedba slovenskega jezika v javne ustanove, ustanovljena je bila tudi vrsta kulturnih ustanov nacionalnega pomena), je namreč pomenilo tudi precejšnjo zavoro za še hitrejši razvoj slovenske znanosti in umetnosti. Komunistična stranka je pričela pritiskati na kulturne ustanove (Univerzo, stanovske oziroma društvene organizacije, publicistiko in založništvo), dokler ni dosegla politične enoglasnosti, in sicer s čistko univerzitetnega profesorskega kadra in organizacijsko (občutnim številčnim zmanjšanjem) ter vsebinsko prilagoditvijo (politično lojalnostjo) slovenskega društvenega življenja in založniške dejavnosti idejno-estetskim (marksistično-leninističnim) merilom nove oblasti. Kljub takemu razvoju pa A. Gabrič ugotavlja, da predstavlja trajno vrednost leta 1945 emancipacija slovenskega jezika in slovenske kulture. "Ustvarjeni so bili pogoji za dvig slovenske kulture na višjo raven, toda do tega še ni prišlo tako kmalu" (str. 170).

Prispevek A. Gabriča zaključuje vsebinsko bogat zbornik Slovenija v letu 1945. Škoda je le, da v njem svojih referatov nista objavila tudi prof. dr. Jože Pirjevec iz Trsta in prof. dr. Karl Stuhlpfarrer z Dunaja. Ne glede na to pa je treba poudariti, da zbornik Slovenija v letu 1945 pomembno prispeva k še bolj določnejšemu izrisovanju zgodovinske podobe prelomnega leta 1945. Zato je potrebno, da ga vzame v roke vsak, ki soglaša z Vergilovo mislijo, s katero je predsednik ZZDS, prof. dr. Franc Rozman, sklenil svoj pozdravni nagovor ob začetku znanstvenega posveta Slovenija v letu 1945: Srečen je tisti, ki je zmožni spoznati vzroke stvari - *Felix qui potuit serum recognoscere causas* (str. 6).

Jurij Perovšek

Mark Aarons and John Loftus: *Ratlines. How the Vatican's Nazi networks betrayed Western intelligence to the Soviets*. London, "Heinemann", 1991.

Že pet let je tega, kar je v Londonu izšla (pozneje tudi ponatisnjena in prevajana) knjiga *Ratlines*, avtorjev Marka Aaronsa in Johna Loftusa. Napisana je bila po odprtju arhiva ameriške obveščevalne službe OSS (Office of Strategic Services) za čas druge svetovne vojne in prvih let po njej (arhiv se hrani v Suitlandu, Maryland). Gre za monografijo o reševanju kolaborantov nacistične Nemčije iz osvobojene zahodne Evrope. Težišče je na razvozlanju zank, spletenih med različnimi obveščevalnimi službami, vključno s tisto blizu Vatikana. Prikazana podoba je v celoti spektakularna, za oceno zmogljivosti vatikanske službe, ki je menda nasedla sovjetski, pa nič kaj ugodna. Poznejša velika knjiga Petra Hebblethwaita o papežu Pavlu VI. (London, Harper Collins, 1993), pisana z nedvoumno vatikanskega stališča, sicer ugovarja tezi, da bi bila Pij XII. in G. B. Montini (poznejši Pavel VI.) toliko zaslepljena z antikomunizmom, da bi zato popuščala fašizmu in nacizmu. Toda nič ne dvomi o obstoju akcije "Ratline" kot takšne, in dopušča, da je bila v Rimu deležna sodelovanja nekaterih cerkvenih faktorjev, npr. avstrijskega škofa Aloisa Hudala in hrvaškega msgr. Krunoslava Draganovića (str. 209).

Knjiga "Ratlines" je za slovensko zgodovino pomembna, ker govori tudi o škofu Gregoriju Rožmanu. Namenja mu celo posebno poglavje s presenetljivim naslovom Zlati duhoven - The Golden Priest (str. 121-139). Težišče je na Rožmanovi usodi in dejavnosti v begunstvu do odhoda v ZDA. Prikaz je prepleten z zgodbo o akcijah že omenjenega "očeta Krunoslava Draganovića, tajnika bratovščine sv. Hieronima v Rimu in 'ustaškega predstavnika pri Vatikanu'", in z opisom delovanja protijugoslovanske vojaške formacije Križarjev, v kateri so nastopali z lastno frakcijo tudi Slovenci, škof Rožman pa kot duhovni vodja. Omenja se politični projekt Intermarium (konfederacija katoliških držav med Baltikom in Jadrantom) in vloga Mihe Kreka, msgr. Antona Prešerna SJ. in rev. Ahčina v zvezi

z njim (za vse tri so Američani julija 1945 "odkrili", da so dejansko britanski agentje).

Za škofa Rožmana navajata avtorja, da je britansko zunanje ministrstvo konec 1945 prišlo do sklepa, da je "očitno sodeloval s sovražnikom" in da ni nič manj kriv od drugih, ki so bili izročeni komunistom (pismo FO britanski ambasadi v Washingtonu z dne 28.11. 1945, PRO FO 371 48893). Toda, pišeta avtorja, Rožman je imel vplivne prijatelje v Vatikanu in to pojasnjuje, zakaj so mu Britanci dovolili "pobegniti" in imeti pomembno vlogo pri Križarjih. Gre ob tem za vrsto podrobnosti, med katerimi je morda najpomembnejša, kako je prišlo do tega, da so se za Rožmana zavzeli Američani in mu omogočili, da je 11. novembra 1947 "mirno izginil" iz Celovca in se podal v Salzburg, v varstvo nadškofa Rohracherja, potem ko mu je ameriški kardinal Spellman obljubil azil. Foreign Officeu je prišlo na ušesa, da je Rožman baje zapustil Celovec v ameriškem vojaškem štabnem avtu z ameriškim voznikom. Na vsak način je ameriška obveščevalna služba tesno sledila Rožmanovi dejavnosti v času, ko je bival v Salzburgu. In tu pridemo do pojasnila, odkod presenetljivi naslov poglavja o njem.

Rožman se je po prihodu v Salzburg nemudoma povezal s poveljstvom Križarjev in sprejel v njegovem imenu pomembno nalogo. Šlo je za zlato in denar, ki ga je bil poglavnik NDH Ante Pavelić v začetku leta 1944 pretihotapil v Švico. Trenutno je v Švici od tega zaklada ostalo še 2.400 kg zlata in drugih dragocenosti. Zaradi zaveznikov je bil ustašem neposreden dostop do zaklada nemogoč. V letu 1948 pa so se "Rožmanovi ustaški prijatelji" v Bernu lotili, s posredovanjem cerkvenih ljudi, pretapljanja zaklada v ameriške dolarje in v avstrijske šilinge na črnem trgu. Američani so dobili informacijo, da "odhaja Rožman v Bern, da bi prevzel skrb za te finance. Denar je v neki švicarski banki in njegov načrt je, da bi večji del spravil v Italijo in odtod ustašem v Argentino". Kmalu za tem je Rožman v spremstvu nadškofa Šarića (metropolit Zgornje Bosne) prispel v Bern in do konca maja očitno opravil svoje "pranje denarja za ustaše", pišeta avtorja in pripominjata: Paveličev ukradeni zaklad so torej Američani izsledili s tem, da so spremljali gibanje in dejavnosti ljubljanskega škofa. Rožman je potem dobil v Zürichu zunajkvotni imigrantski vizum "kot verski svečenik" in odpotoval je v ZDA. (Viri, navedeni za zgodbo: Harington CIC memo of 9 March 1948, „Activity of Bishops Rožman and Šarić“, released under US FOIA; Airgramm from Berne to State Department, USNA, Myron Taylor Papers, Box 21; letter from Washington to Foreign Office, 1 July 1948, PRO FO 371 72563C.).

Naj so bile informacije ameriške službe točne ali ne, podoba o "zlatem" duhovnu je ostala v arhivu OSS. Rožmanovega obnašanja v času sovražne okupacije Slovenije, ki je za slovensko zgodovino veliko usodnejše, se takšne informacije seveda tičejo le posredno. A tudi za čas okupacije je v knjigi nekaj podatkov. V nadaljnjem se omejujem samo nanje in to samo na tiste, ki niso povzeti po (uradnih) podatkih iz Slovenije (Jugoslavije).

Na poročilo ameriške vojaške obveščevalne službe z dne 19. februarja 1944 (USNA, RG 226, Records of the OSS, 63632) sta oprti trditev, da je Rožman

predlagal Gauleiterju (?) ustanovitev Slovenskega domobranstva, in pa označitev te formacije: "Domobranstvo je bilo popolnoma pod nemškim nadzorom, služilo je neposredno pod poveljstvom lokalne SS in višjega policijskega vodje. Bilo je na zlem glasu zaradi pobojev civilistov, zlasti podpornikov partizanov, ki so jih vodili komunisti, medtem ko je domobrantska tajna policija vodila strahovalno in morilsko kampanjo pod vodstvom Gestapa."

Podobno velja za informacijo o Rožmanovem osebnem pismu Piju XII., ki sta ga papežu izročila 26. novembra 1944 Miha Krek in msgr. Prešern: "Rožman je (v pismu) orisal svoj načrt, kako bi s podporo Zahoda porazili Titove partizane in vzpostavili prozahodno vlado." (Vir: Report of 8 February 1945, USNA, RG 226, Records of the OSS, 113566.)

Podatek o spomenici Mihe Kreka v začetku avgusta 1947 britanskemu zunanjemu ministrstvu pa izvira iz arhiva tega ministrstva. Spomenica je trdila, da je papež odobril vsa dejanja škofa Rožmana med vojno. In da je bil Rožman dejansko pogumen nasprotnik nacizma. Resnični razlog, zakaj Tito terja njegovo izročitev, je dejstvo, da je bil Rožman - z besedami spomenice - tudi "močan, dejaven in nepopustljiv nasprotnik komunistov". (Memo by Krek, attached to letter from Stokes to the FO, 5. Avgust 1947, PRO FO 371 67388.)

Načelnik oddelka za izredne zadeve vatikanskega državnega tajništva msgr. Tardini je novembra 1947 britanskemu diplomatu, ki je predlagal, naj bi Rožmana spravili iz Avstrije v Italijo in v Vatikan, izrekel "navdihnjen zagovor Rožmana", ki da je "odličen škof": Njegov edini prekršek (*offence*) je to, "da je storil vse, da bi organiziral protititovsko vlado, v pričakovanju, da bodo britanske in ameriške čete, ki se po njegovem zavzemajo za red in civilizacijo, prispele v ta del sveta pred Titovimi enotami, ki so samo brezbožna in razcapana drhal." Tardini pa je vendarle dodal, "da drži, da je Vatikan postavil kot splošno maksimo, da se naj duhovščina ne vmešava v politiko, toda prepustil je škofom, da sami odločajo, kako bodo to tolmačili v luči krajevnih razmer in učinkovanja na vernike. Škof Rožman je ravnal najboljše po svoji vesti in Vatikan se ga ne more odreči (*disown him*)." (Letter from Somerlock to FO, 8 November 1947, PRO FO 371 67402.)

Takšni so podatki, ki jih vsebuje knjiga. Najkrajše bi se jim dalo pripomniti naslednje:

"Rožmanov načrt", ki sta ga Krek in Prešern 26. novembra 1944 izročila Piju XII., je nedvomno istoveten s škofovim pismom papežu, znanim iz Krekovih dokumentov (Zbornik svobodne Slovenije, 1970, Buenos Aires, str. 90-92). Poslano je bilo Kreku 20. novembra 1944, "po tajnih kanalih". V njem se je Rožman sicer skliceval na nevarnost, da "brezbožni komunizem" prevzame oblast na vsem slovenskem ozemlju "v trenutku anarhije po umiku nemškega okupatorja", toda v njem ni nikakršnega načrta. Škof le prosi papeža, "naj sporoči vodilnim anglo-ameriškim osebnostim našo ponižno prošnjo, da naj angloameriške sile okupirajo slovensko ozemlje in Primorje in naj v vsej deželi vzpostavijo svoj začasni režim pravičnosti in miru brez slehernega sodelovanja teroristične komunistične partizanske 'Osvobodilne fronte'." Zelo verjetno pa sta posrednika papeža obvestila

tudi o sočasni programski izjavi Narodnega odbora (naslednika Slovenske zaveze) s formalnim datumom 29. oktober 1944, katere prikriti podpisnik je menda bil tudi Rožman ("Andrej"). Poskus organiziranja "protititovske" vlade, ki ga je britanskemu diplomatu pohvalno omenil Tardini, se najbrž ne nanaša na Rupnikovo pokrajinsko predsedstvo, kakor to domnevata avtorja knjige. Morda je imel Tardini v mislih znano zborovanje, ki ga je sklical Narodni odbor 3. maja 1945 na Taboru v Ljubljani s sodelovanjem škofa, čeprav je znano, da se je izjava tega zborovanja obračala tudi na "partizanske oddelke" in da je o komunizmu molčala, da torej ni izrazila poglobitnega Rožmanovega argumenta in opravičila za njegova sporna dejanja v času okupacije. Vsekakor pa Tardinijeva izjava oporeka trditvam Mihe Kreka (v pismu z dne 27. februarja 1946 šestim kardinalom), da se škof Rožman "nikdar ni vmešaval v politične zadeve." Tardini ga, naprotno, prav izrecno izpostavlja kot politika. Še več. V diplomatskem jeziku Vatikan pove, da Pij XII. nikakor ni odgovoren za njegove odločitve, da je škof ravnal izključno le samostojno in po svojem osebnem preudarku. Vatikan se ga seveda ne more odreči, kakor se ne bi odrekel nobenemu škofu, če ga ne bi sam odstavil po lastnih merilih; ta pa niso posvetna.

Končno je treba opozoriti še na nekaj v knjigi, kar ni problematično le za podobo škofa Rožmana, marveč tudi za podobo jugoslovanske diplomacije, ko je zahtevala njegovo izročitev. Knjiga označuje škofa z besedami, da je "navdušeno podpiral nacistično stvar", da je izdajal "številne oklice Slovincem, naj se bojujejo na strani Nemcev." Ob tem se avtorja sklicujeta na Rožmanovo pastirsko pismo z dne 30. novembra 1943 kot na tipičen dokument "kričavo pronacističnega tona", škofovega "duhovnega dela" in navajata iz tega pisma: "Najprej roti svoje vernike, naj se bojujejo za Nemčijo, nato pa poudarja, da bodo (bomo) samo 's tem pogumnim bojem in marljivim delovanjem za Boga, za narod in domovino, pod vodstvom Nemčije, zagotovili svoj obstoj in boljšo prihodnost, v boju proti židovski zaroti'." Kot vir za svoje navedke označita: "Note from Yugoslav Ambassador in London, to British Secretary of State for Foreign Affairs, of 15 November 1945, PRO FO 371 48893." Kdor prebere navedeno pastirsko pismo, bodisi uradno objavo v Ljubljanskem škofijskem listu, bodisi neuradno v dnevniku Slovenec, ne najde v pismu ne teh besed ne takšnega argumentiranja. Tudi brošura o procesu proti škofu Gregoriju Rožmanu teh besed ne navaja med očitanimi dejanji. Odkod so se znašle v noti jugoslovanskega ambasadorja?

Janko Pleterški

Zdenko Čepič: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945-1948*. Založba Obzorja Maribor, 1995. Documenta et studia historiae recentoris XI, 282 str.

Vsebina presega naslov knjige, ker obravnava tudi agrarno reformo in kolonizacijo v Sloveniji med dvema vojnama, pa tudi usodo agrarne reforme po letu 1948 vse do uzakonitve zadnjega zemljiškega maksimuma 10 ha obdelovalne zemlje leta 1953. Tak naslov je imela njegova doktorska disertacija, ki jo je januarja 1993 zagovarjal na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in je sedaj osnovni tekst te knjige.

Po uvodnih in teoretičnih utemeljitvah pojma agrarne reforme je avtor podal problematiko virov in literature. Nato teče pripoved v 6 poglavjih z več razdelki. Začne z agrarno reformo po prvi svetovni vojni. Poda izčrpen oris posestnih razmer v kratkem času in stališča političnih strank do agrarne reforme ter njeno izvajanje med dvema vojnama. Ugotavlja, da med političnimi strankami in ekonomskimi teoretiki ni bilo večjih razhajanj v pogledih na agrarno reformo, za njeno izvajanje pa ni bilo prave volje. Povsem drugače je bilo po letu 1945. Pod pojmom agrarne reforme so bile izvedene velike spremembe v lastništvu zemlje, kmetijske politike in vloge države. V tem poglavju je avtor analiziral politične, idejne in zakonske osnove agrarne reforme, kot si jo je zamislilo in udeleževalo državno-partijsko vodstvo spomladi 1945. Nazorno je opisal utemeljevanje zaplemb in razlastitev zemlje, kar je bila v bistvu nacionalizacija pod naslovom agrarne reforme. To poglavje zaključuje z uzakonitvijo agrarne reforme in kolonizacije.

Najobširnejše je poglavje o izvajanju in učinkih agrarne reforme. Agrarna reforma se lahko izvaja, če razen politične, zakonodajne in izvršne volje obstaja ustrezen in dovolj velik zemljiški fond, ki ga je moč deliti. Izčrpno je opisano ustvarjanje 266.000 ha velikega zemljiškega sklada z razlastitvami in zaplembami. Za državo ni bilo bistvenega pomena, na kakšen način je zemljiški sklad nastal. Enako učinkovita sta bila oba načina. Pomembnejša je bila kvaliteta in struktura zemlje, tako glede velikosti, lege in gospodarskega pomena. Gozdovi, velika posestva in končno tudi vinogradi se niso delili. Z njimi je razpolagala država direktno ali posredno preko ljudskih odborov, kmečkih obdelovalnih zadrug, tovarniških kolonij in na druge načine. Med 20.000 kmetov - agrarnih interesentov so razdelili v last samo dobrih 10 % zemljiškega sklada.

Posebej je avtor obravnaval Slovensko Primorje, kjer je bila reforma izvedena nekoliko pozneje in so bile zato uporabljene določene izkušnje, tudi razmere so bile tam drugačne. Agrarna reforma je pomenila predvsem odpravo kolonskih odnosov na Koprskem in Goriškem. Tam je bilo kmetom v last z agrarno reformo dane najmanj zemlje.

Kolonizacija je bila oblika agrarne reforme, ko so kmečke družine dobile cele kmetije s hišo in gospodarskim poslopjem vred. To se je zgodilo na izpraznjenih območjih v Apaški dolini, na Kočevskem in še na nekaterih območjih v Sloveniji, kar so imenovali notranja kolonizacija. Z zunanjo kolonizacijo so imenovali

naseljevanje družin v Vojvodini. Kolonizacija je zajela okrog 2.800 družin. To problematiko je obdelal v petem poglavju.

Rezultati in posledice agrarne reforme je naslov obsežnega zaključnega poglavja, v katerem je avtor obdelal usodo vseh ukrepov agrarne reforme in kmetijske politike do leta 1953, ko je bil proces nasilnega spreminjanja posestnih razmer v glavnem zaključen.

V dodatku knjige je popis zakonodaje o agrarni reformi in kolonizaciji, seznam uporabljenih virov in literature ter seznam osebnih in krajevnih imen in tudi seznam razrešenih kratic.

Tekst v knjigi je podprt z mnogimi tabelami, grafikoni in razpredelnicami ter z odlomki iz časopisnih poročil. Knjiga se bere zanimivo, k čemur pripomore tudi aktualnost te problematike v obdobju denacionalizacije in v tem smislu predstavlja celoto s knjigama dr. Jožeta Prinčiča o nacionalizacijah gospodarskih podjetij.

Knjiga je znanstvena monografija o agrarni reformi v Sloveniji in ob branju spodbuja mnoge primerjave, razmišljanja ter daje problematiko za nove raziskave. V tekstu je mnogo podatkov in števil, ki zaradi značaja virov niso vedno povsem usklajene in lahko razumljive.

Če pojmujeemo agrarno reformo kot sredstvo za izboljšanje neugodne posestne strukture tako, da bi kmečka posest z dodeljeno zemljo omogočala ustrezno preživetje kmečkega prebivalstva, ki je bilo takrat še v večini, se ob branju knjige nudijo mnoge primerjave.

Agrarna reforma je imela politični, socialni in nacionalni pomen. Po prvi in po drugi svetovni vojni so bile zahteve po pravičnejši razdelitvi zemlje množične. Bile so posledica neugodne posestne strukture. Več kot polovica kmečkih gospodarstev (57 %) je imela po manj kot 5 ha zemlje, kar ni omogočalo zadovoljivega preživljanja; na drugi strani pa je bilo majhno število razmeroma velikih veleposesti, ki so bila pretežno v tuji lasti. Politične stranke in oblast so leta 1919 hitro obljubile zemljo tistemu, ki jo obdeluje, potem pa z izvedbo agrarne reforme zavlačevale in je niso izvedle dosledno. Po drugi svetovni vojni je bila agrarna reforma radikalno izvedena v nekaj letih.

Po prvi svetovni vojni ni bilo volje po večjih razlastitvah, po drugi pa ne po večjem dodeljevanju zemlje kmetom v last. Po prvi in po drugi svetovni vojni so imeli pri agrarni reformi prednost dobrovoljci, borci in invalidi. Prva agrarna reforma je bila izvedena z odškodnino, druga praviloma brez nje. Po prvi svetovni vojni je bil zamljiški sklad premajhen za izvedbo učinkovite agrarne reforme, pa tudi lokacija razpoložljive veleposestniške zemlje ni bila ustrezna; 2/3 vse obdelovalne zemlje za razdelitev je bilo v Prekmurju. Gozdov pa niso delili. Po drugi svetovni vojni je bilo zemlje za razdelitev dovolj in tudi dokaj enakomerno je bila porazdeljena po vsej Sloveniji, ker je bila v zemljiškem skladu razen veleposestniške tudi razlaščena in zaplenjena zemlja kmetov in nekmetov ter cerkvena zemlja. Vseeno je bilo zemlje deležnih samo 22.000 kmetov, toliko kot pred vojno. Tudi bistveno več je niso dobili, vsekakor pa premalo, da bi z njo oblikovali

ekonomsko utemeljene družinske kmetije. Zakaj je zemljo dobilo samo 22.000 kmetov, če je bilo takih, ki so bili ekonomsko upravičeni do nje 88.800? Pač ni bil tak namen agrarne reforme. Kmetijskim obdelovalnim zadrugam pa je bilo na primer dodeljevano povprečno po 180 ha zemlje, tudi tovarniškim ekonomijam in državnim posestvom so bili dodeljevani veliki zemljiški kompleksi.

Med konkretne agrarne interese po načelih agrarne reforme je bilo razdeljenih samo 13 % zemljiškega sklada, posameznim kmetom v last pa le 10 %. Preostali del sklada ni bil razdeljen, marveč je bil dan v užitek ali zakup. V lasti države je ostala vsa izločena in nerazdeljena zemlja, ki je bilo 87 %, po ukinitvi KDZ pa 89 %. To pomeni, da je država z agrarno reformo v Sloveniji dobila v svoje roke skoraj vso razlaščno in zaplenjeno zemljo. Avtorjeva natančna izvajanja kažejo, kako je agrarna reforma imela takšno vlogo kot nacionalizacija v neagrarnem gospodarstvu.

Z agrarno reformo je bilo po prvi svetovni vojni prizadetih samo nekaj veleposesti, ki so jim z odškodnino odvzeli nad 75 ha obdelovalne zemlje in nad 1.000 ha gozda. Po drugi svetovni vojni je bilo z razlastitvami in zaplembami prizadetih prek 11.300 lastnikov. Ker je bila agrarna reforma v svojem pasivnem in aktivnem delu agitpropovsko vodena javna politična akcija, je bilo z agrarno reformo angažiranih razen prizadetih lastnikov in njihovih privoščljivcev še 22.800 dobitnikov zemlje in dvakrat toliko njihovih zavidljivcev. Zato vtis pomembnosti agrarne reforme ni bil sorazmeren z ekonomskim učinkom niti s poznejšimi njenimi posledicami, ko so v drugi polovici petdesetih let tržni odnosi zamenjali politično vodenje kmetijske politike.

Po vseh velikih in glasno odmevnih političnih akcijah okrog agrarne reforme, razlastitev in zaplemb se posestna struktura slovenskega kmetijstva ni bistveno spremenila. Po avtorjevih podatkih je bilo po končani agrarni reformi v začetku leta 1949 93 % vse obdelovalne zemlje v lasti zasebnih kmetov, tudi večina gozdov. Država je imela sicer samo 28 % vseh gozdov, vendar so bili to najbolj urejeni in bogati gozdovi ter edini, ki so bili primerni za tržno izkoriščanje. Državna oziroma pozneje imenovana družbena zemlja je bila predvsem nekdanja veleposestniška. Od 266.000 ha razlaščne in zaplenjene zemlje zemljiškega sklada agrarne reforme je bilo samo 6 % zaradi preseganja zemljiškega maksimuma ter 7 % iz naslova sodnih zaplemb.

Zaradi agrarne reforme in kasnejše neustrezne kmetijske politike z 10 hektarskim maksimumom obdelovalne zemlje je bilo onemogočeno, da bi tržne razmere uredile tudi optimalno posestno strukturo. Zavrla je ta razvoj in konzervirala posestno strukturo, kot se je bila razvila do kmečke zaščite med gospodarsko krizo leta 1932.

Knjiga dr. Zdenka Čepiča je pomemben prispevek k slovenski gospodarski zgodovini. Bralcu nudi spoznavanje obsežne in zapletene kmetijske problematike, posebej še zemljiških posestno-lastninskih razmer. Knjiga je bogata po vsebini, podatkih in problemih, ki jih znanstveno in zanesljivo razrešuje.

France Kresal

France Perovšek: *Moja resnica. Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani*. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije. Partizanski knjižni klub, knjiga št. 18, Ljubljana 1995, 314 str.

Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije je leta 1995 izdalo knjigo Franceta Perovška: *Moja resnica, s podnaslovom: Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani*. Na 314 straneh in v štirih tematskih sklopih avtor niza ne le osebne spomine, ampak tudi širše dogajanje, kakor ga je sam takrat doživljal in razumel. Tematika je raznolika, kot je bilo raznoliko njegovo delo in življenje. France Perovšek je odšel v partizane z devetnajstimi leti, načelnik Poverjenišтва PNOO za cono B Slovenskega primorja, kar je bila tam najvišja civilna oblastna funkcija, in politični sekretar Okrožnega komiteja KP Julijske krajine, kar pa je bila najvišja politična funkcija, je postal leta 1945 s še nedopolnjenimi triindvajsetimi leti. V povojnih letih je nato delil usodo mnogih 'funkcionarjev', preobremenjenih s številnimi nalogami in odgovornostjo. Neusmiljen tempo življenja mu je resno načel zdravje in ga prekmalu, že leta 1964, 'izključil' iz aktivnega dogajanja.

Knjiga spominov enega pomembnejših akterjev povojnega dogajanja je novost, saj so se dotlej objavljeni spominski zapisi praviloma s koncem vojne zaključili. Za območje Primorske sta za povojni čas sicer izšli knjigi Julija Beltrama o Goriški v letih 1945-1947 in o koprskem okraju cone B Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) 1947-1954, ki pa sta pisani tudi na osnovi arhivskih virov in sta dejansko poskus zgodovinske obdelave. Perovškova knjiga je nedvomno pomemben prispevek k osvetlitvi dogajanja na Primorskem v času t. i. boja za meje. Obenem pa so opisi cone B Slovenskega primorja in cone B STO dobrodošli tudi zaradi dejstva, da je danes v Sloveniji, kot ugotavlja avtor, dogajanje na Primorskem v povojnih letih v marsičem izbrisano iz zgodovinskega spomina. Tej trditvi lahko samo pritrdim, saj sama često ne le 'laikom', ampak tudi zgodovinarjem pojasnjujem že to, da sta sploh obstajali cona A in B Julijske krajine.

France Perovšek nam za čas, ki ga je prebil na Primorskem kot vodilni oblastnik in politični delavec (med majem 1945 in septembrom 1947 in med novembrom 1950 in januarjem 1952) poda kompleksno sliko. Pri opisu delovanja civilne uprave v slovenskem delu cone B Slovenskega primorja poudari, da so jo vodili visoko izobraženi strokovnjaki in najvidnejše med njimi tudi predstavi. Uprava je na mnogih področjih v težkih pogojih prav zaradi sposobnosti teh ljudi in predanega dela vseh nedvomno dosegla precejšnje uspehe. Tehtne so tudi nekatere njegove ocene delovanja Ozne in Udbe v coni B, medtem ko nekatere druge arhivski viri ne potrjujejo, zlasti ne tega, da je v coni B "Udba delovala kot družbena inštitucija pod nadzorom množic, pod kakršnim sta bila vsa oblast in politika." Arhivski viri tudi ne potrjujejo njegove trditve, da političnih obsojencev v coni B ni bilo in da sta bila pred civilnim okrožnim sodiščem izvedena le dva procesa.

Čas boja za meje na Primorskem je bil čas nenehnih političnih akcij, ki jih Perovšek kot ključni politični funkcionar opiše širše in osvetli tudi ozadje do-

gajanja. Še danes ostaja pod vtisom velike enotnosti primorskih Slovencev v teh letih in njihovih neomajnih zahtev za priključitev k matični domovini. Naj navedem opis dogajanja v času obiska mednarodne razmejitvene komisije pomladi 1946: "Oblikovali so delegacije, ki naj bi se pogovarjale s komisijo, hkrati pa so se organizirali tako, da je komisijo spremljalo vse živo - od otrok, mladine, žena in mož, do starcev... Ves čas je bilo slišati oglašujoča gesla: "Hočemo Jugoslavijo! Tu smo Slovenci! Tukaj je Jugoslavija!" in podobno." Prepričan je, da zahodnoevropske vlade zaradi odmeva, ki so jih zahteve primorskih Slovencev povzročile v domačem javnem mnenju, le teh niso mogle popolnoma prezreti.

Verjetno zato, ker je večino časa prebil na območju, ki je bilo povsem slovensko, in zaradi zahtev po novi meji, ki jim je bilo podrejeno vse drugo, je v Perovškovi spominih premalo prisotna razlika med slovenskimi predeli, kjer sta bili podpora in navdušenje novim oblastem nedvomno veliki, in med istrskimi mesti (Koper, Izola in Piran) - kjer so živeli skoraj sami Italijani - ki so bila novim oblastem v veliki meri nasprotna. Drži njegova trditev, da so bile pravice italijanske manjšine zajamčene tudi v vseh povojnih slovenskih ustavah, da so ohranili italijanske šole in marsikaj drugega. Vendar je problem istrskih Italijanov dosti bolj kompleksen. Naj navedem samo dvojezičnost, ki je v očeh Slovencev, vajenih borbe za nacionalne pravice, potrditev enakopravnosti, marsikateri istrski Italijan pa je njeno uvedbo doživljal kot kazen in ne kot pravico, saj dotlej zanje slovenščina ni obstajala. Marsikaj nam pove tudi v Perovškovi knjigi opisana epizoda o komunističnih in ne projugoslovanskih geslih, ki so jih zapisali na letake italijanski člani partije na Koprskem ob prihodu mednarodne razmejitvene komisije.

Po uveljavitvi mirovne pogodbe in ustanovitvi Svobodnega tržaškega ozemlja - STO (ki pa ni nikoli zaživelo in je ostajalo razdeljeno med zavezniško in jugoslovansko vojaško upravo) je France Perovšek odšel s Primorske in se vrnil novembra 1950 kot odposlanec vlade LRS pri Vojni upravi Jugoslovanske armade in kot pooblaščenec CK KPS in CK KPJ pri KP STO. Med njegovo odsotnostjo je to območje doživljalo številne pretrese. Resolucija Informbiroja je še bolj kot v Jugoslaviji usodno zarezala v STO, zlasti med levo opredeljenimi Slovenci v coni A, ki so bili nato več let, kot ugotavlja Perovšek, "z grenkobo v srcu razporejeni proti slovenski republiki in Jugoslaviji." Dotakne se tudi vprašanja razdelitve STO med Jugoslavijo in Italijo in opiše takratno kritično stališče slovenskih oblasti do beograjske diplomacije in njenih predlogov o menjavi obalnih istrskih mest z obmorskim pasom v tržaškem zaledju, poseljenim v večini s Slovenci. Ob tem naj dodam, da je ta predlog, če ga pogledamo z današnjih perspektiv, za Slovenijo dobrodošel, saj se je Italija s tem, da ga je odklonila, v bistvu sama odpovedala današnji slovenski obali. Tretji velik problem, ki se ga dotakne, je vprašanje izseljevanja italijanskega, a tudi slovenskega življa iz takratne cone B. Perovšek vso odgovornost za izseljevanje pripiše italijanski propagandi in "lokalnim italijanskim iredentistom" pod zavetjem Italije in doda: "Objektivni raziskovalec zgodovinskega dogajanja bo zato lahko ugotovil, da izseljevanja na Koprskem ni povzročila slovenska politika proti italijanskemu prebivalstvu." Ta njegova trditev je

verjetno posledica dejstva, da ravno v času največjega pritiska na italijanski živelj po mirovni pogodbi izseljevanja na Primorskem ni bilo. Res je italijanska propaganda odigrala pomebno vlogo pri opredelitvi ljudi zanj, a svoj delež odgovornosti nosijo tudi slovenske oblasti.

Dragoceni so tudi Perovškovi utrinki iz kasnejšega delovanja v Ljubljani, tudi iz dela v partijskem agitpropu v letih, ko se je slovenska in jugoslovanska partija obrnila od stalinizma, ko so bili "marksistični pogledi razbremenjeni že kar religioznega značaja, ki je bil vsiljevan vsemu in vsakomur." Opiše delo na radiu in novi televiziji, kjer je bil več let glavni direktor, niza spomine na slovenski film, delovanje v svetu Inštituta za narodnostna vprašanja, svetu ljubljanske univerze, marksističnem centru in na ustanovitev Visoke šole za politične vede v letu 1961. Pomemben je tudi zapis o sporu med slovenskim in jugoslovanskim partijskim vodstvom leta 1962, prvem srečanju z resnico o dachauskih procesih leta 1968 in njegovo, sicer že objavljeno razmišljanje o narodni spravi. Spomni se tudi večjega števila sodelavcev. Med zanimivejšimi sta gotovo njegov pogled na Ivana Mačka, pri čemer oporeka današnjim enostranskim ocenam njegovega delovanja, in opis stikov s primorskimi slovenskimi duhovniki. Pri tem avtor skuša, in to je nedvomno vrednota knjige, ostati čim bolj zvest svojemu takratnemu doživljanju in svojim takratnim pogledom, ki jih ne prilagaja ocenam, ki so danes prisotne o tem dogajanju. Ob opisih dogajanja nam naniza svoja osebna razmišljanja in tudi kritične ocene takratnega časa, ki je v današnji slovenski stvarnosti marsikdaj ocenjevan le skozi njegove slabosti. Mnogi so, tako kot avtor te knjige, verjeli in še verjamejo v socializem s človeškim obrazom in je to njihovo opredelitev potrebno spoštovati.

Nevenka Troha

Slovenska kronika XX. stoletja. 1900-1941. Knjiga 1. Nova revija, Ljubljana 1995, 457 strani.

Avtor uvodnega razmišljanja o položaju, dosežkih, notranjih delitvah in stiskah slovenskega naroda, prof. dr. Peter Vodopivec, je utemeljeno zapisal, da so zgoščena, hitrost ter pomembnost dogajanja v zgodovini Slovencev dvajsetega stoletja gotovo skoraj v vsem presegle vsa možna predvidevanja narodnih voditeljev iz preloma prejšnjega v današnje stoletje. Takšna ugotovitev je bila ob odsotnosti celovitega zgodovinskega pregleda že sama po sebi zadosten izziv in hkrati klic po karseda zaokroženi predstavitvi bolj ali manj bližnje preteklosti, ki prehaja z mnogoterimi še delujočimi silnicami v današnji trenutek.

Ob strokovnih razlogih je nedvomno pomembna vzpodbuda za izpeljavo zamisli o 'postavitvi na ogled' dela naših dedov, očetov in nas samih izšla tudi iz dogajanj zadnjih let, ko je slovenski narod z vzpostavitvijo samostojne države dosegel vrh v emancipacijskih prizadevanjih, kar je sovpadalo tudi s spremembo družbenega sistema. Najbrž pa ni povsem nezanemarljiv zgled v kronikah, ki

izhajajo drugod po svetu - eno izmed teh smo že pred časom dobili tudi v slovenskem prevodu (Kronika XX. stoletja, Mladinska knjiga, Ljubljana 1992), vendar se ta po izvedbi precej razlikuje od tukaj predstavljanje Slovenske kronike XX. stoletja. Naj kar na začetku ugotovimo, da je v primerjavi z omenjeno lahkotnejšo ubrano občo kroniko Slovenska kronika mnogo bolj študioso utemeljena, da je njeno težišče na besedilu in ne na fotografiji - kvečjemu sta obe izrazni sredstvi v uravnoteženem položaju, predvsem pa se razlikuje po izrazito problemsko-preglednem pristopu.

Zvrstna opredelitev Slovenske kronike je precej zapletena, ker je v svoji osnovi eklekticistično zasnovana. 'Kronika' je le v toliko, kolikor skuša zapisovati preteklost naroda in njegovih subjektov v vseh njenih pojavnih oblikah, nikakor pa ne v izvedbenem pomenu, saj je za kroniko v izvornem pomenu značilno opisovanje dogodkov brez globlje analize. Notranjo trdnost oziroma ogrodje zagotavlja Slovenski kroniki kronološki princip. Toda ta je v resnici precej fiktiven, saj imajo izbrani datumi v prvi vrsti le funkcijo iztočnice za podajanje širše zgodbe, ki mnogokrat posega v predhodna (včasih globoko v 19. stoletje) in/ali dogajanja, ki so izbranemu datumu šele sledila, zato je seveda tudi kakršnokoli vzporejanje s kronologijami neustrezno.

Kronika je preudarno koncipirana kot zbirka 'zgodb/slik' (tehnično, nikakor pa ne v enciklopedijskem pomenu, jih lahko poimenujemo kot gesla), nanizanih ob kronološkem osišču. Označimo jih lahko kot strokovne članke s številnimi elementi esejistične pripovedi, kroniko kot celoto pa pogojno kot zbornik člankov. Osnovna zamisel uredniškega odbora Slovenske kronike (dr. Marjan Drnovšek, dr. France Rozman, dr. Peter Vodopivec) in uredništva Nove revije je bila predstavitev mozaične podobe ključnih, pomembnih ali kako drugače zanimivih dogodkov, procesov, dosežkov, osebnosti idr. iz narodove zgodovine, vendar to ne le na način deskripcije, temveč s hkratnim kritičnim, neprizanesljivim pogledom, ki lahko bralcu ponudi tudi vrednostne ocene. V realizacijo načrta prvega dela kronike je bilo vključeno dvajset strokovnjakov, skoraj izključno zgodovinarjev. Besedila so avtorska in v njih prihajajo do polnega izraza avtonomne avtorske presoje.

V prvi knjigi kronike, ki se pričinja z letom 1900, tj. s psihološkim mejnikom vstopa v novo stoletje, in končuje s pristopom Kraljevine Jugoslavije k trojni pogodbi marca 1941, je narodovo življenje štirih desetletij zajeto v 381 zgodbah. Obravnavano obdobje je razdeljeno v štiri časovno opredeljena poglavja, in sicer: Vstop v novo stoletje (1900 - 1914), Leta strahote (1914 - 1918), Iz Avstrije v Jugoslavijo (1918 - 1929), Temno nebo diktature (1929 - 1941). Uredniki poglavij (dr. Janez Cvirn, Petra Svobljak, dr. Jurij Perovšek, mag. Egon Pelikan) uvajajo bralca v posamezno obdobje s krajšo študijo. V njej obdobje označijo in usmerjajo bralca k širšim evropskim, svetovnim in tudi občečloveškim kontekstom. Ker so uredniki hkrati pisci pretežnega ali vsaj velikega dela člankov, le-ti tudi vidno prispevajo k ustvarjanju celostne podobe določenega obdobja.

Prispevki, ki jih prinaša kronika, odražajo poleg neizbežnih stilnih razlik delno tudi različne prijeme posredovanja tematik. Članki se gibljejo od polja pretežno

stvarnega prikazovanja pa vse tja do primerov kritičnih esejev. Posebej opozarjamo na nekonvencionalne, kritične, včasih tudi polemične (npr. v zvezi z Ivanom Cankarjem) in jezikovno izjemno bogate prispevke dr. Igorja Grdine. Seveda način pripovedovanja ni bil odvisen samo od izrazne moči pisca, temveč sta ga marsikdaj bistveno sodoločala konkretni obravnavani čas ali narava problema. Ugotoviti pa je treba, da so vsi pisci, če je to le bilo mogoče, uspešno nadgrajevali uveljavljene standarde zgodovinopisja z osvežujočimi prijemi razbijanja monotonije. Pri tem so se pogosto posluževali metode direktnega navajanja udarnih oziroma najbolj povednih misli bodisi že v naslovu članka, v samem tekstu ali pa v funkciji mota med prvim in drugim. S tem je delo mnogo pridobilo na privlačnosti, bralec je nehoté uveden v duha časa, in ne nazadnje, takšen pristop ima širši kulturni pomen, saj je z njim oživiljena današnjemu času že precej oddaljena žlahtnost takratnega slovenskega jezika.

Menimo, da je izraz 'privlačnost' ena najbolj karakterističnih potez Slovenske kronike. Ta je prisotna tako v vsebinskem in oblikovnem pogledu kot v načinu podajanja snovi.

Kar zadeva vsebinske zasnove, si kronika za razliko od običajnih zgodovinopisnih pregledov prizadeva pokriti vsa področja narodovega življenja, torej odlikati narodovo preteklost v mnogoplastni tehniki. Pri tem pa so izrazito v ospredju narodopolitične vsebine, vezane na politične stranke ali njihove prvake kot subjekte tega dogajanja. Te vsebine so spremljane z vidikov strankarskih programov, prizadevanj za uresničitev le-teh, strankarskih medsebojnih politično-ideoloških spopadov, tehtanja njihove vplivnosti v lastnem narodu ter širšem državnem okviru in predstavitve organizacijskega okvira, v katerega je bilo politično življenje zajeto. Za slednjega je značilno, da je bilo še zlasti v prvem desetletju obstoja Jugoslavije (tj. Kraljevine SHS) izredno pestro (z njim pa tudi programi strank in skupin), zaradi strankarskih cepitev, nastajanj novih strank ter zopetnih združevanj in usihanj pa že težko pregleden. Zato velja na tem mestu posebej izpostaviti sistematično predstavitev te izjemno zapletene problematike s strani dr. Perovška, s čimer smo prvič dobili celovitejši pregled dogajanj na organizacijskem, programskem in političnem področju strankarskega življenja v omenjenem obdobju.

Ker je slovenski narod v predstavljenih desetletjih živel v večnarodnih državah, v katerih je predstavljal izrazito manjšino in bil kot tak izpostavljan različnim nacionalizmom, centralizmom, unitarizmom in raznarodovanju, želi kronika pri obravnavi političnih subjektov predvsem razbirati njihovo dožemanje problematike malega naroda, koncepte, iz katerih naj bi reševanje narodovega položaja izhajalo in konkretno njihovo ravnanje. Poleg tega precej prostora namenja političnim bojem, iz katerih je katoliški politični tabor praviloma izhajal kot dejanski ali celo absolutni zmagovalec, ter razraščajočim se ideološkim delitvam - te so po svoji vehemenci kulminirale v tridesetih letih, njihovo poznavanje pa je pogoj za razumevanje kasnejših dogodkov, ki so se začeli odvijati s pričetkom druge svetovne vojne oziroma okupacije. Vsebinski poudarki iz tega sklopa se za čas

habsburške monarhije vežejo predvsem na dokončen razpad slogaštva oz. uveljavitve politične diferenciacije, na nadaljevanje procesa germanizacije in italijanizacije narodnostnega ozemlja in na radikalizacijo zahtev po polnejšem narodnostnem uveljavljanju, vendar skoraj izključno v okviru monarhije. Kratkotrajno obdobje obstoja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ustanovljene 29. oktobra 1918, je Slovincem prineslo uveljavitev prve nacionalne države. Vstop v prvo jugoslovansko skupnost 1. decembra 1918, tj. državo narodnega unitarizma, državnega centralizma in srbskega hegemonizma, pa pomeni ves čas obstoja te državne skupnosti nadaljevanje slovenskih emancipacijskih prizadevanj. Čeprav se je v vprašanih narodne samobitnosti in samoodločanja slovenska politika razšla in je del nje zagovarjal unitaristično-centralistični koncept, je večinsko narodovo podporo užival federalistično-avtonomistični koncept, ki ga je poosebljala Slovenska ljudska stranka.

Ob prevladujoči narodnopolitični tematiki so obširneje predstavljena tudi ostala področja zgodovinskega razvoja; toda tudi ta so nemalokrat vpeta v aktualna politična razmerja, ker so pogosto bila sredstva politike ali so se nanjo odzivala. Pestro zgodovinsko podobo soustvarjajo predstavitve dosežkov in dogajanj na področju kulture (npr. založniška dejavnost, širitev mreže kulturnih ustanov, vpetost v širše evropske tokove), izobraževanja (ustanovitev škofijske gimnazije kot prve slovenske gimnazije, boj za slovensko univerzo itd.), znanosti (matematik Josip Plemelj, elektrotehnik Milan Vidmar), umetnosti (upoštevana so vsa področja umetniškega ustvarjanja z njihovimi glavnimi slogovnimi usmeritvami in predstavniki) in celo športa (prva olimpijska kolajna za Slovence, skakalnica v Planici itd.), dalje so tu 'portreti' najeminentnejših oseb z različnih področij njihovega udejstvovanja (kronika se omejuje na njihov ožji izbor in tudi sicer je opazen napor po razbremenitvi tekstov z obsežnejšim navajanjem imen), orisana je razvejana društvena organiziranost s poudarjeno kulturno, športno, gospodarsko ali politično dejavnostjo oziroma usmeritvijo, urejanje socialnih vprašanj ter sindikalnih gibanj; in ne nazadnje, predočeni so rezultati gospodarsko-tehnološkega razvoja (ta tematika je npr. obravnavana na okoli 35 mestih), ki jih je dr. Lazareviću uspelo na jasen in zanimiv način približati tudi tistemu bralcu, ki do tovrstne tematike morda nima posebne afinitete.

Ob omenjenih tematskih krogih predstavljajo specifičen sklop članki, ki se navezujejo na prvo svetovno vojno; le-ti poleg stvarnega prikazovanja poteka vojne, ki je dobivala značilnosti spopada totalnih razsežnosti, za slovenski narod pa je pomenila še posebno nesrečo, saj je ogromnim človeškim žrtvam sledilo po končani vojni še razkosanje narodnostnega ozemlja, izpovedujejo tudi globljo človekovo stisko, njegovo tragičnost in hkratno odpornost v vsemogočnem vojnem vrtincu, na kar nazorno opozarja že sam naslov poglavja - "Leta strahote" ali pa moto enega izmed člankov "Človeško življenje je kakor vojaška srajca: kratko in posrano".

Posebej velja izpostaviti koncept dela še iz enega vidika. Kronika namreč obravnava vse Slovence, ne glede na to, kje so oziroma še živijo, torej tudi v

zamejstvu ter izseljenstvu. Če so prvi vendarle trdneje prisotni v naši zavesti, pa moremo za druge to trditi v mnogo manjši meri. Samo izseljensko vprašanje obravnava kakšnih trideset gesel, kar bi morda utegnilo vzbuditi vtis predimenzioniranosti, toda podatek, da je kar četrtina Slovencev med obema svetovnjima vojnama živela v izseljenstvu, odžene vse morebitne pomisleke. Skupaj s še izčrpnjšim prikazom položaja Slovencev, ki so po razpadu habsburške monarhije in z nastankom prve jugoslovanske države ostali zunaj njenih meja (položaj zamejskih Slovencev med obema vojnama obravnava tudi okoli trideset gesel), je tako dosežena prepotrebna kolikor uravnotežena celostna podoba narodovega položaja, položaja ki prepričljivo razkriva izjemno usoden trenutek in pesimistične perspektive naroda kot celote, ko je bila več kot polovica narodovega telesa na tak ali drugačen način odrezana od matice in s tem nevarno načeta narodova podstat.

Ker kronika ni zavezana le strogo resnemu motrenju narodove preteklosti, temveč ji že sam kronikalni princip zapisovanja mnogoplastnega dogajanja in življenja dovoljuje tudi nekoliko bolj sproščen pristop od običajnega zgodovinskega, najdejo v njej svoje mesto tudi dogodki epizodnega značaja - ki so zanimivi le zaradi tega, ker so se pač dogodili (v to kategorijo lahko uvrstimo srečanje predstavnika Narodno socialistične stranke Branimirja Kozinca l. 1921 z Adolfom Hitlerjem), škandali (razkritje "čudežnega potenja svetniške" Vodiške Johance l. 1913), afere ("afera Jadranska banka" l. 1922, ko se je izkazalo, da so se liberalni mladini okoristili z denarjem, namenjenim plebiscitni propagandi na Koroškem in ustanovitvi univerze v Ljubljani), antropološke konture posameznih osebnosti (Ivan Cankar, Anton Ažbe) itd.

Po zunanji podobi je knjiga vsekakor reprezentativna. Takšen status ji poleg formata in kakovostne tehnične izdelave zagotavlja predvsem bogastvo fotografij, večinoma v barvni tehniki. V to delo (glavnino ga je opravil dr. Drnovšek) je bilo vloženo ogromno naporov, saj knjiga prinaša okoli 800 posnetkov raznoterih materialnih ostalin, nanašajočih se na najrazličnejša področja življenja (od politike, gospodarstva do umetnosti) in na družbene elite. Fotografije niso izbrane po kakšnem naključju, temveč s premislekom, da z govorico slike dopolnijo tekstovni del; so torej integralni del besedila. Opremljene so s krajšimi pojasnili ali vsebinskimi označbami in ob njih se včasih razplete še samostojna krajša zgodba, niso pa vedno dokumentirane ali prepoznavne s stališča nahajališča.

Ker prvenstveni cilj kronike ni bil "koliko povedati", temveč "kaj povedati in na kakšen način" to storiti, najbrž ni posebnega razloga za iskanje eventualnih neupoštevanih dogodkov, oseb itd., kajti vsakdo bi po lastni presoji gotovo še kaj dodal. Kljub temu pa naj omenimo že na drugem mestu posredovano pripombo, da bi v kroniko vsekakor sodila npr. uvrstitev vidnega in v mnogočem samolastnega politika ter javnega delavca dr. Henrika Tume. Tudi katera izmed izrečenih trditev bo najbrž zavržena ali vsaj dopolnjena, še zlasti, če je spregledala določene argumente in je po svoji naravi hote ali nehote izrazito kategorična. Sem bi lahko npr. uvrstili tezo o banovini Sloveniji kot iluziji (str. 443), saj je nasprotno

mogoče dokazovati, da zahteve po banovini niso bile tako brezizgledne; za njihovo uveljavitev sta namreč že obstajali tako politična volja in realnost (banovina Hrvaška) kot zakonska osnova (Uredba kraljevih namestnikov z dne 26. 8. 1939), da pa je predvsem neugoden čas (začetek vojne) bil tisti dejavnik, ki je ta prizadevanja preprečil.

Opozarjamo še na nekaj spodrsrljajev bolj tehnično-uredniške narave: incident v Splitu kot predigra k požigu slovenskega Narodnega doma v Trstu julija 1920 se je razumljivo dogodil istega leta in ne leta 1919 (str. 244); predvolilnega letaka "Živela svobodna republika" za volitve v ustavodajno skupščino l. 1920 na str. 253 seveda ni izdala Jugoslovanska demokratska stranka (liberalci) kot je mogoče razbrati iz podnapisa k letaku, temveč Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, saj poziva volivce, naj volijo "stranko revnega ljudstva", JDS pa istočasno okarakterizira za stranko "bankirjev, advokatov, verižnikov in vojaštva"; stran 409 najavlja prispevek o kolektivnih pogodbah, v resnici pa prinaša prispevek o sanaciji denarnih zavodov in razdolževanju kmetov, o kolektivnih pogodbah pa si lahko preberemo šele na str. 415.

Prva knjiga Slovenske kronike XX. stoletja izkazuje sposobnost večšega razbiranja problematike in izbiranja tem, ki so posredovane na karseda zanimiv način ob hkratnem ohranjanju strokovnosti. Kljub njeni oprtosti na metodo nizanja zgodb omogoča medsebojno povezovanje le-teh v precej zaokrožen zgodovinski pregled. Vrednost knjige je tudi v tem, da ne prinaša le nujno potrebnih podatkov - ti so v precejšnji meri strokovni javnosti vendarle že poznani, temveč posreduje *na enem mestu* številne ocene, poglede ter izsledke v sintetični obliki, kar vse skupaj olajšuje odpiranje poti ponovnim, morda novim, vsekakor pa širše zaobjetim premislekom, predvsem širšemu krogu bralcev pa omogoča razmeroma hitro in poljudno seznanitev z generalnimi procesi narodovega razvoja v prvih desetletjih današnjega stoletja.

Pri realizaciji ambicioznega projekta je sodelovala pretežno mlajša-srednja generacija zgodovinarjev, ki je s tem na eni strani afirmirala rezultate lastnega raziskovalnega dela; nekateri od teh so bili pred tem javnosti že dostopni v celovitih ali delnih oblikah, drugi so na tem mestu prvič objavljeni. Na drugi strani je izhajala iz širšega, že doseženega stanja v zgodovinopisju in sintetizirala novejša pogleda stroke na narodovo preteklost (opozorimo naj le na knjigo dr. Janka Prunka: Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992). Inovativna je predvsem zamisel o privlačnem načinu posredovanja zgodovinske tematike, ki naj zaobjame številne vidike narodnostnega in nasploh družbenega dogajanja, tako da ne podaja samo 'fotografske', temveč marsikdaj tudi 'rentgensko' sliko naše preteklosti.

Slovenska kronika XX. stoletja je vsekakor ugledna predstavitev rezultatov zgodovinopisja širši javnosti in obenem tudi dejanje kulturnega pomena. Stroki pa bo pomemben kašipot in izkušnja pri pisanju bodočega sintetičnega pregleda zgodovine Slovencev v dvajsetem stoletju.

Vida Deželak-Barič

Jugoslavija v ognju. Dokumenti, fakti, komentarii (1990-1992) (Sovremennaja istorija Jugoslavii v dokumentah, Tom 1). Otvetstvennij redaktor E. J. Guskova. Moskva 1992, 371 strani.

Inštitut znanstvene informatike za družboslovne znanosti Ruske akademije znanosti je že pred nekaj leti, še v času najbolj krvavih spopadov na tleh bivših jugoslovanskih republik, objavil zbornik dokumentov, ki naj bi pojasnili vzroke za razpad in samo razpadanje Jugoslavije. Zamisel, ki je seveda vredna pohvale - toda s tem je pohval tudi konec. Zakaj?

Avtorji zbornika so že v predgovoru zapisali, da občutijo pomanjkanje gradiva iz Bosne in Hercegovine, Hrvaške in Slovenije. Seveda nič ne povedo, ali so se sploh kaj potrudili, da bi pridobili tudi sodelavce in gradivo iz teh predelov bivše skupne države. In tako so svoje sodelavce, ki so tudi predlagali večino objavljenih dokumentov, našli le pri informativnih službah srbske skupščine, srbskega ministrstva za informacije, zveznega sekretariata za zunanje zadeve v Beogradu ipd. Že po tem izboru sodelavcev je menda dovolj jasno, kakšen je izbor dokumentov. Toda tudi ta problem bi lahko omilili, če bi v uvodnih člankih k vsakemu od petih poglavij - štiri je prispevala glavna urednica E. J. Guskova, enega pa L. S. Ablazova - avtorici nakazali osnovne konflikte v Jugoslaviji pred njenim razpadom. Tega pa nista naredili, saj sta tendenciozno zagovarjali Slovencem dobro znana uradna stališča zveznih inštitucij iz Beograda.

Ob prebiranju teh tekstov nikjer ne zasledimo podatka, da je bila pred letom 1990 kakršnakoli kriza v Jugoslaviji. Ta se je začela šele po razvoju večstrankarskega sistema in ustanovitvi nacionalnih strank. Logični sklep - če bi 'ta prelepa' Jugoslavija še naprej bila enopartijska socialistična država in če ne bi bilo nacionalnih gibanj, bi Jugoslavija mirno živela še naprej, brez težav, brez krvavih vojn. Kot prva resnejša kriza v Jugoslaviji so omenjeni kosovski dogodki leta 1981, zatem pa zahteve Slovenije in Hrvaške (s precejšnjo srbsko manjšino) po večji samostojnosti, tega pa Srbija ni mogla sprejeti zgolj zaradi tega, ker je imela v sestavi dve avtonomni republiki, nad katerimi ni imela dejanske oblasti. Logični sklep: vsi poskusi sprememb so bili narejeni le zato, da bi slabili srbski narod.

Avtoric člankov torej ne zanima, kakšne gospodarske težave je imela Jugoslavija pred letom 1990, o kakšni inflaciji, neenakomernem oddvajanju prispevkov v skupni proračun in različnih vidikih reševanja krize se jima ne sanja. Prav tako ne omenjata (ker ne vesta, temu ne dajeta poudarka ali pa hočeta to preprosto zamolčati?) nacionalnih problemov v Jugoslaviji: Slovencev z daljšo srednjeevropsko tradicijo, višjo stopnjo kulturne razvitosti in močno vlogo kulture v njenem razvoju; Bošnjakov brez sodobnejše tradicije, ki pa so si jo prisvajali tako njeni vzhodni kot zahodni sosedji; Makedoncev, ki so samostojnejši razvoj naredili v zadnjega pol stoletja. Edini omenjeni konflikt iz preteklosti je na nivoju pravoslavnega Srba proti katoliškemu Hrvat, edini omembe vrednejši daljši postanek pa je, kaj drugega kot Jasenovac (z omenjenim, v zgodovino pisju že davno prese-

ženim podatkom o 700.000 žrtvah) in notorično preganjanje Srbov s strani Hrvatov.

O Slovencih najdemo zelo malo ali skorajda nič podatkov. Kot da ne bi bili - in to pomemben - del Jugoslavije. Ali pa so hoteli avtorji s tem povedati, da za njih Slovenija pravzaprav nikoli ni bila 'prava' članica jugoslovanske skupnosti? No, če mislijo tako, bi bilo prav zanimivo prebrati, zakaj tako mislijo in v čem so nas videli tako različne od ostalih jugoslovanskih narodov, da nam posvečajo tako minorno vlogo. Sicer pa bi bilo zanimivo izvedeti, kaj za avtorje publikacije sploh pomeni "jugoslovanski", "jugoslovanstvo", "Jugoslovan" ipd., saj tega v precej obsežnem delu na najdemo.

Naštevati posamezne netočnosti in napake nima smisla, ker bi nastala še ena enako zajetna knjiga, kot je ta zbornik dokumentov. Za pokušino le naslednje: ob navajanju načrtov za rešitev jugoslovanske krize so našete izjave tujih diplomatov iz prve polovice leta 1991, da ne bodo priznali samostojnosti Slovenije in Hrvaške, nato srečanja predsednikov šestih republik in še nekateri drugi sočasni dogodki - nato pa kar brionska deklaracija iz julija 1991. Pri tem ni omenjeno niti to, da se bili vmes že oboroženi konflikti na Hrvaškem in desetdnevna vojna v Sloveniji. Ti pa so v temeljih spreobrnilo stališča dveh severnih republik, kajti po krvavih dogodkih je menda jasno, da poti nazaj na staro ni več! Tako pa avtorji zbornika le med vrsticami ugotavljajo, kako dober je bil načrt brionske deklaracije, ki pa ga 'grdi' Slovenci in Hrvati niso upoštevali in je sledila vojna. Za avtorje je bila to seveda jugoslovanska državljanska vojna, ne pa spopadi med samostojnimi državami. Bodi o vsebini uvodnih člankov dovolj, saj bi jim s podrobnejšo analizo, glede na njihovo vrednost, posvetili preveliko pozornost.

Enako enostranski in tendenciozen je tudi izbor objavljenih dokumentov, ki je seveda prilagojen tradicionalnemu ruskemu pogledu na Jugoslavijo, ki ga lahko zasledimo tudi v večini novejših člankov ruskih avtorjev v strokovni literaturi, npr. v Novoj i novejšej istoriji, ki jo izdaja Ruska akademija znanosti. V tem pogledu je jugoslovanski problem zožen na poglede Beograda, jugoslovanske notranje težave pa so predvsem problemi odnosa Srbov do drugih, v prvi vrsti torej srbsko-hrvaški odnosi. Slovenija ima v tej igri obrobno vlogo, njena prava vloga jezička na tehtnici, ki lahko prevaga na eno ali drugo stran, ki so jo zahodni strokovnjaki začeli odkrivati šele po razglasitvi slovenske samostojnosti, pa je vsaj za ruske strokovnjake, ki so ustvarjali to delo, še neznanka.

To po svoje niti ne preseneča, kajti med izborom gradiva ne bomo našli citiranih slovenskih Uradnih listov ali slovenskih časopisov. Izjave Milana Kučana ali Dimitrija Rupla so citirane po agenciji TASS, slovenske osamosvojitvene odločitve, deklaracije in izjave pa po večini iz beograjskega Jugoslovenskog pregleda; isto velja tudi za uradna stališča Hrvaške ter Bosne in Hercegovine. Čeprav bi avtorjem v opravičilo lahko šteli tudi slab pretok informacij, pa gre po svoje verjetno tudi za svojevrstno dozo 'podcenjevalnosti'. Kajti težko je vrejeti, da si Ruska akademija znanosti ne more priskrbeti slovenskega Uradnega lista prek ruskega predstavništva v Ljubljani.

Po drugi strani so se avtorji potrudili vsaj toliko, da so stališča srbskih predstavnikov v Bosni in Hercegovini pobrali iz Službenog glasnika srpskog naroda u BiH. Očitno pa slovenska ustava ni bila prevedena v srbsčino in objavljena v beograjskih glasilih, saj so v zborniku navedeni le deli srbske in hrvaške ustave (torej so se potrudili vsaj s 'tujo' pisavo latinico, če se že niso hoteli soočiti s 'tujim' jezikom - slovenščino) in ustave srbskega kulturnega društva Zora! No, zato pa je, verjetno zelo pomemben za usodo Jugoslavije, objavljen dokument o priznanju Pridnesterske republike s strani Republike Srbska Krajina!

Ne dolgo zatem, ko delo malce bolje vzameš v roke, ga že odložiš, saj v njem ne najdeš prav veliko resnega in študioznega pristopa k problematiki. Zbornik je uporaben kot (slab in tendenciozen) izbor mnenj ene strani (in to tiste, s katero ima haaško sodišče največ dela), ki ga na hitro zapreš - a nato na svojo grozo zagledaš platnico, na kateri je razpadla Jugoslavija z rapalsko mejo! Ko ugotoviš, da ne gre za lapsus, saj je na štirinajsti strani zbornika objavljena še ena karta Jugoslavije z mejo pred letom 1941, se še enkrat pošteno zamisliš nad vrednostjo dela. Da se ne bi zmotil in delo uvrstil v rumeni tisk ali humoristično literaturo, še enkrat pogledaš, kdo je delo izdal, da bi se prepričal, če je res, kar si prebral na začetku. Da, res je - akademija znanosti!

Morebitni bralec tega zbornika, ki je s problemi Jugoslavije v preteklosti vsaj v osnovi seznanjen, si s prebiranjem tega dela ne bo pridobil novih spoznanj. Tisti pa, ki o jugoslovanskih težavah ni vedel kaj dosti, bo o njih vedel še manj, kajti zelo verjetno ga bo zavedlo tendenciozno prikazovanje problematike. Kdo pa ne bi verjel strokovnjakom z akademskimi nazivi in izdajam akademije znanosti, saj na notranjih straneh ne piše, da je delo izdalo ministrstvo za propagando, čeprav bi zbornik po vsebini bolj sodil v njegov založniški program.

Aleš Gabrič

Jugoslavskij krizis i Rossija. Dokumenti, fakti, kommentarii (1990 - 1993). (Sovremennaja istorija Jugoslavii v dokumentah, Tom 2). Avtor, sostavitelj, odgovorni urednik E. J. Guskova. Moskva 1993, 502 strani.

Drugo delo po vrsti o sodobni zgodovini Jugoslavije je v zbirki Inštituta znanstvene informatike za družboslovne znanosti Ruske akademije znanosti izšla knjiga Jugoslovanska kriza in Rusija. Ta tematika je ruskim kolegom vsekakor dosti bližje kot pa splošna podoba jugoslovanske krize, ki so se jo lotili v prvi knjigi Jugoslavija v ognju. Toda tudi to drugo delo povzema vse napake, ki so bile zaznavne že v prvi knjigi zbirke, saj avtorji probleme v Jugoslaviji preprosto zožijo na uradna stališča Beograda in jugoslovansko-sovjetske in nato jugoslovansko-ruske odnose na uradne stike Moskve in Beograda, vsem drugim, torej tudi Slovencem, pa je v tej igri namenjena vloga statistov.

Odgovorna urednica E. J. Guskova že kar v uvodnih mislih nakaže enega od glavnih problemov, ki mu je sicer med izborom dokumentov posvetila posebno pozornost. To pa je vprašanje, zakaj se je Rusija priključila 'nepravičnim' sankcijam Varnostnega sveta OZN proti Zvezni republiki Jugoslaviji? S tem, ko je že ob prvi omembi nekega problema avtorica okvalificirala prav konkretno politično odločitev kot 'nepravično', in to brez kakršnekoli obrazložitve ali analize, se je postavila na določeno politično pozicijo - ob tem pa pustila stroko ob strani. Kajti, vsaj po mojem mnenju, ni naloga znanosti soditi in obsojati, temveč analizirati in presoјati. S tem pa, ko se že vnaprej postavimo na določeno stališče, ki ga zagovarja ena od v krizo vpletenih strani, si izbijemo iz rok vso argumentacijo, s katero razpolaga znanost.

Že z omenjeno sporno trditvijo je menda dovolj jasno povedano, da delo, ki naj bi bilo zbornik dokumentov o stališčih Rusije do jugoslovanske krize, prikazuje bolj ali manj le eno plat in eno 'resnico'. Ta je razvidna tudi iz uvodnih tekstov, ki opisujejo stike Rusije z južnoslovanskimi narodi do začetkov tega stoletja. Prvi članek o srbskem vprašanju med Rusijo in zahodnimi silami v 19. in začetku 20. stoletja je sestavil direktor Zgodovinskega inštituta SANU Slavenko Terzić. V njem poskuša 'znanstveno' dokazati vse stereotipe, ki so bili za ustanovo, iz katere prihaja avtor, tako značilni tudi ob pisanju znanega Memoranduma SANU iz leta 1986. O Srbih preprosto govori kot o narodu, ki so dali največ žrtev za Jugoslavijo, pa tega drugi ob razpadanju nekdanje skupne države Jugoslavije ne znajo ceniti. Težnje za doseg nove svetovne delitve (očitno cilja na spremembe po padcu komunizma in po priključevanju držav bivšega socialističnega tabora zahodnim zvezam) avtor primerja z ničemer drugim kot s kolonizacijo Afrike v bivših epohah, saj naj bi s tem na Balkanu uničili identiteto in duhovno samobitnost starih zgodovinskih narodov, kot so Srbi. V vsem tem vidi Terzić seveda oživiljanje "avstro-ogrške imperijske ideologije", ki mu kar ne more pobegniti iz misli kot glavni svetovni nasprotnik srbstva. In da je termin "balkanizacija" prišel v diplomatsko izrazoslovje, po Terziću seveda niso nič krivi balkanski narodi, pač pa zgolj zahodne velesile, posebej Velika Britanija, ki so že od nekdanj hoteli imeti na Balkanu kup malih in neenotnih držav, da bi jih lahko laže obvladovali. Za Terzićev prispevek velja, da na zelo zanimiv način analizira dogajanje na Balkanu v prejšnjem in na začetku tega stoletja, da pa nato vleče vsporednice s sedanjim časom, ki so preveč posplošene, grobe in zavajajoče. Ko npr. omenja režim Benjamina Kallaya v Bosni in Hercegovini ob koncu 19. stoletja in njegov poskus zgraditve "bosanske nacije" (Terzić jo striktno piše v narekovajih) precej prozorno sugerira, da tudi današnje zahteve Bošnjakov ali Muslimanov po priznanju samobitnosti niso nič drugega kot nadaljevanje nekdanje avstroogrške protisrbske politike. Srbija ima zato vlogo zadnjega zahodnega stebra slovanstva pred Avstroogrsko in germanstvom, vse kar se je dogajalo v preteklosti v Bosni in Hercegovini (vojne 1876-79, aneksija 1908) in balkanske vojne pa niso nič drugega kot le srbsko osvobodilno gibanje. Da so na področjih, ki jih je Srbija v svojem širjenju uvrščala v svojo interesno sfero, živeli tudi pripadniki drugih

narodov, Terzić ne omenja. Tudi zaključek prispevka je v temeljih političen in ne znanstven, saj nam Terzić na dokaj neprepričljiv način sugerira, da je razdelitev Srbov na pet držav (ne navaja, katere države ima v mislih!) lahko vzrok dolgoročne politične nestabilnosti in morda celo povod za večjo mednarodno krizo, "kot je to bilo v začetku tega stoletja". Ob tem seveda med vrsticami daje misliti, da bi bila rešitev srbskega vprašanja po načelu "vsi Srbi v eni državi" lahko trajna rešitev balkanskega kriznega žarišča. Drugi pa so, vsaj tako lahko razumemo Terzićevo pisanje, pri vsaj stvari skupaj obstranskega pomena, če so seveda sploh omembe vredni. Jugoslavija je bila torej, gledano skozi takšna očala, le ustrežna rešitev srbskega nacionalnega vprašanja. Žal pa avtor ob tem ne omenja, da je bilo v tej državi Srbov manj kot polovico, prav tako pa ga ne zanima, kaj so v Jugoslaviji videli in kako so se počutili tisti, ki jih je bilo več kot polovico.

Glavna avtorica dela Guskova je v svojem uvodnem prispevku o jugoslovanski krizi in stališču Rusije ponovila vse napake, znane že iz prve knjige zbirke. Ena največjih je seveda ta, da nikjer ni omenjeno, da je Jugoslavija leta 1990 nekaj povsem drugega kot Jugoslavija leta 1993. Vlada Jugoslavije in ostali jugoslovanski oblastni organi so za uredniško zbornika v obeh primerih očitno eno in isto. Kot da ne bi sredi teh let tudi Rusija priznala samostojnosti Slovenije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine in Makedonije. S tem se seveda na precej prozoren način potrjuje teza o kontinuiteti, ki naj bi prešla neposredno iz SFRJ na ZRJ, kajti gre za iste ljudi in iste organe oblasti, da pa gre za drugo državo z drugačnimi mejami in drugačnim ozemljem, avtorica enostavno zamolči. Če ne drugega, pa nas Guskova v pisanju vsaj potrjuje v prepričanju, da Slovenija res ni imela dosti drugih možnosti kot pa ločitev od nekdanje države. Lepo nam pokaže, da Slovencev ni nihče poslušal, jih ničesar vprašal ali 'dal' pravice do lastnega mišljenja. Vse, kar je bilo v Jugoslaviji vrednega za pogovor, je bilo v Beogradu, tam pa je bilo slovensko mnenje, kot nam je dobro znano, v zadnjih letih nekdanje skupne Jugoslavije skoraj obvezno preglasovano in ocenjeno kot "protijugoslovansko". In ob prebiranju dela E. J. Guskove med vrsticami dobiš prav takšen občutek - srbsko stališče je bilo jugoslovansko, vse ostalo pa protijugoslovansko.

Ob več kot poltisoč strani obsegajoči knjigi, ki ima že v naslovu omenjeno jugoslovansko krizo, tako nikjer ne izveš, kaj je sploh mišljeno z 'jugoslovanski' in kaj s 'kriza'. Ali sodijo v krizna žarišča tudi bivše jugoslovanske republike, ki jih je Rusija v tem času že priznala, pa tam ob koncu opisanega časa, leta 1993, ni bilo nikakršnih krvavih bojov (npr. Slovenija in Makedonija)? In kakšno vlogo imajo pri tem samooklicane srbske republike na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini, saj je avtorica 'pozabila' omeniti, da ne gre za mednarodno priznane subjekte?

V primerjavi s prvo knjigo zbirke je vrednost tega dela v tematskem izboru objavljenih dokumentov. Dva sklopa prikazujeta uradna stališča ruskih oblastnih organov, trije pa stališča ruskih nevladnih organizacij in medijev. Iz dokumentov je jasno razvidno stališče Rusije, ki skuša po svojih najboljših močeh pomagati celovitosti Jugoslavije in seveda tistim, ki celovitost zagovarjajo. V času slovenske

vojne je tako sovjetsko ministrstvo za zunanje zadeve 29. junija 1991 pozvalo evropske politike, naj priskočijo na pomoč "jugoslovanskemu narodu" (v ednini!), nekaj dni kasneje, 8. julija 1991, pa je Mihail Gorbačov govoril o državljanski vojni in razkolu v Jugoslaviji. Tudi izbor dokumentov je po svoje enostranski, saj ni navedb o ruskem priznanju Slovenije in Hrvaške, omenjeno je le priznanje Makedonije. Iz dokumentov pa je dovolj razvidno, kdaj je tudi Rusija zaostрила stališče do druge strani, ne le do tistih, ki so želeli samostojnost. Za Slovence je npr. zanimiv govor ruskega zunanjega ministra Andreja Kozireva v vrhovnem sovjetu 26. junija 1992, torej točno leto dni po začetku vojne v Sloveniji. Kozirev je v govoru kritiziral jugoslovansko vodstvo, ker ni uspelo obvladati Jugoslovanske ljudske armade, kar se je začelo že v noči iz 25. na 26. junij 1991, ko je JLA intervenirala v Sloveniji. O tej in dejavnosti vojske v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah je Kozirev dejal: "To je tragedija, ki je podobna temu, kot če bi, denimo, Rusija uporabila oborožene sile bivše Zveze proti Belorusiji kot odgovor na zahteve te republike zagotoviti si svojo neodvisnost in suverenost." Da je bil Kozirev zaradi kritik na račun Beograda v vrhovnem sovjetu deležen ostrih besed ruskih deputatov, menda ni potrebno na dolgo razlagati. Iz objavljene parlamentarne razprave je jasno, da tudi ruskim poslancem razmere v nekdanji Jugoslaviji niso povsem jasne.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim je izbor dokumentov veren odraz ruskega stališča do nekdanje Jugoslavije in zato prav priročen za vsakogar, ki ga podrobneje zanima razpad Jugoslavije iz širšega mednarodnega vidika. Samo delo bi bilo zato verjetno dosti boljše, če bi bili objavljeni le dokumenti brez uvodnih, strokovno zelo spornih člankov. Če si z njimi strokovna javnost ne bo mogla pomagati, pa bodo v uvodnih prispevkih zagovarjana enostranska in tendenciozna stališča vsaj pripomogla h krepitvi tradicionalno dobrih rusko-srbskih odnosov, ki so jim avtorji tako in tako posvetili največ pozornosti. Avtorji bi zagrešili dosti manjšo napako, če bi tudi naslov dela prilagodili temu vprašanju (rusko-srbskim odnosom), ne pa srbskega vprašanja enostavno razglašali za edino in s tem seveda največjo težavo razpadanja nekdanje večnacionalne Jugoslavije.

Aleš Gabrič

Poročilo o delu Inštituta za novejšo zgodovino 1995

Naloge, ki smo si jih zastavili v preteklih letih, smo v letu 1995 dobro opravili. Zaključili smo delo na šestih temeljnih raziskovalnih projektih in vsi odgovorni nosilci so ugotovili, da so bili cilji, ki smo si jih zastavili leta 1992, ko smo načrtovali to raziskovalno delo, doseženi. Raziskovalni dosežki so bili sproti objavljeni in posredovani javnosti. Tako je tudi v preteklem letu 18 raziskovalcev inštituta pripravilo in objavilo 8 samostojnih publikacij, 41 znanstvenih razprav, 54 gesel v Enciklopediji Slovenije, 143 gesel v Slovenski kroniki XX. stoletja in v tisk oddalo 30 obsežnejših znanstvenih tekstov. Konec leta je izšla 35. dvojna številka inštitutove revije *Prispevki za novejšo zgodovino*. Na 11 znanstvenih posvetih doma in v tujini so raziskovalci inštituta podali 26 referatov. Z razširitvijo opreme v naši knjižnici smo se vključili v mednarodne računalniške povezave, hkrati pa omogočili raziskovalcem in uporabnikom knjižnice neposreden vstop do informacij v sistemu COBISS. Vse opravljeno delo je podrobneje opisano v sedmih poglavjih tega poročila, kot je običajno že nekaj let. Sestavni del tega poročila je bibliografija delavcev inštituta. Finančno smo leto zaključili uspešno, čeprav so se sredstva Ministrstva za znanost in tehnologijo dvignila za odstotek manj, kot je bila inflacija. Sklenili smo nove pogodbe z najemniki stavbe in dosegli, da so začeli plačevati tudi najemnino, tako da smo lahko začeli z obsežnejšo obnovo notranjosti stavbe.

---

1. Raziskovalni projekti

Raziskovalno delo smo v letu 1995 opravljali v šestih temeljnih in enem aplikativnem projektu. Delo na temeljnih projektih je bilo v tem letu končano, aplikativni projekt pa je Področni svet za humanistiko na naš predlog podaljšal še za eno leto. V njih je sodelovalo 17 inštitutovih polno zaposlenih raziskovalcev, dva polno zaposlena raziskovalca Inštituta za narodnostna vprašanja, dve mladi raziskovalki in 31 zunanjih pogodbenih raziskovalcev. Med njimi so bili 4 z oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, 3 z oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete v Mariboru, 1 z oddelka za zgodovino Pedagoške fakultete v Ljubljani, 3 z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa ZRC SAZU, 2 iz Arhiva R Slovenije, 2 iz Muzeja novejše zgodovine v Celju, po eden iz Inštituta za narodnostna vprašanja, Narodnega muzeja, Goriškega muzeja in Gorenjskega muzeja, 3 iz Pokrajinskega arhiva Koper, 4 iz Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu ter 5 upokojenih profesorjev in raziskovalcev. Tako velika raziskovalna skupina je zahtevala izjemno veliko usklajevalnega dela, potrebno pa je omeniti tudi veliko drugega administrativnega in računovodskega dela.

1.1. Meščanstvo na Slovenskem od konca 18. stoletja do 1918

Odgovorna nosilka dr. Jasna Fischer

V uresničevanju projekta je v letu 1995 sodelovalo sedem uveljavljenih zgodovinarjev - raziskovalcev in mlada raziskovalka, ki pripravlja doktorsko disertacijo. Dva sta bila polno zaposlena na inštitutu, pet je bilo pogodbenih zunanjih sodelavcev. Zaposleni so bili na oddelkih za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in Pedagoške fakultete v Mariboru. Dva sodelavca sta upokojenca.

Dr. Jasna Fischer je nadaljevala analize procesa industrializacije slovenskih dežel v drugi polovici devetnajstega stoletja. Napisala je tri pregledne članke, o ekonomski in socialni strukturi slovenskih dežel v drugi polovici devetnajstega stoletja in letih pred prvo svetovno vojno, o slovenski gospodarski bilanci ob razpadu Avstro-Ogrske in prebivalstvu na Slovenskem od naselitve do 1918. **Dr. Andrej Studen** je z uspešnim zagovorom doktorske disertacije Stanovati v Ljubljani (Socialno-zgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno) končal izpopolnjevanje kot mladi raziskovalec. V okviru projekta je napisal več znanstvenih razprav, navedene so v priloženi bibliografiji. V arhivih in knjižnicah v Ljubljani, Celju in Mariboru je evidentiral in zbiral vire in literaturo o meščanstvu na Slovenskem. Sodeloval je pri zborniku razstave To in ono o meščanstvu v provinci, ki ga je pripravil Pokrajinski muzej v Celju.

Dr. Janez Cvirn je avgusta meseca zbiral gradivo v rokopisnem in časopisnem oddelku Joaneuma v Gradcu. Pregledal je Grazer Zeitung za leta 1815 - 1848. Skupaj z **dr. Andrejem Studenom** je za prof. dr. Ernsta Bruckmüllerja in prof. dr. Hannesa Stekla z Dunaja pripravil okvirni bibliografski pregled člankov in razprav iz zadnjih desetih let, ki se ukvarjajo z zgodovino meščanstva na Slovenskem in se vključil v avstrijski projekt o zgodovini meščanstva v Srednji Evropi 1918-1995. **Dr. Matjaž Klemenčič** je raziskoval vzroke in posledice izseljevanja za slovenski narodni razvoj in politiko habsburške monarhije do izseljencev in izseljevanja. Obdelal je gradivo, ki ga hranijo Avstrijska nacionalna biblioteka na Dunaju, avstrijski upravni in nacionalni arhivi na Dunaju, gradivo, ki ga hrani Narodni muzej v Ljubljani, ter časopisno gradivo iz Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani in Univerzitetne knjižnice v Mariboru. O tematiki je napisal obsežen znanstveni članek. **Antoša Leskovec** je v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu pregledal repertorije fondov Repräsentance in komore 1749-1763 in Starega gubernija 1763-1784 in evidentiral gradivo za zgodovino obrti in trgovine v Mariboru. V Arhivu R Slovenije je izpisoval podatke o mariborskih obrtnikih iz dobe stare Jugoslavije, ki so obrt dobili še v staroavstrijski dobi. V Pokrajinskem arhivu v Mariboru je izpisal iz delovodnikov mariborske kresije navedbe spisov o mariborskem gospodarstvu leta 1843. V Univerzitetni knjižnici v Mariboru je pregledal časnik Marburger Correspondent (letnik 1865) in Marburger Zeitung (letnike 1866-1868). **Dr. Vasilij Melik** je napisal dva znanstvena članka, o središču, provinci in meščanih ter o začetkih slovenskega političnega življenja in Lovru

Tomanu ter opombe k spominom Frana Šukljeta. **Dr. Franc Rozman** je izpisoval podatke o nemških meščanih v Ljubljani za štetja 1890, 1900 in 1910 na Kongresnem trgu, Knežji ulici, Turjaškem trgu, Prešernovi ulici, Marijinem trgu ter ulicah Simona Gregorčiča, Šubičevi in Levstikovi. Izpisoval je podatke o rojstvu, poklicu, veroizpovedi, šolski izobrazbi in premoženju. Obenem je po literaturi, šematizmih in adresarjih proučeval njihovo družbeno in politično življenje. **Mag. Sabina Ž. Žnidaršič** je pregledovala in zbirala gradivo za prijavljeno disertacijo z naslovom *Pojavnost in podoba žensk na Kranjskem od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Pregledala je večino časopisnega gradiva za obdobje do prve svetovne vojne. Dvakrat je študijsko obiskala Dunaj in pregledala najnovejšo literaturo.

1.2. Gospodarska in socialna zgodovina Slovencev 1918 - 1991

Odgovorni nosilec dr. France Kresal

V izvajanju projekta so sodelovali 4 gospodarski zgodovinarji, polno zaposleni raziskovalci inštituta ter trije pogodbeni sodelavci, eden z oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in dve sodelavki celjskega Muzeja novejše zgodovine.

Dr. France Kresal je v okviru projektne naloge Industrializacija Slovenije in družbene spremembe v okviru stare Jugoslavije raziskoval probleme iz gospodarske in socialne politike v Sloveniji med obema vojnama. Tako je analiziral oblikovanje slovenskega gospodarstva v okviru stare Jugoslavije, pomen industrije, mezde in plače, davke in davčni sistem v zadnjih sto letih, davčno politiko in socialno strukturo davkoplačevalcev ter gospodarski pogled na trideseta leta in gospodarsko politiko Slovenije v okviru Jugoslavije od 1918 do 1941. Raziskal je tudi politiko reševanja gospodarskih in socialnih problemov med gospodarsko krizo v zvezi z reševanjem kmečkih dolgov in agrarne reforme ter obrtno in trgovinsko politiko. **Dr. Žarko Lazarevič** je raziskoval zamisli gospodarskega razvoja Slovenije med obema vojnama. Zbiral je gradivo, ki je izšlo v obliki brošur in knjig ter gradivo iz Arhiva R Slovenije iz fondov dr. Albina Šmajda, Janka Mačkovška in študijske komisije pri Predsedstvu SNOS. Zbrano gradivo je uredil in začel oblikovati zaključni tekst. Analiziral je tudi slovensko združništvo do druge svetovne vojne in razplet kmečke dolžniške krize v Jugoslaviji v tridesetih letih v primerjavi z nekaterimi evropskimi državami. **Dr. Zdenko Čepič** je nadaljeval s proučevanjem kmetijske politike prvih let po drugi svetovni vojni v razmerah hitrejši industrializaciji Slovenije. Na osnovi zbranega gradiva je pisal znanstvene članke o načinu preskrbe prebivalstva po drugi svetovni vojni in o osnovnih značilnostih kmetijskega združništva v obdobju 1945-1953 s poudarkom na kolektivizaciji kmetijstva ter drugih značilnostih kmetijske politike (npr. o odkupnem sistemu, davčnem sistemu, cenah). **Dr. Jože Prinčič** je raziskoval nacionalizacije v Sloveniji v letih 1946-1948, s katerimi je bilo podržavljenih

okoli 1.400 gospodarskih podjetij, ter leta 1958, ko so podržavili okoli 19.000 stanovanjskih in javnih zgradb ter gradbena zemljišča. V analizo je zajel vse vidike in razsežnosti nacionalizacijskega procesa. Nadaljeval pa je tudi proučevanje podržavljenja nemškega premoženja v Sloveniji med leti 1945 in 1955 in izdelal seznam zaplenjenega premoženja.

Mag. Bojan Balkovec je raziskoval zgodovino Ljubljanske borze za blago in vrednote. Zbiral je dve vrsti gradiva: časopisno, kjer je največ podatkov v poročilih ob letnih občnih zborih borze ter arhivsko v gradivu Zbornice TOI. Rezultat njegovih raziskovanj je publikacija, ki je nastala v sodelovanju z Ljubljansko borzo, ter dva strokovna članka. **Andreja Rihter** je v okviru raziskovalne naloge Razvoj turizma v Celju in njegovi širši okolici v letih 1918-1941 končala z zbiranjem virov v Zgodovinskem arhivu Celje, Osrednji knjižnici Celje, Turističnem društvu Celje in Arhivu R Slovenije ter začela pisati posamezna poglavja. **Marija Počivavšek** je v okviru raziskovalne naloge Trgovina v Celju med leti 1918-1941 tudi končala z zbiranjem arhivskega gradiva v Zgodovinskem arhivu Celje, Osrednji knjižnici Celje in Arhivu R Slovenije ter začela pisati posamezna poglavja teksta.

1.3. Politični in idejni razvoj na Slovenskem 1892 - 1941

Odgovorna nosilca dr. Janko Prunk in dr. Anka Vidovič-Miklavčič

Projekt so izvajali štirje polno zaposleni raziskovalci inštituta, eden le do prvega oktobra 1995 in štirje zunanji raziskovalci. Eden je polno zaposleni raziskovalec Inštituta za narodnostna vprašanja, trije pa pogodbeni z oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Gorenjskega muzeja v Kranju in upokojenec. Zaradi odhoda dr. Prunka je vodenje projekta prevzela dr. Anka Vidovič-Miklavčič.

Dr. Janko Prunk je kot Humboldtov štipendist na univerzi v Freiburgu proučeval historično obdelavo totalitarnih ideologij in sistemov fašizma in boljševizma v tridesetih letih s posebno pozornostjo do historiografskega dela Franza Borkenaua. Ta analiza je potrebna za boljšo umestitev slovenskega političnega in idejnopolitičnega razvoja v tridesetih letih v evropski okvir. Raziskoval je tudi vse politične subjekte slovenskega liberalnega tabora v tem obdobju. **Dr. Anka Vidovič-Miklavčič** je za projektno nalogo Socialistična (socialnodemokratska) stranka na Slovenskem v letih 1918-1941 nadaljevala s pregledovanjem arhiva v Zgodovinskem arhivu Ministrstva za notranje zadeve in Arhivu R Slovenije. S štipendijo Constantina Jirečka je na Dunaju pregledovala, izpisovala in kopirala arhivsko gradivo v avstrijskem državnem arhivu, in sicer fond Neues politisches Archiv 1918-1941, v nacionalni biblioteki pa časopisno gradivo za obdobje 1929-1941. Pregledala je tudi slovenski meščanski in delavski tisk v letih 1932-1935. **Dr. Jurij Perovšek** je za projektno nalogo Vprašanje jugoslovanskega unitarizma pri Slovencih v letih 1918-1941 zaključil pregledo-

vanje gradiva za obdobje 1929-1941. Pregledal je vodilno liberalno politično glasilo dnevnik Jutro, dnevnik Slovenec ter študiral literaturo, ki obravnava slovenski nacionalni problem v Kraljevini Jugoslaviji. Vzporedno je proučeval tudi vprašanja državnopravnega značaja jugoslovanske skupnosti po uvedbi kraljeve diktature januarja 1929 ter odnos slovenske politike do jugoslovanske države v letih 1929-1941. **Dr. Ervin Dolenc** je za projektno nalogo Kulturna politika in kulturni boj 1929-1941 pregledoval arhivsko gradivo v Arhivu R Slovenije, in sicer fonde Kraljevska banska uprava Dravske banovine, upravni oddelek 16-2, Prosvetna zveza v Ljubljani in Slovenska matica ter arhiv Zveze društev Slovenskih likovnih umetnikov in večino časopisja, ki je ob slabi ohranjenosti arhivskega gradiva raznih ustanov najpomembnejši vir informacij za omenjeno raziskovalno temo.

Janez Stergar je raziskoval položaj in razvoj slovenske manjšine v Avstriji po prvi svetovni vojni in povezovanje manjšine z matičnim narodom in njegovo državo v tridesetih letih. Delne rezultate svojih raziskovanj je objavil v knjigi Sedem desetletij ljubljanskega inštituta za narodnostna vprašanja v slovenskem in angleškem jeziku, v strokovnih člankih v k Slovenski kroniki XX. stoletja in Enciklopediji Slovenije. Napisal je scenarij razstave v palači Evrope v Strasbourg Researching Cultural Diversity at the Central-European Ethnic Touching Point, Seven Decades of the Institute for Ethnic Studies, Ljubljana.

Dr. Janko Pleterski je za projektno nalogo Katoliška narodna stranka oziroma Slovenska ljudska stranka zaključeval monografijo o politični poti dr. Ivana Šušteršiča v letih 1890-1925. Napisal je manjkajoča poglavja iz let na prelomu stoletij. Obsežna monografija na 600 straneh je pred redigiranjem in pripravo za tisk. Napisal je nekaj razprav in člankov. Sodeloval je na posvetu Slovenska trideseta leta na Slovenski matici. **Dr. Miroslav Stiplovšek** je v okviru dela za projektno nalogo Zgodovina sindikalnega gibanja na Slovenskem od začetkov v drugi polovici 19. stoletja do 1941 svoje raziskovalne rezultate o delovanju vseh treh sindikalnih organizacij objavil v osmih sestavkih v Slovenski kroniki XX. stoletja in Enciklopediji Slovenije. Za tisk je pripravil razpravo o slovenskih socialnodemokratskih strokovnih organizacijah in amsterdamski sindikalni internacionali. Sodeloval je na posvetu Slovenske matice Slovenska trideseta leta. **Majda Žontar** je za raziskavo o nastanku, razvoju in delovanju kulturnih, telovadnih in planinskih društev na Gorenjskem od 60-tih let 19. stoletja nadaljevala proučevanje društev v Kranju, Radovljici, na Bledu, v Kropi, Kamni Gorici in v bohinjskem predelu med obema vojnoma. Zbirala je gradivo v Zgodovinskem arhivu - enoti v Kranju, Arhivu R Slovenije in nadškofijskem arhivu ter pregledovala časopisje za posamezne probleme. Opravila je 23 razgovorov s člani nekdanjih društev in zbirala fotografsko in drugo dokumentarno gradivo ter nekaj eksponatov. Delni rezultat svojih raziskav je objavila v razpravi o Sokolih in Orlih v Kranju in okolici med obema vojnoma.

1.4. Slovenija in Slovenci v drugi svetovni vojni

Odgovorni nosilec dr. Tone Ferenc

Izvajanje projekta z nosilcem in štirimi polno zaposlenimi raziskovalci inštituta je v letu 1995 teklo po delovnem načrtu z omejitvijo objektivne narave, to je z nedostopnostjo nekaterih arhivov in s pomanjkanjem sredstev za delo v odprtih arhivih v tujini.

Pri projektni nalogi o temeljnih značilnostih okupacije in NOB na Slovenskem je **dr. Tone Ferenc** nadaljeval z raziskovanjem zgodovine gospodarstva pod okupacijo, in to večinoma za t. i. Ljubljansko pokrajino. Pregledal je 85 fasciklov še neurejenega arhivskega fonda VIII. oddelka (za trgovino, obrt in industrijo) visokega komisarja (1941-1943) in pokrajinske uprave (1943-1945). V nemškem Zveznem arhivu Koblenz - oddelki v Potsdamu je deset dni pregledoval gradivo nacističnega ministrstva za gospodarstvo. Napravil je kopije in mikrofilme gradiva za monografijo o gospodarstvu pod okupacijo, podatke pa si je tudi izpisoval. Po že pregledanem gradivu je napisal razpravo o problemih raziskovanja gospodarske zgodovine pod okupacijo na Slovenskem med drugo svetovno vojno. S področja projekta je objavil še tri druge razprave. Pri projektni nalogi o propagandni dejavnosti Osvobodilne fronte in protirevolucionarnega tabora v času do kapitulacije Italije je **dr. Bojan Godeša** v Arhivu R Slovenije pregledoval naknadno odkrito in šele pred kratkim dostopno, vendar še neurejeno gradivo protirevolucionarnega tabora. Nekaj gradiva je zbral tudi iz bivšega Zgodovinskega arhiva CK ZKS in arhiva Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani. Večino časa je posvetil pisanju dveh poglavij naloge, ki ju bo še pripravil za tisk. Pri projektni nalogi o četništvu na Slovenskem 1943-1943 je **mag. Boris Mlakar** končal s pregledovanjem partizanskih vojaških in civilnih fondov v Arhivu R Slovenije - II (bivši arhiv INZ) in emigrantske literature v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani, ki ima načelne pa tudi dokumentarne prispevke o četništvu na Slovenskem. Opravil je tudi nekaj pogovorov z nekdanjimi četniki in si izpisoval podatke iz literature. Po zbranem gradivu je napisal razpravi o kolaboraciji in državljanski vojni in o delovanju nasprotnikov partizanskega gibanja pod Gorjanci. Pri projektni nalogi o organizacijskem vprašanju KPS v drugi svetovni vojni je **mag. Vida Deželak-Barič** večinoma oblikovala besedilo doktorske disertacije in ga dopolnjevala še z nekaterimi poglavji, dogovorjenimi z mentorjem. Obenem je s podatki iz Arhiva R Slovenije - I in II in posameznikov dopolnjevala kartoteko kadra (okoli 1500 enot) s podatki za statistično ugotavljanje strukturiranosti: starost, spol, izobrazba, poklic, staž, usoda itd. Pri projektni nalogi o vojnih zločinih v propagandi na Slovenskem med drugo svetovno vojno je **mag. Damijan Guštin** zbral gradivo iz časopisja pod okupatorjevim vplivom, ki je izhajalo v slovenskem jeziku v Ljubljanski pokrajini (Slovenec, Jutro, Slovenski narod). Izpisal si je večino podatkov in razčlenil vsebinske poudarke v pisanju tiska obeh bojujočih se slovenskih strani o vojnih zločinih.

1.5. Slovenska družba in politika po letu 1945

Odgovorna nosilka dr. Jera Vodušek Starič

V tem projektu so v letu 1995 sodelovali dva polno zaposlena raziskovalca z našega inštituta in polno zaposlen raziskovalec Inštituta za narodnostna vprašanja ter dva pogodbeno zunanja sodelavca z oddelkov za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in Pedagoške fakultete v Mariboru.

Dr. Jera Vodušek Starič je v okviru projektne naloge Utrditev oblasti KP v Sloveniji 1946-1952 nadaljevala s pregledovanjem in analizo arhivskega gradiva iz na novo odprtih ključnih fondov. Tako je dobila vpogled v doslej zaprt fond Dokumentacije Sove, ki hrani večino gradiva slovenske Ozne in Udbe za povojna leta, med drugim o pomembnejših političnih osebnostih, ki so bile sodno in izvensodno preganjane, poročila o dejavnosti Ozne in Udbe v letih 1945-1952 in gradivo o delovanju strank med drugo svetovno vojno. Rezultate je raziskovalka sprti predstavila v več razpravah. **Dr. Aleš Gabrič** je pisal tekst monografije o veliki šolski reformi na Slovenskem v letih 1953-1963. Na podlagi gradiva, zbranega v preteklih letih, je napisal deset poglavij teksta, ki bo kot samostojna monografija izšla v knjižni obliki. Naloga je potrdila hipotezo, da so oblasti s ključnimi političnimi spremembami odločilno posegle tudi na področje kulture in si ga poskušale podrediti. Opisuje potek velike reforme v šolstvu do spremembe šolskega sistema ter preoblikovanje šolstva od osnovnega do visokošolskega. Raziskovalec je v več razpravah obdelal še zgodovino ljudskih univerz, socialističnega realizma, cenzure in delo posameznih kulturnih delavcev (Alojza Gradnika in Edvarda Kocbeka). V projekt se je v zadnjem tromesečju 1995 vključila nova mlada raziskovalka na inštitutu **Mateja Režek**, ki bo v okviru svojega magistrskega študija na Filozofski fakulteti raziskovala politično zgodovino v petdesetih letih. Začela je evidentirati in pregledovati arhivsko gradivo fonda CK ZKS v Arhivu R Slovenije in periodiko iz tega obdobja.

Samo Kristen je za svojo nalogo Problem slovenske zahodne meje 1945-1954 v luči jugoslovanskih diplomatskih srečanj opravil še dodatne raziskave v arhivu Public Record Office v Londonu, arhivu Ministrstva za notranje zadeve, Arhivu R Slovenije in arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja ter pisal elaborat, v katerem je obdelal vplive in postopke pri oblikovanju jugoslovanske zunanje politike o mejnem oziroma tržaškem vprašanju leta 1945, to je o komunikaciji med meščanskimi politikami v jugoslovanski vladi in Britancih s poudarkom na vlogi dr. Vladimira Rybara.

Dr. Dušan Nečak je za svojo raziskovalno nalogo Nemška jugovzhodna politika po drugi svetovni vojni nadaljeval z raziskovalnim delom v nemških arhivih in knjižnicah v Bonnu, Koblenzu, Berlinu, Potsdamu, Münchnu in Kölnu. Delne rezultate raziskave je predstavil v predavanju o Hallsteinovi doktrini, Jugoslaviji in sporu v Kominformu na univerzi v Koelnu ter v člankih o problematiki Nemcev na Slovenskem. **Dr. Božo Repe** je nadaljeval nalogo Politični procesi v šestdesetih in sedemdesetih letih v Sloveniji in Jugoslaviji ob primerjavi z vzhodnoevropskimi

državami; rezultate raziskav je vključil v učbenik za 4. razred gimnazije ter referate o politični liberalizaciji v Sloveniji in njenih posledicah ter o prelomu in kontinuiteti po letu 1945.

1.6. Raziskave, vključene v mednarodne projekte

Odgovorna nosilka dr. Olga Janša-Zorn

Vodenje tega projekta je v letu 1995 prevzela dr. Olga Janša-Zorn, vanj pa so bili vključeni predvsem zunanji sodelavci z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa. V preteklem letu je bilo težišče dela na pripravi tematsko urejene bibliografije tujejezičnih objav slovenskih zgodovinarjev v letih 1918 do 1993. Delo, ki je bilo objavljeno v knjižni obliki, so pripravile **dr. Olga Janša-Zorn**, **dr. Eva Holz in Nataša Kandus**. **Dr. Darja Mihelič** je sodelovala v programu *Eleghus fontium historiae urbanae*, kjer pripravljajo objavo virov za zgodovino mest. Sodelovala je pri pripravi trojezičnega Glosarja zgodovinskega domoznanstva z avstrijskimi in italijanskimi zgodovinarji. Udeležila se je ustanovnega sestanka *Association Internationale pour l' Histoire des Alpes* oktobra meseca v Luzernu, kjer je imela tudi referat. **Dr. Božo Otorepec** je bil vključen v projekt starejše zgodovine evropskih mest v srednji Evropi in evidentiral še neobjavljeno gradivo za zgodovino mest na Slovenskem. **Dr. Vincenc Rajšp** je sodeloval v mednarodnem projektu *Atlas of Socioreligious History of East Central Europe* in pripravil karte za slovensko ozemlje. Na katoliški univerzi v Lublinu je imel referat *Redovi na Slovenskem od konca 18. stoletja do leta 1914*. Za zbornik *Atlas of Monastic Movement in East Central Europe 10th - 20th Centuries* je pripravil tri prispevke o redovih na Slovenskem.

1.7. Slovensko - italijanski odnosi v zadnjih sto letih

Odgovorna nosilka dr. Milica Kacin-Wohinz

V aplikativnem projektu, ki ga poleg Ministrstva za znanost in tehnologijo sofinancira tudi Ministrstvo za zunanje zadeve, sodelujejo raziskovalci iz Arhiva R Slovenije, Pokrajinskega arhiva v Kopru, Goriškega muzeja, Inštituta za narodnostna vprašanja, Narodnega muzeja in Slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu, raziskovalci z našega inštituta pa le z nasveti. Inštitut je pri izvedbi projekta predvsem administrativni in tehnični usklajevalec dela.

Delo na projektu poteka v dveh smereh: v meddržavni slovensko-italijanski zgodovinski kulturni komisiji in v opravljanju dodatnih raziskav. Ta komisija je v lanskem letu na svojih sestankih na Bledu in v Ogleju obravnavala sintetične preglede zgodovine odnosov med narodom v letih 1941-1947 ter usklajevala odprta vprašanja v doslej obravnavani tematiki. Za naslednjo obravnavo je že pripravljen tudi tekst za obdobje 1947-1956 in preveden v italijanščino. Od izvajalcev projekta so v komisiji **dr. Milica Kacin-Wohinz** (predsednica in avtorica besedil), **mag. Nevenka Troha** (avtorica besedil) in **dr. Boris Gombač**, z nasveti

in študijami pa so sodelovali še **Nastaška Nemec, Maruša Zagradnik, Vlasta Beltram, mag. Boris Mlakar in dr. Bojan Godeša.**

Izvajalci projekta so zbirali gradivo v Zgodovinskem arhivu italijanskega zunanjega ministrstva v Rimu (mag. Nevenka Troha, Nataša Nemec) ter v arhivih v Trstu, Gorici in v slovenskih arhivih. Zbrali so ustne in spominske vire za problematiko izseljevanja, naseljevanja optantov, deportacij po vojni. V bibliotekah v Trstu so pregledali tisk o italijanskem eksodosu iz Istre 1945-1956, sestavili so bibliografije in sezname (**Peter Rustja, Sandi Volk**), za povojno obdobje pregledali časopise v koprski knjižnici (**Vlasta Beltram, Leopold Čeh**), v NUK-u (mag. Nevenka Troha) in drugih bibliotekah. Mag. Nevenka Troha in Nataša Nemec sta sestavili seznam deportirancev maja 1945 iz Tržaške in Goriške pokrajine. **Aleksej Kalc** je sestavil statistiko izseljevanja od prve svetovne vojne dalje, **Milan Pahor** in dr. Milica Kacin-Wohinz sezname materialne škode, povzročene Slovincem med vojnama, **dr. Jože Prinčič** pa med okupacijo. Raziskovana tematika je obsegala naslednje vsebinske sklope: odnosi od konca prejšnjega stoletja in prva svetovna vojna (dr. Boris Gombač, Nataša Nemec), fašizem, odporništvo, kultura, gospodarstvo, izseljevanje med obema vojnama (dr. Milica Kacin-Wohinz, Aleksej Kalc, Milan Pahor, dr. Boris Gombač, Sandi Volk), posamezni problemi iz druge svetovne vojne v Trstu in Koprščini (**Vlasta Beltram, Sandi Volk**), konec vojne, maj 1945 (dr. Boris Gombač, mag. Nevenka Troha, Nataša Nemec, dr. Milica Kacin-Wohinz), kulturne, politične in upravne razmere po drugi vojni v coni A in B Julijske krajine ter v coni A in B STO (mag. Nevenka Troha, Leopold Čeh, Vlasta Beltram, Metka Gombač, Sandi Volk), gospodarstvo v coni B STO (**Maruša Zagradnik**), deportacije in usmrčitve po osvoboditvi, grobišča žrtev (mag. Nevenka Troha, Nataša Nemec), eksodus italijanskega prebivalstva iz Istre in naseljevanje na zamejski slovenski zemlji (**Sandi Volk, Peter Rustja**) ter Beneški Slovenci (dr. Milan Komac). Na osnovi zbranega gradiva so raziskovalci pisali razprave, članke in enciklopedične prispevke, referate, predavanja, recenzije, polemične članke in intervjuje. Posredovali so informacije, dokumentacijo, podatke, elaborate, sezname, literaturo, nasvete posameznim organom slovenske vlade (predvsem Ministrstvu za zunanje zadeve, Ministrstvu za delo in družino, meddržavni komisiji), občinskim organom primorskih občin, slovenskim in italijanskim znanstvenim inštitucijam, založbam, novinarjem, študentom in drugim uporabnikom.

---

2. Drugo raziskovalno delo

V letu 1995 je bilo veliko ustvarjalnih energij vloženi v pripravo znanstvenega poročila o novejši slovenski zgodovini za Državni zbor, ki smo ga objavili v samostojni publikaciji z naslovom **Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929 - 1955**. Pri pripravi tega v javnosti odmevnega dela so sodelovali z inštituta dr. Zdenko Čepič, dr. Tone Ferenc, dr. Bojan Godeša, mag. Boris Mlakar, dr. Jože Prinčič, dr. Janko Prunk in dr. Anka Vidovič-Miklavčič ter zunanji sodelavci

dr. Dušan Nečak, dr. Božo Repe, dr. Peter Vodopivec in dr. Milan Ževart. Organizacijsko je delo na tem projektu vodila dr. Jasna Fischer. Vse delo s pripravami za tisk sta opravila dr. Zdenko Čepič in mag. Damijan Guštin. Avtorji poročila so napisali skupaj 145 tipkanih strani sintetičnega teksta.

Dr. Ervin Dolenc je sodeloval v raziskovalnem projektu Razvoj izobraževanja odraslih na Slovenskem, ki ga je vodil dr. Jurij Jug s Fakultete za organizacijske vede Univerze v Mariboru. Njegova raziskovalna tema v tem projektu je bila izobraževalna dejavnost političnih strank v obdobju 1918-1941. Njegov elaborat je v zaključni fazi dela.

Muzej novejše zgodovine v Celju je v letu 1995 začel izvajati nov projekt Zgodovina Celja 1780-1980, v okviru katerega namerava do leta 1999 izdati pet zbornikov. V projekt sta se vključila tudi dr. Žarko Lazarevič in dr. Andrej Studen.

Dr. Jurij Perovšek je za tisk pripravil svojo doktorsko disertacijo, ki je izšla pri založbi Mihelač z naslovom Liberalizem in vprašanje slovenstva.

---

3. Knjižnica in dokumentacija

3.1. Knjižnica je v letu 1995 pridobila 720 novih knjig (leta 1994 760; vse naslednje številke v oklepajih so primerjalni podatki za leto 1994). Slovenskih je bilo 399 (490), tujih pa 321 (279). Z nakupom smo dobili 587 (586), v dar 90 (144) in z zamenjavo 43 (30) knjig. V inventarno knjigo periodike smo vpisali 160 (125) naslovov, od teh je bilo slovenskih 64 (57) in 96 (36) tujih. Z nakupom smo pridobili 91 (60), v dar 49 (18) in z zamenjavo 20 (38) naslovov periodike. V knjižnici je bilo skupaj 420 (417) uporabnikov z 9290 (6944) obiski, od tega v izposojevalnici 1430 (1290) in v čitalnici 7860 (6944). Že tretje leto spremljamo precejšen letni dvig števila obiskov v naši knjižnici. Na dom smo posodili 1558 (1482) knjižnih enot, od tega 1351 (1253) knjig in 207 (229) časopisov in časnikov, v čitalnici pa 8877 (8377) enot, med njimi je bilo 415 (401) knjig in priročnikov ter 8462 (8401) enot periodike.

V letu 1995 smo v našo knjižnico vpisali 64 (50) novih članov. Skupno jih je sedaj vpisanih 1712. V vezavo smo dali naslednje časnike: Delo, Slovenec in Dnevnik za leta 1991 - 1994 ter osem knjig. V zamenjavo smo poslali dvojno številko Prispevkov za novejšo zgodovino, letnik 1994 domačim in tujim ustanovam, rednim naročnikom pa revijo pošilja knjigarna Kazina.

3.2. Mag. Damijan Guštin je kot vodja knjižnice in dokumentacije v letu 1995 največ časa posvetil tehnološkemu posodobljanju poslovanja. V letu 1994 je bila namreč instalirana osnovna programska oprema za on-line vodenje kataloga v sistemu COBISS, v lanskem letu pa smo s pomočjo Ministrstva za znanost in tehnologijo razširili zmogljivosti. Zdaj razpolaga knjižnica s 4 terminali, računalnikom in vso potrebno opremo za komunikacijo tako s COBISS-om kot preko Interneta. Vsa novo pridobljena literatura se sproti katalogizira v sistemu. Stanje na dan 31. decembra 1995 je bilo okoli 1000 zapisov.

Mag. Guštin je pripravil tudi več neobjavljenih bibliografij raziskovalcev inštituta, ki smo jih potrebovali za prijavo projekta ali znanstvene sestanke. Mnogo časa je porabil tudi za nabavo in programsko podporo osnovne računalniške opreme raziskovalcev. V letu 1995 je bila namreč nabavljena in usposobljena oprema (računalnik, tiskalnik, besedilnik) za vsakega raziskovalca. Skrbel je tudi za tekoče vzdrževanje te računalniške opreme.

---

4. Predavanja, mentorstvo, recenziranje

4.1. V letu 1995 sta dva inštitutova delavca sodelovala v dodiplomskem študiju. Dr. Tone Ferenc je v letnem semestru šolskega leta 1994/95 na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete dve uri tedensko predaval o novejši zgodovini Slovencev 1941-1945 študentom 4. letnika. Dr. Janko Prunk je v istem semestru na Fakulteti za družbene vede imel predavanja in seminar iz predmeta Socialna in politična misel na Slovenskem.

4.2. Dr. Tone Ferenc in dr. France Kresal sta bila mentorja in konzultanta na oddelkih za zgodovino in etnologijo Filozofske fakultete pri magistrskem in doktorskem študiju. Dr. Jera Vodušek Starič je nudila mentorsko pomoč dvema doktorandoma iz tujine pri pripravi njunih tez iz slovenske in jugoslovanske zgodovine med in po drugi svetovni vojni.

4.3. Vrsta naših raziskovalcev je imela vabljena predavanja. Dr. Ervin Dolenc je v okviru seminarja prof. dr. Miroslava Stiplovska maja meseca predaval o pomenu ustanovitve prve Jugoslavije za slovenski kulturni razvoj. Dr. Tone Ferenc je imel junija v Krškem slavnostni govor ob 50-letnici konca druge svetovne vojne. Dr. Aleš Gabrič je na Pedagoški fakulteti v Mariboru, na oddelku za zgodovino, marca predaval o slovenski kulturni politiki, iz iste teme je imel maja nastopno predavanje za izvolitev v naziv docenta v seminarju prof. dr. Dimitrija Rupla na Fakulteti za družbene vede. V historičnem seminarju ZRC SAZU je imel decembra predavanje z naslovom Ponekod je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije. Dr. France Kresal je predaval arhivistom na njihovih strokovnih izpopolnjevanjih. Dr. Žarko Lazarevič in dr. Jurij Perovšek sta v okviru priprav za maturo na povabilo Zavoda RS za šolstvo in šport marca predavala srednješolskim profesorjem, prvi o slovenskem gospodarstvu v času Kraljevine Jugoslavije, drugi pa o dvajsetih letih v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dr. Perovšek je imel maja meseca še predavanje v seminarju prof. dr. Stiplovska o slovenskem liberalnem taboru in nacionalnem vprašanju v dvajsetih letih. Dr. Andrej Studen je imel v Celju predavanje z naslovom Stanovati v mestu, septembra pa je imel v okviru komisije za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije strokovno predavanje učiteljem - mentorjem z naslovom O podjetnem kavarnarju, "italijanski navezi", zamorcih in drugih "primerkih" na naših tleh. Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je imela tri vabljena predavanja: februarja na povabilo Muzeja narodne osvoboditve predavanje v Mariboru z naslovom Mladina med nacionalizmom in katolicizmom,

marca na povabilo Zgodovinskega društva za Koroško na Ravnah na Koroškem predavanje z naslovom Mladina v liberalnem in katoliškem taboru v letih 1929-1941 ter maja v seminarju prof. dr. Stiplovska predavanje o organiziranosti, idejnopolitični profiliranosti in dejavnosti mladine v meščanskem taboru na Slovenskem v letih 1929-1941. Dr. Jera Vodušek Starič je januarja na povabilo Ministrstva za notranje zadeve njihovim delavcem predavala v Gotenici o postopkih pri prevzemu oblasti in pobojih domobrancev maja 1945 v Sloveniji.

4.4. Številni raziskovalci so v letu 1995 predstavili na tiskovnih konferencah ter na radiu in televiziji svoje in svojih kolegov samostojne publikacije. Dr. Zdenko Čepič je marca na tiskovni konferenci in Radiu Slovenija predstavil kot urednik in pisec opomb drugi del dnevnika dr. Maksa Šnuderla Dnevnik, II, V partizanih. Na tej tiskovni konferenci sta sodelovala tudi mag. Vida Deželak-Barič in mag. Damijan Guštin, ki je aprila predstavil tudi knjigo Staneta Šinkovca Begunje, Nemška okupacija 1941-1945. Dr. Tone Ferenc je decembra predstavil knjigo Arhivsko društvo za Slovenijo - 40 let. Dr. Aleš Gabrič je na več tiskovnih konferencah predstavil svojo knjigo Socialistična kulturna revolucija: marca v Ljubljani v Društvu slovenskih pisateljev in na III. programu Radia Slovenija, aprila v Trstu v Društvu slovenskih izobražencev, na TV Slovenija (oddaja Osmi dan) in Radiu HIT Domžale, maja ponovno v Ljubljani na okrogli mizi Zveze zgodovinskih društev Slovenije in Cankarjeve založbe, maja v Celju za Zgodovinsko društvo Celje, junija za Zgodovinsko društvo za Pomurje v Murški Soboti, v Kopru za Zgodovinsko društvo za južno Primorsko ter v Kromberku pri Novi Gorici za Goriško knjižnico in Goriški muzej. Dr. Bojan Godeša je predstavil svojo knjigo Kdor ni z nami, je proti nam na tiskovnih konferencah in predstavitvah marca v Društvu slovenskih pisateljev v Ljubljani in na III. programu Radia Slovenija, aprila v Društvu slovenskih izobražencev v Trstu ter na radiu HIT Domžale, maja v Celju za Zgodovinsko društvo Celje in Osrednjo knjižnico ter na TV Ljubljana (oddaja Osmi dan), junija za Zgodovinsko društvo Pomurje v Murški Soboti, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko v Kopru in Goriško knjižnico in Goriški muzej v Kromberku pri Novi Gorici. Dr. Godeša je na tiskovnih konferencah predstavil še knjigi Pietra Brignolija Maša za moje ustreljene, Iz dnevnika vojaškega kaplana ter Lojza Tršana Organizacija Osvobodilne fronte v Ljubljani v času italijanske okupacije 1941-1943. Dr. France Kresal je decembra predstavil knjigo dr. Zdenka Čepiča Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji. Dr. Andrej Studen je na Radiu Slovenija predstavil revijo Zgodovina za vse, na Radiu Celje pa svojo tiskano doktorsko disertacijo. Dr. Jera Vodušek Starič je maja meseca v Društvu slovenskih izobražencev in v slovenskem programu italijanske TV v Trstu predstavila svojo knjigo Dosje Mačkovšek. V Celju je februarja v Osrednji knjižnici predstavila knjigo mag. Milka Mikole Sodni procesi na Celjskem 1944-1951.

4.5. Dr. Zdenko Čepič in mag. Damijan Guštin sta kot člana komisije srednješolskih raziskovalnih nalog in recenzenta za področje zgodovine sodelovala pri pripravah in predstavitvi raziskovalnih nalog v okviru gibanja Znanost mladini.

Mag. Vida Deželak-Barič je recenzirala rokopisa Mire Mihevc Pogumna zvesta četa, drugi del ter Toneta Kebeta in Mileta Pavlina Osvobodilna vojna v Logatcu in okolici. Dr. Anka Vidovič-Miklavčič je ocenila rokopis Alenke Nedog Železničarji in železnice pod nemško okupacijo v nekdanji Ljubljanski pokrajini 1943-1945.

---

5. Sodelovanje v redakcijah, društvih, komisijah, odborih, drugih organizacijah

---

5.1. V letu 1995 je inštitut izdal 35. številko Prispevkov za novejšo zgodovino. Uredil jo je uredniški odbor, ki so ga sestavljali dr. Zdenko Čepič (glavni urednik), dr. Jasna Fischer (odgovorna urednica), mag. Damijan Guštin (pomočnik glavnega urednika), mag. Boris Mlakar in dr. Janko Prunk. Letnik je izšel v dvojni številki in objavil 9 razprav, historično dokumentacijo, tri jubilejne zapiske ob šestdesetletnicah dr. Franceta Kresala in dr. Miroslava Stiplovška ter sedemdeseti obletnici Zdravka Klanjščka, in memoriam prof. dr. Bogu Grafenauerju, 11 knjižnih poročil in ocen, poročilo o delu inštituta v letu 1994 ter bibliografijo sodelavcev inštituta v letu 1994.

Dr. Zdenko Čepič je bil glavni urednik zbornika strokovnih člankov Naš zbornik 1996, ki ga je izdalo društvo piscev zgodovine NOB. Sourednik te publikacije je bil tudi mag. Damijan Guštin. Dr. Tone Ferenc je član uredništva revije Kronika, mag. Boris Mlakar pa uredniškega odbora revij Borec in Zgodovina v šoli. Dr. Andrej Studen je urednik revije Zgodovina za vse.

5.2. Pri pripravi 9. zvezka Enciklopedije Slovenije je sodelovala skoraj vsa raziskovalna skupina inštituta. Opravljenega je bilo zelo veliko uredniškega in avtorskega dela. Dr. Tone Ferenc je član glavnega uredniškega odbora, urednika strokovnih področij pa dr. Tone Ferenc za zgodovino 1941-1945 in dr. Jera Vodušek Starič za zgodovino po letu 1945. V strokovnih odborih so sodelovali dr. Zdenko Čepič, dr. France Kresal, mag. Boris Mlakar in dr. Janko Prunk. Gesla za 9. in nekateri tudi že za 10. knjigo so pisali dr. Zdenko Čepič, mag. Vida Deželak-Barič, dr. Ervin Dolenc, dr. Tone Ferenc, dr. Jasna Fischer, dr. Aleš Gabrič, mag. Damijan Guštin, dr. France Kresal, dr. Žarko Lazarevič, mag. Boris Mlakar, dr. Jurij Perovšek, dr. Jože Prinčič, dr. Janko Prunk, dr. Andrej Studen, dr. Anka Vidovič-Miklavčič in dr. Jera Vodušek Starič.

5.3. V letu 1995 je izšel prvi zvezek Slovenske kronike XX. stoletja, pred izidom je drugi zvezek, začele pa so se priprave tudi za Slovensko kroniko XIX. stoletja. Pri tem založniškem projektu Nove revije so izredno velik delež dela opravili inštitutovi raziskovalci. Dr. Bojan Godeša in dr. Jurij Perovšek sta bila področna urednika za dve posamezni obdobji, pisci gesel pa so bili dr. Zdenko Čepič, dr. Ervin Dolenc, dr. Aleš Gabrič, dr. Bojan Godeša, mag. Damijan Guštin, dr. Žarko Lazarevič in dr. Jurij Perovšek. Dr. Andrej Studen je začel pisati gesla iz socialne in kulturne zgodovine ter zgodovine vsakdanjika za Slovensko kroniko XIX. stoletja.

Dr. Tone Ferenc je za projekt Založbe Mihelač Slovenci skozi stoletja napisal 10 avtorskih pol kronološkega pregleda zgodovine Slovencev v drugi svetovni vojni.

5.4. Dr. Jasna Fischer je nacionalna koordinatorica za raziskovalno polje Zgodovinopisje in članica Znanstvenega sveta za humanistiko pri Ministrstvu za znanost in tehnologijo. V letu 1995 je vodila obsežna dela pri pripravi projektov, ki jih bodo posamezni inštituti, fakultete, muzeji in arhivi izvajali v petletju 1996-2000 in jih bo financiralo MZT. Dr. Franceta Kresala je na predlog inštituta minister za znanost in tehnologijo imenoval v novo ustanovljeno komisijo ministrstva za ugotavljanje skladnosti izvolitev v znanstvene in strokovne nazive. Dr. Ervin Dolenc je član programskega odbora ciljnega raziskovalnega programa za humanistiko Oblikovanje kulturnih prostorov. Dr. Bojan Godeša je član Upravnega odbora Muzeja novejše zgodovine.

5.5. Trije raziskovalci so dejavni v organih Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Dr. Jera Vodušek Starič je podpredsednica društva, dr. Žarko Lazarevič njegov tajnik, dr. France Kresal pa je kot predsednik slovensko-češke zgodovinske komisije v ustanavljanju član predsedstva Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede Republike Slovenije. Dr. Vodušekova je ob pomoči dr. Aleša Gabriča vodila priprave za društveno mednarodno posvetovanje o Sloveniji v letu 1945.

Dr. Aleš Gabrič je bil v letu 1995 izvoljen za predsednika komisije za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije, dr. Ervin Dolenc pa je postal njen član. Mag. Vida Deželak-Barič in mag. Damijan Guštin sta člana komisije za zgodovino pri republiškem odboru Zveze združenj borcev NOV Slovenije.

5.6. Dr. Jera Vodušek Starič je kot ekspertka sodelovala pri delu Preiskovalne komisije Državnega zbora o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo vodi dr. Jože Pučnik. Opravila je pregled nekaterih mikrofilmov iz dokumentacije Sove.

Dr. Bojan Godeša je sodeloval s pripombami in nasveti s člani slovenskega dela slovensko-italijanske zgodovinske komisije pri Ministrstvu za zunanje zadeve.

5.7. Dokaz, da naši raziskovalci niso zaprti v svoje kabinete, kot nam marsikdaj očitajo, je zelo veliko število njihovih nastopov na radiu in televiziji ter intervjujev v dnevnem in revialnem tisku v lanskem letu. O današnjem trenutku v slovenskem zgodovinopisju so dali intervjuje dr. Jasna Fischer (Delo, Oči kritike -TV Slovenija), mag. Boris Mlakar (Dnevnik), dr. Andrej Studen (Radio Slovenija) in dr. Jera Vodušek-Starič (Slovenec, Mag). Dr. Zdenko Čepič je na CABTV Impulz v oddaji Obe plati medalje imel pogovor o problematiki državljanske vojne, v intervjuju v Svobodni misli pa o agrarni reformi in njeni aktualizaciji v izvajanju denacionalizacije. Dr. Ervin Dolenc je za Radio Koper, uredništvo slovenskega programa Modri val imel pogovor o zgodovini in perspektivah Senožč. Dr. Tone Ferenc je na Radiu Ognjišče govoril o okupaciji Slovenije. Dr. Aleš Gabrič je na TV Slovenija (oddaja Oči kritike) govoril o perspektivovstvu. Dr. Bojan Godeša in mag. Boris Mlakar sta nastopila v odmevni oddaji Omizje TV Slovenija

z naslovom Sedemdeset let skomin. Mag. Boris Mlakar je na Radiu Slovenija govoril o domobranstvu in zaključku druge svetovne vojne. Dr. France Kresal je na Radiu Slovenija imel pogovor o učinkovitosti slovenskih vlad v primerjavi z gospodarskim razvojem Slovenije med dvema vojnama. Dr. Žarko Lazarevič je na Radiu Slovenija v oddaji Sledi časa govoril o stalnicah slovenskega kmetijstva.

---

6. Znanstveni posveti

V letu 1995 je bila vrsta znanstvenih posvetov, ki so se jih udeležili naši raziskovalci. V nadaljevanju so kronološko naštet. Posebej moram omeniti tri velika znanstvena posvetovanja z močno inštitutsko udeležbo. V Celju je inštitut pripravil skupaj z Zvezo ekonomistov Slovenije interdisciplinarni posvet z naslovom Stoletje gospodarskih sprememb in prelomnice 1918 - 1945 - 1991. Upam, da je to začetek dobrega sodelovanja slovenskih zgodovinarjev in ekonomistov pri raziskovanju gospodarske zgodovine. Slovenska matica je pripravila znanstveni posvet o slovenskih tridesetih letih, Zveza zgodovinskih društev Slovenije pa mednarodno znanstveno posvetovanje o Sloveniji v letu 1945 v okviru proslav 50. obletnice konca druge svetovne vojne.

Na 11 znanstvenih posvetovanjih so z referati sodelovali naslednji raziskovalci inštituta:

6.1. Znanstveno posvetovanje Inštituta za novejšo zgodovino in Zveze ekonomistov Slovenije Stoletje gospodarskih sprememb in prelomnice 1918-1945-1991, Celje, 8. marec 1995

referenti: dr. Zdenko Čepič, Spreminjanje lastništva zemlje po drugi svetovni vojni (Agrarna reforma med političnim in ekonomskim)

dr. Jasna Fischer, Slovenska gospodarska bilanca ob vstopu v prvo Jugoslavijo

dr. France Kresal, Socialna politika v Sloveniji do druge svetovne vojne

dr. Žarko Lazarevič, Obrat proti jugu: ukrepanje ob vstopu v jugoslovanski gospodarski prostor

dr. Jurij Perovšek, Slovensko gospodarstvo v času prevrata leta 1918

dr. Jože Prinčič, Podržavljenje zasebnega premoženja v Sloveniji po drugi svetovni vojni

6.2. Mednarodni znanstveni posvet La guerra partigiana in Italia e in Europa, Brescia, 22. - 24. marec 1995

referent dr. Tone Ferenc, I partigiani nei Balcani. Il caso Jugoslavo

6.3. Mednarodno znanstveno posvetovanje Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895 - 1995, Celje, 19. - 20. aprila 1995

referent dr. Andrej Studen, Posledice gimnazijskega vprašanja na zaostritev slovensko-nemških odnosov v Celju na prelomu stoletja

6.4. Okrogla miza **Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1918 - 1947**, Nova Gorica, 21. april 1995

referent mag. Boris Mlakar, Nekateri vidiki odnosa vodstva slovenskih protirevolucionarnih sil do primorskih Slovencev

6.5. Letno srečanje politologov **Interesna združenja in lobiranje**, Portorož, 26. - 27. maja 1995

referent dr. Zdenko Čepič, Zveza slovenskih agrarnih interesentov - način interesnega združevanja slovenskih kmetov med svetovnima vojnama

6.6. Seminar slovenskega jezika Filozofske fakultete, okrogla miza **Primorski Slovenci pod fašizmom**, Ljubljana, 11. julija 1995

referent mag. Boris Mlakar, Nekateri znančilnosti vojnega časa 1941 - 1945 na Primorskem

6.7. Znanstveno posvetovanje Slovenske matice **Slovenska trideseta leta**, Ljubljana, 20. - 21. september 1995

referenti: dr. Ervin Dolenc, Slovenski izobraženci v tridesetih letih in njihove delitve

dr. France Kresal, Industrija, obrt in gospodarska politika

dr. Žarko Lazarevič, Slovenci v tridesetih letih: prebivalstvo, družba, gospodarstvo

dr. Jurij Perovšek, Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih

dr. Janko Prunk, Liberalni tabor med Ljubljano in Beogradom

dr. Anka Vidovič-Miklavčič, Vloga in organiziranost mladine v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1929-1941

6.8. Mednarodni znanstveni posvet Zveze zgodovinskih društev Slovenije Slovenija v letu 1945, Ljubljana, 27. - 28. september 1995

referenti: dr. Tone Ferenc, Priprave na konec vojne

dr. Aleš Gabrič, Leto 1945 in slovenska kultura

dr. Bojan Godeša, Izobraženci v letu 1945: od pričakovanj do stvarnosti

mag. Boris Mlakar, Domobranstvo in konec vojne

dr. Jože Prinčič, 1945 - obnova in začetek gospodarske preobrazbe

dr. Jera Vodušek Starič, Prevzem oblasti od osvoboditve do volitev - obračun

6.9. Osrednja ameriška konferenca o slovanskih študijah (AAASS), Washington, DC, 26. - 29. oktober 1995, panelna razprava **Druga svetovna vojna v Sloveniji: različni pogledi in izkušnje**

referentka dr. Jera vodušek Starič, Druga svetovna vojna v Sloveniji: kontroverze v zgodovinopisju

6.10. Mednarodno znanstveno posvetovanje **Goriška jeseni 1943**, Gorica, 30. november 1995

referent dr. Tone Ferenc, Partizanska vojaška in civilna uprava v Slovenskem primorju jeseni 1943

6.11. Mednarodno znanstveno posvetovanje **The Political Structures of Central Europe**, Dunaj, 24. - 25. november 1995

referentka dr. Jera Vodušek Starič, The Significance of Elections to the Constitutional Assembly in Yugoslavia in November 11, 1945 for the Political Future of the Balcan Region

---

7. Stiki s tujino

Sodelovanje naših raziskovalcev z ustanovami in pozamezniki v tujini je bilo v letu 1995 bogato in raznovrstno, čeprav zaradi pomanjkanja sredstev za zbiralno delo v tujih arhivih ne tako obsežno, kot bi si sami želeli. Sodelovanje je potekalo v različnih oblikah, kot so sodelovanje v projektih tujih inštitutov in univerz, študijskem delu na posameznih tujih univerzah, na znanstvenih posvetih v tujini, objavljanju naših znanstvenih člankov v tujih revijah in v neposrednih stikih s tujimi raziskovalci. Dr. Jasna Fischer je sodelovala v projektu International Institute of Social History iz Amsterdama o zgodovini kmetstva in socialne demokracije v letih pred prvo svetovno vojno, ki ga vodi prof. Keith Hitchens z University of Illinois, s pregledom ekonomskih in socialnih razmer v slovenskih deželah. Dr. Žarko Lazarevič je sodeloval v projektu o razpršenosti idej Friedericha Lista v evropskem prostoru (List - Rezeption in Europa), ki ga vodi prof. dr. Eugen Wendler z Hochschule für Technik und Wirtschaft iz Reutlingena v ZR Nemčiji. Skupaj z dr. Andrejem Studenom pa se je vključil v mednarodni projekt dunajske univerze in njenega inštituta za gospodarsko in družbeno zgodovino Meščanstvo v Srednji Evropi (Bürgerlichkeit in Mitteleuropa), ki ga vodita prof. dr. Ernst Bruckmüller in prof. dr. Hannes Stekl. Dr. Jurij Perovšek je bil v novembru in decembru 1995 štipendist Deutscher akademischer Austauschdienst (DAAD) iz Bonna na univerzi Johann Wolfgang Goethe v Frankfurtu na Maini. Tam je pod mentorstvom prof. dr. Lotharja Galla opravil raziskavo Primerjalno opazovanje temeljnih idej in političnega razvoja slovenskega in nemškega liberalizma od nastanka liberalizma na Slovenskem do konca prve svetovne vojne (Vergleichende Betrachtung der Grundideen und der politischen Entwicklung des slowenischen und des deutschen Liberalismus von der Entstehung des Liberalismus in Slowenien bis zum Ende des ersten Weltkriegs, 1868-1918) s posebno pozornostjo do vprašanja Schultze-Delitschevega razumevanja socialnega vprašanja pri oblikovanju socialnih konceptov slovenskega liberalizma v 60-tih letih 19. stoletja in njegovega vpliva na teorijo in prakso slovenskega liberalizma do konca prve svetovne vojne. Dr. Janko Prunk je kot Humboldtov štipendist na univerzi v Freiburgu proučeval historično obdelavo totalitarnih ideologij in

sistemov boljševizma in fašizma v tridesetih letih predvsem v historiografskem delu Franza Borkenaua. Dr. Andrej Studen je imel decembra 14-dnevno, dr. Anka Vidovič-Miklavčič pa oktobra enomesečno štipendijo Constantina Jirečka, ki jo podeljuje avstrijsko ministrstvo za znanost in raziskovalno dejavnost. Na Dunaju sta delala v arhivih in bibliotekah. Dr. Aleš Gabrič in dr. Jože Prinčič sta s predavanji sodelovala na bilateralnem avstrijsko - slovenskem seminarju za srednješolske profesorje zgodovine, ki je bil decembra 1995 v Rappitschu na Osojskem jezeru. Dr. France Kresal je v slovenski delegaciji sodeloval na organizacijsko-strokovnem posvetu o sodelovanju slovenskih in čeških zgodovinarjev, ki je bilo v Pragi od 2. do 5. aprila 1995 na povabilo Akademije znanosti Češke republike. Na Zgodovinskem inštitutu akademije je bilo 3. aprila tudi posvetovanje slovenskih in čeških zgodovinarjev o skupnih raziskavah. Dr. Tone Ferenc je vzdrževal znanstvene in strokovne zveze z inštitutoma za zgodovino odporništvu v Vidmu in Trstu, z Michelettijevo fundacijo v Brescii, z nemškim zveznim arhivom v Koblenzu ter nekaterimi pozamezniki, ki pripravljajo monografijo o dr. Friedrichu Rainerju in Odilu Globocniku. Stike je imel tudi z nekaterimi novinarji v tujini. Dr. Jera Vodusek Starič se je aprila kot poslušalka udeležila mednarodne konference o koncu druge svetovne vojne v Evropi v letu 1945 v St. Anthony' College-u v Oxfordu, ki jo je pripravil britanski komite za zgodovino druge svetovne vojne. Vzdrževala je delovne stike z zgodovinarji v Londonu, Baltimoru, Trstu, Moskvi in na univerzi Yale.

---

8. Kadri

Konec decembra leta 1995 je bilo na inštitutu 22 zaposlenih. Prvega oktobra je sporazumno prekinil delovno razmerje na inštitutu znanstveni svetnik dr. Janko Prunk, ker se je zaposlil kot redni profesor na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. S prvim oktobrom pa je začela delati na inštitutu nova mlada raziskovalka Mateja Režek. Pod somentorstvom dr. Aleša Gabriča - drugi mentor je dr. Dušan Nečak - pripravlja magistrsko nalogo iz politične zgodovine v petdesetih letih. Njena zaposlitev je urejena v skladu s predpisi Ministrstva za znanost in tehnologijo za določen čas petih let, ko mora končati doktorski študij. V februarju 1995 je uspešno obranil doktorsko disertacijo mladi raziskovalec Andrej Studen in tako končal svoje usposabljanje ter nadaljuje delo v raziskovalni skupini inštituta. Dr. Aleš Gabrič je bil na Fakulteti za družbene vede izvoljen v naziv docenta.

Konec leta 1995 je raziskovalno skupino inštituta sestavljalo 13 doktorjev znanosti, po znanstvenih nazivih so bili trije znanstveni svetniki, višja znanstvena sodelavka, osem znanstvenih sodelavcev in asistent-doktor, 3 magistri - asistent-magister in dva višja strokovna sodelavca - ter mlada raziskovalka. Drugi zaposleni so bili še višja bibliotekarka, knjižničarka, tajnica direktorice, ki pa je že peto leto odsotna zaradi bolniškega dopusta, pisarniška referentka, ki ima zaradi delne invalidske upokojitve polovičen delovni čas na delovnem mestu tajnice direktorice,

in snažilka. Sekretarska in računovodska dela, varovanje stavbe, kurirska in vzdrževalna dela v stavbi smo dobro opravljali s pogodbenim delom.

Ljubljana, januarja 1996

Direktorica inštituta
dr. Jasna Fischer

Nataša Kandus

**Bibliografija sodelavcev
Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1995**

1.01 Izvirni znanstveni članek

---

1. Čepič, Zdenko: Slovenske politične stranke o agrarni reformi med svetovnimi vojnami. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 2, str. 259-280.
2. Čepič Zdenko: Zveza slovenskih agrarnih interesentov - način interesnega organiziranja slovenskih kmetov med svetovnimi vojnami. Politološki dnevi 1995, Interesna združenja in lobiranje. Slovensko politološko društvo, Ljubljana 1995, str. 235-246.
3. Dolenc, Ervin: Dr. Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi za Slovenijo 1918-1920. Časopis za zgodovino in narodopisje, LXVI, 1995, št. 2, str. 284-291.
4. Dolenc, Ervin: Narodna dilema pri slovenskih intelektualcih v prvi Jugoslaviji. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 201-206.
5. Dolenc, Ervin: "Za menoj ne bodo farji pevali ... za menoj bo šla muzika". (Politični boji in versko življenje na kranjskem podeželju v začetku stoletja). Zgodovina za vse, II, 1995, št. 1, str. 57-67.
6. Ferenc, Tone: Kocbekovi dnevniki 1941-1945 kot zgodovinski vir. Razmišljanja o Edvardu Kocbeku. Simpozij ob 90-letnici pesnikovega rojstva. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1995, str. 115-123.
7. Ferenc, Tone: Oblikovanje slovenske (federalne) države 1941-1944. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 213-223.
8. Ferenc, Tone: Problem ponovne poselitve Kočevske med vojno. Kronika, XLIV, 1995, št. 3, str. 49-68.
9. Gabrič, Aleš: Al prav se piše Županova Micka ali predsednikova hči. Amaterski odri na Slovenskem 1945-1955. Zgodovina za vse, II, 1995, št. 2, str. 38-57.
10. Gabrič, Aleš: Edvard Kocbek od prisilnega umika v zasebnost do vrnitve v javno življenje. Razmišljanje o Edvardu Kocbeku. Simpozij ob 90-letnici pesnikovega rojstva. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1995, str. 125-135.
11. Godeša, Bojan: Izza kočevskega zbora. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 243-249.
12. Guštin, Damijan: Vojaška organizacija slovenskega prostora v 20. stoletju in vprašanje slovenskih oboroženih sil (1900-1970). Slovenci in država.

- Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 317-332.
13. Kresal, France: Davki na Slovenskem od avstrijske davčne reforme 1896 do jugoslovanske 1928. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 3, str. 421-425.
  14. Kresal, France: Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991. Prispevki za novejšo zgodovino 1995, XXXV, št. 1-2, str. 7-24.
  15. Kresal, France: Oblikovanje slovenskega gospodarstva v okviru Jugoslavije 1918 - 1941. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 207-212.
  16. Lazarevič, Žarko: Na južnih obzorjih (Gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi). Nova revija, XIV, 1995, št. 156/157, str. 189-208.
  17. Lazarevič, Žarko: Razplet kmečke dolžniške krize v Jugoslaviji tridesetih let v primerjavi z nekaterimi evropskimi državami. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 67-82.
  18. Mlakar, Boris: Delovanje nasprotnikov partizanskega gibanja pod Gorjanci. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 83-96.
  19. Perovšek, Jurij: Slovenska državna volja v prvem desetletju jugoslovanske krize. Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 121-134.
  20. Perovšek, Jurij: Vprašanje slovenskega parlamenta leta 1918. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 25-33.
  21. Prinčič, Jože: Mesto Slovenije v procesu industrializacije federativne Jugoslavije (1945-1956). Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). SAZU, Ljubljana 1995, str. 345-354.
  22. Režek, Mateja: Ideološko ozadje ukinitve Revije 57. Nova revija, XIII, 1994, št. 151-152, str. 194-206.
  23. Studen, Andrej: "Bojimo se, da bo tekla kri!". Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899. Zgodovina za vse, II, 1995, št. 2, str. 1-8.
  24. Studen, Andrej: K zgodovini potovanja in o začetkih turizma pred prvo svetovno vojno. To in ono o meščanstvu v provinci. Pokrajinski muzej Celje, 1995, str. 70-78.
  25. Studen, Andrej: Meščanska stanovanjska kultura. To in ono o meščanstvu v provinci. Pokrajinski muzej, Celje 1995, str. 10-18.
  26. Studen, Andrej: Strašen potres je pretresel ljubljanska zidovja. Ljubljanski potres pod drobnogledom radovednega novinarja. Kronika, XLIII, 1995, št. 1-2, str. 43-52.
  27. Studen, Andrej: Wohnverhältnisse von deutschen und slowenischen höheren Schichten des Bürgertums in Ljubljana am Anfang des 20. Jahrhunderts (Am Beispiel der Villensiedlung in der Kapuzinervorstadt). Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa. Deutsche und slowenische Kultur im slowenischen

- Raum von Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. Ljubljana, 1995, str. 249-256.
28. **Vodušek Starič, Jerca: Questione di Trieste ad archivi ex-sovietici.** Qualestoria, XXII, 1994 (1995), št. 3, str. 164-169.

1.02 Pregledni znanstveni članek

---

1. **Ferenc, Tone: Osvobodilni boj slovenskega naroda 1941-1945.** Razstava ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne. Muzej novejše zgodovine, Ljubljana 1995, str. 5-12.
2. **Ferenc, Tone: The Struggle of Slovenes against Nazi-Fascist Occupation.** Razstava ob petdesetletnici konca druge svetovne vojne. Muzej novejše zgodovine, Ljubljana 1995, str. 13-18.
3. **Guštin, Damijan: Od evropske v svetovno vojno, 1941 - tretje vojno leto.** Naš zbornik 1996. Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1995, str. 101-109.
4. **Kresal, France: Gospodarska politika v Sloveniji v okviru prve Jugoslavije.** Arhivi, XVIII, 1995, št. 1-2, str. 30-42.
5. **Kresal, France: Problemi gospodarske in socialne politike v Sloveniji 1918 - 1925.** Zgodovina v šoli, IV, 1995, št. 2, str. 3-12.
6. **Kresal, France: Proračun in davki na Slovenskem zadnjih sto let s posebnim ozirom na obdavčenje plač.** Zgodovina v šoli, IV, 1995, št. 4, str. 30-37.
7. **Lazarevič, Žarko: Slovensko gospodarstvo v času kraljevine Jugoslavije.** Zgodovina v šoli, IV, 1995, št. 4, str. 16-23.
8. **Lazarevič, Žarko: Slovensko zadružništvo do druge svetovne vojne.** Zgodovina v šoli, IV, 1995, št. 2, str. 12-19.
9. **Mlakar, Boris: Kolaboracija in državljanska vojna v Sloveniji 1941-1945.** Zgodovina v šoli, IV, 1995, št. 4, str. 3-10.
10. **Perovšek, Jurij: Dvajseta leta v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.** Zgodovina v šoli, IV, 1995, št. 3, str. 21-36.
11. **Perovšek, Jurij: Iz Avstrije v Jugoslavijo.** Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 203-206.
12. **Perovšek, Jurij: S.H.S. Razgledi, 11.10. 1995, št. 19, str. 16-17.**
13. **Vidovič-Miklavčič, Anka: Slovenska politika v letih pred aprilskim zlomom.** Naš zbornik 1996. Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1995, str. 29-37.

1.04 Strokovni članek

---

1. **Ferenc, Tone: Vrnitev v domovino.** (Iz študije zgodovinarja dr. Toneta Ferenca). Vestnik. Interno glasilo Društva izgnancev Slovenije, 1995, št. 15, str. 1.
2. **Fischer, Jasna: Zgodovinopisje, humanistika, politika.** Raziskovalec, XXV, 1995, št. 1, str. 8-9.

3. **Guštin, Damijan:** Zdravko Klanjšček - sedemdesetletnik. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 1, str. 129-130.
4. **Kandus, Nataša:** Bibliografija sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino v letu 1994. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 17-28.
5. **Kandus, Nataša:** Izbrana literatura o fašizmu v slovenskem jeziku. Martin Blinkhorn, Mussolini in fašistična Italija. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, str. 91-93. (Mala edicija ZPS ; 1995, 1).
6. **Kandus, Nataša:** Izbrana literatura o španski državljanski vojni v slovenskem jeziku. Martin Blinkhorn: Demokracija in državljanska vojna v Španiji 1931-1939. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, str. 83-84. (Mala edicija ZPS ; 1995, 2)
7. **Kandus, Nataša:** Izbrana literatura o protireformaciji v slovenskem jeziku. Michael Mullett: Protireformacija in katoliška reformacija v zgodnji moderni Evropi. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, str. 79-80. (Mala edicija ZPS ; 1995, 5).
8. **Kandus, Nataša:** Literatura o Hitlerju in nacizmu v slovenskem jeziku. Dick Geary: Hitler in nacizem. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1995, str. 112-113. (Mala edicija ZPS ; 1995, 3).
9. **Lazarevič, Žarko:** France Kresal - šetdesetletnik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 165-167.
10. **Mlakar, Boris:** Lojze Ude in Osvobodilna fronta. TV-15 Svobodna misel, XXXIII, 1995, št. 13, str. 19.
11. **Mlakar, Boris:** Nekaj misli o fašizmu, protifašizmu, protikomunizmu. Borec, XLVII, 1995, št. 540-541, str. 462-464.
12. **Perovšek, Jurij:** Miroslav Stiplovšek - šestdesetletnik. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 168-171.
13. **Studen, Andrej:** O podjetnem kavarnarju, "italijanski navezi", zamorcih in drugih "primerkih" na naših tleh. Bilten strokovnih tekstov in metodoloških napotkov za zgodovinsko raziskovalno nalogo "Priseljenci med nami" za šolsko leto 1995/96. ZPMS, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, Ljubljana, september 1995, str. 18-22.

1.05 Poljudni članek

---

1. **Ferenc, Tone:** Dogodki na današnji dan. Bitka pri Kursku. Delo, XXXVII, 1995, št. 215, str. 41.
2. **Ferenc, Tone:** Naš ujec Slavko Osterc. Spomini. Spomini še živijo. Ob 100-letnici rojstva skladatelja Slavka Osterca. Veržej 1995, str. 23-24.

1.06 Objavljeno vabljeno predavanje na znanstveni konferenci

---

1. **Gabrič, Aleš:** Edvard Kocbek od prisilnega umika v zasebnost do vrnitve v javno življenje. Nova revija, XIV, 1995, št. 159-160, str. 193-203.

2. Godeša, Bojan: Slovenski izobraženci v letu 1945. Razgledi, 1995, št. 21, str. 14-15.
3. Mlakar, Boris: Domobranska prisega. Zaveza, V, 1995, št.1 (16), str. 41-47.
4. Mlakar, Boris: Domobranstvo in konec vojne. Slovenec, LXXIX, 1995, št. 233, str. 26-27.

1.17 Poglavlje ali samostojni sestavek v strokovni knjigi

---

1. Dolenc, Ervin: Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 423-424.
2. Dolenc, Ervin: Avantgarda v umetnosti - konstruktivizem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 307.
3. Dolenc, Ervin: Avtonomistična izjava kulturnih delavcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 258.
4. Dolenc, Ervin: Boj za množice - Zveza kulturnih društev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 246.
5. Dolenc, Ervin: "Ena država, en narod, eno sokolstvo!". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 351-352.
6. Dolenc, Ervin: Glasbeni konzervatorij in Orkestralno društvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 229.
7. Dolenc, Ervin: Grožnje ljubljanski univerzi. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 312.
8. Dolenc, Ervin: "Kjer je volja, tam je pot" (Klement Jug). Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 254-255.
9. Dolenc, Ervin: Konec slovenskega gledališča v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 147.
10. Dolenc, Ervin: Kultura kot politika. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 396.
11. Dolenc, Ervin: Kulturne dileme. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 217.
12. Dolenc, Ervin: Kulturni problem slovenstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 376.
13. Dolenc, Ervin: Ljudski oder v Trstu, Vzajemnost v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 51.
14. Dolenc, Ervin: Najvišja stavba v Jugoslaviji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 384.
15. Dolenc, Ervin: Narodna galerija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 198.
16. Dolenc, Ervin: Nobelova nagrada za napol Slovenca. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 300.
17. Dolenc, Ervin: Obnovitev Slovenske matice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 182.

18. **Dolenc, Ervin:** Obuditev slovenskega gledališča. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 199.
19. **Dolenc, Ervin:** Orli. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 61.
20. **Dolenc, Ervin:** Planica: prvi skok čez sto metrov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 403.
21. **Dolenc, Ervin:** Plečnikova univerzitetna knjižnica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 410.
22. **Dolenc, Ervin:** Prosvetna zveza v Ljubljani in Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 296.
23. **Dolenc, Ervin:** Protislovanski pritisk in razpust Slovenske matice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 160-161.
24. **Dolenc, Ervin:** Prva olimpijska kolajna. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 128.
25. **Dolenc, Ervin:** Razcvet založništva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 348-349.
26. **Dolenc, Ervin:** Slovenija dobi radio. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 333.
27. **Dolenc, Ervin:** Slovenizacija in izpopolnjevanje šolstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 219-220.
28. **Dolenc, Ervin:** Slovenska sokolska zveza. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 57.
29. **Dolenc, Ervin:** Socialni realizem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 360.
30. **Dolenc, Ervin:** Slovenska zemlja in Dragotin Lončar. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 399.
31. **Dolenc, Ervin:** Šah in elektrotehnika: Milan Vidmar. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 323.
32. **Dolenc, Ervin:** Univerza v Ljubljani. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 235.
33. **Dolenc, Ervin:** Zlata doba slovenske orodne telovadbe. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 303.
34. **Godeša, Bojan:** Primorsko društveno življenje. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 270-271.
35. **Godeša, Bojan:** Slovenski učitelji na Primorskem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 240.
36. **Godeša, Bojan:** TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka). Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 325.
37. **Guštin, Damijan:** Boji za severno mejo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 214.
38. **Guštin, Damijan:** Maister prevzame oblast v Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 210-211.

39. **Guštin, Damijan:** Poraz na Koroškem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 230-231.
40. **Lazarević, Žarko:** Bolniško in nezgodno zavarovanje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana, 1995 str. 250.
41. **Lazarević, Žarko:** Daljnovod Črnuče-Velenje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 366.
42. **Lazarević, Žarko:** Delavska zbornica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 261.
43. **Lazarević, Žarko:** Delavski zaupniki. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 328.
44. **Lazarević, Žarko:** Dolgovi vpoklicanih vojakov mirujejo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 157.
45. **Lazarević, Žarko:** Država poseže na tržišče z žitom. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 354.
46. **Lazarević, Žarko:** Država prevzame premoženje dolenskih železnic. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 136.
47. **Lazarević, Žarko:** Državni finančni zavodi in Slovenija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 343-344.
48. **Lazarević, Žarko:** Dve tretjini Slovencev kmetujeta. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 112.
49. **Lazarević, Žarko:** Enajst novih tekstilnih tovarn. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 387.
50. **Lazarević, Žarko:** Enotna zadružna zakonodaja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 423.
51. **Lazarević, Žarko:** Gospodarstvo morajo nadzirati naši ljudje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 232.
52. **Lazarević, Žarko:** Inšpekcija dela. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 268.
53. **Lazarević, Žarko:** Jugoslovanski odkup Južne železnice. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 293.
54. **Lazarević, Žarko:** Kartelizacija v industriji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana, 1995 str. 390.
55. **Lazarević, Žarko:** Kmetijska zbornica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana, 1995 str. 420.
56. **Lazarević, Žarko:** Kolektivne pogodbe. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 415.
57. **Lazarević, Žarko:** Konvertibilnost dinarja. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 363-364.
58. **Lazarević, Žarko:** Ljubljana dobi letališče. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 385.
59. **Lazarević, Žarko:** Ljubljana dobi velesejem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 266-267.

60. Lazarevič, Žarko: Moratorij na kmečke dolgove. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 373-374.
61. Lazarevič, Žarko: Na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem je več kot 78.000 delavcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 133-134.
62. Lazarevič, Žarko: Nova carinska tarifa. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 309.
63. Lazarevič, Žarko: Nova država, nov denar. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 223.
64. Lazarevič, Žarko: Organizirano posredovanje dela. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 327.
65. Lazarevič, Žarko: Osemindvajset novih tovarn. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 298-299.
66. Lazarevič, Žarko: Pokojninsko zavarovanje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 422.
67. Lazarevič, Žarko: Poslovanje zadrug mora biti nadzorovano. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija Ljubljana, 1995, str. 42.
68. Lazarevič, Žarko: Premoženje tujcev pod nadzorom. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 224.
69. Lazarevič, Žarko: Prva avtomatska telefonska centrala v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 322.
70. Lazarevič, Žarko: Prva moderna cesta v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 413-414.
71. Lazarevič, Žarko: Prva seja Gospodarskega odseka Narodnega sveta. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 197.
72. Lazarevič, Žarko: Prva slovenska banka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 21.
73. Lazarevič, Žarko: Prva slovenska zavarovalnica. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 20.
74. Lazarevič, Žarko: Prvi slovenski gospodarski program. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 198.
75. Lazarevič, Žarko: Razdolževanje kmetijstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 408-409.
76. Lazarevič, Žarko: Sanacija denarnih zavodov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 409.
77. Lazarevič, Žarko: Slovenija je turistična dežela. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 429-430.
78. Lazarevič, Žarko: Slovenska kmetijska politika. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 353.
79. Lazarevič, Žarko: Trboveljska premogokopna družba prevzame rudnik Rajhenburg (Senovo). Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 49.

80. **Lazarević, Žarko:** Trgovina v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 371-372.
81. **Lazarević, Žarko:** Uradnikom se obetajo pokojnine. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 67.
82. **Lazarević, Žarko:** V Sloveniji se dela osem ur dnevno. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 225.
83. **Lazarević, Žarko:** Velik padec cen. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 357.
84. **Lazarević, Žarko:** Velika tekstilna stavka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 405.
85. **Lazarević, Žarko:** Vendarle poenotenje davkov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 330.
86. **Lazarević, Žarko:** Vojno gospodarstvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 187.
87. **Lazarević, Žarko:** Zadržane politične delitve. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 78.
88. **Lazarević, Žarko:** Zaščita denarnih zavodov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 374.
89. **Lazarević, Žarko:** Zemljo tistemu, ki jo obdeluje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 215.
90. **Perovšek, Jurij:** Afera Jadranska banka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 272.
91. **Perovšek, Jurij:** Anton Štebi: "Srb je zelo spreten politik". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 221.
92. **Perovšek, Jurij:** Avtonomist in Združenje slovenskih avtonomistov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 258-259.
93. **Perovšek, Jurij:** Avtonomisti in unitarni centralisti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 200.
94. **Perovšek, Jurij:** Blejski sporazum. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 324.
95. **Perovšek, Jurij:** Bogumil Vošnjak in "srbsko-hrvaško-slovenski" jezik. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 257.
96. **Perovšek, Jurij:** Devet let Narodno socialistične stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 238-239.
97. **Perovšek, Jurij:** Deželna kriza. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 228.
98. **Perovšek, Jurij:** Enotna Jugoslovanska demokratska stranka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 195.
99. **Perovšek, Jurij:** Federalizem bernotovcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 313.
100. **Perovšek, Jurij:** Federativni nacionalni program KSJ. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 288-289.

101. **Perovšek, Jurij:** Izviren nacionalni program. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 287.
102. **Perovšek, Jurij:** Jugoslovansko državno zedinjenje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 222-223.
103. **Perovšek, Jurij:** Kanzelparagraf. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 263.
104. **Perovšek, Jurij:** Kmečko demokratska koalicija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 326.
105. **Perovšek, Jurij:** Knezoškof Jeglič in Jugoslavija. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 218-219.
106. **Perovšek, Jurij:** Komunisti in "razbijanje Jugoslavije". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 337-338.
107. **Perovšek, Jurij:** Kraljevina ali republika. Slovenska kronika XX. stoletja. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 218.
108. **Perovšek, Jurij:** Kratko življenje Narodne ljudske stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 283.
109. **Perovšek, Jurij:** Krščanski socialisti v SLS. Slovenska kronika XX. stoletja 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 276.
110. **Perovšek, Jurij:** Ljudsko štetje. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 254.
111. **Perovšek, Jurij:** "Malo poduka" o liberalizmu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 303.
112. **Perovšek, Jurij:** Mladini so za Pribičeviča. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 300.
113. **Perovšek, Jurij:** Nastanek komunistične stranke na Slovenskem. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941, Nova revija, Ljubljana 1995, str. 240-241.
114. **Perovšek, Jurij:** Neodvisna delavska stranka Jugoslavije v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 287-288.
115. **Perovšek, Jurij:** "Nezreli za republiko". Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 220.
116. **Perovšek, Jurij:** Notranje cepitve med slovenskimi socialisti. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 275.
117. **Perovšek, Jurij:** O vsejugoslovanskem zlitju jezika in kulture. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 244.
118. **Perovšek, Jurij:** Oblastni skupščini v Ljubljani in Mariboru. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 321-322.
119. **Perovšek, Jurij:** Oblikovanje vsedržavne JDS. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 227.
120. **Perovšek, Jurij:** Orjuna. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 279-280.

121. **Perovšek, Jurij:** Peti katoliški shod. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 290-291.
122. **Perovšek, Jurij:** Priključitev Prekmurja in mirovna pogodba v Trianonu. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 243.
123. **Perovšek, Jurij:** Proti "komandi škofov" in za jugoslovanstvo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 312.
124. **Perovšek, Jurij:** Prva slovenska nacionalna vlada. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 208-209.
125. **Perovšek, Jurij:** Slovenec na čelu jugoslovanske vlade. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 332.
126. **Perovšek, Jurij:** SLS v boju za slovensko samoodločbo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 283-284.
127. **Perovšek, Jurij:** Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 304.
128. **Perovšek, Jurij:** Slovenski avtonomistični državnopravni program. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 255.
129. **Perovšek, Jurij:** Socialistična stranka delovnega ljudstva. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 281-282.
130. **Perovšek, Jurij:** Sprejem vidovdanske ustave. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 264.
131. **Perovšek, Jurij:** Srečanje Hitler-Kozinc. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 270.
132. **Perovšek, Jurij:** Strelji v narodni skupščini. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 331.
133. **Perovšek, Jurij:** Še en politični subjekt: Slovenska kmetška stranka. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 316.
134. **Perovšek, Jurij:** "Trpka, odkrita, a istinita beseda" Srbov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 221-222.
135. **Perovšek, Jurij:** Ukinitev Deželne vlade za Slovenijo. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 265.
136. **Perovšek, Jurij:** Uredba o ženski volilni pravici. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 242.
137. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Narodnega sveta. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 196.
138. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Narodno napredne stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 281.
139. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Narodno radikalne stranke v Sloveniji. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 266.
140. **Perovšek, Jurij:** Ustanovitev Samostojne kmetijske stranke. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 232-233.
141. **Perovšek, Jurij:** Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 207-208.

142. **Perovšek, Jurij:** Zveza delovnega ljudstva in ljubljanske občinske volitve. Slovenska kronika XX. stoletja, 1900-1941. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 279.
143. **Perovšek, Jurij:** Ženeva: konferenca o jugoslovanskem zedinjenju. Slovenska kronika XX. stoletja. Nova revija, Ljubljana 1995, str. 213.

1.18 Sestavek v enciklopediji

---

1. **Čepič, Zdenko:** Predsednik republike. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 269-270.
2. **Čepič, Zdenko:** Predsedstvo. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 270.
3. **Čepič, Zdenko:** Preskrba. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 305-306.
4. **Deželak-Barič, Vida:** Politično izobraževanje. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 99-100. (skupaj z Darinko Drnovšek, Ivanom Križnarjem in Anko Vidovič-Miklavčič).
5. **Dolenc, Ervin:** Prosvetna zveza. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 384.
6. **Dolenc, Ervin:** Prosvetna zveza v Gorici. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 384-385.
7. **Ferenc, Tone:** Podgrad. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 12.
8. **Ferenc, Tone:** Podsreda. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 27.
9. **Ferenc, Tone:** Pohodi partizanskih enot v Beneško Slovenijo. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 39.
10. **Ferenc, Tone:** Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 61.
11. **Ferenc, Tone:** Politična stranka. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 85.
12. **Ferenc, Tone:** Politični sodni proces. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 96.
13. **Ferenc, Tone:** Poljana. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 101.
14. **Ferenc, Tone:** Posavje. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 156.
15. **Ferenc, Tone:** Posojilo svobode. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 168.
16. **Ferenc, Tone:** Poverjenišтво v NOB. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 205.

17. **Ferenc, Tone:** Predsedstvo SNOS. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 270.
18. **Ferenc, Tone:** Premrl Janko-Vojko. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 296.
19. **Ferenc, Tone:** Preserske žrtve. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 301.
20. **Ferenc, Tone:** Preskrba. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 303-305.
21. **Ferenc, Tone:** Primorska. 1941-1945. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 347-349.
22. **Ferenc, Tone:** Primorska operativna cona. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 350.
23. **Ferenc, Tone:** Primorska partizanska četa. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 350.
24. **Ferenc, Tone:** Primorski partizanski odred. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 352.
25. **Ferenc, Tone:** Prlekija. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 364.
26. **Ferenc, Tone:** Prvo zasedanje AVNOJA. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 411-412.
27. **Ferenc, Tone:** Prvo zasedanje SNOS. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 412.
28. **Fischer, Jasna:** Popis prebivalstva. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 142.
29. **Fischer, Jasna:** Prebivalstvo. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 250-252.
30. **Fischer, Jasna:** Protisocialistični zakon. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 393.
31. **Gabrič, Aleš:** Prešernova družba. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 315.
32. **Guštin, Damijan:** Prostovoljci - borci za severno mejo. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 382-383.
33. **Kresal, France:** Predilnica Litija. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 262.
34. **Kresal, France:** Premija. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 289.
35. **Kresal, France:** Prispevek. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 360-361.
36. **Kresal, France:** Pristojbina. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 363.
37. **Kresal, France:** Proračun. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 379.

38. **Lazarevič, Žarko:** Protekcionizem. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 386.
39. **Mlakar, Boris:** Pobratim. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 3.
40. **Mlakar, Boris:** Podnanos. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 18.
41. **Mlakar, Boris:** Podraga. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 22.
42. **Mlakar, Boris:** Polhograjsko hribovje. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 66-67.
43. **Mlakar, Boris:** Predjama. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 264.
44. **Mlakar, Boris:** Prešeren Anton. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 307.
45. **Mlakar, Boris:** Prezelj Ivan. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 327.
46. **Mlakar, Boris:** Prosen Milan. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 380.
47. **Perovšek, Jurij:** Pokrajinska uprava za Slovenijo. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 58.
48. **Perovšek, Jurij:** Politična stranka. Od 1918 do 1945. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 83-85. (skupaj z Mirkom Stiplovškom)
49. **Perovšek, Jurij:** Praprotnik, Avgust. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 219.
50. **Perovšek, Jurij:** Prevrat 1918. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 324-327.
51. **Perovšek, Jurij:** Prunk, Janko. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 394-395.
52. **Prunk, Janko:** Prepeluh, Albin. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 298-299.
53. **Studen, Andrej:** Prostitucija. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 380-381.
54. **Vidovič-Miklavčič, Anka:** Pohod jugoslovenskih nacijonalistov. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 39-40.
55. **Vidovič-Miklavčič, Anka:** Politično izobraževanje. Enciklopedija Slovenije, 9. zv.: Plo-Ps. Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 99. (skupaj z Vido Deželak-Barič, Darinko Drnovšek in Ivanom Križnarjem).

1.19 Objavljena recenzija, prikaz knjige, kritika

---

1. **Čepič, Zdenko:** France Perovšek, Moja resnica: Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani. Društvo piscev zgodovine NOB

- Slovenije, Ljubljana 1995, 314 str. (Partizanski knjižni klub, 18). Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 4, str. 662-664.
2. Čepič, Zdenko: Jože Prinčič, Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945-1963. Dolenjska založba, Novo mesto 1994, 178 str. (Seidlova zbirka; knj. 12). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, 1-2, str. 207-214.
  3. Deželak-Barič, Vida: Makso Šnuderl: Dnevnik 1941 - 1945. II. V partizanih. Založba Obzorja, Maribor 1994, 530 str. (Documenta et studia historiae recentioris; 9b). Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 186-189.
  4. Deželak-Barič, Vida: Ferdo Gestrin, Svet pod Krimom. Znanstvenoraziskovalni center SAZU : Škuc, Ljubljana 1993, 202 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 196-202.
  5. Dolenc, Ervin: Aleš Gabrič, Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 370 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 217-220.
  6. Dolenc, Ervin: Boj za slovenske ineletualce. Bojan Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam - Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995. Razgledi, 1995, št. 12, str. 21.
  7. Dolenc, Ervin: Bojan Godeša, Kdor ni z nami je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 468 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2 str. 183-185.
  8. Dolenc, Ervin: Liberalni in klerikalni mladci. Anka Vidovič Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom (Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno- unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929 1941 v jugoslovanskem delu Slovenije), Krt 89, Ljubljana 1994. Razgledi, 1995, št. 3, str. 22.
  9. Dolenc, Ervin: 75 let Univerze v Ljubljani (75 let neprekinjenega delovanja Univerze v Ljubljani 1919-1994), uredila Mojca Repež, Ljubljana 1994, 150 str. Šolska kronika, 4 (XXVIII), Ljubljana 1995, str. 279.
  10. Gabrič, Aleš: Ervin Dolenc, Senožče. Skupnost na prepihu (Zbirka: Življenje na Krasu, št. 2), Ljubljana 1994, 108 str. Annales, 1995, št. 6, str. 241-242.
  11. Gabrič, Aleš: Jože Prinčič, Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945 - 1963. Novo mesto, Dolenjska založba 1994, 179 str (Seidlova zbirka; 12). Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 1, str. 152-153.
  12. Gabrič, Aleš: Milko Mikola, Sodni procesi na Celjskem 1944-1951. Zgodovinski arhiv Celje (Študije, 1), Celje 1995, 230 str. Kronika, XLIII, 1995, št. 1-2, str. 147-148.
  13. Gabrič, Aleš: Odprta sezona lova na slovenske intelektualce (Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995). Delo, XXXVII, 1995, št. 91, str. 10.

14. **Gabrič, Aleš:** Šolska kronika - Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje. Ljubljana, Slovenski šolski muzej, 25, 1992, 233 str.; 26, 1993, 238 str.; 27, 1994, 270 str. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 1, str. 139-140.
15. **Godeša, Bojan:** Osvežitev povojne zgodovine. Aleš Gabrič, Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962. Ljubljana 1995. Razgledi, 1995, št. 15, str. 24.
16. **Godeša, Bojan:** Tri povojne nacionalizacije. Jože Prinčič, Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963, Novo mesto 1994. Razgledi, 1995, št. 12, str. 24-25.
17. **Guštin, Damijan:** Lojze Ude, Moje mnenje o položaju. Članki in pisma 1941-1944. Uredil, opombe in spremno študijo napisal Boris Mlakar. Slovenska matica, Ljubljana 1994, 168 str. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 2, str. 328-330.
18. **Guštin, Damijan:** Silvo Grgič, Zločini okupatorjevih sodelavcev. 1. knjiga: Izven boja pobiti in na druge načine umorjeni, ranjeni in ujeti slovenski partizani. Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije - Dolenjska založba, Novo mesto 1995, 559 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 193-196.
19. **Guštin, Damijan:** Tone Ferenc, La provincia "italiana" di Lubiana. Documenti 1941-1942. Istituto friulano per la storia del movimento di liberazione, Udine 1994, 583 str. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 190-193.
20. **Lazarevič, Žarko:** Popotovanje skozi našo nacionalizacijsko preteklost (Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1963. Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945-1963. Dolenjska založba, Novo Mesto, 1994, Seidlova zbirka, 12. knjiga, 176 str.) Delo, XXXVII, 1995, št. 100; Književni listi, str. 12.
21. **Mlakar, Boris:** Ferdo Gestrrin, Svet pod Krimom. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Škuc - Studia humanitatis 1993, 204 str. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 4, str. 660-662.
22. **Prinčič, Jože:** Aleš Gabrič, Socialistična kulturna revolucija, Zgodovinski časopis, XLIX, št.2, leto 1955, str. 332-333.
23. **Prinčič, Jože:** Bojan Godeša, Kdor ni z nami je proti nam. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 2, str. 330-332.
24. **Prinčič, Jože:** Lojz Tršan, OF v Ljubljani. Organiziranost v času italijanske okupacije 1941-1945. Arhiv republike Slovenije, Ljubljana 1995, 197 str. Zgodovinski časopis, XLIX, 1995, št. 4, str. 659-660.
25. **Studen, Andrej:** Dušan Kos, Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300. Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 14, Ljubljana 1995, 248 str. Kronika, XLIII, 1995, št. 1-2, str. 151-152.

1.20 Predgovor, spremna beseda

---

1. **Dolenc, Ervin:** Iz recenzije dr. Ervina Dolenca. Nada Morato, Ravnikova dediščina v Kortah. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper 1995, 176 str. (Knjižnica Annales, 9).
2. **Godeša, Bojan:** Uvodna beseda. Pietro Brignoli, Maša za moje ustreljene. Iz dnevnika vojaškega kaplana. Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1995, str. 5-16.
3. **Prunk, Janko:** Gombrich, Ernst H.: Kratka zgodovina za mlade bralce. DZS, Grad, Ljubljana 1995, 276 str. Spremna besedila in del prevoda Janko Prunk. 4. izd.

1.22 Objavljeni intervju

---

1. **Čepič, Zdenko:** Čigavi gozdovi nam šumijo? Pogovor. Svobodna misel, XXXIII, 1995, št. 24, str. 10-12.
2. **Fischer, Jasna:** Vedno znova se vzpostavlja neka nova distanca. (Pogovor z dr. Jasno Fischer). Delo, XXXVII, 1995, št. 104, str. 10.
3. **Gabrič, Aleš:** Človeška komedija. Dr. Aleš Gabrič o svoji knjigi Socialistična kulturna revolucija. Primorske novice, 1995, št. 47, str. 16.
4. **Gabrič, Aleš:** "Kaj pa sploh je literatura?" Z zgodovinarjem dr. Alešem Gabričem o perspektivovstvu, enem najpomembnejših pojovnih intelektualnih gibanj. Večer, LI, 1995, št. 261, str. 37.
5. **Gabrič, Aleš:** "Kdor ni z nami, je proti nam". Dve knjigi, dva avtorja. Svobodna misel, XXXIII, 1995, št. 6, str. 23; št. 7, str. 31. (skupaj z Bojanom Godešo).
6. **Godeša, Bojan:** Kdor ni z nami, je proti nam". Dve knjigi, dva avtorja. Svobodna misel, XXXIII, 1995, št. 6, str. 23; št. 7, str. 31. (skupaj z Alešem Gabričem).
7. **Guštin, Damijan:** Mi med seboj. Vojna - priložnost za krutost. Jana, XXIV, 1995, št. 25, str. 20.
8. **Mlakar, Boris:** Zgodovino so zamenjali za samopostrežbo. Dnevnik, XLV, 1995, št. 142, str. 14.
9. **Mlakar, Boris:** Zgodovino so zamenjali za samopostrežbo. Slovenske brazde, V, 1995, št. 23-24, str. 4.
10. **Vodušek Starič Jerca:** Jerca Vodušek Starič. Intervju. Mag, I, 1995, št. 4, str. 5.
11. **Vodušek Starič Jerca:** Pogovor z zgodovinarico dr. Jero Vodušek Starič. Slovenec, LXXIX, 1995, št. 34, str. 27.

1.25 Drugi članki ali sestavki (historična dokumentacija)

---

1. **Deželak-Barič, Vida:** Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev. Prispevki za novejšo zgodovino, XXXV, 1995, št. 1-2, str. 137-162.

2. **Ferenc, Tone:** Poročilo o protinacistični dejavnosti v Evropi po napadu sil osi na Sovjetsko zvezo. Svobodna misel, XXXIII, 1995, št. 13, str. 15-16.

2.01 Znanstvena monografija

---

1. **Čepič, Zdenko:** Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945-1948). Založba Obzorja, Maribor 1995, 284 str. (Documenta et studia historiae recentioris; 11).
2. **Gabrič, Aleš:** Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953-1962. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 369 str.
3. **Godeša, Bojan:** Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, 468 str.
4. **Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955.** Znanstveno poročilo. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995, 111 str. (Avtorji: Zdenko Čepič, Tone Ferenc, Aleš Gabrič, Bojan Godeša, Boris Mlakar, Dušan Nečak, Jože Prinčič, Janko Prunk, Božo Repe, Anka Vidovič-Miklavčič, Peter Vodopivec, Milan Ževart).
5. **Prispevki za novejšo zgodovino. XXXV, 1995, št. 1-2.** Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995, 220, 28 str.
6. **Studen, Andrej:** Stanovati v Ljubljani. Socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno. Institutum studiorum humanitatis, Ljubljana 1995, 226 str. (Studia humanitatis. Apes ; 4).

2.02 Strokovna monografija

---

1. **Kandus, Nataša, Olga Janša-Zorn, Eva Holz:** Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918-1993. Research Center of the Slovenian Academy, Institute of Contemporary History, Ljubljana 1995, 118 str.
2. **Prunk, Janko:** Breve storia della Slovenia. Mihelač, Ljubljana 1995, 85 str.

4.1 Uredništvo

---

1. **Borec, revija za zgodovino, literaturo in antropologijo.** Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, Ljubljana 1995, št. 538-539, 540-541, 542-543, 544-545. (Uredniški odbor: Mlakar, Boris ...)
2. **Naš zbornik 1996.** Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1995, 166 str. (Uredniški odbor: Zdenko Čepič, Damijan Guštin ...).
3. **Prispevki za novejšo zgodovino. XXXV, 1995, št. 1-2.** Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995, 220, 28 str. (Uredniški odbor: Zdenko Čepič, Jasna Fischer, Damijan Guštin, Boris Mlakar ...).
4. **Zgodovina za vse. II, 1995.** Zgodovinsko društvo Celje, Celje 1995. (Urednik: Andrej Studen).

UDK 329.15 (=863):323.1(497.16)"1923"

Jurij PEROVŠEK, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

POGLEDI SLOVENSКИH REVOLUCIONARNO USMERJENIH MARKSISTOV NA ČRNOGORSKO VPRAŠANJE LETA 1923

Avtor predstavlja gledanje slovenskih komunistov na črnogorsko vprašanje leta 1923, t.j. v času, ko je Komunistična stranka Jugoslavije - od maja do decembra 1923 - v okviru javne teoretskopolitične razprave o nacionalnem vprašanju oblikovala svoj federativni narodni program. Opozarja, da so bili slovenski komunisti prvi, ki so v okviru KSJ zahtevali, naj komunistična stranka kot posebno državnopravno enoto vključi tudi Črno goro v svoj federativni narodno-državni načrt. Na tej osnovi ugotavlja, da je bil politični proces, ki je privedel do oblikovanja posebne črnogorske republike v drugi (federativni) jugoslovanski državi, sprožen že leta 1923 v slovenskem delu KSJ.

UDK 329.14(497.4)"1929"

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov., (nem., angl.)

SOCIALNA DEMOKRACIJA (SOCIALISTI) NA SLOVENSLEM V PRVEM LETU DIKTATURE 1929

Razprava oriše odnos razpuščene Socialistične stranke Jugoslavije oz. socialne demokracije na Slovenskem do šestojanuarske diktature in opredelitev njenih nalog v prihodnje. Pregledno je predstavljena dejavnost v sindikalnem gibanju pod okriljem strokovne komisije na gospodarstvo-zadružnem področju, posebej v okviru Konzumnega društva za Slovenijo. Na prosvetno-kulturnem področju so si matična zveza Svoboda in njene podružnice prizadevale za izpopolnitev in utrditev svojih organizacijskih struktur, tesnejšo povezanost s strokovnimi organizacijami in graditev t.i. proletarske kulture.

UDK 940.548.5(73):940.54(497.1)

Dušan BIBER, dr., znanstveni svetnik v pokoju, SI - 1000 Ljubljana, Celovška 263

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

OSS O JUGOSLAVIJI - VOJNA DO IZTREBLJENJA

Avtor obravnava na podlagi virov iz National Archives v Washingtonu študijsko delo analitskega odelka (Research & Analysis) Office of Strategic Services o jugoslovanski notranji situaciji v letih 1942-1945. Oddelek je dobival poročila ameriških misij pri Draži Mihailoviću in pri Vrhovnem štabu Josipa Broza Tita in podrejenih štabih, vzdrževal pa je stike tudi s mnogimi jugoslovanskimi politiki v emigraciji in izseljenski organizacijami. Analitiki, med njimi sta bila najpomembnejša brata dr. Alexander in dr. Wayne Vucinich, so izdelali vrsto pronicljivih analiz o stanju in trendih razvoja vojaškopolitične situacije v tedaj okupirani Jugoslaviji, ki pa so imele le postopoma omejen vpliv na oblikovanje odnosa vlade ZDA do Jugoslavije.

UDC 329.15(=863):323.1(497.16)"1923"

Jurij PEROVŠEK, Ph. D., Research Associate, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE POSITION OF THE SLOVENE REVOLUTIONARY MARXISTS REGARDING THE MONTENEGRIN QUESTION IN 1923

The author presents the position of the Slovene communists with regards to the so-called Montenegrin question in 1923. In the context of a public political discussion on the national question, from May to December that year, the Yugoslav Communist Party (Komunistična stranka Jugoslavije) devised its multi-national, federal program. The author points out that it was the Slovene communists who first called for the recognition of Montenegro as a legal state entity and its inclusion in the Party's federal program. He concludes that the political process, which eventually resulted in the formation of the Republic of Montenegro within the second, federal Yugoslav state, had actually been started as early as 1923 by the Slovene members of the YCP.

UDC 329.14(497.4)"1929"

Anka VIDOVIČ-MIKLAVČIČ, Ph. D., Senior Research Associate, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Ger., Eng.)

SOCIAL DEMOCRATS (SOCIALISTS) IN SLOVENIA DURING THE FIRST YEAR OF THE ROYAL DICTATORSHIP IN 1929

The paper outlines the attitude of the dissolved Yugoslav Social Democratic Party and, with it, the Slovene Social Democrats with regards to the royal dictatorship, introduced on January 6, 1929, as well as their plans for the future political activity. This is followed by a neat presentation of the activities of the trade union movement, both under the auspices of the Professional Commission and in the framework of cooperatives, especially the Consumers Society for Slovenia. In the field of education and culture, Svoboda (Liberty), the central organisation, and its branches endeavoured to develop and strengthen their structures, establish close links with professional organisations and build-up the so-called proletarian culture.

UDC 940.548.5(73):940.54(497.1)

Dušan BIBER, Ph. D., Retired Research Counsellor, SI - 1000 Ljubljana, Celovška 263

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE OFFICE OF STRATEGIC SERVICES ON YUGOSLAVIA - A WAR UNTIL EXTERMINATION

On the basis of the sources from the National Archives in Washington, the author deals with the research work on the internal Yugoslav situation between 1942 and 1945, made by the Research & Analysis Department of the Office of Strategic Services. The Department was receiving the reports from the American missions at the Chetnik and Partisan Headquarters, of General Draža Mihailović and Josip Broz Tito, and kept contacts with a number of Yugoslav politicians in exile and emigrant organizations. The analysts, the most important of whom were two brothers, Dr. Alexander and Dr. Wayne Vucinich, produced a series of incisive analyses of the military and political situation and trends in the occupied Yugoslavia. However brilliant, these analyses only had a gradual and limited influence on the US government policy towards Yugoslavia.

UDK 330.342.15(497.4)"1945/1946"

Jože PRINČIČ, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (nem., angl.)

IZ GOSPODARSKE OBNOVE V NAČRTNO IZGRADNJO (1945-1946)

Avtor na podlagi literature in arhivskih virov oriše nekatere značilnosti gospodarskega razvoja Slovenije v prvih dveh povojnih letih. V ospredje postavlja obnovo, začetek gospodarske preobrazbe ter prizadevanja zveznih organov za čim prejšnjo centralizacijo in poenotenje gospodarskega življenja v državi.

UDK 355.6(453.3 cone B)"1945/1947"

Nevenka TROHA, dr., višja strokovna sodelavka, Arhiv Republike Slovenije, SI - 1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (ital., angl.)

ORIS POLOŽAJA V KOPRSKEM OKRAJU CONE B JULIJSKE KRAJINE V LETIH 1945-1947

V razpravi avtorica prikaže delovanje jugoslovanske uprave in dogajanje v koprskem okraju cone B Julijske krajine, torej na območju, kjer poleg Slovencev živijo tudi avtohtoni Italijani. Območje je bilo v obravnavanem obdobju formalno še vedno del Kraljevine (Republike) Italije in obenem del jugoslovanskih zahtev na mirovni konferenci med zavezniškimi silami in Italijo.

UDK 930.85(497.4)"1945/1955"

Aleš GABRIČ dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (nem., angl.)

PREIMENOVANJA KRAJEVNIH IN ULIČNIH IMEN 1945-1955

Spreminjanje krajevnih in uličnih imen je eno izmed vidnejših zunanjih obeležij zamenjave oblasti leta 1945 na Slovenskem. Pred 2. svetovno vojno je precej imen izhajalo iz krščanske tradicije in nosilo imena svetnikov, redov ali cerkva, krajevna imena so bila deloma še nemška, ulice pa so nosile tudi imena nekdanjih političnih veljakov. Komuniste je po prihodu na oblast motilo vse, kar je spominjalo na prejšnje čase. Zato so se z vso vnemo lotili tudi preimenovanj krajevnih in uličnih imen.

UDC 330.342.15(497.4)"1945/1946"

Jože PRINČIČ, Ph. D. Research Associate, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Ger., Eng.)

FROM A RENEWAL TO A PLANNED ECONOMY (1945-1946)

On the basis of literature and archive sources, the author outlines some characteristics of the economic development in Slovenia in the first two years after the Second World War. Special attention is dedicated to the the endeavours of the federal bodies to centralize and unify, as soon as possible, the economy in Yugoslavia.

UDC 355.6(453.3 cona B)"1945/1947"

Nevenka TROHA, Ph. D., Senior Profesional Collaborator, Archives of the Republic of Slovenia, SI - 1000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Ita., Eng.)

THE SITUATION IN THE KOPER REGION OF ZONE B, IN THE JULIAN MARCH, BETWEEN 1945 AND 1947

The author presents the functioning of the Yugoslav administration and important events in the Koper region of Zone B, in the Julian March, in the first two years after the Second World War. The territory, which is today inhabited by both Slovenes and native Italians, formally belonged to the Italian monarchy (republic) at the time. In 1946, it was claimed by Yugoslavia at the peace conference between the allied forces and Italy.

UDC 930.85(497.4)"1945/1955"

Aleš GABRIČ, Ph. D., Research Associate, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Ger., Eng.)

RENAMING OF GEOGRAPHICAL PLACES AND STREETS IN SLOVENIA 1945-1955

One of the visible, external signs of the change in political power in Slovenia, in 1945, was the renaming of geographical places and, especially, streets and public institutions. Before the Second World War, a large number of these were named after saints, religious orders, churches and other names of Christian origin. Some places carried German names and some streets the names of prominent personalities. The Communists, who were intolerant of any reminders of the past, zealously engaged in replacing the existing names with ideologically more suitable ones soon after coming in power.

UDK 327.58(50)"1947/1951"

Maruša ZAGRADNIK, arhivistka, v.d. ravnateljica arhiva, Pokrajinski arhiv Koper, SI - 6000 Koper, Goriška 6

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (ital., angl.)

OPTIRANJE ZA ITALIJANSKO DRŽAVLJANSTVO S PRIKLJUČENEGA OZEMLJA

Avtorica obravnava optiranje za italijansko državljanstvo v letih 1947 do 1951 s slovenskega dela ozemlja, ki je bilo od rapalske pogodbe dalje pod suverenostjo Italije, po mirovni pogodbi z Italijo 15. septembra 1947 pa je bilo priključeno k FLRJ Jugoslaviji. Osrednjo pozornost je namenila zakonski podlagi tega migracijskega procesa, kakor tudi pravici optantov, do so ob izselitvi v Italijo prenesli svoje premičnine, denarna sredstva in vrednostne papirje.

UDK 329.71(497.4)"1953"

Mateja REŽEK, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

ZAČETKI DELOVANJA SOCIALISTIČNE ZVEZE DELOVNEGA LJUDSTVA

Februarja 1953 se je LFJ na podlagi sklepa šestega kongresa KPJ/ZKJ preimenovala v SZDLJ. Ker se je partija na svojem kongresu odrekla neposrednemu vodstvu in si zadala zgolj nalogo idejnega usmerjanja, je SZDL namenila ključno vlogo pri odločanju o konkretnih političnih vprašanjih. SZDL naj bi pomembno vlogo odigrala tudi pri navezovanju stikov z zahodnim socialističnim gibanjem, vendar je bilo to precej zadržano glede njene formalne vključitve v Socialistično internacionalo. Zatikalo se je tudi pri uveljavljanju SZDL znotraj jugoslovanskih meja, saj se partijski vrh ni bil pripravljen odreči svojemu političnemu monopolu, kar je dokazoval tudi z nenačelnostjo pri kadrovskem ločevanju funkcij.

UDK 930:940.53-058.65

Tone FERENC, dr., znanstveni svetnik, redni profesor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov., (ital., angl.)

DON PIETRO BRIGNOLI IN NJEGOVI USTRELJENCI

Na podlagi širše zbranih virov ugotavlja avtor imena krajev, v katerih je po pričevanju knjige vojaškega duhovnika don Pietra Brignolija *Santa messa i miei fucilati* 2. polk 21. pehotne divizije 'Granatieri di Sardegna' v veliki italijanski ofenzivi poleti 1942 ustrelil več kot 90 civilistov in ujetih partizanov. Ugotovljena so tudi imena ustreljenih.

UDC 327.58(50)"1947/1951"

Maruša ZAGRADNIK, Archivist, Head of Archives, Regional Archives in Koper, SI - 6000 Koper, Goriška 6

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Ita., Eng.)

OPTING FOR ITALIAN CITIZENSHIP IN THE ANNEXED TERRITORY

The author deals with the issue of opting for Italian citizenship, in the period from 1947 to 1951, by inhabitants of the territory which had been under the Italian sovereignty since the Treaty of Rapallo and which was annexed to the Federal People's Republic of Yugoslavia on September 15, 1947, following a peace treaty with Italy. Particular attention is dedicated to the legal basis of the migratory procedure for those who opted for Italian citizenship and their rights to transfer immovables, money and securities to Italy.

UDC 329.71(497.4)"1953"

Mateja REŽEK, Young Researcher, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE BEGINNINGS OF THE SOCIALIST ALLIANCE OF WORKING PEOPLE

In February 1953, the Yugoslav People's Front was renamed the Socialist Alliance of the Working People of Yugoslavia (SAWPY) following a decision adopted at the Sixth Congress of the Communist Party of Yugoslavia in November 1952. At the Congress, the Party also changed its name to the League of Communists of Yugoslavia and renounced direct political leadership, assuming instead the role of mere ideological direction and authorizing the SAWPY for taking decisions on specific political questions. The latter was also to play a major role in establishing links with the socialist movement in the West, which was, however, quite reserved in accepting the SAWPY as a formal member of the Socialist International. At home, the SAWPY also had difficulties in becoming effective, given that the Party leadership was, in practice, reluctant to relinquish its political monopoly, evident in the fact that key positions in the Party and the SAWPY were held by the same people.

UDC 930:940.53-058.65

Tone FERENC, Ph. D., Research Counsellor, Professor, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Ita., Eng.)

DON PIETRO BRIGNOLI AND HIS SHOT-DOWN SOLDIERS

On the basis of widely collected sources and the book *Santa messa i miei fucilati*, written by the Italian priest Don Pietro Brignoli, the author identifies the names of places where, during a great Italian offensive, in summer 1942, the 2nd Regiment of the 21st Infantry Division, also known as "Granatieri di Sardegna", shot more than ninety captured civilians and partisans. The names of the victims are also quoted.

UDK 341.241.8(520.73)"1853/1867"

Masahiro KANAI, zgodovinar, podiplomski študent, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, SI - 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov., (angl., angl.)

JAPONSKI MEDDRŽAVNI SPORAZUMI IN PROPAD ŠOGUNATA

V preglednem članku predstavlja avtor kratko obdobje dobrega desetletja sredine 19. stoletja, ko se je Japonska po več kot dveh stoletjih samoizolacije (od 1641) začela ekonomsko odpirati svetu. To je sprožil prihod ladjevja ZDA na Japonsko leta 1853, ko so Američani ponudili pogajanja o trgovinskih odnosih med državama. Trgovinski sporazum je bil sklenjen 1858. Odpiranju Japonske, ki je živela svoje tradicionalno življenje, so nasprotovali na japonskem dvoru in fevdalci, ki so začeli podpirati cesarski dvor proti šogunu, ki je dejansko vladal Japonski (šoguni so imeli oblast od srednjega veka dalje). Leta 1867 je šogun (15. po vrsti) predal oblast cesarju, kar pa ni zavrlo japonskega odpiranja in pomeni hkrati začetek njihove ekonomske moči.

UDK 930:940.53-058.65

Tone FERENC, dr., znanstveni svetnik, redni profesor, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov., (angl., angl.)

MOŽNE POTI DO SKUPNEGA ŠTEVILA SMRTNIH ŽRTEV DRUGE SVETOVNE VOJNE NA SLOVENSKEM

Avtor predstavi zbiranje podatkov o smrtnih žrtvah med 2. svetovno vojno na Slovenskem, zlasti Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo. Opozarja na prelomni značaj okrogle mize Žrtve druge svetovne vojne pri nas (leta 1989) glede celovitejšega obravnavanja žrtev brez delitve na 'ždobre' in 'žslabe'. Navaja nekatere območne sezname o skupnih žrtvah in predstavlja projekt Inštituta za novejšo zgodovino za ugotovitev skupnega števila vseh smrtnih žrtev 2. svetovne vojne na Slovenskem.

UDK 940.53-058.65

Jože DEŽMAN, višji kustos, Gorenjski muzej Kranj, SI - 4000 Kranj, Tomšičeva 44

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

TALCI ZGODOVINE? Viktimološka skica Slovenije 1941-1945

Po doslej zbranih podatkih je bilo žrtev druge svetovne vojne med Slovenci med 65.000 in 75.000, torej približno med 4,0 in 4,5 odstotka prebivalstva (1941 naj bi bilo Slovencev okoli 1.600.000). Padlih partizanov, pobitih sodelavcev partizanskega gibanja in drugih civilnih žrtev represije nasprotnikov partizanskega gibanja je bilo od 40 do 50.000, kar je od 2,5 do 3,1 odstotka prebivalstva. Posledica okupatorjeve mobilizacije Slovencev v nemško vojsko je bilo več kot 10.000 mrtvih, kar je 0,6 odstotka prebivalstva (sami mobiliziranci ocenjujejo število padlih na 15.000). V vrstah slovenskih nasprotnikov partizanskega gibanja je bilo več kot 15.000 žrtev (0,9 odstotka prebivalstva). Faktorji ogroženosti med vojno so bili predvsem spol, starost, kraj bivanja in vloga v vojni.

UDC 341.241.8(520:73)"18563/1867"

Masahiro KANAI, Historian, Postgraduate, Faculty of Philosophy, University of Ljubljana, SI - 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE JAPANESE INTERNATIONAL AGREEMENTS AND THE FALL OF THE SHOGUNATE

In his article, the author presents a short period of one decade, in the mid 19th century, during which Japan opened itself economically to the world after more than two centuries (since 1641) of self-isolation. This process was initiated by the Americans, after the arrival of their navy in Japan in 1853, who proposed the establishment of trade links between the two countries. In 1858, a trade agreement was concluded, after long and intense negotiations. The opening up of Japan, which lived its traditional life, was strongly opposed both by the people on the Imperial Court and landlords. These supported the Court against the shogun who actually ruled Japan at the time (the shoguns had been in power since the Middle Ages). In 1867, the 15th Shogun handed over the power to the Emperor. This, however, did not stop Japan from opening itself and eventually becoming an economic super-power.

UDC 930:940.53-058.65

Tone FERENC, Ph.D., Research Counsellor, Professor, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

SOME POSSIBLE WAYS OF ESTABLISHING THE TOTAL NUMBER OF THE SECOND WORLD WAR VICTIMS IN SLOVENIA

The author presents the ways of collecting data on the victims of the Second World War in Slovenia, especially those used by the Commission for the Investigation of the War Crimes Committed by the Occupiers and their Collaborators in Slovenia. He stresses the crucial significance of the 1989 round table, "The Victims of the Second World War in Slovenia", which was a great step towards integral treatment of all the Second World War victims, without classification as "good" and "bad". He quotes some regional lists of the victims of the both sides and presents the project of the Institute for Contemporary History for establishing the total number of the Second World War victims in Slovenia.

UDC 940.53-058.65

Jože DEŽMAN, Senior Curator, Museum of Gorenjska in Kranj, SI - 4000 Kranj, Tomšičeva 44

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE HOSTAGES OF HISTORY? A victimological outline of Slovenia in the period between 1941 and 1945

According to the existing data, the Second World War in Slovenia claimed between 65,000 and 75,000 victims or 4 to 4.5 percent of the population which, in 1941, counted around 1,600,000. As a consequence of repression by the opponents of the partisan movement, between 40,000 and 50,000 partisans, their sympathizers and civilians, or 2.5 to 3.1 percent of the population, died. The forced mobilization of Slovenians into the German army took a further 10,000 lives or 0.6 percent of the population. On the side of the Slovenian opponents of the partisan movement there were over 15,000 victims or 0.9 percent of the population. Those most at risk during the war were the males of conscript age who lived in the rural surroundings of the Ljubljana province and were members of the collaborationist military formations.

UDK 940.53-058.65

Damijan GUŠTIN, mag., višji strokovni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

ŽRTEV KOT OBJEKT IN SUBJEKT VOJNE (Slovenski tisk o žrtvah v letih 1941-1945)

Avtor prikazuje na osnovi pisanja medvojnega slovenskega tiska (ljubljskih dnevnikov, ki so izhajali pod nadzorom italijanskega okupatorja in ilegalnega partizanskega tiska) odnos do žrtvovanja, žrtev na lastni in nasprotnikovi strani. Ugotavlja, da se je odnos do žrtev spreminjal skozi vojna leta, občutljivost do žrtev pa se je manjšala. Ugotavlja tudi glorificiranje lastnih in podcenjevanje ali omalovaževanje nasprotnikovih žrtev. Argument žrtve je bil pogosto uporabljen ali zlorabljen za podkrepljevanje političnih in vojnih ciljev.

UDK 343.322(4-15)"1945/..."

Boris MLAKAR, mag., asistent, Inštitut za novejšo zgodovino, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

EPURACIJA IN POVOJNE ŽRTVE V ZAHODNI EVROPI

Avtor na podlagi literature podaja pregled t.i. epuracije oziroma povojnega obračuna s kolaboracijo v zahodnoevropskih državah. Po začetni predstavitvi pojava kolaboracije in opisu pravnih, civilizacijskih in moralnih problemov, s katerimi so se po vojni ob tem ukvarjala tako odporniška gibanja kot tudi nove demokratične oblasti, pisec podrobneje predstavi obračun s kolaboracijo na Norveškem, Danskem, Nizozemskem, v Belgiji, Luksemburgu ter v Franciji. Pri tem podaja tudi ustrezne podatke v zvezi s številom obsojenih, posebej tudi sodno ali izvensodno usmrčenih kolaboracionistov.

UDK 940.540.56(497.4-13)

Stane OKOLIŠ, kustos, Slovenski šolski muzej, SI - 1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino, XXXVI, 1996, 1-2, slov. (angl., angl.)

ŽRTVE DRUGE SVETOVNE VOJNE NA OŽJEM NOTRANJSKEM

V članku predstavlja avtor svojo raziskavo o problematiki žrtev 2. svetovne vojne; izšla je v knjižni obliki. Raziskava temelji na popisu vseh žrtev izbranega območja prejšnje občine Cerknica, t.j. območja ožje Notranjske. Statistična obdelava zbranih podatkov ponuja mnogovrstne prikaze in zaključke v razmerjih povzročiteljev, okoliščin, krajev in datumov smrti, kakor tudi vojaške (ne)aktivnosti in socialnega statusa žrtev.

UDC 940.53-058.65

Damijan GUŠTIN, M.A., Senior Profesional Collaborator, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE VICTIM AS AN OBJECT AND A SUBJECT IN THE WAR (Slovenian war-time press and the victims in the years between 1941 and 1945)

The author shows the attitude towards the act of sacrifice and towards one's own victims and the opponents', as expressed in both underground daily partisan press and that controlled by the Italian occupier and the opponents of the liberation movement in Slovenia during the Second World War. He has detected changes in that attitude with the passing of the war years, the reduction of sensibility, the exaltation of victims on one's own side and the belittlement of those of the opponent. The argument of the victims was often used and abused in the reinforcement of political and military objectives.

UDC 343.322(4-15)"1945/..."

Boris MLAKAR, M.A., Assistant, Institute for Contemporary History, SI - 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

EPURATION AND THE POST-WAR VICTIMS IN WESTERN EUROPE

On the basis of the literature, the author presents the process of epuration, i.e. the punishment of collaborationists, in Western European countries after the Second World War. An introductory presentation of the phenomenon of collaborationism and related legal, civilizational and moral problems which both resistance movements and new democratic authorities had to face after the war, is followed by a detailed description of the ways the authorities in Norway, Denmark, Holland, Belgium, Luxemburg and France dealt with collaborationists. The data regarding the number of the collaborationists who were sentenced and executed, both with or without a trial, are also quoted.

UDC 940.540.56(497.4-13)

Stane OKOLIŠ, Curator, Slovenian School Museum, SI - 1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1

Prispevki za novejšo zgodovino (Contributions to the Contemporary History), XXXVI, 1996, 1-2, Slv., (Eng., Eng.)

THE SECOND WORLD WAR VICTIMS IN INNER CARNIOLA (NOTRANJSKA)

In the paper, the author presents his research dealing with the question of Second World War victims. The research, which has been published as a book, is based on the record of all the victims from a selected area in the former Cerknica Commune which lies in Inner Carniola. A statistical processing of the collected data offers various presentations and conclusions with regards to the interaction between the causes, circumstances, place and time of death as well as military (in)activity and the social status of the victims.
